

આ અંથતુ' લેખન જેમની શુભ પ્રેરણાને આભારી છે
તે મારા સન્મિત્ર
રાષ્ટ્રશાયર
સ્વ. ઝવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણીને
સપ્રેમ સહર અર્પણું

અશુદ્ધિ-શોધને

૧.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૧	ધનુષ	ધનુષ
૬	૬	વ્યુત્પત્તિને	વ્યુત્પત્તિને
૧૩	૨૨	બુક્ટી	બુક્ટી
૧૮	૮	બંજનની	બંજનથી
૨૯	૭	સંબોધન-	સંબોધન-
૩૭	૧૧	ચોકડીયો	ચોકડીએ
૪૭	૧૮	ફતરું	ફતરું
૫૧	૨૦	અટકાયા	અટકાયા
૫૨	૨૩	નેદીએ	નેદીએ
૫૯	૪	રાંધવું	રાંધવું
૬૩	૩	ધૂળ	ધૂળ
૧૧૨	૧	ફલાયુએ	ફલાયુએ
„	૨૨	વિષય-	શિષ્ય-
૧૪૭	૨૫	અવરથા	અર્થપ્રકૃતિ
૧૪૮	૨૪-૨૫	„	„
૧૪૯	૧૪	શુક્રને	પંકથાએ
૧૫૫	૪	ફિદા	ફિદા
૧૬૬	૯	બધું	બધું
૧૭૬	૧૭	આપનારું	આપનારી
„	„	નીવડત્તી	નીવડત્તી
૧૯૦	૧૦	ધરલામલના	ધરલામના
૨૪૩	૧૦	વિશે	વિશે
૨૪૭	૧૫	મુસળધાળ	મુસળધાર
૨૫૧	૨૫	કરુણ	દૈન્ય
૨૫૪	૩	ઉત્ક્રમણ	ઉત્ક્રમણ

પ્રાસ્તાવિક

કાંઈક પણ લખવાની જેમને ઉમેદ છે તેવો હરકોઈ લેખક જોઈએ. કાંઈ લખે તે પ્રામાણિક જ લખી શકે એવું સાધન ગુજરાતે સમક્ષ રજૂ કરવાના અનેક પ્રયત્નોમાનો આ ગુજરાતી ભાષા-લેખન એ પણ એક પ્રયત્ન છે. આ પૂર્વે આવા પ્રયત્ન અવશ્ય થયા છે, એમનું બહુમાન કરી અહીં ભાષા-લેખનના પ્રત્યેક અંગની વિશિષ્ટતાને પ્રધાન રાખી વિષય-નિરૂપણ કરવાનો આ નવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં અપાયેલાં પંદર પ્રકરણ એવા મંદર અંથોની રૂપરેખા જ વ્યક્ત કરે છે. ગુજરાતી ભાષા પાસે એવા વિશદ પંદર અંથોની જ આવશ્યકતા છે. તે તે વિષયને પ્રધાન રાખી એ પ્રત્યેક વિષયનાં અંગોપાંગની વિસ્તૃત નિરૂપણા આપનારા ગ્રંથ તૈયાર ન થાય ત્યાંસુધી તો લેખકોને, વિદ્યાર્થીઓને, શિક્ષકોને—કાંઈક પણ લખવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા હરકોઈ ગુજરાતીને કે ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરનારા હરકોઈ છતગને—આ ગ્રંથ જરૂર ઉપયોગી નીવડશે.

લેખનશુદ્ધિ એ કોઈપણ ભાષાના લેખનનું પ્રધાન અંગ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ખેદરકારીને અંગે ભક્ષભક્ષા લેખકો પણ શુદ્ધ લેખનમાં યાપ ખાઈ ગય છે. અહીં એવા દોષ બતાવવાનો કોઈ હેતુ નથી. વ્યવસ્થિત નિયમના અગ્રાવે બૂલો થઈ જવી સ્વાભાવિક છે. આવી બૂલોમાંથી કેમ બચી જવાય એ પ્રત્યેક ભાષા-લેખકે જાણવું જરૂરનું છે. એ બતાવવાનો આ ગ્રંથનાં પહેલાં ચાર પ્રકરણોમાં પ્રયત્ન છે. જોડણી, લીટીને અંતે શબ્દો કેમ તોડવાં, અને વિરામચિહ્નો, એ ભાષા-લેખનનાં ઉપકરણ છે. એનાથી લેખન અર્થગ્રાહી અને એકધારું સાધી શકાય છે. એનાથી શુદ્ધ લેખન અને પછી લેખકની વિશિષ્ટ ભાષારીતી સાધી શકાય છે.

ભાષા-લેખન સચોટ બનાવવાને માટે ભાષા જેમ અને તેમ સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. આ વસ્તુ રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોથી સાધી શકાય છે. આ માટે પ્રકરણ ૫ અને ૬ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

સાતમા પ્રકરણથી વિશિષ્ટ લેખનમા પ્રવેશ થાય છે 'વિદ્યાથી'-
એથી લઈ દરેકમાં લેખન-વ્યવસ્થાથી વ્યક્તિને રંગરે અને પછે
વ્યવસ્થામાં પત્ર-લેખન આજે અનિવાર્ય બની ગયું છે. પશ્ચિમની
પત્ર-લેખન-પદ્ધતિની ગુજરાતી પત્ર-લેખન ઉપર પ્રાકૃત છાયા પડી
છે આ છાયાને આપણે દૂર કરી શકીએ એમ નથી સાથોસાથ જૂની
પદ્ધતિનો પણ આપણે ત્યાગ કરી શકતા નથી. આ ઉપરાંત પદ્ધતિને
એનાં અગોપાગોમ રજૂ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન છે ત્રણેક પત્રો સિવાય
બધા જ પત્ર આ પ્રકરણમાં સ્વતંત્ર જ ઉપગતી કોટેજ છે. વ્યવસ્થામાં
ઉપયુક્ત લગભગ બધી શાખાઓને સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

માર-લેખન વાર્તા-લેખન, મવાદ-લેખન, નિમિષ-લેખન, અને
અન્યવાચ્ય અને વિવરણ, આ પ્રકરણો ગ્યવામા મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાથી-
એના રાખવામાં આવ્યું છે પ્રત્યેક વિષયની ઝીણી-મોટી વાતો
તરફ જ્યોત્સના જ્ઞાન દેરાવામાં આવ્યું છે. નમૂના તરીકે આ પાંચે
પ્રકરણોમા ગુજરાતના સિદ્ધંદસ્ત લેખકોની કૃતિઓ જ પસંદ કરવામાં
આવી છે એક રીતે આ સમગ્ર ગ્રંથ વિવેચનનો મૂળભૂત ગ્રંથ હોઈ
બની શકે ત્યાંસુધી એમા નવું રચી લખત કરવું યોગ્ય માન્યું
નથી એ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમા ગંખી નિમિષ-લેખનમા લેવામાં આવેલા
બધા જ નિમિષ લાખા-લેખનનાં ગ્તો-શા અર્દોત્તરોથી વોણુ લાવી
એકઠાં આપ્યા છે આવે રથળે નવા જ નિમિષ લખી આમેજ
કરવામાં આવે તો તેથી નિમિષોને ન્યાય આપી શકાય નહિ, એમ
મને લાગ્યું છે એક જ લેખક બધા વિષયોમાં નિષ્ણાત હોઈ ન જ
શકે અને તેથી એવા પ્રત્યેક વિષય ઉપર પોતે સ્વતંત્ર રીતે લખવા
આઈ તો એને દુઝાવ-આપવ જ માનું છું આપણે ત્યાં તે તે વિષયના
નિષ્ણાત લેખકો છે જ એમની કૃતિઓમાંથી યોગ્ય અને વિશિષ્ટ પ્રસાદી
મળી શકતી હોય તો એવી કૃતિ કે કૃતિઓ જ અપાવી જોઈએ ઉપગત
પાંચે પ્રકરણોમા એવી કૃતિઓ નમૂના તરીકે આપી તે તે વિષયના
અગોપાગ કેવી રીતે ગુજરાતી લાખામાં વિકસિત થયા છે અને થઈ શકે છે
એ ખતાવવાનો પણ નમ પ્રયત્ન છે

વર્તમાનપત્રકારત્વ આજનો એક વિકાસ. સાધતો અને આશા-
રપદ વ્યવસાય છે. વર્તમાનપત્રોમાં લખનારાઓને આ અંથ ઉપયોગી
નીવડે એ દષ્ટિ પણ રખાઈ છે. અને તેથી જ પ્રસંગ મળતાં તદ્વિષયક
વસ્તુ આપવાનો એક પણ પ્રસંગ જતો કરાયો નથી.

છેલ્લાં ત્રણ પ્રકરણ પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ, અને
અલંકાર, એ આ રૂપમાં કદાચ-ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ આવા
ભાષા-લેખનના અંથમાં અપાતાં માલૂમ પડશે. આ ત્રણે વિષયો તમ્મ
આપણે ત્યાં ભારે બેદરકારી સેવવામાં આવ્યા છે. જે કાંઈ અલ્પ
પ્રયત્ન વ્યાકરણો તેમજ ભાષા-લેખનના અંથોમાં થયા છે તે કાં તો
અહુ જ દૂંકા છે, યા તો ફેટલાક પ્રસંગોમાં સાચું અને પ્રામાણિક
માર્ગદર્શન કરાવનારા નથી. કવિતા અને રસ, અને અલંકાર વિશે તો
પ્રાયઃ અજ્ઞાન જ ભેવામાં આવે છે. આ અજ્ઞાન પ્રમાણમાં રહી દૂર
કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણે પ્રકરણોમાં ઉદાહરણ
ખની શક્યાં તેટલાં ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત કવિઓ-લેખકોની સુપ્રસિદ્ધ
કૃતિઓમાંથી ભેવામાં આપ્યાં છે. પ્રત્યેક વિષયની શાસ્ત્રીય ઝિણવટમાં
ઊતરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પણ એ એવી રીતે કે એના
અભ્યાસપ્રેમીઓને એ સંમતવામાં જરા પણ કઠિનતા ન નડે. રમ
અને અલંકાર એ એવા વિષય છે. આપણા નિત્યના જીવનમાં એ
વજાએલા હોવા છતાં, આપણે નિત્ય એનો અનુભવ તેમજ પ્રયોગ
કરતા હોવા છતાં, આપણને ખ્યાલ સુધ્ધાં નથી હોતો. આવા અંદરથી
સરળ છતાં વ્યવહારમાં કઠિન ગણાતા વિષયોને અહીં સમગ્રી શકાય
એવા સ્વરૂપમાં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ અંથ લખવામાં, મારું મુખ્ય ધ્યેય તો ગુજરાતીનો પ્રધાનપણે
અભ્યાસ કરનારા મેટ્રિક્યુલેશન તેમજ વર્નાક્યુલર કાઠનલ સુધીના
વિદ્યાર્થીઓનું છે. એઓને તો અવશ્ય આ અંથ ઉપયુક્ત થશે.
પણ એઓ ઉપરાંત ગુજરાતી ટ્રેનિંગ કેલેબ્રે તેમજ આર્ટ્સ કેલેબ્રેના
વિદ્યાર્થીઓ, ઉપરાંત શુદ્ધ ભાષાલેખન ઇચ્છનારી લેખન-પ્રિય હરકોઈ

બ્રહ્મિ—તે ગિફી ચપાટીથી લઈ મોટા લેખો અને અથો લખનાર લેખક
અને નાનાં લેખકોથી મદદાગ્યો લખનારા દર્શિઓ સુધી મોં કાઢ-
ને પણ સદાચક જનમે એવી અને દદ શ્રદા કે આ અથ જોએ માં
લખાયો છે તેઓને ઉપયોગમા આવે એટલે લેખનનું માર્ગદર્શક

આ અથ-લેખનમાં માગ સન્મિત રવ જવેગ્યદ મેધાળી-
પ્રજ્ઞાનો ઉદ્દેશ્ય કરવો જ જોઈયે અમારા જ ને વચ્ચે થયેલી સામ ન્ય
વાતચીતને એમણે જ મદદર આપ્યું ને મયા વર્ષના ઓકોગમમા
ગજકાટ મુખમે મળેલી ગુજરાતી માદિત્ય મમેલનની એકમા
સાદિત્ય નિમાગના પ્રમુખપરથી જોલતાં આ અથ-લેખનની આદર
પૂર્વક એમણે જાહેરાત કરી, માગ ઉત્સાહને વેગવત બનાવ્યા.

આ અથના પ રૂઢિપ્રયોગ અને ૧. કહેવતો એ જે પ્ર ગણ
આ અથમાં કદાચ ન જ દોત, જો માગ પરમમિત્ર નગરલાલ છ
દેસાઈ-તત્તી-“ગુજરાતી” એમણે એ વિષયની મદદતાનો ખ્યાલ ન
આપ્યો હોત તો

હેમુ પ્રકરણ ‘અલકાર’ વિગેતુ મારા નાના ભાઈ પ્રો
નાગરદાસ કા બાબલિયાએ આપ્યું ફરી વાર લખી આપી જે
વિષયને નાસ્ત્રીય છના સરળ કરી આપવાની મહેનત લીધી છે

આ અથ પ્રસિદ્ધ કરવાનો યશ ‘ભાગતી માદિત્ય સ્વ’ના
સચાચક શ્રી ઈશ્વરલાલ દવેને અને છાપી આપવાનો યશ વમત
મુદ્રણાલયના સચાચક શ્રી જયતી દલાલને છે.

આ બધા જ મિત્રો અને સ્વજનોનો આભાર માનું છું

દું ગુજરાતના વિદ્વાનોને નિમલણ આપું છું કે આ અથમા
અપાયેલાં પદ્ધે પ્રકરણોમાથી પોતાને જે વિષય પસંદ હોય તે ઉપર
એક એક સ્વતંત્ર અથ ગચી આપી ગુજરાતી જાણને સમદ કરે
અને એ રીતે આજે જણાતી જોટ પૂરી પાડી આપે

અનુક્રમણિકા

૩. વિષય પૃ.
૧. જોડણી ... ૧-૧૫
તત્સમ શબ્દોની જોડણી, (૨) તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી
(૫), કેટલાક નિત્યના ઉપયોગી શબ્દોની જોડણી (૧૨),
અભ્યાસ (૧૪)
૨. શબ્દો કેમ છૂટા પાડવા? ... ૧૬-૨૨
શબ્દો કેવા જોડીને લખવા? (૧૬) ૨. શબ્દો કેવા
જુદા લખવા? (૧૭), ૩. લીંટીને અંતે શબ્દનું અંગ
કેમ તોડવું? (૧૮), લઘુપ્રયત્ન અ (૧૯), લઘુપ્રયત્ન
પ્ર-ઉ-ઓ (૨૦), સામાન્ય સૂચના (૨૦), અભ્યાસ (૨૧)
૩. વિરામચિહ્નો ... ૨૩-૩૮
મુખ્ય વિરામચિહ્નો (૨૩), પ્રકીર્ણ ચિહ્નો (૩૩),
અભ્યાસ (૩૭)
૪. લાપાશીલી : લેખનશુદ્ધિ ... ૩૯-૫૭
શીલી (૩૯), લેખનશુદ્ધિ (૪૫)—૧. ક્રિયાનાય અને
ક્રિયાનો સંબંધ (૪૫), ૨. વિશેષણ અને વિશેષ્ય (૪૭),
૩. સર્વનામ અને નામનો અન્વય (૫૦), ૪. પ્રકીર્ણ
વાક્યરચના (૫૪), અભ્યાસ (૫૬)
૫. રૂઢિપ્રયોગ ... ૫૮-૭૮
શબ્દશક્તિ (૫૮), રૂઢિપ્રયોગ (૬૦), મહત્વના પ્રચલિત
રૂઢિપ્રયોગ (૬૧), અભ્યાસ (૭૮)
૬. કહેવતો ... ૭૯-૮૭
અભ્યાસ (૮૬)
૭. પત્ર-લેખન ... ૮૮-૧૧૮
પત્રોના પ્રકાર (૮૮)—૧. જ્ઞાનગી પત્રો (૯૪),
અભિનંદન-પત્રો (૯૮), કુકુમપત્રિકાઓ (૧૦૦),
૨. વંદાદારીને લગતા પત્ર (૧૦૨), વર્તમાનપત્રના
કાર્યાલય સાથે પત્રો (૧૦૭), નોકરીને માટે અરજીઓ

(૧૧૧), પ્રમાણ-પત્રો (૧૧૨); ૩. રાજકીય સંબંધના પત્ર (૧૧૩); જૂના જમાનાના અને ચાલુ જૂના પત્ર (૧૧૪), અભ્યાસ (૧૧૬)

૮. સાર-લેખન ૧૧૮-૧૩૩
૧. વિષયનિર્દેશ (૧૧૯), ૨. મુદ્દા (૧૨૧), ૩. સંક્ષેપ (૧૨૪), ૪. તર્ક (૧૩૧), અભ્યાસ (૧૩૩)

૯. વાર્તા-લેખન ૧૩૪-૧૫૫
૧. દુયકો (૧૩૫), ૨. દૂંઝી વાર્તા (૧૩૯), ૩. વાર્તા (૧૪૭), ૪. ચરિત-લેખન (૧૪૯)—(૧) જીવનચરિત (૧૪૯), (૨) આત્મચરિત (૧૫૨), (૩) રેખાચિત્ર (૧૫૩), અભ્યાસ (૧૫૫)

૧૦. સંવાદ-લેખન ૧૫૬-૧૭૦
૧. સાદા સંવાદ (૧૫૬), નાટિકા-નાટક (૧૬૧), અભ્યાસ (૧૭૦)

૧૧. નિબંધ-લેખન ૧૮૨-૨૪૮
નિબંધના વિષય પ્રમાણે પ્રકાર (૧૭૨)—૧. વર્ણનાત્મક નિબંધ (૧૭૨), ૨. વિવરણાત્મક નિબંધ (૧૮૭), ૩. ચિંતનાત્મક (૨૦૨), ૪. વ્યાખ્યાનાત્મક નિબંધ (૨૧૫), કલ્પનાત્મક નિબંધ (૨૩૭), અભ્યાસ (૨૪૭)

૧૨. અન્યથાર્થ અને વિવરણ ૨૪૮-૨૫૬
૧. અન્યથાર્થ (૨૪૮), ૨. વિવરણ (૨૫૦)—(૧) દિગ્વિષય (૨૫૧), (૨) શબ્દાર્થ-સ્પષ્ટીકરણ (૨૫૧), (૩) વિષયની રજૂઆત (૨૫૫), ૩. સમજૂતી (૨૫૬), અભ્યાસ (૨૫૬)

૧૩. પિંગળ-પરિચય ૨૬૦-૩૦૫
૧. અક્ષરમેળ વૃત્તો (૨૬૦)—અક્ષરમેળ વૃત્તો (૨૬૩)—પ્રમાણિકા (૨૬૩), ઇદ્રવળા-ઉપેદ્રવળા-ઉપમાતિ (૨૬૪), રથોદ્ધતા-સ્વામતા-શાલિની (૨૬૫), દોષક-સંક્ષિત-વંશસ્થ-ઈદ્રવંશ (૨૬૬), મિશ્રોપમાતિ-તોટક (૨૬૭),

દ્રુતવિલંબિત — મોતીદામ — ભુજંગી — સગ્વિણી (૨૬૮),
 પ્રદર્પિણી — વસંતતિલકા — ચામર (૨૬૯) માલિની — નરાચ-
 મંદાકાંતા (૨૭૦), હરિણી — શિખરિણી — પૃથ્વી (૨૭૧),
 શાદ્દેશવિક્રોડિત — સંધરા — મત્તગચંદ કે ઇદ્રવિજય (૨૭૨);
 અર્ધસમ વૃત્તો — સુંદરી કે ત્રિયોગિની — માલભારિણી — પુષ્પિતામા
 (૨૭૩); વિપમવૃત્તો — વૈદિક ધાટી (૨૭૪); અક્ષરમેળ
 છંદોમાં મેખ્યામેળ પ્રકારના છંદ — કવિત — મનહર (૨૭૫),
 ધનાક્ષરી — કલિકા — અનુષ્ટુપ (૨૭૬), અભંગ (૨૭૮), ર.
 માત્રામેળ છંદ — 'જાતિ'ઓ (૨૭૯), સમ માત્રામેળ
 છંદો — ઉધાર — ગઝલ (૨૮૦), જોકરી — ચોપાઈ — ચમ્પાકુળ
 કે પાદાકુળ (૨૮૦), દિંડી — પ્લવંગમ — મહીદીપ (૨૮૧),
 રાજા કે કાવ્ય — હરિગીત (૨૮૨), સવૈયા — ત્રીસા — એકત્રીસા
 — ત્રિભંગી (૨૮૩), જૂલજ્યા (૨૮૪); અર્ધસમ માત્રામેળ
 — દોહરો (૨૮૪), સોરઠો (૨૮૫); સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદો
 — વૈતાલીય — આર્યા (૨૮૫), ઉપગીતિ — ઉદ્ગીતિ — આર્યાગીતિ
 — અંજનીગીત (૨૮૬); છ — આઠ પદના છંદ — છપ્પો
 (સાથે ઉલ્લાસ) — ચંદ્રાવળો (૨૮૭), કુંડળિયો (૨૮૮);
 ઉ. દેશીઓ — દોહરાની દેશી (૨૮૯), સોરઠાની — ચોપાઈની
 — ચરણાકુળની — પ્લવંગમની — હરિગીતની — સવૈયાની દેશી
 (૨૯૦), જૂલજ્યાની દેશી (૨૯૧); ડ. અરખી ફારસી
 ધાટીના છંદ (૨૯૩); ફાર્સિયા (૩૦૨), ગદીફ (૩૦૩),
 વિષય (૩૦૪), અંબાસ (૩૦૪)

કવિતા અને રસ ... ૩૦૬-૩૩૪

૧. કવિના (૩૦૬) — કાવ્યના પેટાપ્રકાર — ૧. દશ્ય કાવ્ય
 (૩૦૮), ૨. શ્રાવ્ય કાવ્ય (૩૦૯), ૧. મુક્તક (૩૦૯),
 ૨. પદો (૩૧૦), ૩. રાસ — ગરખી (૩૧૧), ૪. સોનેટ
 (૩૧૩), ૫. શ્રેણી — જીર્ણકાવ્ય (૩૧૪), ૬. અંકકાવ્ય
 (૩૧૮), ૭. મહાકાવ્ય (૩૧૮); કવિતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે

પ્રકાર (૩૧૮); ૨. રસ (૩૧૯).—ભાવ : સ્થાયી ભાવ (૩૧૯), સંચારીભાવ (૩૨૧), વિભાવ (૩૨૧), અનુભાવ (૩૨૨); ગૂંચારાદિ રસો (૩૨૨)—
૧. શુભા (૩૨૨), ૨. હાસ્ય (૩૨૫), ૩. દુઃખ (૩૨૬), ૪. રોદ (૩૨૭), ૫. વીર (૩૨૮), ૬. ભયાનક (૩૨૯), ૭. ખીલતસ (૩૩૦), ૮. અદ્ભુત (૩૩૧), ૯. શાંત (૩૩૧), ઉપસંહાર (૩૩૨); અભ્યાસ (૩૩૩)

૧૫ અલંકાર ૩૩૫-૩૫૬

૧. શબ્દના અલંકાર (૩૩૬)—૧. અનુપ્રાસ (૩૩૬),
૨. યમક (૩૩૯), ૩. શ્લેષ (૩૩૯), ૪. વક્રોક્તિ (૩૪૦);
૨. અર્થના અલંકાર (૩૪૧)—૧ ઉપમા (૩૪૧), ૨. ઉપમેયોપમા (૩૪૨), ૩. અનન્વય (૩૪૩) ૪. પ્રતીપ (૩૪૩), ૫. સ્મરણ (૩૪૩), ૬. રૂપક (૩૪૪), ૭. સસદેહ (૩૪૪), ૮. ભ્રાંતિમાન (૩૪૫), ૯. ઉદ્દેશ્ય (૩૪૫), ૧૦. અપહ્નુતિ (૩૪૫), ૧૧. ઉત્પ્રેક્ષા (૩૪૫), ૧૨. અતિશયોક્તિ (૩૪૬), ૧૩. વ્યતિરેક (૩૪૬), ૧૪. નિર્દર્શના (૩૪૬), ૧૫. હીપક—
૧૬. શ્રુત્યયોગિતા (૩૪૭), ૧૭. શ્રુતિવસ્તુપમા (૩૪૭), (૩૪૭), ૧૮. દર્શોત (૩૪૮), ૧૯. અર્થોત્તરન્યાસ (૩૪૮), ૨૦. અપ્રસ્તુતપ્રશંસા (૩૪૯), ૨૧. પર્વાયોક્તિ (૩૪૯), ૨૨. શ્લેષ (૩૫૦), ૨૩. સમાસોક્તિ (૩૫૦)
૨૪. સહોક્તિ (૩૫૦), ૨૫. વિરોધ (૩૫૧), ૨૬. વિગ્રેયોક્તિ—૨૭. વિલાવના (૩૫૧), ૨૮. અસંગતિ (૩૫૧), ૨૯. વિષમ (૩૫૨), ૨૮. વ્યાજસ્તુતિ (૩૫૨), ૨૯. વ્યાજોક્તિ (૩૫૨), ૩૦. આશ્લેષ (૩૫૩), ૩૧. સ્વભાવોક્તિ (૩૫૩), ૩૨. સંસૃષ્ટિ—૩૩ સંકર (૩૫૪);
૩. અંગ્રેજી અલંકારો (૩૫૪); અભ્યાસ (૩૫૬)

ગુજરાતી ભાષા-લેખન

૧. જોડણી

કોઈ પણ શિષ્ટ ભાષાનું એ પ્રધાન લક્ષણ છે કે એમાં પ્રયોજનામાં આવતા શબ્દોનું લખાણ એકધારું હોય. એકના એક લખાણમાં એકનો એક શબ્દ એક વાર એક રીતે લખાય અને બીજી વાર બીજી રીતે લખાય, જ્યારે ત્રીજી વાર ત્રીજી જ રીતે લખાય, એ લેખકનો હોય છે. એક શબ્દનું એક પ્રકારનું રૂપ લેખનમાં બહુમાન્ય થયું હોય તો એ પ્રમાણે સર્વત્ર સ્વીકારાય એમાં ભાષાનું અને લેખકોનું ગૌરવ છે. ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોનું લખાણ એકધારું જ રહે એવા ધણા પ્રયત્ન થયેલા, તેમાંનો ઉલ્લેખ પ્રયત્ન ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી થયો, અને વિદ્વાનોમાં સામાન્ય રીતે સંમાનિત થયેલા નિયમો પ્રમાણે શબ્દોની જોડણી બતાવનારો શબ્દકોશ એ સંસ્થાએ બહાર પાડ્યો. ઠેળવણી ખાતા તરફથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીને માન્યતા મળી ત્યારથી હવે જોડણીકોશ પ્રમાણે શબ્દોની એકધારી જોડણી કરવામાં માત્ર પાઠ્યપુસ્તકોના જ લેખકો નહિ, પણ ઇતર લેખકો, વર્તમાનપત્રકારો, અને સામાન્ય શિક્ષિત વર્ગ પણ હવે સાવધાની રાખે છે.

જે પ્રમાણે આપણે જોશિયે હિંચે તે પ્રમાણે બધા જ સંયોગોમાં લખવું શક્ય નથી; વળી પ્રાંતભેદે પણ ઉચ્ચારણમાં ભેદ મળે છે, નરી બ્યુત્પત્તિ પણ આપણને બીજી તરફ જ ખેંચી જાય છે. આવાં આવાં કારણોએ પ્રત્યેક શબ્દનું ઠેઠ પણ એક બહુમાન્ય રૂપ આપણે અપનાવવું જરૂરી અને; તે જ લેખનમાં એકવાક્યતા જળવી શકાય.

જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ચિસ્તની જરૂર આપણને રહે છે. આવી ચિસ્ત લેખનમાં પણ ઘણી જરૂરની હોય છે. ચિસ્ત વિનાનો માણસ જીવન જીવવા પાત્ર નથી. જેને પોતાના હૃદય ઉપર કાબૂ નથી તેનું

જીવન તુરંત છે. આ શિસ્ત જ આપણને ભાષાલેખનમાં પણ સાવચેતી અને સાવધાની રાખવાની પ્રેરણા કરે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નોડણીકાએ શબ્દોની એકધારી નોડણી કરવાનો જે રાજમાર્ગ સ્થાપિત કર્યો છે તેનું જરૂરી જ્ઞાન પ્રત્યેક લેખક, પછી એ નાનો વિદ્યાર્થી હોય કે મોટો વિદ્વાન હોય, નાનો વેપારી હોય કે મોટો રાજદારી પુરુષ હોય, પ્રત્યેક વાંચી લખી શકનાર માટે જરૂરી છે.

આજે નોડણીકાઓમાં નોડણીના બધા મળી ૩૩ નિયમ થવા જાય છે. સર્વસામાન્ય જનતાને એ બધા સમજવા અને યાદ રાખવા મુશ્કેલ જ પડે. એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખી, બહુ જ થોડી સંખ્યામાં એ બધા નિયમોનો સમાવેશ થઈ જાય એ રીતે અહીં નવા નિયમ આપવામાં આવે છે.

આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત અરખી ફારસી ઉર્દૂ અંગ્રેજી વગેરે પરભાષાના શબ્દ પણ ભારોભાર વપરાય છે. લાંબા પરિચય પછી એવા શબ્દોની શુદ્ધ સરળ બને છે. પણ ઘાઈ પણ રીતે ગુજરાતી થઈ ચૂકેલા અને તળપદા ગુજરાતી શબ્દોની લેખનશુદ્ધિ તો મોટે ભાગે નોડણીના નિયમોમાંથી જ સમગ્રી લઈ શકાય.

એ નિયમોને સુખ્યત્વે બે વિભાગમાં જુદા પાડી શકાય :
૧. સંસ્કૃત અરખી ફારસી ઉર્દૂ અંગ્રેજી વગેરે પરભાષાના મૂળ તત્સમ શબ્દ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હોય તે કેવી રીતે લખવા, અને ૨. તે તે પરભાષાઓમાંથી વિકાર પામીને આપણે ત્યાં આવેલા તદ્દલવ અને તળપદા શબ્દ કેવી રીતે લખવા.

તત્સમ શબ્દોની નોડણી

૧. સંસ્કૃત અરખી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શુદ્ધ શબ્દોની નોડણી ગુજરાતી ભાષામાં જાણીતાં ઉચ્ચારણોને ધ્યાનમાં રાખી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી.

સંસ્કૃત નામ અને વિશેષણ હોય તો એઓનાં વિસર્ગ અને સંસ્કૃત પ્રત્યય વિનાનાં પહેલી વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપ લખવાં; જેમકે—

મતિ, રતિ, સ્થિતિ, ગતિ, વિગતિ, યતિ, પતિ, સ્મૃતિ, શ્રુતિ, ઉક્તિ, જાતિ, શુદ્ધિ, છુદ્ધિ, અદ્ધિ, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, દષ્ટિ, સ્પષ્ટિ, ઉત્પત્તિ, રીતિ, પ્રીતિ, નીતિ, સ્તુતિ, પદ્ધતિ, યુક્તિ, હાનિ, ગ્ધાનિ; નિધિ, ગુરુ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, વિધિ, ભાતુ, સિંધુ, બિંદુ, ધેતુ, શ્રીયુત, પાશ્વાત્ય, પૌરસ્ત્ય, ચરણ, મરણ, શરણ, સ્મરણ, અંતઃકરણ, પદવી, પ્રામાણિક, સ્વાભાવિક, વ્યાવહારિક, કર્તા, પિતા, વિદ્યાર્થી, હસ્તી, મશરવી, મનરવી, વિદુષી; ભગવતી, શ્રીમતી, મુદિ, વદિ, વિશેષ, વિશેષણ, સાત્ત્વિક, તાત્ત્વિક, મહત્ત્વ, સ્વીકાર, અર્વાચીન, પ્રાચીન, દિવસ, અધીન, પરાધીન;

આગાહી, અમીરી, ઉદ્ધ, કાખૂ, કાણુલી, કિરસો, કીમતી, ખૂમી, ગિરો, આદ્, અદ્, જાસૂસી, તંખૂ, તૂતી, તૈયારી, દાર, દાવુદી, પીલુ, બાજુ, રજુ, રૂઝુ;

અનિસિપાલિટી, કમિટી, મુનિવર્સિટી વગેરે.

સૂચના ૧—જેને છેડે વ્યંજન હોય તેવા સજ્ઞ શુદ્ધરાતી પ્રત્યય ૥ હોય એઓને અકારાંત ગણીને લખવા; એ રીતે જગત્ નદિ યુ જગત્. એ રીતે—

વિદ્વાન, ભગવાન, જુદ્ધિમાન, નીતિમાન, શ્રીમાન, પરિપદ, સંસદ, ધનુષ, આશિષ, આયુષ, અકસ્માત;

અકીક, અજળ, અંગૂર, અંજર, આલિશાન, ઇમારત, ઈલાજ, કખૂતર, કખૂલ, કસૂર, કાવૂન, કૂચ, કોશિસ, કોહિનૂર, છુદ, ખૂન, ગુમ, ચાણુક, જરૂર, જાસૂસ, ઝવૂન, તત્તારીખ, તારીખ, (તાસીર), દરઘર, દીવાન, દીવાલ, નસીબ, નાખૂદ, નાજુક, પુલ, ખદાહુર, ખારોક, ખંદક, સાબિત;

અપીલ, કોર્ટ, ફાઇલ, પેન્સિલ, બૂટ, સૂઘ, બુક, ડોક્ટર, રોશન, હોસ્પિટલ, બલૂન, એરોપ્લેન વગેરે.

સૂચના ૨—અરબી ફારસી શુદ્ધ શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયાન નેવો ઉચ્ચાર હોય ત્યાં એ શબ્દોમાં વ્યંજન ખોડો ન લખતાં અક્ષર ઉમેરી જોડણી કરવી; અખબાર નહિ પણ અખબાર. એ રીતે—

અકબર, અફઝાતૂન, અબકક, અરજી, અસરફી, આખકારી, આખર, આસમાન, ઇલકામ, કસરત, હાકુન, કુદરત, ખુશખો, ખિદમત, ગિરદી, ચક્રમક, ચરખી, જાનવર, તકરાર, તદ્દમીર તસવીર, તોહમત, દરજી, દરદી, દિલ્લીગીર, પરદેજ, ફારસી, ખાદશાહ બિલકુલ, દૂરબીન;

સૂચના ૩—અંગ્રેજી શબ્દોમાં જ્યાં જ્યાં પહોળા એ કે એ હોય ત્યાં ત્યાં સુજરાતીમાં એ જિંઘી માત્રાથી જોડણીમાં ખતાવવા ડોક્ટર નહિ પણ ડોક્ટર. એ રીતે—

એક્ટ, બેંક, હોસ્પિટલ, લોડ, ઓમરટ, પોસ્ટમેન વગેરે.

અપવાદ—પદ્માત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્, સાક્ષાત્ એકરમાત્ (અવ્યયના જ અર્થમાં), આ શબ્દો એકલા આવે ત્યાં છેલ્લો વ્યંજન ખોડો લખવો; પરંતુ આ શબ્દો પછી જ અવ્યા આવે તો વ્યંજન આખો લખવો; કવચિત્ જ, કિંચિત્ જ.

સૂચના ૪—તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારના લિખલિખ ઉચ્ચાર દર્શાવવા ચિહ્ન વાપરવું નહિ; છતાં શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારન વિકલ્પમાં અનુનાસિક વ્યંજનો વાપરી શકાય. અંગ્રેજી વગેરે શબ્દોમાં જ્યાં મ અને ન સ્પષ્ટ હોય ત્યાં અનુસ્વાર ન વાપરવો હોય તો મ અને ન લખી શકાય. એ રીતે—

અંત કે અન્ત, હંડ કે હવ્ડ, સાંત કે સાન્ત, શાંત કે શાન્ત ચંદન કે ચન્દન, મંદિર કે મન્દિર, તંબૂ કે તમ્બૂ; બેંક કે બેન્ક, સુપરિટેન્ડંટ કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સ્ટેપ કે સ્ટેપ વગેરે.

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી

ધ-ધ ઉ-ઉ

૨. વિકાર પામેલા શબ્દોમાં કોઈ પણ સ્થળે રહેલો ધ, અને શબ્દને છેડે ન હોય તેવો ૩ નાકમાંથી બોલાતા (પાયા) ઉચ્ચારવાળા હોય, તે દીર્ઘ લખવા; જેમકે—

વીંછી, દહીં, અહીં, તહીં, જહીં, કહીં, નીંદર, મીંકુ, છીંકુ, સીંચું, વીંટું, હીંટ, દૂંકું, જીંચું, જીંચું, જીંચું, મૂંઝાવું, મૂંઝવણ, ઠૂંકું, સૂંકું, ચૂંટણી, લૂંટવું, લૂંટ.

અપવાદ—કુંવર-કુંવરી, કુંવારું, કુંભાર, સુવાળું, એ વગેરે શબ્દોમાં ઉં હ્રસ્વ જ લખવો. ઉંદર-જિંદર એમ બેય આલે.

૩. તદ્ભવ શબ્દને છેડે આવતા ધ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ લખવા; જેમકે—

ધી, ધણી, ખીડી, ખીસી, જોગણી, સીડી, કીડી, જૂઈ, ચૂઈ, જઈ, ગઈ, રહી, લઈ, કહી, પિયુ, લાકુ, ચાલુ, લાગુ, ખેડુ, વાળુ, વેળુ, (નિયમ ૨ નીચી પ્રાપ્ત) ચાં, લખું, કૂલું, કરું, વળું, બધા ઉં પ્રત્યય.

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમાં નાકમાંથી ન બોલતો ઉ દીર્ઘ લખવો; જૂ, કૂ, ચૂ, ખૂ, છ, ર, દ; તેમ વિનિર્ણય હ્રસ્વ 'ધ'થી લખવો.

૪. તદ્ભવ શબ્દોમાં આવતા જોડાક્ષરથી ન્યાં આગલા સ્વરને થડકો લાગતો હોય ત્યાં ધ કે ઉ જે હોય તે હ્રસ્વ જ લખવા; જેમકે—

શિરત, કુકર, ચુસ્ત, જુસ્સો, છુંદું, ખુલ્લું, છુકો, કિલ્લો, ગિલ્લો, બિલ્લો, હેતરપિંડી, બિંદગી, દુંદ, તુંડાઈ વગેરે.

તેથી જ લઘુપ્રયત્ન ય હોય તેવા જોડાક્ષર પહેલાં ધ-ઉ દીર્ઘ રહી શકે છે, અડાતા નથી પાડે; જેમકે ખૂલું, છૂંડું, વીંટું, જીંચું વગેરે.

૫. જે અક્ષરના જે શબ્દોમાં ઉપાંત્ય (છેડે ન આવના હોય તેવા) ધ અને ઉ હોય તે દીર્ઘ લખવા; લુખું નહિ પણ લૃખું. એ રીતે—

ખીડી, ખીલી, સીડી, ઝીણું, રીડું, ચીડ, સીધું, ઈસ, કીનો, ચૂરો, ચૂક, ચૂનો, સૂતું, ફૂક, ફૂણું, ચૂલી-લું, ફલ, સૂએ-ઓ, પીએ-ઓ વગેરે.

અપવાદ—પણ ન્યાં વ્યુત્પત્તિને કે રૂઢિને કારણે છુદી જોડણી થતી હોય તેવા શબ્દોમાં હ્રસ્વ લખવા; જેમકે—

મુજ, તુજ, વિશે, સુધી, જુદું, જુએ-ઓ, રુએ-ઓ, ધુએ-ઓ, ખુએ-ઓ વગેરે.

૬. તથા અક્ષરના શબ્દોમાં પહેલી શ્રુતિ (છેક પહેલા સ્વર) માં રહેલા ધ કે ઉ પછી હ્રસ્વ સ્વરવાળો વ્યંજન હોય તો એ દીર્ઘ લખવા, પણ દીર્ઘસ્વરવાળો વ્યંજન હોય તો હ્રસ્વ લખવા; જેમકે—

નીકલ, બિતર, મૂલવ, સૂચવ, બેપડ, ખેડૂત, મજૂર, અધૂરું વગેરે; પણ કિનારો, વિમાસ, ખુશાલ, વિસામો, નિસાસો, દુકાળ, સુતાગ, ભુલાવો, દુખાવો, દુભાવો વગેરે.

અપવાદ ૧—પરંતુ ન્યાં વ્યુત્પત્તિ કે રૂઢિને કારણે છુદી જોડણી થતી હોય ત્યાં અપવાદ કરવો; જેમકે—

ઉપર, ચુગલી, કુરતું, ફૂકડો, ફૂચકો, કુમળું, કુસકી, ચુદદો, કુલડી, મુગટ, ટફકો, મહકું, મધુરું, ફઉડી, રફુરવું; અને પૂનરી, દંતૂડી, કખીલો, ગોટીલો, શોભીતું, રંગીલું વગેરે. તેમ ઉગમ-જગમ જેવે ચાલે.

અપવાદ ૨—વિશેષણ ઉપરથી થતાં નામ તેમજ નામો ઉપરથી થતા ભાવનાયક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ ગળવી; જેમકે—

ગરીબ-ગરીબાઇ, વકીલ-વકીલાત, ચીકણું-ચીકણાશ-ચીકણાઈ-ચીકણ, મીઠું-મીઠાશ-મીઠાઈ, જૂઠું-જૂઠાણું, પીળું-પીળાશ વગેરે.

અપવાદ ૩—ક્રિયાપદોના મૂળ રૂપને કે સાધિત રૂપને કૃદંતના પ્રત્યય લગાડવા હોય ત્યારે ઉપર મુજબ મૂળ તેમજ સાધિત રૂપની જોડણી સિદ્ધ કર્યા પછી જ પ્રત્યય લગાડવા; જેમકે—

મૂલ(વું) ઉપરથી મૂલનાર-ભૂલેલું; પણ સાધિત રૂપ ભુલા(વું) ઉપરથી ભુલાનાર, ભુલાવેલું, ભુલાવડાવેલું વગેરે.

સૂચના—ઊતરવું, નીકળવું, મૂલવવું એ પ્રમાણેના સર્વ મૂળ ક્રિયાવાચક ધાતુઓમાં 'વું' રહિત જુ રૂપો અક્ષર ગણતરીમાં રાખી નિયમ ૬ પ્રમાણે જોડણી કરવી. મૂળ ધાતુ ઉપરથી કર્મણિ કે બાવેનાં રૂપ બનાવતાં પણ એ નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો; જેમકે નીસર(વું), વીસર(વું) વગેરે ઉપરથી નીસરા(વું), વીસરા(વું); એ જ પ્રમાણે ઊતર(વું), ઊપડ(વું) વગેરે ઉપરથી ઊતરા(વું), ઊપડા(વું); પણ ઉતાર(વું), ઉપાડ(વું) વગેરે.

૭. ચાર અથવા એથી વધારે શ્રુતિ(અક્ષર)ના સંજોગમાં શરૂમાં આવતો બ્યંજનવાળો કે બ્યંજન વિનાનો ધ-ઉ હ્રસ્વ લખવો; જેમકે—

હિલચાલ, હિલકિલાટ, ખસકોલી, ઉતરડ, ટિપણિયો, કિકિ-મારી, ટિટિયારી, ટિયકારી, નિમણૂક, ઉમગરો, ઉનામણો, ઇતરડી, ઝિણવટ, જનવટ, જનવાણી, પુરવણી, ખિલવણી વગેરે.

'ગુજરાત'માં 'ગૂજરાત' એવો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, પણ એવા વિકલ્પની સર્વથા જરૂર જણાતી નથી. છટ છે કે સર્વસામાન્ય 'ગુજરાત-ગૂજરાતી-ગુજરાતણું' એમ લખાય.

લઘુપ્રયત્ન ય

૮. સંજોગના બંધારણમાં ઇ પછી લઘુપ્રયત્ન ય નું અવશ્ય બ્યક્ત થતું હોવાથી પૂર્વનો ઇ હ્રસ્વ રાખી પછીના સ્વરમાં ય ઉમેરી જોડણી કરવી; જેમકે—

રસિયો, ઇંડિયો, રંડિયો, રૂંડિયું, ઘોંડિયું, ઘેંડિયું, ચાંડિયું, ઢાળિયું, કાઠિયાવાડ, એસિયા, રસિયા, ઓષ્ટિયા, પિયેર-પિયર,

દિયેર-દિયર, પ્રિયજ, મદિયર, વલિયર, રૂપિયો, સદિયર, પિયુ, મિયાં વગેરે.

અપવાદ ૧—પણ પીયો(એપો)માં ઈ દીર્ઘ કરવો.

અપવાદ ૨—વિકૃતિ કે વચનના એ ઓ લગાડતાં ઈર્ષ ફેરફાર કરવો નહિ; જેમકે—

નદી-નદીએ-નદીઓ; ઓ-ઓએ-ઓઓ, ખૂખી-ખૂખીઓ, તેમ પીએ-પીઓ વગેરે.

સૂચના—વર્તમાનકાળ ૧લા પુ. બહુવચનમાં દાહ ઈએ એવો પ્રત્યય ગુજ. વિદ્યાપીઠે કાષ્ઠ કારણે માની લીધો છે, એ પ્રત્યય જ ધ્યે છે; એથી કરિયે ખાધયે દસિયે એવી શુદ્ધ ભેડણી છે તેવી સ્વીકારવામાં ઉચ્ચારણની સ્વાભાવિકતા વધુ છે. એનો એથી અપવાદ કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

૬. ભૂતકૃદંતનાં 'એણુ' પ્રત્યયવાળાં રૂપોમાં 'એણુ' પહેલાંનાં અંગમાં અ ઓ ઓ આવા હોય ત્યારે એમાં લઘુપ્રપત્ન ય તું શ્વણુ વ્યક્ત યતું હોવાથી 'એ' માં ય ઉમેરી ભેડણી કરવી; જેમકે—

ગયેણુ, યયેણુ, સયવાયેણુ, મૂંઝાયેણુ, ગાયેણુ, મુઠયેણુ, ભેયેણુ, રાયેણુ, ખાયેણુ, ધાયેણુ, સોયેણુ.

ઐ-ઔ

૧૦. શબ્દના રૂપમાં અ+ઇ અ+ઉ જેવા ઉચ્ચારણનો ખ્યાલ છે ત્યાં ઐ અને ઔ લખવા; જેમકે—

પૈસો, પૈકું, ઔરું, ઔઠ, ઔસ, રૈયો, ભૈયો, ગૈયો, કં.

અપવાદ—પણ પાઇ, પાઉંડ એ શબ્દો છૂટા લખવા; વળી જઇયે, યઇયે, ઘઉં, જડઇ, સઇ, સંબંધક ભૂતકૃદંતનો 'ઇ' લાગી યયેલાં જઈ યઇ, અને નારી જાતિનાં ગઈ યઈ વગેરેમાં 'ઈ' છૂટો જ રાખવો.

મહાપ્રાણિત સ્વર કે હચુતિ

૧૧. વિકાર પામેલા શબ્દોમાં હકારનું સ્વરિત ઉચ્ચારણ થતું હોય ત્યાં વચ્ચે હ રાખી પૂર્વના વ્યંજનમાં અ ઉમેરી જોડણી કરવી; બહેન નહિ પણ બહેન. એ રીતે—

વહાણું, વહાણું, પહોણું, મહાવત, શહેર, મહેરખાન, મહોલ્લો, પહોણું, પહેલવાન, મહાવરો, મહેર, કહે, રહે, પહેર, પહોંચ વગેરે.

અપવાદ ૧—પરંતુ મને નહિ, પણ મને રાખવું. એ જ રીતે બધાં સર્વનામોમાં હ ન બતાવવો; જેમકે—

મારું, તારું. અમારું, તમારું, તને, તારે, મારે, તમારે, અમારે; જે-તે-એ ઉપરથી ચતાં ૩૫ જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે; નારું, મોઢું, બીક, સામું, બીતું, મોર (આખાનો), મોં, મોવું (લોટવું) વગેરે ૩૫ સ્વીકારવાં.

સૂચના—નાહ, ચાહ, સાહ, મોહ, લોહ, દોહ, કોહ, સોહ એ ધાતુઓનાં ૩૫ નીચે મુજબ સ્વીકારવાં:—

નાહ:—નાહું, નાહિયે, નહાય, નાહો, નાહું-હી-હો-હાં-હા, નાહીશ, નાહીશું, નહારો, નહારો, નહાત, નહાતું-તી-તો-તાં-તા, નાહનાર, નાહેલું-હી-હો-હાં-હા, નહા, નહાજે, નાહવું.

નવાડ(ર)વવું, નવાવું, નવાય, નાવણ, નાવણિયો, નવેણ, નવાણ.

ચાહ:—ચાહું, ચાહિયે, ચાહે, ચાહો, ચાહું-હી-હો-હાં-હા, ચાહીશ, ચાહીશું, ચાહરો, ચાહરો, ચહાત, ચહાતું-તી-તો-તાં-તા, ચાહનાર, ચાહેલું-હી-હો-હાં-હા, ચાહ, ચાહજે, ચાહવું.

સાહ:—‘ચાહ’ પ્રમાણે.

મોહ:—મોહું, મોહિયે, મોહે, મોહો, મોહું-હી-હો-હાં-હા, મોહીશ, મોહીશું, મોહરો, મોહરો, મોહત, મોહતું-તી-તો-તાં-તા, મોહનાર, મોહેલું-હી-હો-હાં-હા, મોહ, મોહજે, મોહવું.

મોહડા(-રા)વડું, મોહાવું, મોહાવ.

લોહ:-લોહું, લોહિયે, લુહે, લુહો, લોહું-હી-હો-હાં-હા,
લોહીરા, લોહીશું, લોહશે, લોહશે, લોહત, લોહવું-તી-તો-તાં-તા,
લોહનાર, લોહેલું-હી-હો-હાં-હા, લોહ, લોહજે, લોહવું.

લોવડા(-રા)વડું, લોવાવ, લોવણિયું.

લોહ:-લુહત-લોહત. ખાડીનાં 'લોહ' પ્રમાણે.

દોવડા(-રા)વડું, દોવાવું, દોવણ, દોણી.

દોહ:-'મોહ' પ્રમાણે.

કોવાવું, કોવાવ, કોહવણ, કોહવાણ, કોહવાટ.

સોહ:-'મોહ' પ્રમાણે.

અપવાદ ૨—જ્યાં મૂર્ધન્યતર ૬ રપજ છે તેવા શબ્દોમાં
ક જુદો ન ખાસતા ૬ જ લખવો; જેમકે દહાડવું નહિ પણ દાહવું.
એ રીતે—

વાટ, ઠઠી, ટાટ, અઢાર, કઢવું, ઢેઢ, વેઢ, સઢ, મઢવું, લઢવું
(ધસારો આપવો), લઢણ.

પણ લડવું (લડાઈ કરવી), ચડવું, ચીડવગેરેમાં મુખ્યત્વે 'ડ' ગણવો.

પ્રકીર્ણ વ્યંજનો

૧૨. જોડાક્ષરોમાં નિકટના અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ ન લખતાં
મહાપ્રાણ એવડા લખવા; જેમકે ચોડખું નહિ પણ ચોખખું. એ રીતે—

પચ્ચર, ઝખ્ખો, ઝોખ્ખો, જોખ્ખો, મુખ્ખા, સખ્ખર, દખખણ વગેરે.

અપવાદ—માત્ર ચૂંછ કરવા; જેમકે—

અચૂંચર, પચૂંચમ, અચૂંચુ, ચૂંચો વગેરે.

સૂચના—ચંચૂંત શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોમાં અલ્પપ્રાણ+મહાપ્રાણ

સામાન્ય રીતે લખવાનો પ્રધાત છે, એટલે ત્યાં એવીજ જોડણી કરવી; શુદ્ધ, બુદ્ધિ, ઋદ્ધિ, યુદ્ધ વગેરે.

૧૩. જેના ઉચ્ચારણમાં વચ્ચે યથુતિની શ્રાંતિ છે તેવા શબ્દોમાં એ ન લખતાં મૂળ શુદ્ધ વ્યંજન જ લખવો; આપણી નદિ પણ આળણી, એ રીતે—

પારણું, બારણું, ચૌરડી-ચૌલડી, દોરકું, બરણી, ખાંડણી, દળણું, શરણાઈ, વગેરે.

૧૪. નીચેના શબ્દોમાં ખતાવ્યા મુજબ જોડણી રાખવી :

અ. ડોશી-સી, માશી-સી, ભેંશ-સ, બેશી-બેસી, પેશી-સી, નાશી-નાસી, હાશ-સ, બારશ-સ, એંશી-સી, વીશ-સ, ત્રીશ-સ, ચાળીશ-સ, પચાશ-સ વગેરે; પણ શોધવું, શકવું, વિશે એમ જ લખવું.

આ. સગ લખવું, પણ ગોઝારું, મોઝાર, સૂઝ, બૂઝ, વાંઝણી, સાંઝ, મઝા, સમઝ એમ વ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત ઝ રાખવો.

ઇ આંબલી-આમલી, લીંબડો-લીમડો, ઉંબરો-ભિમરો, તુંબકું-તૂમકું, કાંબળી-કામળી, ડાંબવું-ડામવું, પુંબકું-પૂમકું, ચાંદલો-ચાંદલો, કડલાં-કદલાં, સાડસો-સાદસો, ગાડલું-ગાદલું વગેરે બંને રીતે લખાય.

આ ૧૪ નિયમોથી સામાન્ય જોડણી લક્ષ્યમાં આવી જશે; છતાં શંકા પડે ત્યાં ‘જોડણિકાથ’ જેવો હિતાવહ છે. જેમ અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી આપણે એ રીતે કાળૂમાં લઈ શકીએ છિયે તે પ્રમાણે યુદ્ધરત્ની, શબ્દરત્ની, ખલુ આપણે, કાળૂમાં લઈ શકીએ જ. વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર જેને પ્રભુત્વ છે તેને આ વિષયમાં લાગ્યેજ અગવડ પડે; એટલે વિદ્યાર્થીઓ એ જ સારી રીતે સાધે એ પ્રથમ જરૂરનું છે.

કેટલાક નિત્યના ઉપયોગી શબ્દોની જોડણી

અક્રિયન	ભિષ્વ	ગૃહ—(ધર)
અગરત્ય	ભિમિ	ગૃહીત
અડવાડિક	ભિલટી, -હું	ગોળિ(-બી)
અદ્ભુત	ઝણ	મહ (મંગળ વગેરે)
અનુકૂળ	ઝણ	ચુંગી
અપીલ (અં)	ઝંઝિલક	જગા, -ગ્યા
અર્વાચીન	ઝોલિય	જરૂર
✓અવધિ	ઝોસ (અં.)	જાગૃતિ
અહનિર્નિશ	ઝાણ, -ઝી	જામત
આકૃતિ	ઢારકિર્દી	જાદુ(-દ)ઈ
આખ્યાતિમક	ઢાળ	જિજ્ઞાસા
આખેહખ	કિશાયત	જસસ
✓આથીવાંદ	કીમત, -તી	✓ટિકિટ (અં)
આસિરદૃષ્ટ (અં.)	કીર્તિ	ટિંગાવું
આઘાતક	કુલીન	ટુક, જડી, ઠોડા
આવાહન	કૃતિ	ટિંગુજી
મૃશ્વર	✓કૃપા	ડિલ
ઉગમ, ંણું	કૃષ્ણ	કુંમર .
ઉચિંત	કૃચ (કા.)	કુંગળી
ઉગમ, -વણી	કોટચધિપતિ	✓કિંગલી
ઉદ્ભવ	કોચ (સં.-ચ.)	દેહ
ઉમર	✓કોચિય	તરીક
ઉદ્ધ	કોષક	પ્રખ્યાત
ઉજ્જ	ગંજી	પ્રમદ, -ડી
✓ઉદર	ગીરા	તેરીખ
ઉખર(-રો)	ગૂચકું	ત્રેમાસિક

દારિદ્ર્ય	પિપાસા	મહત્ત્વ
દિન, દિવસ	પુરોહિત	માલુમ
દીન (ગરીબ)	પુલ (ફા.)	માહાત્મ્ય
દીક્ષા	પ્રકટ, -ટીકરણ	માહિત, -તી
✓દીવાલ	પ્રગટવું, -ટાવવું	માંગલિક
દહીભૂત	પ્રતિકૂલ	મીમાંસા
દષ્ટિ	પ્રતિષ્ઠા	મુખત્યાર
દુઃખળું	✓પ્રત્યક્ષ	✓મૂર્તિ
દ્રષ્ટા, -દ્રષ્ટ	✓પ્રામાણિક	મોશુદ
ધાર્મિક	ફિલસૂફી, -ફી	✓યુધિષ્ઠિર
નમૂનો	ફોફ(-મ)ટ	રજૂ, ૦આત
નવીન	બહાદુર, -રી	રસીદ
નાબૂદ, -દી	✓મહેન, ૦પણી	રાષ્ટ્રિય
નિઃશ્વાસ	બાળ	ફેદિ
નિમણૂક	બિંદુ	રોજિંદુ
નિરવધિ	બીચારું	✓શાગિળ
નિરોક્ષક	બીજાસ	લિખિત
નિષ્ઠા	બીમાર	લિપિ
નીરસ	ખિદિશ (અં.)	લિમિટેડ (અં.)
✓નીશાગ, -ગી	બારું(-રો, -રોં)સો	વગેરે
નુકસાન	બુગળ, -ળા, -ળું	વદિ
નૃત્ય	બુકુટી	વર્તણૂક
નૈઋત્ય	મજૂર	વહેવાર
પત્રકાર, ૦ત્વ	✓મજૂર	✓પાર્ષિક
✓પરીક્ષા	મરહૂમ	વિગત
પંડિત	મસહર	વિનાંતિ
પાઉંડ (અં.)	મરિજદ	વિષ (અં.)

નિવિધ	શિંગ, ઠંડી, ઠંડું	સાત્ત્વિક
વિશિષ્ટ	✓ શિખંડ	✓ સામાજિક
વિશે	શીતલ	સાદા (મદદ)
વિરમરણ	શોભ	સિવાય
વ્રત-વ્રતાત	શ્વાસોચ્છવાસ	મુલાંગ
✓ વૈષ્ણવ	સમકાલીન	સૂર (સ્વર)
બ્યાવહારિક	સમઝ, - યુ - શ્રૂતી	રિયતિ
✓ વ્રત (અપવાસ)	સરત, - ચૂક	સ્વાસ્થ્ય
શરત (હોડ)	સવાર, - સવારો	સ્વીકાર્પ, - રતું
શાપ	સદસ	✓ હુમલો
શારીરિક	સંમોલન	ફાપદ

અભ્યાસ

૧. તત્સમ શબ્દોની જોડણીના નિયમ પાંચ પાંચ ઉદાહરણ સહિત આપો.

૨. મૂળ શબ્દમાં જ પ્ર-ઉ ને લક્ષતા નિયમ પાંચ પાંચ ઉદાહરણો સાથે આપો.

૩. મૂળ શબ્દ ઉપરથી સાધિત શબ્દો ચતાં દીર્ઘ ઇ-ઊના ક્યા ક્યા સંજોગોમાં હ્રસ્વ થાય છે, ક્યા સંજોગોમાં હ્રસ્વ થતા નથી, એનાં પાંચ પાંચ ઉદાહરણ આપો.

૪. લઘુપ્રયતન ય ક્યાં ખતાવવામાં આવે છે? 'ય'ની પહેલાં 'ઈ' કેવો રહે છે? એનાં આઠ ઉદાહરણ આપો. અને ક્યાં ક્યાં અપવાદ કરવામાં આવ્યો છે એ પણ ખતાવો.

૫. ક્યાં અષ્ટ અઊ અને ક્યાં એ ઔ લખવામાં આવે છે? એનાં ત્રણ ત્રણ ઉદાહરણ આપો.

૬. હયુતિ એટલે શું અને શબ્દોમાં એ કેવી રીતે ખતાવવામાં આવે છે? ક્યાં ક્યાં એ નથી ખતાવવામાં આવતી? આનાં દસ દસ ઉદાહરણ આપો.

૭. હસ્ત્રાંતવાળાં ક્રિયાપદોમાંનાં ચારનાં પૂરાં રૂપ આપો.

૮. અધ્યપ્રાણુ+મદાપ્રાણુના સંયોગનો નિયમ અને અપવાદ બંને ઉદાહરણો સાથે આપો.

૯. નીચેના શબ્દોમાં જોડણીમાં જ્યાં કયાંય ફેર હોય તે સુધારી આપો: અર્વાચિન, મશુર, આનાકાનિ, સદ્દર, મુંઝાય, બાંધુ, નિતી, કારકૂન, દીલગીરી, દુરબિન, ઝોગષ્ટ, પ્રિતી, કુંભાર, નુકશાન, વૈશ્રવ, કપા, બલિષ્ટ, કુલિન, દ્રઢ, મનનિય, શિવાય, નીમણુંક, જિજ્ઞાસો, પિળાશ, જિલરાવવું, મેહેમાન, બહેપાર, વોહગે, ચાહતું, દોહોણી, તેહને, દહાડવું, લોહોડું, મોહોડું, જખ્મો, અછેર, દોપડું, શેષડી, વિસ, વાંજણી, ઉધ્વ, કાષ્ટ, રુણ, અરધિ, અહોનિશ, મુર્તિ, ડીઝી, શિઘ્ર, દીવ્ય, વાર્ષિક, (અહીં નિત્યના સંખ્યાબંધ, જોડણીકાસથી જુદો જોડણીવાળો લખાતા, શબ્દ પૂછવા.)

૨. શબ્દો કેમ છૂટા પાડવા ?

લેખન તેમજ મુદ્રણમાં ક્યાં શબ્દો છૂટા રાખવા, ક્યાં ભેળા કરવા, તેમજ લીટીને અંતે શબ્દોના અંગના કેવી રીતે દુક્રમ પાડવા એ પણ સમજવા જેવું છે. શબ્દોના બંધારણમાં ક્યાંક પ્રત્યય લાગ્યા હોય છે, ક્યાંક અનુગ કે પૂર્વગ લાગ્યા હોય છે, ક્યાંક નામયોગી અવ્યય આવેલાં હોય છે, તો કેટલાક શબ્દ સમાસના રૂપમાં હોય છે. લેખનમાં આના તથા વિભાગ પડી જાય છે : ૧. આણુ લેખનમાં શબ્દોમાં ક્યાં ભેડીને લખવું, ૨. ક્યાં જુદું લખવું, અને ૩. લીટીને અંતે અધૂરા રહેતા શબ્દ કેવી રીતે તોડવો.

૧. શબ્દો ક્યાં ભેડીને લખવા ?

૧. નામિકી તેમજ આખ્યાતિકી વિલક્ષિતાના, કૃત અને તદ્વિત પ્રત્યયો શબ્દના અંગમાં ભેડીને લખવા; જેમકે—

કરું, કરીશ, કરશે, કરનાર, કરતું, કરવું; ધોડાએ, ઓઝો; ધોડાવાળો, છુદ્ધિમંત, માવાની વગેરે.

૨. નામિકી વિલક્ષિતાનો અર્થ આપવા ઉમેરાતા અનુગ શબ્દના અંગમાં ભેડીને લખવા; જેમકે—

હાથીથી, હાથીનું, હાથીમાં, હાથીમાંનું, હાથીમાંથી, લખવાનું, કરનારથી, કરવામાં વગેરે; તેમ ઉપરનું, ઉપરથી, જ્યાંથી, ત્યાંથી, જ્યારનું, ત્યારનું વગેરે.

૩. શબ્દોને લાગેલા પૂર્વગ શબ્દની સાથે જ લખવા; જેમકે—

અધિકાર, અભિમાન, સુવાસ, પ્રતિહારી, પરાજય, અનુમાન, અતિરેક, વિદેશ, પ્રદેશ વગેરે.

૪. સમાસમાં સમાસના અંગજૂત શબ્દ સાથે જ લખવા; અર્થ-પ્રતીતિ માટે જરૂર હોય તો જ વચ્ચે નાની રેખા કરવી; જેમકે—

માખાપ, ધણીધણિયાણી, ભાષ્યહેતુ, ગોળધાણા, મન-મમતું, ગુણસંપન્ન, દોષમસ્ત, મદાભાષુ, દેવભક્તિ, મજ્જમના, સોદાગર, જહાંપનાહ, ભવસાગર, ચંદ્રમુખ, કાળુધોળું, ગાજવીજ, સમુવહાલું, પ્રતિદિન, યથાશક્તિ, અત્યુદાર કે અતિ-ઉદાર વગેરે.

૫. અવ્યયો ‘ય એ યે’ જે શબ્દોની પછી આવતા હોય તેઓની સાથે જ લખવા; જેમકે—

હુંય આવીશ; અમોએ-અમોયે આવીશું.

૬. ‘સુધી લગી લગણું’ આ નામયોગી અવ્યય ‘જ્યાં ત્યાં ક્યાં’ એ ત્રણ અવ્યય પછી આવે ત્યારે જોડીને લખવાં; જેમકે—

જ્યાંસુધી, ક્યાંલગી, ત્યાંલગણું વગેરે. <—

૭. ‘તોપણ, કાર્પણ, કાંઈપણ, અગરનો, કેમકે, હાંકે, ભેકે, થણુંખરુ’ આ જોડકાં બેળાં જ લખવાં.

૮. ‘દારા’ જે શબ્દો સાથે પ્રયોગ્ય છે તે શબ્દો એકવચનમાં હોય કે બહુવચનમાં, ‘દારા’ સાથે જ લખાય છે.

૨. શબ્દો ક્યાં જુદા લખવા ?

૧. શબ્દો પછી આવેલાં નામયોગી અવ્યય સર્વત્ર જુદાં લખવાં; જેમકે—

હાથી ઉપર, તેને માટે, તમારા સારુ, તમારા તરફ, પેટીની અંદર, ઝાડ નજીક, ઘોડા પાસે, અવ્યય તરીકે, ઘર મુધી વગેરે.

૨. સાદાત્મકારક ‘છ’ ધાતુનાં રૂપ, તેમજ બધાં સંયુક્ત ક્રિયા-પદ અલગ લખવાં; જેમકે—

કરું છું, કરિયે છિયે, કરે છે, કરો છો; ક્યું છે, કરી લઈશ, કરી બેસ, જોઈ નાખ્યું, કરતો હશે, જોડતા હોત, જોણી ચૂક્યો વગેરે.

૨. 'જ' અવ્યય છૂટો લખવો; જેમકે—

હું જ, રામજી જ, કરમે જ.

અપદાદ—'લાએજ' શબ્દમાં અને 'તથા'ના અર્થમાં 'તેમજ' શબ્દમાં 'જ' ભેળા લખવો.

૪. 'કારણ કે'માં 'કે' છૂટો ગણવો.

૩. લીટીને અંતે શબ્દનું અંગ કેમ તોડવું?

૧. નામિકી તેમજ આખ્યાતિકી વિભક્તિના, કૃત અને તદ્વિત વ્યંજનની શરૂ થતા પ્રત્યય લીટીને અંતે જુદા પાડી શકાય; જેમકે—

કર-	કર-	કર-	કર-	કર-	ધોડા-
શે	શો	નાર	તું	તું	વાળો
હુદિ-	માયા-	ચક્રિત-	હોશિ-	પહેર-	
મંત	વી	માન	યાર	ગીર	વગેરે.

૨. નામિકી વિભક્તિનો અર્થ આપવા ઉમેરાતા અનુગ શબ્દની અંગમાથી જુદા પાડી શકાય; જેમકે—

હાથી-	હાથી-	હાથી-	હાથીમાં-	લખવા-	કનાર-
થી	તું	માંતું	તું	તું	થી.
ઉપર-	જ્યાર-	કર્માં-	અત્યાર-		
તું	થી	થી	માં		વગેરે.

૩. શબ્દોને લાગેલા પૂર્વગ લીટીને અંતે જુદા પાડી શકાય; જેમકે—

અધિ-	અભિ-	સુ-	પ્રતિ-	પરા-
કાર	માન	વાસ	દારી	જય
અતુ-	અતિ-	પ્ર-	વિ-	સં-
માન	રેક	દેશ	દેશ	જય વગેરે.

૪. સમાસમાં સમાસના અંગભૂત શબ્દ લીટીને અંતે જુદા પાડી શકાય; જેમકે—

મા— ધણી— બાઈ— મહા— દેવ—
આપ ધણિયાણી બહેન બાહુ બક્ષિત વગેરે.

૫. નામની સાથે જોડાતા ‘વ-ચે-એ’ તેમ ‘સુધી-લગણુ-લગી’ એ જુદા પાડી શકાય.

૬. ‘તોપણ, કાઈપણ, કાંઈપણ, અગરતો, કેમકે, કાંકે’ માંનાં બંને અંગ એ રીતે છૂટાં પાડી શકાય.

૭. શબ્દના અંગમાં ઉચ્ચાર કરતાં જેટલો ભાગ સાથે બોલાય તેટલો જુદો પાડી શકાય; જેમકે—

ફૂક- કાગ- ધર- તક- દિક- ઉત- ઉકર-
ડા ડા કું રાર મત રડ ડા વગેરે.

લઘુપ્રયત્ન અ

આ ૭ મો નિયમ લીટીને અંતે કયાં શબ્દનું અંગ છોડી શકાય એનો નિર્ણય આપનારો છે. જેટલો ભાગ સાથે બોલી શકાય તેટલો પછીનાથી જુદો પાડી શકાય. આમાં લઘુપ્રયત્ન અ આપણું, ખ્યાન જેવે છે. આપેલાં ઉદાહરણોમાં પણ ફૂક-, કાગ-, ધર-, તક-, દિક-, ઉત-, ઉકર-, આમાં લઘુપ્રયત્ન અક્ષરવાળું અંગ જુદું તરી ગયું છે. આપણે ‘ચોપડી’ શબ્દ લઈએ તો ‘ચોપ-ડી’ એવા બે ભાગ પડશે, પણ ‘ચોપડીઓ’ લઈએ તો ૫ માં અક્ષર પૂર્ણપ્રયત્ન યર્ષ જતો હોવાથી ‘ચોપ-ડીઓ’ એવો ભાગ નહિ પડી શકે; એ માત્ર ‘ચો-પડીઓ’ એ રીતે જ છૂટો પડશે. ઉતરડ, ઉકરડો આ બે શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન અક્ષર કયાં છે ? પેલા શબ્દમાં ત્રણ અક્ષર છતાં ખીમ ‘ત’માં અને હેલ્લા ‘ડ’માં લઘુપ્રયત્ન અ છે, ત્યારે ખીમ શબ્દમાં ‘ર’માં છે. આ પાછળ કોઈ નિયમ ખરો ? નિયમ છે જ.

૧. વિલક્ષિતો પ્રત્યય કે અનુગ, તેમ કાળના પ્રત્યય લાગ્યા હોય કે ન લાગ્યા હોય તેવા ક્રાષ્ઠપણ શબ્દાંગને અંતે આવેલો અક્ષર લઘુપ્રયત્ન છે; જેમકે—

કામ, કામમાં, કામથી, ગામ, ગામને; કરશે, બરેશી, કરનારો, કરવું, જોનાર.

૨. શબ્દને અંતે 'અ' સિવાયનો ક્રાષ્ઠપણ સ્વર હોય, અને એની ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં 'અ' હોય તો એ 'અ' લઘુપ્રયત્ન છે; જેમકે—

કપાળો, માણસો (પણ માણસ), મેળવણી, શિખવણી, કપડું, અપહનું, અંગરખું, વગેરે.

—પણ, પણ જેવા પ્રત્યય પોતાનો પૂર્ણપ્રયત્ન આ ગુમાવતા નથી. થીતે 'ભલપણ, ગાંડપણ, પોચાપણ'માં 'પ' માં અક્ષર લઘુપ્રયત્ન નથી આવતો.

૩. એ લઘુપ્રયત્ન 'અ' સાથે આવી શકતા નથી, તેથી અક્ષર-વાળી શ્રુતિની પૂર્વે શબ્દોમાં સ્વરભારવાળો ક્રાષ્ઠપણ સ્વર હોય તો એવો આ લઘુપ્રયત્ન હોય છે; જેમકે—

ગુજરાત, ગરબડ, ખળભળાટ, હિકમત, તકરાર વગેરે.

લઘુપ્રયત્ન અક્ષર-પછીનો દુકડો લીટીને અંતે શબ્દાંગ-છૂટ પાડવામાં કામ લાગે.

લઘુપ્રયત્ન ઇ-ઉ-ઓ

જેમ અક્ષર લઘુપ્રયત્ન છે તેમ ઇ-ઉ-ઓ પણ લઘુપ્રયત્ન હોય છે; તફાવત માત્ર એટલો કે આ ક્રાષ્ઠપણ વ્યંજન સાથે જ હોય છે, ન્યારે સામાન્ય રીતે ઇ-ઉ-ઓ એકલા હોય છે, પછી લેખનમાં જાણે ને 'ઈ' દીર્ઘ લખાતો હોય; જેમકે—

ક્રાઈ, હોઈ, રાઈ, કાઈ, કંઈ, ગાઉ, કમાઉ, ઉડાઉ, જાઓ, ખાઓ વગેરે.

વિશેષ—રૂપિયો, ખડિયો, કડિયો, કરિયો વગેરેમાં વ્યંજનમાં રહેલો ‘ષ’ પણ લઘુપ્રયત્ન છે.

૧. શબ્દને અંતે એકલા ધ-ઉ-ઓ હોય અને એઓની પૂર્વના સ્વર ઉપર સાર હોય ત્યારે ધ-ઉ-ઓ લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારાય છે (એટલે કે અર્ધા માત્રા જેટલો કાળ પણ ઉચ્ચારણ્યમાં-લઈ શકતા નથી), તેથી શબ્દાંગ છૂટું પાડતાં આવા ધ-ઉ-ઓ છૂટા ન પાડતાં પૂર્વના સ્વર સાથે જ રહે છે; જેમકે—

કોઈ-	જમાઈ-	શોઈ-	અડ-	ચડાઈ	કમાઈ
એ	તું	શોઈને	ખાઈ

સામાન્ય સૂચના

શબ્દો લીટીને અંતે છૂટા પાડવાના વિષયમાં નીચેની બાબત ખરેખર ધ્યાનમાં રાખવી :

૧. જેથી ત્રણ અક્ષરના શબ્દ લીટીને છેડે કદી તોડવા નહિ.

૨. ચાર અક્ષરથી વધુ અક્ષરના શબ્દો લીટીને અંતે તોડવાના હોય સારે જેટલા અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ સાથે થવું હોય તેટલા લખી પાછીના અક્ષરો નવી લીટીમાં શરૂ કરવા.

૩. આવા શબ્દોમાં પણ નિયમથી પ્રાત્ત પહેલા સ્વરવાળો એક અક્ષર પૂર્વની લીટીમાં લખી પાછીના અક્ષરો બીજામાં લખવા એ ઠીક નથી. જેથી ઓછા અક્ષર લીટીને અંતે કદી ન રહે એવું ધ્યાન રાખવું.

અભ્યાસ

૧. કયા કયાં શબ્દો જેટીને લખવામાં આવે છે એનાં દસ દસ ઉદાહરણ આપો.

૨. કયા કયાં શબ્દો છૂટા લખવામાં આવે છે એનાં દસ દસ ઉદાહરણ આપો.

૩. શબ્દોનું અંગ લીટીને અંતે કેવી રીતે તોડવું એ પાંચ દાખલા આપી જરેખર સમજાવો.

૪. સમાસમાં લીટીને અંતે શબ્દ કેવી રીતે તોડવા એનાં દસ ઉદાહરણ આપો.

૫. પ્રત્યયો અને અનુગોને લીટીને અંતે કેવી રીતે તોડવા એનાં ચાર ઉદાહરણ આપો.

૬. અક્ષર કયાં લઘુપ્રયત્ન છે એ આઠ દાખલા આપી સમજાવો.

૭. લઘુપ્રયત્ન ધ-ઉ-ઓ એટલે શું ? એનું સ્થાન પાંચ પાંચ દાખલા આપી નક્કી કરી બતાવો.

૩. વિરામ-ચિહ્ન

લેખનમાં અર્થ સમજવામાં સરળતા થાય એ ઉદ્દેશે વિરામ-ચિહ્નો પ્રયોજવાનો પરિભ્રમ તેમજ પૂર્વના દેશોમાં પ્રાચીન સમયથી ચાલુ છે. સંસ્કૃત ભાષાના અને એને અનુસરી પ્રાકૃત વગેરે ભાષાના ગ્રંથોમાં વિરામ-ચિહ્ન તરીકે ઊભી લીટીનો પ્રયોગ સામાન્ય હતો. સાદા લખાણમાં પૂરી 'i' ઊભી લીટી શ્લોકાર્ધની પછી, તેમ મઘ-લખાણ હોય તો વાક્યખંડમાં નાના નાના વાક્ય પૂરા થતાં હોય ત્યાં. સંપૂર્ણ શ્લોકને છેડે તેમજ સંપૂર્ણ વાક્યખંડને છેડે પૂરી બે 'ii' ઊભી લીટી મૂકવામાં આવતી. ઉપરાંત નિજ અભ્યાસના ગ્રંથોમાં પદ્યછેદ પાડવા પ્રત્યેક શબ્દને છેડે ઉપર જમણા હાથે નાની 'i' ઊભી લીટી કરવામાં આવતી હતી. છાપદ્રામ શરૂ થયું ત્યારે વાક્ય વાક્ય વચ્ચે દપકું કરવાનો આરંભ થયો, અને પછીથી નવી પદ્ધતિનો આરંભ થયો. આજે આપણે ત્યાં જે વિરામ-ચિહ્નો યોજવામાં આવે છે તે આપણને મુખ્યત્વે અંગ્રેજી લેખનમાંથી મળ્યાં છે.

મુખ્ય વિરામ-ચિહ્નો

આપણે ત્યાં હાલ નીચે મુજબનાં મુખ્ય ૬ વિરામ ચિહ્ન પ્રયોજાય છે :

૧. . પૂર્ણવિરામ	૪. , અર્ધવિરામ
૨. ! પ્રશ્નાર્થ-ચિહ્ન	૫. ; અર્ધવિરામ
૩. ! ઉદ્ગાર-ચિહ્ન	૬. : મહાવિરામ

૧. પૂર્ણવિરામ

૧. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ એક વિચાર પૂરો થઈ જતાં ત્યાં પૂર્ણવિરામ વપરાય છે. એનો અર્થ એ કે કોઈ પણ એક સાદું વાક્ય પૂર્ણ થતાં ત્યાં પૂર્ણવિરામ આવે છે; જેમકે—

(૧) અકબર નામે મદાન મોગલ પાઠશાલ હતો.

(૨) એનું શબ્દદ્વારા વર્ણન ન થાય.

(૩) છોકરાઓને રમવાનું ખટ્ટુ ગમે છે.

૨. એ કે એથી વધુ સાદાં વાક્ય એવી રીતે જોડાયાં હોય કે એનું મિશ્રવાક્ય યા સંયુક્ત વાક્ય, કે એનાં મિશ્ર વાક્ય અને સંયુક્ત વાક્ય બનતાં હોય ત્યારે છેક છેલ્લા વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ આવે; જોમકે—

(૧) જ્યાં જ્યાં તે જવો ત્યાં સર્વત્ર લતાઓની જેમ અપસરાદંડ એને વીંટળાઈ જ વળ્યું ૧૫.

(૨) પુરાણોમાંથી વારતાઓ ઉપાડીને રસિક રીતે લોકો આગળ એ રજૂ કરવી અને એમને આનંદ સાથે બોધ આપવો એ હિન્દુ આશયથી આપણા અનેક કવિઓએ આખ્યાન રચ્યાં છે અને એ તે તે કવિના સમયમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયાં હોવાનો પાકો સંભવ છે.

(૩) ધાર્મિકતાનો પ્રચાર કરવાનો જેનો મુખ્ય હેતુ ન હોય તેવી રંજનપ્રધાન કથાઓ આપવાની પદ્ધતિ જૂના સમયથી પ્રચલિત છે.

(૪) આપણે જૂનું સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિકતાનું છે એ માન્યતા હવે ક્યારની ખોટી કરી ચૂકો છે.

૩. એક વિચાર સંપૂર્ણ થઈ ગયા પછી ‘ અને, કિંતુ, પરંતુ, પણ, છતાં, આમ છતાં ’ વગેરે હિન્દુવાદથી અગ્રમ્ય મોટા વાક્યના આરંભમાં આવ્યાં હોય ત્યારે પૂર્વના વાક્યને છેડે અર્ધવિરામ અર્ધવિરામ વગેરે નિયમથી ગ્રામ યતાં હોય તે ન કરતાં પૂર્ણવિરામ વાપરવામાં આવે છે; જોમકે—

(૧) તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ માટે અષ્ટાધ્યાયીમાં આવેલા સાત નિયમોમાં ૪ નિયમ માત્ર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો માટે છે. આમ

છતાં એક પગલું નિયમ ખીજમાં ભરવામાં આવ્યું છે; અને તે એ ૬ એમાં સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે જ એ સંસ્કૃતેતર શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) સારા માણસ કદી એવું કહે નહિ. અને વાત પણ સાચી છે કે જમતમાં નિર્દિત કર્મ કરનારા કદી સુખ મેળવતા નથી એ જો અનુભવથી જોવા બાજુવામાં આવ્યું હોય તો જોઆને સુખ મેળવવાની આકાંક્ષા છે તેઓ નિર્દિત કર્મ કરનારાઓનું અનુકરણ કરવા તરફ ન જાય.

૪. કોઈપણ મચાળાં અને શબ્દ કે વાક્યની શરૂઆતમાં ૧ ૨ ૩ વગેરે અંક કે અ અા છ, અ બ ક, ક ખ ગ વગેરે અંક કે અક્ષર મૂકવાના હોય ત્યારે તે અંક કે અક્ષર પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે—

૧. વિશેષણ

૨. સર્વનામ

અ. વાક્ય

આ. ઉપવાક્ય

ક. ક્રિયાપદ

ખ. ક્રદંત

મૂચના—આમ સામાન્ય રીતે પ્રચાર છે, છતાં હવે અંકો પછી પૂર્ણવિરામ ન કરવાનું વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે; જેમકે—

૧ વિશેષણ

૨ સર્વનામ

૫. પૂર્ણ શબ્દોને સ્થાને સંક્ષિપ્તતા બતાવવા માત્ર આઘ અક્ષર કે તેથી વધુ અક્ષરો મૂકવામાં આવે છે ત્યાં પૂર્ણવિરામ અવશ્ય આવે; જેમકે—

પહેલી વિભક્તિ

૫. વિ.

પાંચમી વિભક્તિ

પાં. વિ.

એકવચન

એ. વ.

સર્વનામ	સર્વ.
ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસામટી	ગુ. વ. સો. કે ગુજ. વર્ના. સો.
દાખલા તરીકે	દા. ત.
બેચથર એફ આર્ટ્સ	બો. એ.
રૂપિયા આના પાઈ	રૂ. આ. પા.

પૂર્ણ વિરામનો દુરુપયોગ—વાક્ય પૂરું ન થતું હોય તેવા કોઈ પણ પ્રસંગે પૂર્ણવિગમ કરતું એ અલુપ્ત છે. વિષયના-અર્થના-પ્રકરણોનાં મધ્યાળા વગેરેને અંતે પહેલાં પૂર્ણવિરામ કરવામાં આવતું એ એનો અલુપ્તતા ઉપયોગ હતો; જેમકે—

વ્યાકરણનાં મૂળ તરવો.

જૂમિકા.

અસ્તાવના.

[લેખક] નમસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેદિયા.

૨. પ્રશ્નાર્થચિહ્ન

૧. જ્યારે વાક્યમાં પ્રશ્નનો અર્થ હોય છે ત્યારે પૂર્ણવિરામને બદલે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન ‘?’ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧) તમારું નામ શું છે ?

(૨) હમણા જ આવ્યા કે ?

(૩) પેલા સિપાઈઓ ગાંડાને શા માટે મારતા હતા ?

૨. મિત્રવાક્ય હોય અને મુખ્ય વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય તો છેક છેડે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવે; જેમકે—

(૧) હું કેમ જાણું કે તમે અહીં બેઠા હશો ?

(૨) છોકરો બાપડો શું જાણે કે હવે એનો બાપ એને મળવાનો નથી ?

૩. મિશ્રવાક્ય હોય અને પેટાવાક્યમાં પ્રશ્ન હોય, અને બંને વચ્ચે કોઈ સંયોજક ઉલયાન્વયી ન હોય તો પેટાવાક્યને છેડે પ્રશ્નાર્થ આવે; જેમકે—

(૧) અકબરે પૂછ્યું : કેમ, હવે ક્યાં જવાનો છે ?

(૨) શિક્ષક કહે : તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?

સૂચના—જો વચ્ચે ઉલયાન્વયી હોય તો પ્રશ્ન હોય છતાં જ એવા પેટાવાક્ય પછી પૂર્ણવિરામ જ આવે; જેમકે—

(૧) અકબરે પૂછ્યું કે હવે ક્યાં જવાનો છે.

(૨) શિક્ષક કહે કે તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા.

પેટાવાક્ય પ્રશ્ન હોય અને પછી મુખ્ય વાક્ય હોય, અને પેટાવાક્યમાં પ્રશ્નાર્થ હોય તોયે વચ્ચે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન થોડું નહિ; જેમકે—

(૧) હું શા માટે આવ્યો એ મનન જણતો નથી.

(૨) અકબરે બિરબલને શિરપાવ શા માટે આપ્યો એ હું

નથી જણતો.

અહીં 'આવ્યો ?' 'આપ્યો ?' એમ ન સ્પષ્ટ રહે.

૪. જ્યારે કોઈ અન્યના મથનું કોઈ અન્ય વિદાન સંપાદન કરતો હોય, યા કોઈ લેખકે ખોટો પ્રયોગ કર્યો હોય તે બીજા દેખે બતાવવા માગતો હોય ત્યારે અસ્પષ્ટ લેખક બોલતા સ્પષ્ટની જગ્યાએ કોઈમાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂકવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧) સામાન્ય લોકો પણ સ્પષ્ટ (૨) ગ્રીક્સ શકે છે કે

અને એવા ભાવ કવિએ આ શબ્દમાં મૂક્યા છે

(૨) કેટલાકને સ્વતંત્ર (૧) સુદ્ધિ થોડી હોય છે

અહીં 'સમગ્રી' 'સ્વાભાવિક' એમ દોઢાનું દેખે

કહેવા માગે છે.

૩. ઉદ્ધારચિહ્ન

૧. જ્યારે વાક્યમાં કંઈ પણ લાગણીનો ઉદ્ધાર હોય છે ત્યારે પૂર્ણવિરામને બદલે ઉદ્ધારચિહ્ન '।' મૂકવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧) સંખ્યા કેવી ખીલી ગઈ છે !

(૨) આંદોનીની આ રોઆ શી હૃદયંગમ છે !

૨. જ્યારે વાક્યમાં ઉત્પ્રેક્ષા-આશ્ચર્યનો અર્થ વ્યક્ત કરવાનો હોય ત્યારે પણ ઉદ્ધારચિહ્ન '!' પ્રયોજવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧). બારણા પર ઢાઈના ટકોરા સાંભળું છું એ જાણે જાતી-પર હથોડા ન દિપાતા હોય !

(૨) એ જ પાલકી, જેનો છીનો એસ ને બહુ, વિશંભર-દાસવાળો જેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં દેખી તો !

(૩) આ એકના તો રસમાં ખાંડ ન નાખી !

૩. કેવળાન્વયી અભ્યસ અને સંજોધનવાચક શબ્દ પછી સામાન્ય રીતે પહેલાં ઉદ્ધારચિહ્ન કરવામાં આવતું હતું; જેમકે—

(૧) હે ભગવાન ! મારો તારણદાર તું છે.

(૨) અહો ! આવડું મોટું અધારું !

(૩) અધધધ ! કાળેતરો !

પરંતુ હવે કેવળાન્વયી અભ્યસ અને સંજોધન પછી અસ્પ-વિરામ જ વપરાય છે; જેમકે

(૧) હે ભગવાન, મારો તારણદાર તું છે.

(૨) અહો, આવડું મોટું અધારું !

(૩) અધધધ, કાળેતરો !

૪. કથનના આવેગમાં એકથી ઘણી ઉદ્ધારચિહ્નની ત્રણ સુધી સંખ્યા વધે છે; જેમકે—

એ ! આવો ! આવો !! પાછા આવો !!!

પણ આ હાલ બહુ સામાન્ય નથી.

૪. અદ્યવિરામ

વિરામચિહ્નોમાં વધુમાં વધુ ધ્યાનથી અને વિવેકથી પ્રયોજવાનું હોય તો તે આ અદ્યવિરામ (,) છે. એનો નીચેના સંયોગોમાં ઉપયોગ છે :

૧. ટૂંકા વાક્યને આરંભે કેવળાન્વયી અભ્યય અને સંબેધાન-વાચક શબ્દ પછી; જેમકે—

(૧) અહો પ્રભુ, તારા વિના બીજ કોને શરણે જઉં ?

(૨) અધધધ, આવડો મોટો સાપ !

(૩) બાપડ્યાના બાપ, મારી નાખ્યા !

(૪) હા મહારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો હું.

૨. ‘હા, ના, જી, કાં, કેમ’ વગેરે અભ્યયો વાક્યને આરંભે હોય છે ત્યારે એ અભ્યયો પછી; જેમકે—

(૧) હા, એ કું જરૂર કરીશ. તમે મદદ કરશો ને ?

(૨) ના, મારાથી એ નહિ બને.

(૩) કેમ, આ કામ કરશો ને ?

(૪) જી, મને કંઈ વાધો નથી.

૩. સમુચ્ચયવાચક તેમજ વિકલ્પવાચક ઉત્તયાન્વયી અભ્યયથી બ્યારે બેથી વધુ પદો, વાક્યાંશો, ઉપવાક્યો કે વાક્યો ભેગાયેલાં હોય ત્યારે પૂર્વના એવા પ્રત્યેક પદ, વાક્યાંશ કે ઉપવાક્ય પછી અદ્ય-વિરામ લખવાનો સામાન્ય રિવાજ છે; જેમકે—

(૧) માર્ગમાં સંખ્યાબંધ એતરો, વાવડીઓ, સુંદર બગીચા, નાનાં નાનાં તળાવડાં, અને વહેળા જેવામાં આવ્યાં.

(૨) ધરમાં, રસ્તા ઉપર, મામને દરવાજે, જદાર પાપરમાં, અને સિમાડે ન્યાં ન્યાં ગરીબ મન્યાં ત્યાં ત્યાં એજે હ્રે દાથે નાણાં વાપર્યાં.

(૩) લોકોની ફરિયાદ સાંભળવામાં, એઓની તકલીફ દાળવામાં, તકલીફ આપનારાઓને શિક્ષા કરવામાં, અને યોગ્ય પ્રમત્તજનોને રાજમાં ઉઠાવે દરજ્જે આપવામાં રાખ્યે પાણું વાળી જોયું નહોતું.

(૪) પાંચ પંદર જણનું નાક કાપી નાખે, પાંચ પંદર જણને ચાણુકે ફટકાવે, પાંચપંદર જણને ભોંય ભેળા કરે, અને પછી જુઓ, તમારું નામ કોણુ દે છે.

૪. 'વગેરે' 'ઇત્યાદિ'ની પહેલાં બેથી વધારે પદો હોય ત્યારે અસ્પવિરામ પૂર્વના દરેક પદ પછી આવે છે; જેમકે—

(૧) અમે મુંબઈથી કલ્યાણ, કલ્યાણથી નાસીક, મનમાડ, ચાળાસમામ, ધૂળિમા, જલમામ, વગેરે રથગાએ ચર્ધ અર્જિંદા ગયા.

(૨) અર્જિંદામાં પેલી બોદ મુશાઓમાં મુંદર ભાંતચિત્રા, કાતરેલી મૂર્તિઓ, ચાંબલા, છન, ઇત્યાદિ અદ્ભુત વસ્તુઓ અમે જોઈ શક્યા.

સુચના—‘અને, ને, તથા, વગેરે, ઇત્યાદિ’ જે હેતુના વાક્યાંય કે વાક્ય વગેરેને અંતે હોય તે પહેલાં અસ્પવિરામ ન હોય તોયે ચાલે.

૫. મુખ્ય વાક્ય અને પેટાવાક્ય મોટાં હોય તો ઉચિત્વાન્વયી પૂર્વે અસ્પવિરામ ઓળખવામાં આવે છે; નાનાં વાક્ય હોય તો મૂકવાની જરૂર નથી; જેમકે—

(૧) જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓને નિષ્ણાત શિક્ષકોદ્વારા વ્યાકરણના વિષયમાં રસ લેતા કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી વ્યાકરણ હદપાશ્વ થવાની આશા રાખવી નહિ.

(૨) જો તમે દાખલા કરશો તો પરીક્ષામાં જરૂર હળ મેળવશો.

સૂચના—અસ્પવિરામ બની શકે એટલું ઓછું વાપરવું રિતાવહ છે. બીજા અન્વયાર્થને બાધ આવવાનો સંભવ હોય, વિશેષણો એવી રીતે વપરાયેલાં હોય કે અસ્પવિરામ ન મૂકતાં એકને બદલે બીજા શબ્દનો વધારો બતાવી નાખે, તેવાં રચણાએ જ અસ્પવિરામ વાપરવું; વિશેષણો વિનાના શબ્દ ‘અને’ ‘ને’ ‘કે’ ‘તથા’ વગેરેથી જોડાયેલાં હોય ત્યારે અસ્પવિરામ ન કરે તો ચાલે; જેમકે—

(૧) માર્ગમાં પણ પક્ષી વાંદરાં, વામણાં અને અર્ધમાનવ પ્રાણીઓને જોઈ અમે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયાં.

(૨) માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં પશુઓ, ચિત્રવિચિત્ર પક્ષીઓ, અનેક જાતનાં વાંદરાં, કેટલાંક વામણાં, અને જંગલી અર્ધમાનવ પ્રાણીઓને જોઈ અમે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયાં.

૬. વાક્યયોગી ‘કે’ની પહેલાં કેટલોક વાર વાપરવામાં આવે છે, પણ ત્યાં એની જરૂર નથી; માત્ર ‘પણ, પરંતુ, કિંતુ, કેમકે, કારણ કે, છતાં, એટલે’ એ વાક્યયોગી (ઉભયાન્વયી) પહેલાંના વાક્યને અતિ અસ્પવિરામ જરૂરી બને છે; જેમકે—

(૧) મેં એને ખૂબ સમજાવ્યો, પણ એ એકનો બે ન થયો.

(૨) એક અંગ્રેજ લેખક એક સીપાઈ પાસે કહેવડાવે છે કે છગલેંડનો પ્રધાન કાણુ છે એ કરતાં મારા ધણી કાણુ છે એ મારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે.

(૩) હું ત્યાં આવવા માગું છું, કેમકે એ કાર્ય મારે જ કરવાનું છે.

૭ એકથી વધારે ઉપાધિ [ડિગ્રી] લાગી હોય ત્યારે દરેક ઉપાધિની પહેલાં અસ્પવિરામ જોઈએ; જેમકે—

(૧) દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, એમ. એ., એલ.એલ. બી.

(૨) પં. સતીશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય, ન્યાયાચાર્ય, તર્કતીર્થ.

૧. લઘુ રેખા

૧. સમાસમાં જે કે તેથી વધારે શબ્દો વ્યક્ત રાખવા હોય ત્યારે — લઘુરેખા વપરાય છે : જેમકે—

અતિ-હિદાર

બાપ-દાદા

તન-મન-ધન

૨. લીટીને છેડે શબ્દ તૂટતો હોય ત્યારે — લઘુ રેખા કરી નવી લીટીમાં બાકીનો શબ્દોના લખવામાં આવે; જેમકે—

અમદા-

સૂત-

ન્યાર-

મુંબઈ-

વાદ

ચૂકચી

ચી

વાસીઓ

૨. ગુરુ રેખા

૧. વાક્યની વચ્ચે જ વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર કાંઈ ઉમેરણ કરવાનું હોય ત્યારે એ ઉમેરણની આગળ જરૂર, અને પાછળ કાંઈવાર — ગુરુ રેખા પ્રયોજવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧) આજે હું — કવિ ઉચ્ચત્તમ એકલો — માગી જીવનનો વિધાતા, શક્તિ અને સંજીવનીનો સ્વામી, સર્વલક્ષી દેવોનો ભક્તિનો રાધક, આ બધાની અધમતાની આડે ઊભો છું—મુક્તિમંત્રો ઉચ્ચારતો ને શીખવતો.

૨. એક વાત સર કરવામાં આવે એક જે શબ્દ બોલતાં જ વાત તોડી નાખવામાં આવે ત્યાં ગુરુ રેખા પ્રયોજાય છે; જેમકે—

(૧) હું હમણાં જ — ના, હવે કાંઈ નધી કહેવું.

(૨) જો હું આગ્યો હોત — પણ એ નહિ કહું.

૩. ઉદાહરણ તરીકે કે અવતરણ તરીકે મોટા વાક્યખંડ ઉપભવવાનો હોય છે ત્યારે મહાવિરામ કે ગુરુ રેખા, અથવા મહાવિરામ સાથે ગુરુ રેખા પ્રયોજાય છે; જેમકે—

(૧) પહેલા અને પછીના સુધારેલા નિયમોમાં નીચેના એક પેટાનિયમ દરમિયાન થાય છે:—

આવે સ્થળે 'કે' 'જેમકે' હોય તો ગુરુ રેખા આવે; જેમકે—

(૧) ગુજ. વર્ના. સોસાયટીના કાચા ખરડામાં એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે—

આવે સ્થાને અલ્પવિરામ ચાલે, અથવા કાંઈ ચિહ્ન જ નહિ.

૪. અવતરણચિહ્ન

અંગ્રેજીમાં સીધી રચનામાં આનો ઉકિતને બેઉ બાજુથી આવરી સેવા ઉપયોગ થતો હતો, જેની ગુજરાતીમાં ખાસ જરૂર નથી. પણ નીચેનાં સ્થળોમાં એ જરૂરી બને છે :

૧. ત્યારે કોઈ અક્ષર કે શબ્દના વિષયમાં કાંઈ કહેવામાં આવે ત્યારે સામાન્ય રીતે એકવડાં અવતરણચિહ્ન મુકાય છે; જેમકે—

(૧) શબ્દના બંધારણમાં 'ધ' પછી લઘુપ્રયત્ન 'ય'નું શ્રવણ વ્યક્ત થતું હોવાથી પૂર્વનો 'ધ' ડ્રસ્વ ગણી પછી જ સ્વરમાં 'ય' ઉમેરી જોડણી કરવી.

બેશક આ સર્વથા જરૂરી નથી.

૨. ઉદાહરણ કે સમર્થન તરીકે અન્યનું વાક્ય, પ્રાચીન સુભાષિત, કહેવત વગેરે ઉદ્કૃત કરવાનાં હોય ત્યારે મુખ્યત્વે બેવડાં અવતરણચિહ્ન પ્રયોજાય છે; જેમકે—

(૧) આ બધાને ખરોખર લક્ષ્યમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે પ્રથમ સ્પષ્ટ વિકલ્પ સ્વીકાર્યો કે—

“ ૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમકે 'ગન્ધ' 'ગધ', 'ખન્ધુ' 'ખંધુ', 'આનન્દ' 'આનંદ') ”

(૨) ત્યારથી લોકમાં કહેવત થઈ પડી કે “વાવે તેવું લણે.”

આવાં અવતરણ નાનાં કે કવિનાની કડી-રૂપે હોય તો એકવડાં ચિહ્ન પ્રયોજવાનો શિરસ્તો છે. -

૪. કૌંસ

૧. વાક્યમાં ચાલુ વાક્યે કાંઈ રપણના કન્વાની હોય ત્યારે નાનો કૌંસ પ્રયોજવામાં આવે છે; જેમકે—

(૧) સૂર્ય—સૂરજ, કાર્ય—કારજ, વીર્ય—વીરજ (કાવ્યમાં વપરાયા છે) આ ત્રણ શબ્દોની એક સરખી રચાત છે.

૨. પૂર્ણવિરામ નથી વપરાતું ત્યારે અકોની તેમજ અ આ ઇ વગેરે વર્ણોનો આસપાસ નાનો કૌંસ મુકાય છે; જેમકે—

“(૧) (૧) સૂરજ અને (૧૦) ફિફર એ શબ્દોની સ્થિતિ સમજવા જેવી છે.”

૩. ચાલુ લખાણે કાંઈના અવતરણનું કે વિધાનનું અનુસંધાન આપવા લેખકનું કે અંથનું નામ વગેરે લખવાનાં હોય ત્યારે નાનો કૌંસ મુકાય છે; જેમકે—

(૧) (નરસિંહ) (જુઓ અંથ અને અંથકાર.)

૪. મધ્યમ કૌંસ જ્યારે કાંસિયામાં કાંઈ વિગત આપવાની હોય છે ત્યારે જ વપરાય છે; જેમકે—

મનોમુકુર, ભાગ ૨ નો
કવિચરિત, ભાગ ૧ લો } આ પુસ્તક દાલ મળતાં નથી.
જોડણીકાંચ, ચોથી આવૃત્તિ

૫. ‘મોટો કૌંસ મૂળના લખાણમાં રહી ગયેલું’ કે વિશેષ તરીકે કાંઈ ઉમેરવાનું હોય ત્યારે પ્રયોજાય છે; જેમકે—

(૧) શુક્રાચાર્ય: [દર્શ્યો દેવવાની સામું જોઇને] ખરેખર !

(૨) ઇ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા ઘૂસર કરવા [આ કેટલું જોઈકું છે એ સમજાશે.]

આમાંના નાના મોટા કૌંસનો પ્રચાર દાલ વધતો જાય છે. વાપરવામાં વિવેક ખૂબ જરૂરી છે.

૫. વર્ણલોપચિહ્ન

૧. જ્યારે લેખનમાં કાંઈ વર્ણ લુપ્ત થઈ ગયેલો બતાવવાનો હોય ત્યારે આ (') વર્ણલોપચિહ્ન પ્રયોજાય છે; જેમકે—

(૧) માર્ગમાં મને મોહન સામે! મળ્યો'તો.

અહીં 'મળ્યો હતો'માંથી 'હ' ગયો છે.

૬. ખંડવર્ણચિહ્ન

૧. કોઈ અક્ષર કે શબ્દ તોડનો કે તૂટતો બતાવવાનો હોય છે ત્યારે ... તથા ટપકાં બતાવવામાં આવે છે; જરૂર પડતાં એાહાં કે વધુ પણ થોજી શકાય; આ ખંડવર્ણચિહ્ન કહેવાય છે; જેમકે—

(૧) 'જોડણીની...ચાય છે.' વગેરે વિધાન મને બરાબર નથી લાગતું,

(૨) શિલાલેખમાં મહા...સ એમ મળે છે, જ્યાં મહા પછી બે અક્ષર ખૂટે છે.

૨. વાક્ય કે વાક્યો છોડી દેવાનાં હોય ત્યારે x x x ચોકડીયો બપરાય છે.

અભ્યાસ

૧. વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ શા માટે કરવામાં આવે છે ? મુખ્ય વિરામચિહ્ન કયાં છે અને એઓનો કેવા પ્રકારનો ઉપયોગ છે એ સમજાવો. એવાં બધાં સ્થળોએ ચાર ચાર વાક્ય પ્રયોજી આપો.

૨. ગૌણ વિરામચિહ્ન કયાં છે અને એઓનો કેવા પ્રકારનો ઉપયોગ છે એ ચાર ચાર વાક્ય પ્રયોજી આપી સમજાવો.

૩. નીચેના વાક્યખંડમાં ચોખ્ખા વિરામચિહ્નો દાખલ કરો :

એ માણસમાંનાં ધણાંને જ્યારે પહેલવહેલાં એઓ વનમાં આવ્યાં ત્યારે આ વન ધણું ગમ્યું હતું શાં સુંદર મેદાનો શાં ફૂલ શી ઉતકટ ગંધ આનું આનું તે કોને ન ગમે એઓ આમ કહેતાં અને આહ્લાદથી પેલા મુંદર રસ્તાઓ ઉપર ચઢને પુષ્પકુંજોમાં ફરતાં ફૂલોનું સૌંદર્ય જોતાં અને સુગંધ લેતાં એ કુંજોની વચ્ચે સુંદર લીલા ઘાસ પર લાંબાં ચર્મ સવાનું અને ફૂલોના સૌંદર્યનું પાન કરવાનું એમને મન થતું પણ કાળ એમને ! અટકવા કે જોડાં રહેવા

દેતો નહિ સ્વલ્પવાર એઓ જિભાં રહેવા પામે આનંદ પામે પણ
તુરત જ પાછળ કાળની ચાલુક વીંઝાતી સંભળામ અને દસાણું મેં
કરી એમને આગળ ચાલવું પડે પણ એની એમને દરકાર નહોતી

એ વનમાં થોડાં બહુ થોડાં ખીખાં માણસો દતાં તેઓ
ઉપરનાં માણસો જેવાં નહોતાં એમને મોટા રસ્તા પર અને કુંભેમાં
જવું જરાયે ન ગમતું એમના વિચાર બહુ જુદા દતા એ પુષ્પકુંભે
બહુ મુદ્દર છે ખરી પણ એઓ કહેતાં એ કુંભે અને મેદાનોના
રસ્તા ક્યાંયે ક્યાં જાય છે એ રસ્તે ભટકી ભટકીને અંતે જઈશું
ક્યાં ચકરાવા ખાઈ ખાઈને પાછા જવાનાં ત્યાં વિરામ નથી
વિશ્વાસ નથી સુમધ છે પણ સાંતિ નથી સ્વામી આનંદ

૪. નીચેના વાક્યખંડમાં વિરામચિહ્નોના વપરાસની જૂસો હોય
તે સુધારી બતાવો :

‘ પોકુ અને માદી ’નું આ સાથે આંપેલું ‘ જાયાચિત્ર ’ એ
ચિત્રકળાનો એક અનોખો જ પ્રકાર છે. આપણી છાયા કે પડછાયામાં
જેમ આપણાં મોં, આંખ, નાકકાનની રેખાઓ, કપડાંની કચ્ચલીઓ
કે એવી કાઈ વિગતો નથી દેખાતી, પણ માત્ર સળંગ કાળું ધાણું
દેખાય છે; તેમ આ ચિત્રપ્રકારમાં પાત્રો અને પદાર્થની એવી
વિગતો ન આવેખતાં એઓની આકૃતિઓના ગાળાને સળંગ રંગથી
ભરી દેવામાં આવે છે. કાઈ કહેશે, ‘ એ હો! એમ સાદાં ધાણાં
ભરી દેવાં એ તો બહુ સહેલું. ’ પણ આમ ઉપલક્ષ નગરે લાગે છે
એટલી સહેલી એ ચિત્રણા નથી. એવાં ચિત્રોનું આયોજન બહુ
આયોજનપૂર્વક કરવું પડે છે. પાત્રો માત્ર કાળાં નિર્જીવ ધાણાં
ન બની રહે પણ ચિત્રમાં જે વાત કહેવાની હોય તે અસરકારક
રીતે અને શ્વંતપણે કહી બતાવે એવી રીતે એની બેસણી, અભિનય
તથા ક્રિયા ગોઠવવાની હોય છે. અને એમાં કુશળતા જોઈએ. કેમકે
ખીખાં ચિત્રોમાં ચહેરા અને અંગપાંગ ઉપર ભાવ બતાવવાની જ
સરળતા છે તે આમાં નથી હોતી.

૪. ભાષાશૈલી : લેખનશુદ્ધિ

શૈલી

વિષયના સ્વરૂપને અનુકૂળ રહી લેખન આપવામાં ન આવે તો તેથી લેખકનો ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે. બાળકોને ઉપયોગી એવું સાહિત્ય આપણે રજૂ કરતા હોઈએ ત્યારે બાળકોને જેનો વિચાર પડ્યું ન આવી શકે તેવી બાબત ઊંચા ઊંચા શબ્દોમાં રજૂ કરીએ તો એનો ઉપયોગ ન કરી શકે. સર્વસામાન્ય લોકોને જાણ કરવાના ઉદ્દેશથી આપણે એક પ્રવાસવર્ણન વર્તમાનપત્રમાં મોકલતા હોઈએ તેમાં કંપનાનાં ઉકુચન પૂણું કરતા હોઈએ તો એનાથી થોડાં રસિક સિવાય કોને મઝા આવે ?

વિષય અને પાત્રને જોઈને ભાષા કેવી આપવી એ શૈલીનો વિષય છે. અંગ્રેજીમાં style—‘સ્ટાઇલ’ અને સંસ્કૃતમાં રીતિ આને કહેવામાં આવે છે. ‘કાવ્યનો આત્મા રીતિ છે’ એમ જૂના સંસ્કૃત-સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ દઢપણે માનતા. રીતિ એટલે પદો—નામ સર્વનામ વિશેષણ ક્રિયાપદ અને અવ્યયની જ્યાં જેમ જરૂર હોય તે પ્રમાણે ગોઠવણી, શરીરમાં જ્યાં જે અંગ જોઈએ ત્યાં ચિત્રકાર ગોઠવે છે તે પ્રમાણે. સંસ્કૃત-સાહિત્યકારોએ દેશપરત્વે વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી અને લાટી એવી ચાર રીતિ કહેલી. આમાં મુખ્ય બે : વૈદર્ભી અને ગૌડી.

મધુર અક્ષરો, ટૂંકા શબ્દ તેમ નાના નાના સમાસ જેમાં છે તેવી મનોહર રચના તે વૈદર્ભી.

ખડતલ કઠણ અક્ષરો, બારોબાર સમાસથી આડંબર જેમાં છે તેવી કઠોર રચના તે ગૌડી.

જુદા જુદા રસનું વર્ણન થતું હોય ત્યારે વિષયપગલ્લે ભાષા કઠોર કરી શકાય, પણ સામાન્ય લેખનમાં તો સરળ અને મનોહર રચના જ જોઈએ.

શૈલી સચોટ થાય એ માટે સંસ્કૃત-સહિત્યકારોએ લેખનના ત્રણ ગુણ કહ્યા છે : માધુર્ય ઓજ અને પ્રસાદ.

કાનને કર્કશ ન લાગે તેવા અક્ષર, જરૂર પ્રમાણે મીઠા સરળ જોડિયા વ્યંજન, સળ સળદોડકે નાના સમાસ જેમાં હોય તે માધુર્ય.

સમળ પણ મીઠા જોડિયા વ્યંજન, મહાપ્રાણ અક્ષરો, ખૂબ સમાસ, ઉદ્દત રચના જેમાં હોય તે ઓજ.

વાંચતાં કે સાંભળતાં જ લેખકનો વિચાર વાચકના કે શ્રોતાના મનમાં વ્યાપી જાય એવી સરળ મીઠી રચના તે પ્રસાદ.

પ્રસાદ ગુણ સર્વગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. અસુક રચના કેવી પ્રાસાદિક છે એ એ જ કારણે આપણે કહિયે છીએ.

આમાંથી આપણા સર્વસામાન્ય સુજરાતી લેખનને માટે નીચેની વસ્તુઓ જરૂરની થઈ પડે છે :

૧. શૈલી વિષયને અનુરૂપ જોઈએ.

૨. એ માટે સરળ અને સ્પષ્ટ અર્થના સળદોની પસંદગી, ટૂંકી વાક્યરચના, ઉક્તિની મીઠાશ, તેમજ જરૂર પૂરતી વિશદતા હોવી જોઈએ.

૩. ભાષા એકધારી હોવી જોઈએ.

૪. ભાષા સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ.

અહીં આ વિગે કાંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે થોડા ઉદાહરણ જોઈએ.

સુઘડતા

" સુઘડતા એટલે ભપકો કે ઠાઠમાઠ નહિ; સુઘડતા એટલે ખાંકાઈ કે ટાપટીપ નહિ; સુઘડતા એટલે કાવકાઈ ભરેલી સ્વચ્છતા.

પૈસાદારો જ સુધડતા રાખી શકે એવું કંઈ નથી. ખરું પુછાવો તો સુધડતા તો માણસ બહુ જ ઓછે ખરચે માત્ર પોતાની કાળજીથી રાખી શકે છે.

તમે ગરીબ હો તથી શું થયું ? દરરોજ નવાં કપડાં ન પહેરી શકો, પણ જૂનાંને સ્વચ્છ રાખી સુધડ રીતે તમાગ શરીર પર સજી શકો. ફાટેલાંને થીંગડાં દઈ પહેરવામાં શરમ નથી. શરમ તો ઔદ્યોગિક દુરવામાં છે. થીંગડાંવાળાં બહે હોય પણ સ્વચ્છ રીતે ધોયેલાં હોય તો એ કપડાં પહેરવામાં શરમ નથી. શરમ તો પરસેવાની બહોળી ગંધાતાં મેલાંદાટ કપડાં પહેરવામાં છે; પછી બહે ને એ રેશમી, કસબી કે જરિયાન હોય ! ”

(શ્રી. બચુભાઈ ગવતનો એક નિબંધ)

‘તાડ

“ તાડ એ નાળિયેરી ખજૂરી ને સોપારીની જાતનું ઝાડ છે એમ કહી શકાય. સોપારી ને નાળિયેરીની પેઠે એનું થક બંધુ વધે ને માથે પાંદડાંનું છત્ર ઓઢે છે.

કુંગરોની તળેટીમાં અને દરિયાને કિનારે તાડની શોભા દુરથી સુંદર લાગે છે.

વેગથી જતી રેલ્વેમાં બેસીને જતાં દુરથી નજીક આવતી તાડોની હાર આંખને જોવી ખરેખર ગમે છે.

તાડ જમીનથી જોડેલો બિંચો છે તેટલો જ જમીનમાં બિંડો છે. એનાં મૂળિયાં, જમીનમાં ખૂબ ખૂબ બિંડે જાય છે અને પવનના સપાટાઓ સામે તાડને ટટાર બોલો રાખે છે.” (સ્વ. મણુભાઈ)

પાણીનાં પરાક્રમ

“ સવારમાં નળ પર ગયો તો ત્યાં પાણી ટપકતું હતું ત્યાં ખાસો ખાડો પડી ગયો હતો. જમીન કાંઈ પોચી નહોતી—સિમેન્ટ

અને ઈંટ વડે બાંધેલી સખત જમીન હતી. ત્યાં ખાડો કોણે કર્યો હતો! અને આવી જગ્યાએ ખોદીને ખાડો કરવો કંઈ સહેલું કામ નહોતું! થોડી વારે મને સમજાયું કે આ તો પાણીનાં પરાક્રમ છે. નળમાંથી ટપક ટપક કરતું પાણી પડ્યા કરતું હતું. મહિનાના મહિના, વરસોનાં વરસો થયાં પાણી ટપક્યા કરતું હતું—અને એ પાણીનાં નાનાં નજીવાં નળનાં દીપાંએ જ આ પથ્થર જેવી સખત જમીનને ખોદી નાખી હતી.”

(શ્રી. નગીનદાસ પારેખ)

નદી

“નદીને જો કોઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે, નદીને કાંઠે રહિયે એટલે કુકાળની ખીક તો રહે જ નહિ. મેઘરાજા દ્વોદે ત્યારે નદી માતા આપણો પાક પકવે.. નદીનો કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા. નદીને કાંઠે કાંઠે ફરવા જમ્યાં એટલે કુદરતના માતૃવાત્સલ્યના અખંડ પ્રવાહનું દર્શન થાય છે. નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરજબીર હોય ત્યારે તો કાંઈ ઉપર રહેનાર લોકોની જાહોજલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે. સાચે જ નદી જનસમાજની માતા છે. શહેરમાં શેરીએ શેરીએ આપણે રસ્તા હોમ્યાં અને એકાદ ખૂલ્યા તરફથી નદીનું દર્શન થાય ત્યારે આપણને કેટલો આનંદ થાય છે! શહેરનું મેલું વાતાવરણ ક્યાં અને નદીનું પ્રસન્ન દર્શન ક્યાં? તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે. નદી ઇશ્વર નથી પણ ઇશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે. જો ઝુરુને વંદન ધટે છે તો નદીને પણ વંદન કરવું ધટે છે. (શ્રી. દ. બા. કાસેલકર)

‘મેશ્વરનું’ વૃંદાવન

“મેશ્વર રાજ્યની ભૂમિ અત્યંત રમણીય છે. એનો આખો વિસ્તાર સાગરનાં મોળાં જેવી લોલીછમ ટેકરીઓથી ઘરપૂર છે. એમાં જોગના ધોધ જેવાં અનુપમ નૈસર્ગિક દ્રશ્યો છે. શ્રવણ-બેલગોડા, હળેખીડ અને બેલુર જેવાં સ્થાપત્યનાં અજોડ દળાધામો છે.

પણ કુદરતે તથા ભૂતકાળે આપેલી સુંદરતાથી ચંતોષ માનીને મૈસૂરનું રાજ્ય બેસી રહ્યું નથી. મૈસૂરનગરને અનેક રીતે સૌંદર્યમંડિત બનાવવામાં આવ્યું છે. ગળના મહેલો તો સુંદર હોય જ, પણ સાધારણ લોકોને માટે અનેક સુંદર બગીચાઓ બનાવેલા છે. x x x

વૃંદાવનનો બાગ જાણે સૌંદર્યની મીઠાઇનો ભરચક થાળ છે. કારમીરના શાલેમાર બાગને બાદ કરિયે તો આખા હિંદમાં આટલું સુંદર ઉદ્યાન ખીજે જડવું મુશ્કેલ છે.

એક રીતે તો આ રચણ શાલેમારને પણ ટપી જાય, કારણ અહીં એકલા ઉદ્યાનના સૌંદર્યનો ચમત્કાર નથી, પણ તથા ચમત્કારિક દ્રશ્યો એક રચણે બેગાં થયાં છે. દૂબળીપાતળી કાયાવાળી કાવેરી નદીની આરપાર પોણામે માઈલની, ૧૨૦ ફૂટ ઊંચી વજ્જ જેવી કાયાવાળી એક દીવાલ ઊભી કરી લઈ, કુચળ ધજનેરોએ કરેલો એક બાજુ વિશાળ જળ-સાગર ઊભો છે. x x બીજા બાજુ આ અત્યંત લાક્ષણિક એવું ઉદ્યાન છે. અને એ બે વચ્ચે મનુષ્યના બાહુબળની અને એ કરતાંય શુદ્ધિબળની મૂર્તિ જેવો આ બંધ પડ્યો છે. x x x

આપણે એ બાગમાં જઈએ x x બાગમાં વૃક્ષો તો હોય જ, પણ આ તો માત્ર પાણીનો જ બાગ એમ કહિયે તો ચાલે. વૃક્ષોને તો ઊગીને મોટાં થતાં વરસો લાગે, પણ પાણીને તો છૂંકું મૂકો કે તરત વહેતું થયું; એટલે અહીંના માળોએ પાણીમાંથી જ છોડ વૃક્ષો કમાનો મંકપો અને રંગભવનો બનાવી લીધાં છે; અને તે માત્ર એક કુવારાની નાનકડી મુકિતનો જ આશરો લઈને. x x

દરેક કુવારાને ઇંદ્રધનુના સાત રંગોમાંથી એકાદ મળતો રંગ ભેટ આપેલો છે. કોક નસીમદાર કુવારાને લાગે એક કરતાં વધારે રંગો પણ આવેલા છે. અને એ અનેક રંગોથી શોભતા કુવારા કેવી લીલા રચે છે ! આ કુવારાની એક સીધી ધારામાં જ ત્રણ

આર જુદા જુદા રંગો ભેઈ લો. આ પેલો ખીન્ને વર્ષાઋતુના કાંચીડા પેઠે ઘડી ઘડીમાં પોતાના ગંગ જાહે છે. અને પેલો ધોધ ! એ તો આખી જાણે રંગની નદી જ બનીને વહેવા લાગ્યો છે. અને એ એક પગથારે એક રંગની તો ખીન્ન પગથારે વળી ખીન્ન રંગની ! એમ ગંગ જટલતી એ નહી કાવેરી મેવાના ઠેક હૃદય લગી પહોંચી જાય છે. x x આ સ્થળને વૃદાવન નામ આપનાર ખરેખર દિવિ જ હોવો જોઇએ ! ”

(શ્રી. મુંદરમ્)

હૃદયનો હુક

“ વિશ્વની દૃષ્ટિએ જોતાં આ વિશાળ વિશ્વમાં કોઈ પણ વ્યક્તિનું મરણ હિસાબમાં ગણવા જેવી વસ્તુ નથી, કેમકે પ્રતિફલ આ વિશ્વરૂપી ગદન વનમાં અસંખ્ય પાંદડાં ખરે છે અને અમંખ્ય નવાં જન્મે છે. ‘તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ ।’ પણ વિશ્વવિરુદ્ધ મનુષ્યને પોતાના હૃદયના હુક પણ રજૂ કરવાનો અધિકાર છે. એ રીતે જોતાં ‘હું’ અને ‘મારું’ પણ અવગણવા જેવા પદાર્થો નથી. બહુકે એની સ્વાભાવિકતાથી એ દૃષ્ટિ મનુષ્યને અધિક હૃદયગમ અને રુચિકર થાય છે. ભલે એ દૃષ્ટિ મનુષ્યનો જિંવી ભાવના સાથે અસંગત હોઈ વસ્તુતઃ અધ્યયન ગણાય; પણ મનુષ્યની સાધારણ મનુષ્યતા તો એમાં જ પ્રદેલી છે એમ દહેવામાં ખોટું નથી. આમ હોઈ, મનુષ્ય એના નિકટનાં સંબંધીઓ—‘ ઘર દીવાડાંઓ,’ વા મનુષ્ય જાતિના મહાન નયોતિઓ આ લોક છોડીને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે પોતાના સંબંધ પ્રમાણે વા એ નયોતિના તેજ પ્રમાણે એક વા અનેક શોક અને ખેદના ઉદ્ગાર તો કરે છે જ. સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને ખજાણાવે એવાં મગધુ તો થોડાં જ થાય, કારણ કે એ કોટિના મહાન પુરુષો થોડા જ હોય. પણ સામાન્ય જનતાથી અધિક એવા નાના મોટા જનોમાં મરણ એમના પોતાના પ્રદેશમાં તો મહત્વનાં જ ગણવા જોઇએ. ”

(શ્રી. આનંદચંદ્ર બા. દ્રુવ)

સુધડતા, તાડ, પાણીનાં પરાક્રમ, નદી, મૈસૂરનું વૃંદાવન, અને હૃદયનો હક, આ કથિક રીતે વિષય પરત્વે શૈલીના આદર્શ નમૂના છે. એમાં ખોટા ડોળ, ઉક્તિની અસ્પષ્ટતા, કિલ્લટતા જેવું કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી. આવી સરળ અને હૃદયંગમ શૈલી આવકારવા લાયક છે.

લેખનશુદ્ધિ

શૈલીને શિથિલ કરનારા લેખનના દોષ હોય છે. શ્લોકો નક્કી કર્યા હોય તેવા શબ્દપ્રયોગો અને વક્રિયપ્રયોગોથી જુદી રીતે લખવું એ લેખનનો દોષ છે. એકધારી જોડણી, ચબ્દો કેવી રીતે છૂટા પાડવા, વિરામચિહ્ન ક્યાં કેમ વાપરવાં, એ બાપાની બહારની ખોડખાંપણ દૂર કરે છે. બાપાની અંદરની ખોડખાંપણ દૂર કરનારો તે વાક્યમાં શબ્દોનો યોગ્ય રીતે સંવાયોલો સંબંધ છે. વાક્યમાં શબ્દોનો સંબંધ પરંપરાગત શ્લોકો, નવાં આભાસસામ્યોથી તેમ જીજ્ઞાસાઓના સંપર્ક મળેલા નવા પ્રયોગ પ્રચલિત ચર્ચ જવાથી સ્થાપિત થયેલો હોય છે. લેખકના પોતાના સમયમાં સ્થિર ચર્ચ ચૂકેલા પ્રયોગોનો સમાવેશ એવી શૈલીને હૃદયંગમ બનાવે છે. આવા ટેલવાક ચલણી પ્રયોગો તરફ અહીં ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

૧. ક્રિયાનાથ અને ક્રિયાનો સંબંધ

(૧) ક્રિયાનાથ જે વચનમાં હોય તે પ્રમાણે ક્રિયાપદ આવે છે, જ્યાં જૂતકૃદંત ક્રિયાનાથક પદ તરીકે વપરાયેલાં હોય ત્યાં ક્રિયાનાથ પ્રમાણે એવાં જૂતકૃદંતોની જાતિ પણ હોય છે; જેમકે—

હું મામમાં આવ્યો.

ઓ ગામ ગઈ.

હાકરું ઘેર ગયું.

માણસો ગામમાં હતાં.

મગને પાઠ વાંચ્યો.

મગને ચોપડી વાંચી.

મગને ચિત્ર દોચું.

મગને પાઠ વાંચ્યા.

મગને ચિત્ર દોચાં.

મગને ચોપડીઓ વાંચી.

ધણાં જૈરાં આવ્યાં.

ધણી ઓઝો આવી.

(૨) એક કરતાં વધુ ક્રિયાનાથ હોય અને ' અને ' વગેરે સમુચ્ચવાચક ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડાયેલા હોય ત્યારે એઓતું ક્રિયાવાચક વિધેયરૂપ કૃદંત બહુવચનમાં આવે; જેમકે—

મગન મોહન ઉર્ષેદ્ર અને મંજુલાલ ઘેર હતા.

બધાંએ મગન મોહન ઉર્ષેદ્ર અને મંજુલાલને ઘેર જતા જોયા.

સૂચના—' અને ' વગેરેના પ્રયોગમાં ઠેકઠીક વાર વસ્તુઓ અલગ અલગ નિર્મિત હોય છે ત્યારે છેલ્લા શબ્દની સાથે અન્વય પામે; આવી રિયતિમાં ક્રિયાનાથ કર્મ તરીકે વપરાયેલું હોય છે; જેમકે—

મેં અભિમન્યુ આખ્યાન, મામેરું, અને દશમસ્કંધ વાંચ્યા.

-મેં અભિમન્યુ આખ્યાન મામેરું અને દશમસ્કંધ વાંચ્યાં.

ગાયકે મૃદંગ, વીણા, અને સારંગી તૈયાર રાખી.

ગાયકે મૃદંગ વીણા અને સારંગી તૈયાર રાખ્યાં.

પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીએ ખડિયો અને કલમ તૈયાર રાખવી.

પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીએ ખડિયો અને કલમ તૈયાર રાખ્યાં.

બહુ જ વિવેકથી સમજીને આ પ્રયોગ કરવાનો છે. આવા સંયોગોમાં સદેહ હોય ત્યારે તો સર્વથા બહુવચન જ વાપરવું.

' તેમજ ' આ ઉભયાન્વયીના પ્રયોગમાં ક્રિયાનાથ કર્તા હોય તો ' અને ' જેમ જ, પણ જો ક્રિયાનાથ કર્મ હોય તો નજીકના શબ્દ પ્રમાણે વિધેય દેરે છે; જેમકે—

હું, મોહન, તેમજ ગોકુળ આવ્યા હતા.

મેં ઘોડો, હાથી, તેમજ બેંટ ખરીદ્યું.

નીચેના નિમ્નોક્ત પદ્ય આ રીતે વિવેક કરવો.

(૩) ત્યારે પહેલા પુરુષના સર્વનામ સાથે ખીજ પુરુષનું અને ત્રીજ પુરુષનું સર્વનામ જોડાય ત્યારે ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષ બહુવચનમાં આવે; ખીજ પુરુષનું સર્વનામ ત્રીજ પુરુષના સર્વનામ સાથે આવે ત્યારે ક્રિયાપદ ખીજ પુરુષમાં આવે; જેમકે—

હું તું અને તે દરરોજ સવારે વાંચિયે છિયે.
તું અને તારો ભાઈ દરરોજ ભણવાં આવ્યો.

(૪) ક્રિયાનાથ એક કરતાં વધુ જાતિમાં આવ્યા હોય તો ક્રિયાવાચક વિધેયરૂપ કૃદંત નાન્યતર જાતિમાં આવે છે; જેમકે—

મગન, તેની બા અને નાની બહેન ઘરમાં હતાં.
મેં ઘોડો ગાય અને કૂતરું મેદાનમાં ફરતાં જોયાં.

(૫) સંભાનાથે જેમ નરજાતિના શબ્દ બહુવચનમાં આવે છે તેમ નારીજાતિના શબ્દ પણ બહુવચનમાં આવે છે; વિશેષ માત્ર એટલો કે આવા સંયોગમાં નારીજાતિનાં નામ નાન્યતર જાતિમાં આવે છે; જેમકે—

મારા પિતાજી ઘેર આવ્યા. મારાં માતાજી ઘરમાં હતાં.
અનસૂયાબહેન હમણાં જ મુંબઈ સિધાવ્યાં.

(૬) એક કરતાં વધુ ક્રિયાનાથ હોય અને ‘કે’ વગેરે વિકલ્પ-વાચક ઉલ્લાસ-વધી અભ્યયથી જોડાયેલા હોય ત્યારે ક્રિયાપદ તેમજ ક્રિયાવાચક વિધેયરૂપ કૃદંતો નજીકના ક્રિયાનાથનાં જાતિ વિભક્તિ અને વચન લે છે; જેમકે

હું તું કે તે જામ. હું તું કે તે આવશે.
મેં ઘોડો ગાય કે કૂતરું જોયું એની મને ખબર નથી.

સૂચના—‘કે’નો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં કાંઈકે વિચિત્ર છે : સમુ-ચ્ચયનો ભાવ હોય છે ત્યારે ‘અને’ જેમજ પ્રયોગ થાય છે; જેમકે—

મારા પિતાજી, મારાં બા કે કનકબહેન ઘરમાં હતાં.

હું, મોહન કે નરોત્તમ તમને મળિયે તો તમારે ગુરસે ન થવું જોઈયે.

૨. વિશેષણ અને વિશેષ્ય

૧. નામ પહેલાં જ્યારે વિશેષણ વપરાયું હોય છે ત્યારે અવિકારી વિશેષણોમાં અંત્ર એમ ને એમ આવે છે; વિકારી વિશેષણોમાં ૧ લી—

૭. વિશેષ્યોની સાથે સમાન વિભક્તિએ જો કાઈ ખીજી જાતિનું નામ આપ્યું હોય છે અને તે નામની સાથે જો કાઈ વિશેષણ આપ્યું છે તો એ વિશેષણ એ જુદી જાતિના નામ પ્રમાણે જાતિ લે છે; જેમકે—

સરોજિની નાપકુ હિંદુનું સારામાં સારું નારી-રત્ન છે. મુન-શીનાં નાટક ગુજરાતી સાહિત્યનો એક અનોખો પ્રકાર છે.

૮. વિશેષણ તેમજ આસપાસના સંયોગો ઉપરથી વિશેષ્યનું બદલવન વ્યક્ત થતું હોય તો વિશેષ્યને બદલવનનો 'ઓ' લગાડવાની જરૂર નથી. ના-પતર વિકારકઅંગમાં બદલવનમાં 'આ' થતું હોવાથી ત્યાં 'ઓ'ની કાંઈ ખાસ જરૂર નથી રહેતી; ખતેનાં ઉદાહરણ :

લશ્કરમાં મેં ઘણા સિપાઈ જોયા.

વરધોડામાં દસ હાથી અને પચીસ ઘોડા દતા.

ઝાઝા હાથે રળિયામણા.

જ'મલમાં મેં ઘણા ઘેરો ચરતાં જોયાં.

આવાં નામોને જ્યારે કાંઈ પ્રત્યય, અનુગ કે નામયોગી અવ્યય લાગે ત્યારે નર-નારી જાતિમાં 'ઓ' લગાડવો જરૂરી છે.

૩. સર્વનામ અને નામનો અન્યથ

૧. સામાન્ય રીતે સર્વનામોની રિચિતિ વિશેષણ જેવી જ છે; માત્ર પહેલા અને બીજા પુરુષનાં સર્વનામ નામની સાથે વપરાયેલાં હોય તો ત્યારે નામ જેમ જ રૂપાખ્યાન પ્રયોગનય છે; જેમકે—

મને-તને સારા માણસને અમને-તમને સારા માણસોને

મારું-તારું સારા માણસનું અમારું-તમારું સારા માણસોનું

આમ છતાં બદલવનમાં 'અમે-તમે' અંગ પણ આવે છે :

અમે-તમે સારા માણસોને

અમે-તમે સારા માણસોનું

૨. સાપેક્ષ સર્વનામ 'જે-તે'ની રચના ખૂબ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પરંપરાએ ઊતરી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે વિશેષ્ય હોય છે ત્યારે 'જે' વિશેષ્યની પૂર્વે જ વપરાય છે; જેમકે—

જે માણસ હાજર હતા તેઓને સાહેબે બોલાવ્યા.

પણ કેટલીકવાર 'તે' સાથે પણ વિશેષ્ય જઈ શકે છે; જેમકે—

જે હાજર હતા તે માણસોને સાહેબે બોલાવ્યા.

રચનાદોષ—આ રચનામાં અંગ્રેજી વાક્યરચનાના અંધણા અનુકરણે કેટલીક વાર સારા લેખકોને દ્વાથે પણ રચનાદોષ થાય છે; જેમકે:—

માણસ (કે) જે હાજર હતા તે આવ્યા.

માણસ (કે) જે હાજર હતા તેઓનાથી કંઈ ન બન્યું.

(હિંદીમાં આ પાછલી રચના વ્યાપક છે; જેમકે આદમી જો હાજર થા, આયા.)

૩. સાપેક્ષ ઉક્ત્યાન્વયી અવ્યયોના પ્રયોગમાં 'જે'ના અંગવાણું વાક્ય સામાન્ય રીતે આગળ આવે છે; પણ વક્તાનો આશય પછી મૂકવાનો હોય તો મૂકી શકે; આવી રચનામાં 'જે' આવે ત્યારે વાક્યને છેડે 'તો' મૂકવો પડે છે; જેમકે—

અમે સમયસર જ આવી પહોંચ્યા, જ્યારે તમે ઊપડવા તૈયાર થયા.

આ કામ અમે કરી બેસતા, જો તમે આવી અટક્યા ન હોત તો.

અમે કદી કરિયે નહિ, જે પ્રમાણે તમે કહેવા માગો છો તેમ.

૪. સર્વનામોમાં 'આ એ તે' એ ત્રણ કયાં વાપરવાં એમાં વ્યવસ્થા સામાન્ય-રીતે જળવાતી નથી.

'આ' નજીકના પ્રત્યક્ષ પ્રાણી પદાર્થ વગેરેને માટે પ્રયોગ્ય છે; જેમકે—

આ અહીં બેઠા છે.

આમને કશું કહેશો. નહિ.

આમાં બંને ભુલ્લં વાક્ય છે. પણ પ્રથમ એક વિશે કહી, પછી એને વિશે સંગત રીતે કહેવાનું ચાલુ રહે છે ત્યારે 'એ' પ્રયોજ્ય છે; જેમકે—

આ અહીં બેઠા છે. એમને કશું કહેશો નહિ. કહેશો તો એઓ ખૂબ ગુસ્સે થઈ જશે. એમની વાત ન્યારી છે.

'આ' જેમ નજીકના પ્રત્યક્ષ પ્રાણી પદાર્થ વગેરેને માટે વપરાય છે તેમ સ્વતંત્ર રીતે 'એ' દૂરના દેખાતા થા ન દેખાતા પ્રાણી પદાર્થ વગેરે માટે પ્રયોજ્ય છે; જેમકે—

એ ત્યાં બેઠા છે.

'તે' ત્રીજા પુરુષના સર્વનામ તરીકે પ્રથમના વાક્યમાં વપરાય છે; જેમકે—

હું તો તેમને કહીશ તે એમને ગલે નહિ જાતરે.

દ્વિતીકામાં બધા જ પ્રસંગે 'તે' પ્રયોજ્ય છે; જેમકે—

મેં તેમની પાસેથી ધણા પ્રસંગ સાંભળ્યા. તે તે પ્રસંગ આજે પણ મારી આંખ સામે ખડા થઈ જાય છે.

મેં ધણા વિષયો વાંચ્યા. તે તે વિષયમાં દરે મારું જ્ઞાન સારું થઈ ગયું છે.

વાક્યમાં સાપેક્ષતાનો અર્થ હોય ત્યારે, 'જે' વપરાયું હોય કે ન વપરાયું તોય, 'તે' આવે; જેમકે—

હું જે કાંઈ તેમને કહીશ તે એમને ગલે નહિ જાતરે.

હું કહું તે એણે કરવું જ બોધાશે.

આવી રીતે વપરાતા સામેક્ષ 'તે'ને સ્થાને 'એ' વાપરી શકાય છે. એક રીતે કહીએ તો જ્યાં 'તે' વાપરી શકાય છે ત્યાં 'એ' આવી શકે; પરંતુ જ્યાં 'એ' વપરાય છે ત્યાં 'તે' આવી શકતો નથી.

સૂચના—એકવાર મુખ્ય સર્વનામ તરીકે ‘તે’ આવી જાય પછી એને માટે વધુ કહેવાતાં ‘એ’ જ વપરાય એ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. તેમ એક વાર કોઈ પણ નામ વપરાઈ ગયા પછી એને માટે કહેતાં પણ ‘એ’ જ વપરાય.

‘એ’ના વિશેષ ઉપયોગ—કોઈ એક શબ્દ કે આખા વાક્યની સમાન વિભક્તિએ સર્વનામ વપરાય છે તે ‘એ’ જ છે; જેમકે—
મુંબઈ એ મોટું શહેર છે. •

વાણિયો મગનું નામ મરીન પાડે એ ખરું કે ?

આવા પ્રસંગમાં કદી ‘તે’ ન વપરાય.

નજીક માટે ‘આ’ અને દૂર માટે ‘એ’ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે પણ વપરાય છે; જેમકે—

આ રહ્યો છું. (Here I am.)

એ રહ્યો તે. (There he is.)

આ સર્વસામાન્ય શ્રુતિ પ્રમાણે ‘આવું, એવું, તેવું’ અને તે તેના ઉપરથી થતાં બીજાં વિશેષણ અવ્યય વગેરેનો પ્રયોગ થાય છે.

‘તેમજ’ આ ઉભયાન્વયીનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ સમજી એને એ જ રીતે પ્રયોગવું; એ જ રીતે વાક્યારંભે ‘તેમ.’

આ સર્વનામોના પ્રયોગોમાં કેળવાયેલા લોકોમાં ખૂબ કૃત્રિમતા છે. ‘એ’ને અશિષ્ટ સમજી ઠાંસી ઠાંસીને ‘તે’નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. મધ્યમ તેમજ નીચલા યગ્ની પ્રજામાં આ સર્વનામો વધુ સ્વાભાવિક રીતે પ્રયોજાય છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

૫. ‘શું’ સર્વનામ વિકારક અંગનું છે. એનો વિશેષ સાથે સંબંધ રહેતો હોવાથી ત્રણે જાતિમાં એ ફરે છે; જેમકે—

શો કાપડો કાઢ્યો ? શી વાત કહી ? શું કામ કર્યું ?

‘શું કાપડો, શું વાત’ એવા પ્રયોગ અશુદ્ધ છે.

(કાઢ્યાવાડમાં ‘શું’ આવા સંયોગોમાં અવિકારક લખાય-
બોલાય છે, એ બોલી પૂરવું તેથી જવું કરાય.)

૪. પ્રકીર્ણ વાક્યરચના

૧. વાક્યમાં ઉપવાક્ય તરીકેની રચનામાં જ્યારે ઉપવાક્યને છેડે સંબંધક જૂતકૃદંત હોય છે ત્યારે ઉપવાક્ય અને વાક્યના કર્તા જુદા હોઈ ન શકે, આ સામાન્ય સ્થિતિ છે, પ્રયોગ કર્તારે હોય કે કર્મણિ થા ભાવે; જેમકે—

ગામમાં આવીને મેં તરત નોકરી સંભાળી લીધી.

ઠાકર ખાઈને ઘોડેઠા મોંઘ પર પડ્યો.

નોકરી બીજને સોંપીને તે ચાલતો ચલ્યો.

નોકરી બીજને સોંપીને તેણે ચાલતી પકડી.

સારી રીતે વાંચી કરી ખુશાલ. સુધ્ધિ મળ્યો.

સારી રીતે વાંચી કરી ખુશાલે બંધવા માંડ્યું.

અપવાદ—અપવાદરૂપે એક રચના હાલ પ્રચલિત થઈ ચૂકી છે તે “હોઈ”ના સંબંધમાં; જેમકે—

આ કાર્ય ફક્ત હોઈ સૌ એના તરફ લંબગાય છે.

આ અને સંબંધક જૂતકૃદંત સિવાયની બીજી રચનાઓમાં વાક્ય અને ઉપવાક્યનો કર્તા જુદો ચાલી શકે; જેમકે—

મારે કામ હોતાં-હોવાથી—હોવાને કારણે હું તમારે ત્યાં વખતસર આવી નહિ શકું.

રાજાએ મનાઈ કરતાં—કરવાથી—કરવાને કારણે ગામમાં કોઈ રાતે બહાર નીકળી શકતું નથી.

૨. આવી રીતે ‘હોવાથી’ ‘કરવાથી’ વગેરે પ્રયોગની અવેજમાં જૂનો સતિસપ્તમીનો પ્રયોગ પણ ગુજરાતીમાં ચાલુ છે; જેમકે—

કામ પડ્યે તેની કામત જણાય.

સૌંધું પડ્યે સૌને પાલવે.

વાક્ય અને ઉપવાક્યનો કિયાનાય એક હોય તેમ જુદો હોય એ બેઉ પ્રસંગમાં આ રચના ચર્ચ શકે છે એ ઉપરનાં બે ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે.

૩. 'લેખ્યે' આ સંયુક્ત ક્રિયાપદ કર્મણિ-અર્થમાં જ છે, તેથી કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં જ આવે છે; જેમકે—

મોહને આ કામ કરવું લેખ્યે.

મારે વખતસર નિશાળે આવવું લેખ્યે.

નોંધ—'મારે' 'તારે'ને સ્થાને 'મેં-તે' નથી જ વપરાતું એ ધ્યાનમાં રાખવું.

રચનાદોષ—'હું' આવવો લેખ્યે, 'હું' બેસવો લેખ્યે' એ પ્રયોગ તેથી ખોટા છે; પરંતુ 'લેખ્યે' પહેલાં લે કર્મણિ-અર્થનું કૃદંત વપરાય તો તેવું કર્મ પહેલાં વિભક્તિમાં આવી શકે; જેમકે—
તમારા દરેક પ્રસંગમાં અમે બુઝાવા ન લેખ્યે.

૪. 'લેખ્યે' એ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે. જરૂર પડે ત્યારે તેથી એની સાથે 'છે' ક્રિયાપદનું રૂપ આવી શકે; જેમકે—

મારે દરરોજ રૂળ ખાવા (કે ખાવું) લેખ્યે છે.

અમારે મુંબઈ જતી વેળા હંમેસા ટિકિટ લેવી લેખ્યે છે.

રચનાદોષ—'લેખ્યે'ના આભાસસામ્યથી 'છિયે' વાપરવામાં આવે છે એ તેથી દોષ છે. 'છિયે' આજે હવે કાંઈ ભાવે-અર્થમાં નથી રહ્યું; એ કર્તારિ-અર્થે પહેલા પુરુષ બહુવચનનું જ રૂપ માન છે.

૫. સામાન્ય કૃદંતનો કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે; જેમકે—

મોહને સમયસર નિશાળે આવવું.

મગને વખતસર પાઠ તૈયાર કરવા.

મારે આ કામ કરવું જ પડશે.

તેણે દુકાન ખાનવો જ લેખ્યે.

રચનાદોષ—આ રથને ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ દોષ છે; જેમકે—

મોહનને જવું-આવવું-કરવું લેખ્યે.

૬. અંગ્રેજીમાં સીધી (direct) અને પરોક્ષ (indirect)

રચના છે તેવી રચના ગુજરાતીમાં નથી. વચ્ચે 'કે' વપરાય

વપરાય તોયે પ્રધાનવાક્યમાંના પુરુષ પ્રમાણે પેટાવાક્યમાં પુરુષોત્તો પ્રયોગ થાય છે; જેમકે—

મેં તેમને કહ્યું : હું તમને મળીશ. (અહીં તમને = તેમને)

તેણે મને કહ્યું કે હું તમને મળીશ. (હું = તે; તમને = મને)

હરિ મોહનને કહે : મેં તેમને કહ્યું કે હું તમને મળીશ.

(તમને = તેમને)

હરિ મોહનને કહે : મેં તેમને કહ્યું કે હું મોહનને મળીશ.

અહીં 'મોહનને' માટે 'તમને' ન વાપરી શકાય.

'તમને' વાપરવા જતાં પેટામિશ્રવાક્યના પૂર્વ પ્રધાન વાક્યમાં વેપરાયેલા 'તેમને'ની સાથે અન્વય લે; એ માટે 'મોહનને' મળવાનું કહેવાનું હોવાથી સ્પષ્ટ 'મોહનને' કહેવું જરૂરી છે, નહિતર સંદિગ્ધતા રહે.

'પોતે'ના પ્રયોગમાં આ જાતનું નયમન વૈકલ્પિક છે; જેમકે—

તે માનતો જ હતો કે પોતે એ કામ કરવા સમર્થ થશે જ.

સિપાઈ સમજતો હતો કે એમાં પોતાની કાંઈ કારી ફાવશે નહિ.

અથવા

તે માનતો જ હતો કે હું આ કામ કરવા સમર્થ થઈશ જ.

સિપાઈ સમજતો હતો કે આમાં મારી કાંઈ કારી ફાવશે નહિ.

આ રચના વિશે આથી ખૂબ સાવચેત રહેવું જોઈએ.

શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક વાક્યરચના ઉપર વિચારોની સ્પષ્ટ અર્થ-બ્યક્તિનો આધાર છે. દોષયુક્ત રચનાથી અન્વયની એંચતાણુ થવાને કારણે એકને બદલે બીજું સમજાઈ જવાની આપત્તિ ઊભી થાય છે. સરળ અને સ્પષ્ટાર્થ રચના એ લેખક અને લેખન બૂપણુ છે.

અભ્યાસ

૧. શેલી એટલે શું ? સંસ્કૃતમાં અને અંગ્રેજીમાં શેલીને માટે કયા શબ્દ રૂઢ છે ?

૨. લેખનના ગુણ કયા છે ? નામ આપી સમજાવો.

૩. લેખનને સારું બનાવવા કઈ વસ્તુઓ, ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ?

૪. લેખનશુદ્ધિ એટલે શું ?

૫. નીચેનાં વાક્યોમાં લેખન ક્યાં દોષવાળું છે એ કારણ આપી બતાવો :

અનસૂયા ગામ ગયું. ઘોડો અને ગાય આવી.
મગને ચિત્ર દોર્યો. મેં મોહન અને હિરેન્દ્રને ઘેર જતા જોયો.

હું તું અને ગોપીલાલ સવારે દસ વાગ્યે ઘેર હશે.

તમે અને મોહન ચાલતો આવતો હતો.

મારા ગામમાં બાગ બગીચો તથાવ સારું નથી.

મહાત્મા ગાંધી દિંદુરતાનના એક સારા નર-રત્ન છે.

હું સારા માણસને તમે આમ કહો એ કીક ન કહેવાય.

છોકરાઓ જે દાઝર હતા તેઓને શિક્ષકે બણાવ્યા.

સારા માણસને નિંદવામાં તમે શું સાર કાઢ્યો ?

હું તો તેમને જ કહીશ તેઓ તે માને કે નહિ તે હું ન

કહી શકું.

અમદાવાદ તે મોટું શહેર છે; એથી હું ત્યાં રહેવું પસંદ

કરું છું.

એ એ માણસોને આ કામ કરા. તેઓને જરૂર કરશે.

મોહનને આ કામ કરવું જોઈએ.

મેં સમયસર કામ કરી લેવું જોઈએ.

વિવાદના પ્રસંગે ઝોરને બુધાવા ન જોઈએ.

સારા માણસોએ સારાં કામ કરવાં જોઈએ જિયે.

મગને સમયસર નિશાળે આવવું.

૬. સીધી અને પરોક્ષ રચના સમજાવો ગુજરાતીમાં ક્યાં ક્યાં પરોક્ષ રચનાની છૂટ છે એ ઉદાહરણ સાથે બતાવો.

૫. રૂઢિપ્રયોગ

શબ્દશક્તિ

વિચારો બતાવવા માટે આપણે વાક્યો પ્રયોજિયે છિયે. આ વાક્યો શબ્દોનાં બનેલાં હોય છે. શબ્દો જ્યારે વાક્યમાં પ્રયોજાય છે ત્યારે પદ કહેવાય છે. આપણે આ રીતે જે પદો પ્રયોજિયે છિયે તેઓમાં એક કરતાં વધુ અર્થ બતાવવાની શક્તિ હોય છે; જેમકે—

મારા હાથમાં ધડિયાળ છે.

ઝાઝા હાથ રળિયામણા.

તમે તેને પાવમાલ કર્યો. બોલો, તમારા હાથમાં શું આવ્યું ?

આ ત્રણે સ્થાનમાં વપરાયેલા હાથ શબ્દનો અર્થ વિચારો : એકમાં હાથ રૂઢ અર્થમાં છે, જે આપણને પરંપરાથી મળ્યો છે, શરીરના એક અંગ માટે; બીજામાં ‘હાથ’થી ‘હાથવાળા અનેક માણસો’ એમ રૂપેટ થાય છે, —કામ કરવાનું હોય અને બધા માણસ ભેળા થઈ જાય તો કામ તરત પૂરું થઈ જાય, એમ કહેવાનો એનો આશય છે.

ત્રીજામાં ‘હાથમાં શું આવ્યું ?’ કહેવાથી ‘તમે શો ફાપદો મેળવ્યો ?’ એ કહેવાનો આશય છે, —ત્યાં ‘હાથ’ શરીરના અંગને બદલે ભુદો જ આશય બતાવે છે.

અભિધા—પરંપરાથી આપણે અમુક ગ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, ક્રિયા વગેરે માટે સંકેત મેળવ્યો હોય છે તેનાથી જે અર્થ રૂપેટ થાય છે તે એનો વાચ્ય અર્થ છે. વાચ્ય અર્થ આપનારી આ શક્તિને અભિધા એમ છે તેમ જ કહેનારી કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે દહિયે તો વ્યાકરણ અને પ્રાચીન આપણે જે જે શબ્દના જે જે રૂપેટ અર્થ મેળવ્યા છે તે અભિધા શક્તિએ આપેલા વાચ્ય અર્થ છે.

વાચ્યાર્થના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) યોગ, (૨) રૂઢિ, અને (૩) યોગ-રૂઢિ. મૂળ ધાતુનો જે અર્થ હોય તે જ અર્થ એ ઉપરથી સાધિત થયેલા શબ્દમાં સચવાઈ રહ્યો હોય તે યોગ. મૂળ પ્રકૃતિમાં પ્રત્યયનો યોગ થવાથી આ શબ્દ સધાયેલા હોય છે. પચ્ ધાતુ=રાંધવું; એ ઉપરથી પાચક=ગંધનાર, રસોયો, પાક=રંધાયેલું અનાજ.

જે શબ્દનું મૂળ મળતું જ ન હોય, અને સંકેતથી પરંપરાથી એ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ જ ઊતરી આવ્યો હોય, અથવા કોઈ એક મૂળ સાથે સંબંધ હોય, પણ એ મૂળ અને આ શબ્દના અર્થમાં કોઈ પણ સંબંધ ન હોય, એવો શબ્દ એ અર્થમાં રૂઢિથી મળ્યો હોય છે. ગાય, બળદ, બેંસ, બકરી વગેરે આવા રૂઢ શબ્દ છે.

યોગરૂઢિ તેથી રપષ્ટ થઈ જાય છે. મૂળના અર્થનો જરા સંકેત થઈ એકમાં રૂઢ થયો હોય છે. પંકમાં જે બધું થાય તે પંકજ કહેવાય, પણ માત્ર ‘કમળ’ને માટે એ રહ્યો. વ્રહ્મ જાણે તે વ્રાહ્મણ થાય, પછી એ માત્ર જનોષ્ઠધારી વિપ્રને માટે જ રહ્યો. આમ ત્રણ પ્રકારે આપણને શબ્દો મળે છે.

આ અભિધા; એવો અર્થ તે વાચ્યાર્થ.

લક્ષણ—ઉપર આપેલાં ત્રણ ઉદાહરણોમાં “ઝાઝા હાથ રળિયામણા”માં ‘હાથ=હાથવાળાં માણસો’ એમ અર્થવિસ્તાર, અને ‘હાથમાં શું આવ્યું?’=ફાવટો શો ઉઠાવ્યો’ એમાં મૂળ શબ્દનો અર્થ જ નીકળી જવાનો; આમ વાચ્યાર્થનો વિસ્તાર અને વાચ્યાર્થનો તદ્દન લોપ થતાં વક્તાને એમાંથી જે લક્ષ્ય કરી કહેવું છે તેવો અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય. અર્થની આ જાતની શક્તિને લક્ષણ કહે છે. લક્ષ્યાર્થ લેવામાં કારણ રૂઢિ=પ્રયોગની પરંપરાગત પ્રસિદ્ધિ અથવા કોઈ વિશેષ પ્રયોગન=આસપાસના પ્રકરણથી ઊભું થતું હોય એ છે. ઉપર અભિધાને એક પ્રકાર રૂઢિ કહ્યો તે જેનું મૂળ નથી મળતું તેવા શબ્દોને માટે છે. એ શબ્દરૂઢિ છે, આ પ્રયોગરૂઢિ છે. શબ્દરૂઢિ વાચ્યાર્થ કહે છે,

પ્રયોગરૂઢિ લક્ષ્યાર્થ કહે છે. આણે આપણને રૂઢિપ્રયોગ (idioms) આપ્યા છે.

વ્યંગના—આપણે કદિયે કાંઈક અને એમાંથી વાક્યાર્થ સાથે કાઠ પલ્લ સંબંધ ન રાખનારો ત્રીજો જ અર્થ નીકળી પડે તેને આપણે વ્યંગ્યાર્થ કદિયે જિયે. કાઠ અમુક વાત કહે તો આપણે કદિયે કે એ તો વ્યંગમા કહે છે: એ કહે છે કાંઈ અને કહેવા માગે છે કાંઈ. જે કાંઈ એ કહેવા માગે છે, એનો કહેવાનો જે વ્યંગિ છે તે વ્યંગ્યાર્થ. આ વ્યંગ્યાર્થ આપનારી શક્તિ તે વ્યંગના.

“કાઠા હાથ રળિયામણા” એ આખા વાક્યનો આશય શો છે? આમાં ‘હાથ’ અને ‘રળિયામણા’ એ આપણને કાઠ પલ્લ કામ આવતાં જણાતાં નથી; એનો કહેવાનો આશય તો લુહો જ છે. ‘લુહિ-શાળી અનેક માણસ એકત્રિત થયાં હોય ત્યાં એ બધાંની મુદ્દિથી થયેલું કાપ’ સુંદર અને બધાને ‘સર્તોષ આપનારું થાય છે,’ એમ આમાંથી વક્તા કહેવા માગે છે. આ વ્યંગ્યાર્થ થયો.

રૂઢિપ્રયોગ

મુખ્ય તો લક્ષ્યાર્થ—પલ્લ એમાં આ વ્યંગ્યાર્થની પલ્લ મદદથી સોદમાં ચોક્કસ વિશિષ્ટ અર્થના ઝૂમખાં વપરાતાં આવ્યાં છે. આ ઝૂમખાંમાં મુખ્યત્વે તો રાખદારનો બાધ જ હોય છે; એટલે કે રાખદારમાંથી થતો વાચ્ય અર્થ દૂર જ હોય છે; જેમકે—

“તારાથી હું ગળા લગી ધરાઈ ગયો છું.”

“જલેખી બોધ અને દાઢ સળકી.”

“જરા દાણો દખાવી જુઓ.”

આ ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે પહેલા વાક્યમાં વક્તા અનાજ ખાઈ ગળા સુધી ધરાવાની વાત કહેવા માગતો નથી, પલ્લ ‘તારાં નૃત્યોથી હું કંટાળી ગયો છું’ એવું કહેવા માગે છે; બીજા વાક્યમાં દાઢ સ્થાન ઉપરથી ખસી નથી, પણ ‘ખાવા દિલ લલચાય’ એમ

કહેવું છે; ત્રીજામાં ચૂકા ઉપર રંધાતી દાળ ચડી ગઇ છે કે નહિ એ તપાસી જોવા કહેવાનું નથી, પણ ‘ અમુક વ્યક્તિની તાકાત કે એવાની પરીક્ષા ’ કરવાનો આદાય છે.

આ આપણા નિત્યના જીવનના—લોકોના માનસમાં વસાઇ ગયેલા પ્રયોગો છે. આ રૂઢિપ્રયોગો વક્તા અને લેખકના કહેવાના આશયને ખૂબ સમજ કરે છે. એનો થોડો પણ પરિચય આપણને ખૂબ જરૂરી છે.

મહત્વના પ્રચલિત રૂઢિપ્રયોગ

અક્કલ બાહેર મારવી—શુદ્ધ મંદ યર્ષ જવી

,, મારી જવી—મૂર્ખતા આરવી

,, નો ખારદાન—ખારદાનમાં માલ નથી હોતો, તેમ અક્કલ આલી મઇ છે

અખતાર ડાહ્યું—અખતારે—અસ્વચ્છ—દોહડાણું

અખાડા કરવા—અખાડા=અખ આડા—દીકું ન દીકું કરવું

અગિયારા ગણવા—નાસી જવું

અંકુશમાં રાખવું—કાબૂમાં ગળવું

અંગ તોડવું—સખત મહેનત કરવી

અંગારા ઊઠવા—દિલમાં દાઝવું

અંગારો પાડવો—કુળનો નાશ કરનાર વંશજ નીવડવો

અંગૂઠો આપવો—અંગૂઠાની નિશાની કરી આપી કબૂલાત આપવી

અંગૂઠો ખતાવવો—ના પાડવી

અછો અછો વાનાં કરવાં—સંપૂર્ણ ખાતરખાદાત કરવી

અંજળ પાણી—અલ-જળપાણી, અમુક જમીનનાં નસીબ-માં અલજળપાણી લખ્યા હોય એ બાબે ત્યાં જતાંનું યાવ ત્યારે આ વપરાય છે

અઠે દ્વારકાં—અઠે (મારવાડી, અહીં). અહીં જ દ્વારકાં.
અમુક કાર્ય દૂર કરવા જવાનું હોય અને
એ નજીકમાં જ સિદ્ધ થાય એવું હોય તો
એ સ્થાન માટે કહેવાનું

અડદ મગ ભરડવા—જેમ આવે તેમ ધ્યાન ગાખ્યા વિના
ગમે એવું કરી બેસવું—કહી બેસવું

અડધા થવું—માનસિક રીતે ખૂબ કાચવાઈ જવું, ઘરીર
ધણ્ણખડું સુકાઈ ગયું છે તેવા ભાવે

અણીનો વખત—મારીક પ્રસંગ

અધારામાં રાખવું—જાણુવા ન દેવું

અત્ર ને દાંતને વેર—એવી ગરીબ સ્થિતિ થઈ જવી કે
દાંત સુધી અનાજ ન જ પહોંચી
. શકે; અજના સંસાર

અવળા પાસા—બેસડી સ્થિતિ, ધાર્યાં કરતાં વિપરીત

અવળો પાઘડી—દિવાળું કાઢવાની સ્થિતિ

આંકડો નમવો—અભિમાન ઊતરવું

આંખ આડા ફાન—જોવું અણુજોવું કરવું, જાણ્યા છતાં
જવું કરવું—ઉપેક્ષા કરવી

„ ઊઘડવી—ભાન આવવું, સમજ આવવી

„ ઊંચી કરવી—આંખ ઉઘાડીને જોવું (માંદાના વિષયે)

„ કરવી—સારી સ્થિતિ જોઈ સંતોષ અનુભવવો

„ ખતાવવી—ધમકી આપવી

„ માંડવી—ધ્યાનમાં લેવું

„ મીંચવી—દરકાર રાખવી નહિ.

„ મીંચાવી—મરી જવું

આંખમાં અમી—અમૃત જેવી નગર

આંખમાં આંજણું—હેતરી જવું

,, ખૂંચવું—નહિ ગમવું

,, ધૂળ નાખવી—હેતરી જવું

આંખે અડવું—ના તરફ અણુગમે થવો, અદેખાઈ આવે
તેની રીતે જોવાવું

,, પાટા બાંધવા—અન્યતે જ્ઞાન બહાર રાખી કામ
કરી લેવું

આંખો ઊંચી ચડવી—ગુસ્સે થઈ જવું

આંગણું ઘસી નાખવું—અમુકને ઘેર વારંવાર જવું

આંગળાં કરડવાં—પસ્તાવો કરવો, ગમ ખાવી

આંગળી આપવી—જરા પછુ ઉત્તેજન આપવું, પ્રવેશ
થવા દેવો

આંગળીના વેઠા પરે, આંગળીને ટરવે—તૈયાર, ગણા-
વામાં તરત હાજર થઈ શકે તેવું

આંટીમાં લેવું—દાવપેચમાં નાખવું

આંધળા પાટા—અધારામાં રાખી કામ સાધી લેવું

આંધળાને સૂએ તેવું—અત્યંત રપષ્ટ

આંધળિયાં કરવાં—અવિચારી રીતે ઝંપલાવવું

આકાશ પાતાળ એક કરવાં—ભારે ધાંધલ મચાવી મૂકવી,
મોટી જીયલપાયલ કરવી

આગ ઊઠવી—નાશ થવું, વ્યર્થ જવું, ભારે ગુસ્સે થવું

આગ લગાડવી—કળિયો કરાવવો

આગ ઘરસવી—અંતરમાં ખૂબ જળતરા થવી; ખૂબ
ધૂમિયાં થવી; ઉનાળામાં તાપ પડવો

આધું આહવું—લાગ કાઢી દૂર રહેવું

આધું જઈ પાછું પડવું—અવિચારી રીતે અમુક કામ
કરવા માંડી પછી ન ફગતાં
નાસીપાસ થવું

આધું પાછું કરવું—ચાડીચૂસી કરવી; દૂર કરવું, સંતાડવું

આઠાણણું—તદન વૃત્ત, નિરર્થક

આઠખીલી—વચ્ચે વિધનરૂપ

આડા પડવું—વચ્ચે વિધન કરવું

આડું પડવું—એ વચ્ચે રીસ થવી

આડું ફાટવું—વિષયાંતર કરવું

આડા આંક વાળવો—હક કરી નાખવી, દિપાવડું

આડુ આઈને મંડવું—મતલ કાર્યથી સંરહેવું; ખીજના
અવગુણુ જોવા કરવા

આખરના કાંકરા—માનપ્રતિષ્ઠાની દાનિ, ફળેતી

આખર પર હાથ નાખવો—કાઈની પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ થાય
તેવું કરવું તે

આણ ફાટવું—જ્યાં આપત્તિ અદગ્ગહ આવી પડી હોય તેવું

આરતી દિતારવી—કાંઈને સારી રીતે માર મારવો

આહુતિ આપવી—જાતનું બલિદાન આપવું; પ્રાણુ જતા
કરવા

ઘડરિયો ગઠ જીતવો—ભારે મોડું પરાક્રમ કરવું

હતિશ્રી થવી—સંપૂર્ણ થવું. નાશ પામવું

ઈંડું ચડાવવું—આજર મળે તેવું ભીંચું કાર્ય કરી બતાવવું

ઉઘાડે છોગે—જાહેર રીતે

ઉચાળા ભરવા—ધરવખરી લઈ ચાલતા થવું

ઉપર આણ અને નીચે ધરતી—અંતરિયાળ જેવી
સ્થિતિ

ઉપરનીચે થવું—ખૂબ આતુર થવું

ભિક્ષણતું તેલ રેડાવું—મનમાં ભારે દુઃખ થવું

આહિયાં કરવાં—ખીજનું આળવી જવું
 આડી દાઢવું—મનમાંની વાત બહાર કાઢી નાખવી
 આજુ પાત્ર—નાલાયક, હલકી કોટિનું
 આટલો વાળવો—નુકસાન કરી નાખવું
 આરિયો વીતવો—સારો પ્રસંગ સરળતાથી પૂર્ણ થવો
 દક્કો ખરો કરવો—લીધી વાત કળૂવ કરાવવી
 કંકુના કરવા—શુભ શરૂઆત કરવી
 કંકુને આંદલો—ઠાપપણ્ય જાતનો મદદો લીધા વિના કન્યા-
 દાન કરવું એ

કડવા ઘૂંટડા ગળવા—અપમાન વગેરે સહન કરી લેવાં
 —કંઠે માણુ—મરવા તૈયાર થઈ જવાની રિયતિ
 કપાળ કૂટવું—નકામી મહેનત કરવી
 કપાળે હાથ દેવો—નિરાશ થઈ બેસી રહેવું
 કપૂરનું વૈતરું—સુખદ મહેનત
 —કપાકું કરવું—નીચતા કરવી, બલિયાર કરવો
 કમર દસવી—દામ ભીડવી
 કરડવા દોડવું—ખાણું—અપમાન કરવું
 કલ્લાઈ કરવી—લૂંટી લેવું
 કસોટીએ ચંડવું—પરીક્ષા આપવી
 કાંઈ કાંઈ થવું—હૃદયમાં કુખના અવનવા ભાવ થવા
 કાંકરો કાઢવો—દૂર કરવું
 —કાંતયું પીંજયું કપાસ થયું—કરેલો મહેનત વ્યર્થ ગઈ,
 જ્યાં મૂળ હતું ત્યાંના ત્યાં
 આવી રહ્યા

કાંદો કાઢવો—ફાયરો મેળવવો

કાગનો વાઘ કરવો—કાંઈ ન હોય ત્યાં 'મોઢું' સ્વરૂપ
 આપી દેવું

- કાગડા ઊડવા—કાંઈ બાજી ન રહેવું, હુઝુર થવું
 કાચા કાનતું—જેમ ભરમાવે તેમ ભમે એવું, મૂખ
 કાચું સોતું—ફળદ્રુપ જમીન
 કાજળની કોટડી—કલંક લાગી જાય એવી સ્થિતિ
 કોટલું કાઢવું—નફો મેળવવો; મારી નષ્ટ કરવું
 કાન ઘરેણે મૂકવા—જેમ ભરમાવે તેમ ભમવું
 કાનપટ્ટી પકડાવવી—કબૂલ કરાવવું
 કાન પર હાથ મૂકવો—નાકબૂલ જવું
 કાનતું કાચું—જેમ ભરમાવે તેમ ભમનારું
 કાળાતું ખાવું—ખૂબ પગલવું
 કાળી દીલી—કલંક, અપજસ
 કાળું કરવું—કલંકિત થઈ દૂર જવું
 કુહાડીનો હાથો—સ્વજનાદિકને જ હથુતાર
 કૂવામાં નાખવું—હિતારવું—પાપમાત્ર કરવું
 કૂવામાંનો દોડકો—સંકુચિત વિચારવું
 કોકડું ગૂંચવાવું—કામની સજા ન પડવી
 કોઠું આપવું—દિલની વાત જાણવા દેવી
 કોળિયો કરવો—ખીમતું ઓળવી જવું
 ખખર લેવી—લઈ નાખવી—ખૂંચ કંપકો આપવો
 ખાંડ ખાવી—ખાઈ મારવી
 ખાટું મોળું થવું—મગદી જવું
 ખાસમાં ખાવાં—ધિકારાવું, કપકો ખાવો
 ખેડો કાઢવો—નાબૂદ કરવું
 ગંગ નાહ્યા—કાર્યનો પાર પામ્યા
 ગડગડિયું આપવું—અરતરફ કરવું, કાઢી મૂકવું
 ગણેશ મોડવો—કાર્યનો અસર કરવો
 ગરુડ જવો—કયો સ્વાર્થ નષ્ટ થવો

ગળામાં જોતરું ઘાલવું—કામમાં વિદ્યુત ચાલુ જોવું જીવું
કામ લેવું

ગળે પડવું—આળ મુકવું, વળમી પડવું

ગાંઠ પડવી—વેગ બંધાવું

ગાંઠે બાંધવું—ખતમાં રાખવું

ગાલા કાઢી નાખવા—સખત માગ મારવો

ગોથું ખાવું—ઉત્તરવું

ગોળો ગમડાવવો—વિદ્યુત નાખવું

ગોળી થવી—અબધાણું વિદ્યુત આવી પડવું

ઘટસ્ફોટ કરવો—ખુલ્લું કરી નાખવું, ઉધાકું પાડવું

ઘટો ફૂટવો—ખુલ્લું થઈ જવું, વાત જાહેર થઈ જવી

ઘડો લાડવો થવો—અંતિમ પરિણામ આવી જવું

ઘર ચલાવવું—સંભાર ચલાવવો

ઘર ભાંગવું—ફટાકેલા લેવા

ઘણું કાઠવો—સંહાર કરવો

ઘીકેળાં—સારો લાભ

ઘંટડા ગળી જવા—ખમી ખાવું

ઘોળીને પી જવું—ન મળવારવું

ચકડોળે ચડવું—મન અસ્થિર થવું, વિચાર-વખલ મચ્છું

ચકમક કરવો—અણમનાવ થવો

ચરણની રજ—આગાપાલક સેવક

ચાંદલો ચોટવો—નુકસાની બેસવો

ચાંદલો કરવો—ધનસમયે બેઠ આપવી; ખર્ચમાં ઉતારવું

ચાર આંખ—સંપૂર્ણ સાચચેતી

ચાલતે ગાડે બેસવું—ચાલના વિચારમાં સાચ આપવો

ચીથરાં ફાડવાં—નકામો બચાવ કરવો; સમય એવે

વિતાવવો

ચીનનો શાહુકાર—પોકા ઠારો

ચીલે પડવું—કામ સરળતાથી થવાની ક્રિયા

ચીલો પાડવો—નવો દિવાળ ચાલુ કરવો

ચૂડીઓ પહેરવી—સૈણ નીવડવું, ખાયલા રહેવું

ચેપ લાગવો—અસર થતી, કુસંગ થવો

ચૌદમું રતન—મારની સગ

છાતી બેસી જવી—હિંમત હારી બેસવું

છાપરે ચડવું—ખૂબ કુલાઈ જવું

છાપેલું દાટલું—સારી રીતે નિંદા પામેલું ખરાબ માણસ

છૂટાછેડા કરવા—પતિ પત્નીએ સંબંધ છોડી દેવો, તસ્લાક

આપવી

છૂટાછેડા થવા—ખસત થવો

છૂટી પડવું—નામુકર જવું, વ્યર્થ જવું

છેડો ફાડવો—છૂટાછેડા કરવા, તસ્લાક આપવી

છેલે પાટલે—તાન દલકી અને નિંદા સ્થિતિમાં

જખ મારવી—પસ્તાવો થાય એવું કરવું (જખ=માછલું)

જડ દાઢવી—મૂળમાંથી નાખદ કરી નાખવું

જડબે-સુલાડ—ખૂબ સગજડ

જમણો હાથ—કામમાં સાચો મદદગાર

જલ દાઢવી—કાપર ચર્ષ જવું, કામ કરી યાકી જવું

જવ ઉપર આવવું—મગલિયા ચર્ષ કામ કરવું

જોડા મારવા—ખૂબ ઠપકા આપવો

જોડે જવું—દગવા જવું

જોડો જોવો—ઝડતી લેવી

જાટકી નાખવું—ખૂબ ઠપકા આપવો

ટકા થવા—આમરની આટલી થવી, આમર જવી

ટકું ચાલવું—જેમ તેમ કરી કામ ચાલવું

રાંકી લાગવી—કાર્યમાં ગતિ મેળવવી, કામ મુકવું
 ટાકા પહોરવું—મૂળ ભાષા વિનાની ગપ આપવું
 ટાકે પાણીએ ખસ જવી—વગર મહેનતે વિદ્યન ટળી જવું
 ઠરી લામ બેસવું—ધાંધલ મૂકી થાળે બેસવું, નિરાંત
 વાળી રહેવું

ઠાર મારવું—સદંતર સંદાર કરવો
 ઠૂસ ઠાઠવી—ચકવી દેવું
 ઠોકર વાગવી—જ્ઞાન આવે તેરી અકર્યણ આંવવી
 ડંકો બજાવવો—યશસ્વી કાર્ય કરી બતાવવું
 ડાટ વાળવો—સત્યાનાથ કાઢવું
 ડિંગ મારવી—ગપ લાંકવી
 ડૂસા ઠાઠી નાખવા—ભારે નુકસાન કરવું, ખૂબ થકવું
 ડૂબકી મારવી—કામમાંથી છટકી જવું
 ઢળી પડવું—મરી જવું
 ઢીલું મૂકવું—છૂટછાટ આપવી
 ઢેઢ-ઢેજેતી—લોકમાં અવગણ થાય એવી રિયતિ
 ઢોલ વાગવો—મહેરાત મળવી
 ઢોલકી બજાવવી—ખીમ કહે એમ અનુસરીને કહેવું,
 લાજ લા કરવી

તડકો છાંયડો વેઠવો—દુઃખ સુખ સહન કરવા
 તણાઈ જવું—ખીમ કહે એમ કરવું, શેઠમાં દબાવું
 તણાઈ મરવું—શક્તિ ઉપરવટ જઈ કામ કરવું
 તરણનો મેરુ—નાની વાતને મોઢું સ્વરૂપ દેવું એ
 તરવારની ધાર ઉપર રહેવું—ખૂબ સાવચેતીથી રહેવું
 તળિયા-ઝાટક—મૂળમાંથી સાફ, સદંતર નહ
 તાગડધિત્તા—મોજમઝા, રંગરાગ
 તાળું દેવાવું—બધે થવું; નિર્વંશ જવો

તેલ દાઢવું—ઘાણી જલ એવી રીતે કામ લેવું
 તોખરો ચડવો—ભારેખમ થઈ રહેવું, મોં ચડાવી બેસવું
 થપ્પડ ખાવી—માર ખાવો, નુકસાન ભોગવવું
 પૂંદ ઉડાવું—નિંદા કરવી
 મૂંડવું મળવું—બોલેલા બોલ પાછા ખેંચી લેવા
 મૂલી ખખેરવી—વાળાથી કે દુશિવાંથી માર મારવો
 હમ દાદી નાખવો—ઘાણી જલ એટલું કામ કરાવવું
 હમ ખેચવો—આસાએસાં લેવો
 હમ મારવો—પમાણવું
 હદાડા ભરઈ જવા—ગેન આવવું
 હાંત દાઢવા—દસવું
 હાંતિયાં કરવાં—શિશ્ય જવું
 હાળમાં દાળું—છપું પાપ
 દિનમાન ઉડવું—પાત્રી દયા આવવી
 દિલ્દાનો શાલુકાર—મેરો હમ
 દી ઉઠવો-ફેવો—પાત્રી દયા આવવી
 દિશાએ જવું—દગરા જવું
 દૂખડાં લેવાં—ઝેન મળાં લેવાં
 દોરી તુલવી—આગ્રહ ખતમ થવી
 ધન વાંધવી—કીર્તિ ફેલાવવી; ખૂન નિંદાવું
 માડ મારવી—ભારે માલસવું કામ કરવું
 મુમાડના વાચકા—ફાટ મહેન
 પૂજ દાઢવી-ખખેરવી—ખૂન કરો આવવો
 પૂજ ઘાલવી—નિખજ કાઈ કરવું, કાગળ લગાડવી
 પૂજધાળી—નદન નિખજ
 પૂજ નાખવી—પાપ દાંડવું
 પૂજ ફાડવી—રો બે વો

ધોયેલ મૂળો—લુઓ 'જિસો મૂળો.'
 નમતો દિવસ—પડતી
 નાહલીદી ખેંચવી—મારી માગતી, પરનાવો કરવો
 નાહ પકડવી—ખરું કારણ જાણવું
 નીચી મૂડીએ—સમાધ નીચા નજરે
 નેવે મૂકવું—વિસારી મૂકવું
 પગ થવા—આપવા—ચીજનું ચાલ્યા જવું
 પગપેસારો—પ્રવેશ
 પગ ભાગવા—નાસીપાસી આવતી
 પડદો ખૂલી જવો—મેક-બરમ ઉઘાડો પડી જવો
 પથરો નાખવો—વિદન કરવું
 પરસેવાનો પેસો—પસીનાનો પેસો—મહેનતની કમાઈ
 પાકું પાન—ધરડું
 પાંધડી ખમાવવી—વાદવાઈ કરવી; આજ ચડાવવું
 પાછા થવું—મરી જવું
 પાછી પાની 'કરવી—પાછા લડવું
 પાછું વાળીને લેવું—વિચારવંત થવું
 પાટિયાં દેવાવાં—ભારે નુકસાની વેકરી
 પાણી જવું—જેઆમકે થવું
 પાણી ફેરી વળવું—મહેનત બચાવ જવી
 પાણીમાં જવું—રદ્યાતલ થવું, નિષ્ફળ જવું
 પાણીનું આપવું—ખરતરકે કરવું
 પાયો ટેરવો—ટેકા આપવો
 પુખ્તાંજલિ આપતી—માર મારવો
 પૂળો મૂકવો—નાસ કરવો
 પેટ પર છરી મૂકવી—કાઠની વૃત્તિ ઊડાવવી
 પેટમાં રાખવું—વાત છુપાવવી

પાકળ શ્રાદ્ધ કરવું—મોટે અવાજે ગાવું
 પ્રભુનું માણસ—મોજું
 પ્રભુના ઘરનું—મોજું
 પ્રભુ-લેખે—સ્વાગત વૃત્તિથી
 પૃથ્વી રસાતળ જળી—આદિમાં ભારે પાપ-અમર્મ કરવાના
 સિધ્ધિ થતી

ફાયર મારવી—વિધન કરવું
 ફૂંક મારવી—ટાપસી પૂરવી, 'અમમાં નાખવું'
 ફેાલી ખાવું—જેતરી પાવમાલ કરવું
 બગીચીએ ચડવું—અપદીર્તિ ગંગાથી
 બળતામાં પી લેખવું—ગાઈના ઉપર ગુરમે થયેલાને
 કારણ આપી વધુ ઉશ્કેરવે

ખાંચ પકડવી—ટોા આપવો, સદાશે આપવો
 ખાર વાગી જવા—મોત આવવું; આપતિ આવતી
 ખારમો ચંદ્રમા—વિશેષ, દુરમની
 ખિયાતારું—વિશામ, દુરમની
 ખિલાડાં તાજવાં—વગર વિચારેં સદી કરી આપતો
 ભાંગશે વાલવો—જુપી વાલ ઉપાડી પાડતી; ખારી મારવું
 ભાઈમુજો—ગુરુ

ભૂખડીખારસ—મરજી, ભારે તખ્ખાવ જુવું
 ભૂત ભરાવું—મગજમાં કાંઈક અન્યથા ભગર્મ જવું
 ભોગ મળવા—લાગવા—આપતિ મળતી, ખાલી રહ્યા થતી
 મગગાંઠ પડતી—નિવેશ ન લાગી રહ્યા જોતી પરિસ્થિતિ
 થતી

મરવાં મૂકવાં—ગીતવું, ગુમે રગવું
 માખણ લગાવવું—પ્રદામન કરવો
 માંખી લીંકવી—માર્ગ સુધન થવાં

માંખ મારવી—આજસુ થઇ બેસી રહેવું
 માથાનો ઘા—આકુંડું અપમાન
 માથું ઊંચકવું—સામે થઈ બોલવું
 માથે પડવું—ભાગ્યેય થવું
 માથામાં મારવું—વળગાડવું, અપમાન સંભળાવવું
 મીનમેષ(-ખ) નહિ—શંકા વિનાનું
 મેખ મારવી—ચોક્કસ કરી આપવું
 મેથીપાક—મારું
 મોંમાથું—મૂળ
 મોઝાલા થવું—કુલચુલ બનવું
 મોતિયા મરી જવા—તાસીપાસી અવવી
 મોર મારવો—મોખરે રહેવું, અગ્રપદે કામ કરવું
 મળ પકડવી—મૂળ વાન પકડવી
 રંગ રાખવો—પરિસ્થિતિને હિચ્ચની હિચ્ચ રાખવી, શોભા
 રાખવી
 રજતું મજા—ખૂબ વધારીને કરેલો વાત
 રડતી સૂરત—હિદાસ મોવાળું
 રસાતળ જવું—વિનાશ પામવો
 રાગે પડવું—સરાડે ચાવું, બ્યવરિયન થવું
 રાતનો રાગ—રાતે ભગી કામ કરનાર; ચોર
 રાતું પીળું થવું—ક્રોધ કરવો
 રામ રમી જવા—ગ્રાણ ચાલ્યા જતા, મરી જવું
 રામરાજ્ય—સુખ-સુલેહસાંતિવાળી સ્થિતિ
 રામબાણ—અકસીર, સચોટ
 રામાયણ કરવી—વાતને વધારી મૂકવી
 રેચ આપવો—દમદમટી આપવી, ડરાવવું
 રેવડી દાણાદાણ કરવી—ખૂબ બેઆખર કરવું

- હાલકું કરવું—માર મારવો
 હાલકું પેટ—તુલ્ય માણસ, મનમાં વાત ન રાખી શકનાર
 હવાઇ કિલ્લા—અસહ્ય આશા
 હાંડલાં કુસ્તી કરે છે—ખૂન ગરીબ રિયતિ છે
 હાજરી લેવી—સપડાવવું
 હાથ હાથ કરવું—ખુશામત કંઠી
 હાડકાં રંગવાં—ખોખરાં કરવાં—માર મારવો
 હાડનો હુશમ—આળસુ
 હાથ ઉઠાવવો—હક્ક જતો કરવો
 હાથ ઠાળા કરવા—કલંક આપનારું કામ કરવું
 હાથ ધોવા—નિરાશ થવું
 હાથ હેઠા પડવા—નિરાશા મળવી
 હાથરસ ઉતારવો—માર મારવો
 હિસાબ આપવા જવું—મરી જવું
 હિસાબ લઈ નાખવો—ધમકાવવું; ઝડતી લેવી
 હોળી કરવી—ધાંધળ મયાવરી
 હોળીનું નાળિયેર—આપત્તિ પહેલી વહોરી લેનાર

દિશાસૂચન પૂરતા અહીં આ થોડા રૂઢિપ્રયોગ આપ્યા છે. મૂળ સંપ્દનો વાચ્યાર્થ જાણીતો હોવાથી માત્ર બાજુમાં એનો લક્ષ્યાર્થ જ આપવામાં આવેલ છે. આવા તો હજારો રૂઢિપ્રયોગ લોકમાં જણીતા છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ દરરોજ નિત્યની ભાષામાં આવા સેંકડો રૂઢિપ્રયોગ કરતો હોય છે. આ રૂઢિપ્રયોગોના વ્યવસ્થિત વાપરથી વક્તા તેમજ લેખકનું વક્તવ્ય તેમ લેખન વધુ સચોટ અને મર્મરૂપથી થઈ શકે છે. એ માટે એઓનું વ્યવસ્થિત યાન ધણું જરૂરી છે.

૬. કહેવતો

લોકોમાં એ તો અત્યંત સામાન્ય વસ્તુ છે કે પોતાનો ઉક્તિને સચોટ અને મર્મસ્પર્શી કરવાને માટે જેમ રૂઢિપ્રયોગોનો બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પ્રચલિત લોકોક્તિઓનો પણ બહોળો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ લોકોક્તિઓ તે જ કહેવતો. કહેવતો એ સર્વસામાન્ય, સત્ય બતાવે છે. પૂર્વના પ્રકરણમાં “જાજા હાથ રળિયામણા” એ એનો દાખલો છે. “એક કરતાં બે બધા” — એક માનવી કાંઈ કાર્ય સાધવાને જતો હોય એમાં મદદગાર તરીકે બીજો માનવી જાય તો કાર્ય વધુ સરળતાથી થાય, એ સામાન્ય સત્યને વધુ ચોક્કસ કરતી “જાજા હાથ રળિયામણા” કહેવત છે. શ્રમસાધ્ય કામ કરવાનું હોય અને એમાં વિશેષ માણસો મદદગાર થાય તો કાર્ય વહેલું અને સરળ થઈ પડે છે. પ્રસંગ પરત્વે આપી ઊંઘટો આશય આપનારી પણ કહેવતો હોય છે, જે પણ એવા જ વ્યાપક સત્યની જ વાત કરતી હોય છે. “બગડે બે” અને “જાજી સુધાણીએ વેતર વણસે” એ કહેવતો એવી છે. આમાં માત્ર બુદ્ધિના કાર્યની વાત છે. એક કામ એકની બુદ્ધિએ બ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું હોય તેમાં બીજાની હાથ ધરી થતાં કામ વણસે છે. આમ પ્રસંગની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ રાખી કહેવતો આપણે સમજપૂર્વક લોકમાં પ્રયોજતા હોઈએ છીએ.

લોકોક્તિ એ વાણીનો અલંકાર છે. (‘અલંકાર’ વિશે નુઓ આ પછી પ્રકરણ ૧૫મું.) :ઉક્તિને સચોટ અને સંજ્ઞા બનાવવાને માટે ન્યારે કાંઈ દૃષ્ટાંત આપવાનું હોય, એક સરખી બે વાત યુક્તિથી રજૂ કરવાની હોય, પ્રણુ ન હોય એવી કાંઈ વસ્તુ સમર્થન માટે રજૂ કરવાની હોય, તેમ પ્રથમ અર્થને સમજાવ કરવા બીજું નિસર્વિધાન

રજૂ કરવાનું હોય ત્યારે આવી લોકોક્તિઓ પ્રયોજવાનું બને છે; જેમકે શામળે રચેલા 'રાવણમદોદરી-સંવાદ'માં ગવણની જુદી જુદી પ્રજા રાવણની આશર્ષ જોઈ એને વાંચાને માટે સલાહ આપે છે ત્યારે—

“સલાહ કહે : શાણા ઓ સડિકો, વેદ-વચનની વાણી છે.
સીનાછતે સી જાણો પણ, રામ તણી એ રાણી છે.
એના શાપથી બિહવરત ચારો, હંચ થકી બહુ હાણી છે.
રંકનું કંઈ રાવણ કેવમ માને ? “પથર ઉપર પાણી છે.”
સાખળિયો કહે : સઉ જાણો ઓ જુગતી એદ લાગ્યો છે જાણી.
એને ગમતુ આપણુ જોલો, ત્રિખાણુ કરો વિધવિધની વાણી.
શિખામણુ દુધને થાકો ■ રાવણની મદોદરી રાણી.
ધર્મ જ વાતે ધર્મ જ થારો, “દુધનું દુધ ને પાણીનું પાણી.”

× × × × ×
કવિ કહે : કર્મ લખ્યું તે ચારો, નિશ્ચ વાત ન થાયે નરી.
વૈરભાવે અધિપત અવતરિયો તો સીરા દરવા બૂધ દરી.
જડુપતિ સાથ જીતે નહિ કોઈ જો પશ્ચિમમાં બીજે રવિ.
“જ્યાં ગત નહિ સૂરજ અંદની ત્યાં સુધી ગત કરતા કવિ.”

“પથર ઉપર પાણી,” “દુધનું દુધમાં અને પાણીનું પાણીમાં,”
અને “જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ” એ લોકોક્તિઓ તે તે
વક્તાના મોઢામાં ખોતાના કથનને સચોટ અને સમજી કરવા
કહેવામાં આવી છે.

અહીં એ માટે કેટલીક આપણા નિત્યના ઉપયોગની કહેવતો
આપવામાં આવે છે :

અકર્મીના પરિણામો.	અણીનો ચૂકચો મો વરસ છવે.
અજવાળી તોયે રાત.	અન્ન જિવાડે ને અન્ન મારે.
અભણો ને આપણો મરાખર.	અન્ન તેવા બોડકાર
અણુબોલાઓ બોલે તે તણખલાને	અપરાસીને ઘેર ઢોકળાં.
તોમે.	આજે આજે ગોરખ જાગે.

આડે લાકડે આડો વાદ-વેહ.

આપ ભલા તો જગ ભલા.

આપસમાન બળ નહિ, મેધસમાન
જળ નહિ.

આભ ફાટયું ત્યાં થીગડું કયાં દેવું ?

આવ્યાં મળવા, તો કહે: ખેસો દળવા.

આશા અમર છે.

હતાવળા સો બદાવરા, ધીરા સો
ગંભીર.

હંદર ફૂકતો જય ને કરડતો જય.

જીજળે લૂગડે કાષા લાગે.

જીજડ ગામમાં એરડો પ્રધાન.

જીને પાણીએ ધર બળે નહિ.

જીલટો ચોર કાટવાળને હડે.

જિજ્ઞાસી ચૂમમાં.

જીંટ મરે ત્યારે મારવાડ સામું જુએ.

જીંટના ઢેકા વાંકા.

જીંટનાં અઢારે વાંકાં.

જીઓ સાઠો સો મણુ ભાર ઝીંચે.

જીંદું જોસડ નહિ.

એક કાંકરે બે પક્ષી.

એક લા ને બે ફાડ.

એક નર ને સો હુમર.

એક પંચ દો કાળ.

એક આનમાં બે તલવાર ન સમાય.

એક હસવું ને બીજી દાણ

એક દાયે કરવું, બીજે દાયે બોજવું.

એની લાકડી ને એનો ખરડો.

એધું પાત્ર ને અદકું બરડો,

વઢકણી વહુએ દીકરો જરડો.

એળખીનો સિપાઈ જેઠાંસા વધુ મારે.

આંખનું આંજણ માલે ધરમું.

આંધળો એકે ને દસને રોકે.

કળિયાનું મોં કાળું.

કળિયાનું મૂળ હાંસી, રાગનું મૂળ
ખાંસી.

કડવું જોસડ મા પામ.

કધાન જળવીને ખાવું.

કપાસિયે કોઠો ફાટે નહિ.

કમાઉ દીકરો કુર્કુબને વડાલો.

કરકસર એ બીજે ભાઈ.

કરણી એવી પાર-ઉતરણી.

કરે એવું પામે, વાવે એવું લણે.

કરશે હાથે તે ખાંધશે સાથે.

કયું તે કામ, વીંધું તે મોતી.

કાગનું બેસવું ને તાડનું પાડવું.

કાણિયા નર કાક સાધુ.

કુંભાર કરતાં મધેમાં કાલાં.

કુંઝાર ખિન્ન ત્યારે મધેમાંનાં

કાન ઉમેલે.

કૂતરાનો સંધ કાઢી જાય નહિ.

કૂર્ણ કાક જેમ વાળિયે તેમ વગે.

ક્યાં રાજ બોજ ને ક્યાં ગંજો તેલી.

ખાટી જાણ ઉકરડે નખાવ.

ખાડો ખોદે તે પડે.

ખાટલે મોટી ખોદ કે પરથમ પાપા
નહિ.

ખાળે કુચા ને ખારણું ઉઘાડાં.

ખોદે હિંદર ને ભોગવે ભોરિંગ.

ગર્ધ આખર પાછી ન આવે.

ગર્ધ તિથિ જોશી ન જુએ.

ગરજ સરી એટલે વેદ વેરી.

ગરજે ગધેડાને બાપ કહેવો પડે.

ગરથ ગઠિ, વિદ્યા પાઠે.

ગરીબનું નસીબ ગરીબ.

ગામને મોટે ગળણું બંધાય નહિ.

ગામનો ગોર ને પાદરનું તીરથ.

ગામ હોય ત્યાં દેહવાડો હોય.

ગાળે ગૂંમડાં ન થાય.

ગોર પરણાવી આપે, કાંઈ ધર
ચલાવી ન આપે.

ગોળ નાખે તેણું ગળ્યું થાય.

ગોળ વિના મોળો કંસાર, સ્ત્રી વીના
સુનો સંસાર.

ધઉંની કણક જેમ કેળવે તેમ કેળવાય.

ધરડાં ગાડાં વાળે.

ધરના જૂવા ને ધરના જાગરિયા.

ધાંચીનો બળદ ઠેરનો ઠેર.

ધી દબ્યું તો કહે : ખીચડીમાં.

ધેલી સાસરે જાય નહિ, જાય તો
પાછી આવે નહિ.

ધેલીને માથે ઘડો.

ધોડાની ઝોગડમાં માથ નમે.

ધોડા દોડે ત્યારે કાનસૂતીનો ફેર.

ધોડો ધોડાના રૂપને દોડે.

ચડ જા બેટા ચળીએ.

ચમડી તૂટે પણ દમડી ન ફટે.

ચાર મળે ચોટલા તો વાળા જીંઠે
ઝોટલા.

ચીમડાંના ચોરને ઢાંસીની સજા.

ચોરની મા હાંડલામાં ડુએ-ઢોઢીમાં
ડુએ.

ચોરની નજર ચાર, ધણીની બે.

ચોરની માને લાંડ પરજે.

છછુંદરના છે. સરખાં.

છાશમાં માખણ જાય ને વડ
ફૂવડ કહેવાય.

છાશ લેવા જવી ને દોણી સંતાડવી !

છીંડે ચડ્યો તે ચોર.

છોડુ કછોડુ ચાય, પણ માવતર
કમાવતર ન ચાય.

જણે તેટલાં જીવે નહિ.

જણે તે જોગવે ને પડે તે ભોગવે.

જર જમીન ને જોરુ એ કનિયાનાં
છોરુ.

જાગ્યા ત્યાંથી સવાર.

જાત વિના જાત પડે નહિ.

જનમાં કાઈ જાણે નહિ, ને હું
વરની કૂઈ, ગાડે કાઢી ધાલે
નહિ ને દોડી દોડી મૂઈ.

જે ન કરે મા ને બાપ તે કરે
રોક ને તાપ.

જે ગામ જવું નહિ તેની સીમ
થી પૂછવી ?

જેના દીકા ન મૂઆ તેના માર્યા
શું મરે ?

જેને ગાડે બેસિયે તેનાં ગીત ગાઇયે.

જેને નહિ લાજ તેને સીધું રાજ.

જેવો જસલો જોગી તેવી માલો
મકવાણી.

જેવો દેશ તેવો વેશ.

જોશીના પાટલે ને વૈઘના ખાટલે.

જોશી ડોશી ને વટેમાર્ગે એ
ફાગટિયાં

ઝાઝે રાકે ખોળ મોથો.

ઝાઝે લાકડે ઝાઝી આગ.

ઝેરના ધૂંટડા જીવવા બહુ
કઠણ છે.

ઝેરનાં પારખાં ન હોય.

ટકે રોર બાજી, ટકે રોર ખાત્રી.

ટપટપનું શું કામ ? રોટલાથી કામ.

ઠોકને વતરણાં ઝાઝાં.

શકણ પણ એ ધર પરહરે.

શરીના ઘેલા ને ઘેલીના ડાલા.

કુંઝરા ફૂગથી રળિયામણ; પાસે
જળ્યે તે પહાણ.

ફૂગતો માણસ તરણું ઝાલે.

ડોશી મૂઆની બીક નથી; જમ
ધર જોઈ જવાની બીક છે.

તાતે ધાએ મધમપટો.

તરત કાન ને મહાપુષ્પ.

તીર્થે સૌ મુંઝવ.

ત્રાંબિયાની ડોશી ને લગ્ન મુંઝામણ.

ચોડે નફે બહોળો વેપાર.

દગો કાઈનો સગો નહિ.

દયા ડાકણને આવ.

દલાસે દિવળું નહિ ને મસીદે
ખાતર નહિ.

દાતાર કરતાં મૂમ બસો.

દાદીની દાદી ને સાવરણીની
સાવરણી.

દીકરી ને ઉકરડી, વધનાં વાર
શી ?

દીકરી ને ગાય, નર્તી દોરે ત્યાં જાય.

દીકા દેર ને પૂગી જત્રા.

દીવા પાછળ અંધારું.

દુઃખનું ઓમક દલાડ.

દુખના દુખમાં ને પાણીના પાણીમાં.

દુખનો બિમરો ફેટલો ધડી રહે ?

દુખનો દુઃખો બસ પણ દુઃખને
પીએ.

દુખજો સિપાઈ દેહવાડે યરોપૂરો.

દે, દામોદર. ત્રણમાં પાણી.

દેવ ગયા તો કહે : પૂજા ટળા.

દોડે તે માટે.

ધણીને સૂએ ઢાંકણીમાં તે પડોશીને

અરીસામાંયે ન સૂએ.

ધણી વગરનાં દોર સૂનાં.

ધરમની માયના ઘાંત ન જોવાઈ.

ધોખીતો ફૂલરો નહિ ધરનો નહિ

ધાટનો.

નકલમાં અક્ષર નહિ.

નમે તે સોને ગમે.

નખજો ધણી બેયર પર ધરો.

નખજો સખજાને ગુણ કરે એ

આટોસુણમાં જાય.

ન બોલ્યામા નવ ગુણ.

નવરો નખોદ વાળે.

નાગાની નવટાંકી ભારી.

નાર્ગા જણ્યાં ને કદોરે લાભ.

નાગો નદાય શું, નિગોને શું ?

નાયતું નહિ ત્યારે આંગણું વાંકું.

નાને મોટ મોટા કાળિયો ન

ભરાય.

નેરનાં પાણી મોભે જાય નહિ.

પગ મોટા તે અકર્મી, ચિર મોટું

તે સકર્મી.

પટેલની ચિખામણ પાધર સુધી.

પડ પદાણા પગમાં.

પહેલો સગો પડોશી.

પાડાની પીડે ભેંસ ન પ્રાપ્તવે.

પાછની પેદાશ નહિ ને ધડીની

કુસદ નહિ.

પાધડીના વગ છેડે.

પાણી પીને ધર પૂછતું.

પારકા બાળામાં લાડવો મોટો.

પારકી આરા સદા નિરાશ.

પારકી મા કાન વીંધે.

પુણ્યે પાપ ઠેલાય.

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં જણાય.

પેગડે પગ ને અઠા-ઉપરેસ.

પેટનો બળ્યો ગામ બાળે.

પોણું દેખે ત્યાં સૌ પેસે.

પ્રાણ ને પ્રકૃતિ સાથે જાય.

ફૂલગામના કાંત્યામાં ફોદો ન હોય.

ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી.

બહુ-તાંતણ બળિયું.

બાળમાના બે ભાગ.

બાપના કુરામાં ખૂડી ન મરાય.

બાપ તેવા બેટા ને વડ તેરા ટેટા

બાર ગાઉએ બોલી બદલાય.

બાંધી મૂડી લાખની, ઉપ્રાડી વા

ખાય.

બેની લગારમાં ત્રીજે હાવે.

બોલે નહિ ને બોળા, મારે.

ભણે તે જૂને ને ચડે તે પડે.
ભણુ યયું ભાંગી જાળ.
ભસતા ફૂતરા કરડે નહિ.
ભાગ્યશાળીને ખૂન રળે ને અક-
ખીની ખામડી મરે.

ભાભો ભારમાં ને વહુ લાજમાં.
ભાવતું હવું ને વૈલે ઠણું.
ભીખનાં હાંડલાં શીકે ચડે નહિ.
ભીજવું એટલે ભદરાબે છટકો.
ભૂખી નોતરી ને કાખમાં બાણું.
ભૂખ્યાને કાંઈ ન દૂધું.
ભેંસનાં શિંગડાં ભેંસને ભારે.
મનમાં ચંગા તો કથરાટમાં ગંગા.
મરણ મોઢું ને મેહની કાંઈને
માલુમ નહિ.

મહેતો મારે ય નહિ ને ભણાવે ય
નહિ.

મારે તેની તલવાર.
માગ્યા વગર મા પથુ ન પીરસે.
માલ ઉપર જઘાત છે.
મારવો ઉંદર ને ખોદવો કુંગર.
માંડ કરી માલે ચઢાવ્યાં ટકુકા
શું કરે ?

મૂળજીમાઈ મૂળમાંથી જ નથી.
મેાઈ ભેંસના મોટા ડોળા.
મોટા એટલા મોટા.
મોટાં છોડુ સાસરે સારાં.

મોરનાં ઈર્જા ચીતરવાં ન પડે.
રાગની રાણી, જાણ્યાં વીણતી
આણી.

રાત થોડી ને વેસ ઝાઝા.
રાંડીપુતર સાહજદા.
લક્ષ્મી ચાંદનો કરવા આવે ત્યારે
મોં ધોવા જાય.

લાકડું લાકડાને વળે તૂટે.
લાડી ને પાડી નીચડચે વખાણ.
લાલો લૂંટાય તો કહે : લાભે લોભે.
લૂંટાયા પછી ભય શો ?

વર વરો (૧ મરો), કન્યા વરો (૨
મરો), ગોરવું તરબાણું ભરો.
વહેલો તે પહેલો, જૂલે તે ઘેરો.
વાછડી વસ્તમાં ગદ.

વાજવું ગાજવું માંડવે આવ્યું.
વાટયું એસડ ને મૂંડયો જોગી,
એની જાત ન જણાય.

વાડ વિના વેશે ચડે નહિ.
વાર્ધા ન વળે, હાર્ધા વળે.
વિનાશકાળે વિપરીત જુદિ.
ચરીરે સુખી તે સુખી સર્વે વાતે.
ચીરા સારુ આવક યતું.

શેડની શિખામણ આંખા મુખી.
સઘની દીકરો જીવે ત્યાંસુખી સાંવે.
સર્પ મરે નહિ ને લાડી ભાંગે નહિ.
સત્તા આગળ સાણપણ કેવું ?

સપં ગયા ને લિસોટા રહ્યા
 સંઘર્ષો સાપ પણ કામનો.
 સાચને આંચ નહિ
 સાટે હુદિ નાડી.
 સારામાં સૌનો ભાગ.
 સીંદરી બળે પણ વળ ન છોડે
 સ્ક્રમ બેળું સીધું બળે.
 સૂંઠને માંગડે માંધી ન થવાય.
 સૂતો સાપ જગાડવો નહિ.
 સોધુ મોંઘા માટે.

ઝીની છુદિ પાનીએ.
 હાજર સો હાથિયાર.
 હાય પોલો તો જમ જાલો.
 હાયનાં દર્શાં દેવે વાગે.
 હાથી તોળાય સાં ગધેડાં સાધજીમાં
 જાય.
 હાથે તે સાથે.
 હાય દેતાં પોંચો પકડ્યો.
 હેવે હોપ તે હોઠે આવે.
 હોઠ સાઝા તો ઉતર ઝાઝા.

આ કહેવતો લોકમાં ઘણી જાણીતી છે. એવી ખીછ અનેક
 આપણે નિત્ય પ્રયોજતા હોઈએ છીએ. વળી પ્રસંગ પરત્વે આપણે નવી
 પણ ઉપજાવી શકીએ; જેમકે—

વિમાન ઊડે ત્યારે આજ ગાજે.
 વીજળીનો જળદળાટ આંપને તાજે.
 રસ્તાની રેશની મામને ખર્ચો.
 રેલના પાટા સીધાસટ.
 બંદૂક એકને મારે, તોય ગામ
 ઉગડે.
 નવરા બેઠા પરક હાકે.

જગતની બારી લોહી પીનારી
 પઠાણની ચારી પ્રાણુ હરનારી
 કંડાવાળા સૌના દાદા.
 મિલના સંઝા ગામ મજવે,
 સંઝાનો પટો કાળનો બેટો.
 પોલિસનું તેડું કાળનું નેડું
 (અનજક હોવાપણું).

લેખકની પ્રતિભા એનાં અનુભવ અને દર્શનમાંથી આવાં આપક
 સત્યોને બોળી કાઢે છે, અને એવી કહેવતો પછી લોકમાં બ્યાપક
 બની જાય છે.

અભ્યાસ

૧. કહેવતો એટલે શું ? એનો ભાષામાં કેવા પ્રકારનો ઉપ-
 યોગ છે એ દસ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૨. નીચેની કહેવતોના અર્થ સમજાવો. શક્ય હોય ત્યાં એના ઉપરની નાની નાની વાતો પણ આપો.

અજવાળી તોયે રાત. બિલમાંથી ચૂરમાં. એક પંથ દો કાજ. દમિયાનું મોં ઢાળું. ક્યાં રાજ ભોજ ને ક્યાં ગાંગો તેલી. ગાળ્યા મેહ વરસે નહિ. ધરડાં ગાડાં વાળે. છછુંદરનાં છપે સરખાં. જાળ્યા ત્યાંથી સવાર. ડાહીના ઘેલા ને ઘેલીના ડાહ્યા. દયા ડાકણુને ખાય. પહેલો સગો પડોથી. પાપડીના વળ છેડે. પેટનો બહુયો મામ બાળે. બહુ ચયું ને ભાંગી જંગળ. મારે તેની તલવાર. રાંડીપુતર શાહજાદા. વાછડી વરતમાં ગઈ. વાડ વિના વેલો ચડે નહિ. હાજર સો હથિયાર.

૭. પત્ર-લેખન

જૂથારથી આપણે આપણો ઇતિહાસ ત્રેણવિધે છિયે તે કહ્યા જૂના સમયથી એ પ્રણી નળીતી વર્તે છે કે લોકો સામાજિક વ્યાવહારિક કે રાજકીય કાર્યોના સંબંધમાં પત્રલેખન કરતા આગ્યા છે. આજે આપણે વ્યવહારનાં સાધનોની વિપુલતાને કારણે પત્રલેખનને ખૂબ વિકાસ સાધી શક્યા છિયે એ ખરું, પણ તેથી આ કળા આ જમાનામાં જ આપણે સાધી શક્યા છિયે એ ખરોખર નથી. આપણે સાં 'પત્રલેખન'ને સંસ્કૃત પરિભાષામાં 'લેખ' કહેવામાં આવે છે અને એના વિવિધ પ્રકારોના ખ્યાલ આપણે લેખપદ્ધતિ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. જૂના જમાનામાં ખેપિયા-દ્વારા પત્ર મોકલવામાં આવતા હતા; આજે મુખ્ય સાધન ટપાલખાતું છે. માત્ર નજીકનાં સ્થાનોમાં અથવા જ્યાં ટપાલનું સાધન ન હોય તેવાં ગામડાંમાં માણસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પત્રલેખનનું જરૂરું સ્વરૂપ થોડા જૂની પદ્ધતિના લોકો અને જૂની ધરેડમાં ટેવાયેલા વૈપારીઓ સિવાય હવે પ્રચારમાં બહુ રહ્યું જણાતું નથી. પશ્ચિમની પત્રલેખન-પદ્ધતિએ ભણેલી પ્રજામાં નવીન પદ્ધતિને બહોળો પ્રસાર કર્યો છે, અને તેથી નાની ચિઠ્ઠી-ચત્રરકીથી લઈ છેક અરબી અને વર્તમાનપત્રકારના પત્રો સુધીમાં નવી પદ્ધતિએ પત્રલેખન કરવામાં આવે છે. આ સર્વસામાન્ય વસ્તુ થઈ ચૂકી હોવાથી નવા પ્રકારની પત્રલેખન-પદ્ધતિ આપણે જાણવી જરૂરી બને છે. જૂની પદ્ધતિની પણ અમુક પ્રકારની મઠા છે જ. એ વિશે આવશ્યક સૂચના-નમૂના આ પાઠને છેક છેડે આપવામાં આવશે.

પત્રોના પ્રકાર

પત્રોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર પડે છે :

૧. ખાનગી પત્રો (સર્ગવિદ્યાલાં, મિત્રો અને સંબંધીઓ સાથેના),
૨. ધંધાદારીને લગતા પત્ર, અને
૩. રાજકીય સંબંધના પત્ર.

આ ત્રણે પ્રકારના પત્રોને પોતાપોતાની ખાસિયત હોય છે; આમ છતાં અમુક વસ્તુ ત્રણેમાં સરખી પણ હોય છે, તે શરૂઆત સંબોધન પત્રદેહ પત્રાંત અને સરનામું.

શરૂઆત—કોઈ પણ પ્રકારના પત્રનો આરંભ કરતાં જમણી બાજુ મથાળે લેખકના ધરનું ઠેકાણું, નામ, જિલ્લો અને તારીખ, સ્વખવામાં આવે છે; જેમકે—

ધર નં. ૨૦૭૫, મોગલકોટ

નડિયાદ (ખેડા જિલ્લો)

તા. ૭ મી જુલાઈ, ૧૯૪૫

ધર નં. ૧૫-૧૭, ત્રીજે માળે, રૂમ નં. ૬૪

મનોરદાસ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧

તા. ૭ મી જુલાઈ, ૧૯૪૫

શુભગત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૩, ભદ્ર, અમદાવાદ

તા. ૭ મી જુલાઈ, ૧૯૪૫

પત્ર મોકલનારે પોતાનું સરનામું ટૂંકમાં પણ સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ. એનાથી લાભ તો એ છે કે જે માણસને આપણે એ પત્ર મોકલ્યો હોય તે માણસ ન મળ્યો હોય તો ટપાલ ઓફિસ પત્ર મોકલનારને એ પત્ર પાછો મોકલી આપી શકે.

સંબોધન—સંબંધ પ્રમાણે આના જુદા જુદા પ્રકાર છે; એ રીતે (૧) સર્ગાવહાલાં, મિત્રો અને સંબંધીઓમાં એક પ્રકાર, અને (૨) બીજા બધા પ્રકારોના પત્રોમાં બીજો પ્રકાર છે.

આ બેઉ પ્રકારમાં પાછા પેટાપ્રકાર પડે છે, તે એ રીતે : કે સર્ગાવહાલાંમાં નાનનિ માટે એક, સરખી વયનાં માટે બીજું, અને ઉમરે મોટાંને માટે ત્રીજું, એમ ત્રણ રીતે સંબોધન કરવામાં આવે છે. આ ત્રણે પ્રકારોમાં નામ લખવાનું પણ વિકલ્પે પ્રચારમાં છે :

૧. સર્ગામાં સંબંધ પ્રમાણે નામ ન આપવાનું હોય ત્યારે સર્ગાધિવાચક શબ્દ લખવાનો ખાસ રિવાજ છે. એ રીતે : પુત્ર-પુત્રી-ભાઈ-બહેન પહેલાં “પરમ પ્રિય”—

“પરમ પ્રિય પુત્ર” કે “પરમ પ્રિય ચિ. મધુ”

“પરમ પ્રિય પુત્રી” કે “પરમ પ્રિય ચિ. મંજુલા”

“પરમ પ્રિય નાની બહેન” કે “પરમ પ્રિય દરિબહેન”

“પરમ પ્રિય મોટી બહેન” કે પરમ પ્રિય કુમુદબહેન”

માતા પિતા તેમ અન્ય વડીલોને સંબોધન કરતાં “પરમ પૂજ્ય” અવરુપ લખવું જોઈયે; “ની સેવામાં” એ સંબોધનને અંતે બહીં લખી શકાય. નિકટનાં વડીલ હોય ત્યારે નામ લખવાનો રિવાજ નથી. એ અનુગતું પણ લાગે છે. એકને બદલે બીજાના હાથમાં જવાનો સંલગ્ન હોય ત્યારે માત્ર એવાં વડીલોના વિષયમાં નામ અને સર્ગાધિવાચક બેઉ શબ્દ લખવા જરૂરી બને છે:—

“પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી-માતાશ્રી-કાકા-કાકી-મામા-મામીની સેવામાં”

સસરાને લખવાનું હોય ત્યારે “પિતાવૃદ્ધ” અને સાસુને લખવાનું હોય ત્યારે “માતાવૃદ્ધ” એટલું લખવું જરૂરી બને છે; પણ ત્યારે પણ સસરાનું નામ ન લખતાં “વડીલશ્રીની સેવામાં” એમ લખવાનો રિવાજ છે; જેમકે—

કે અમલદારને લખવાનું હોય છે ત્યારે “મે. સાહેબ” લખવાનો તુમારી પત્રોમાં હાથ રિવાજ ચાલુ છે.

ઉપર સૂચવેલાં સંબોધનોથી હાલ આપણે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે.

પત્રદેહ—પત્રદેહનો આરંભ કરવામાં સામાન્ય પત્રમાં શરૂથી જ પત્રનો વિગત લખવામાં આવે છે. જો પત્રનો જવાબ આપવાનો હોય તો ‘તમારો’ કે ‘આપનો’ (જે પ્રમાણે જરૂર હોય તે પ્રમાણે લખવું, “અમુક તારીખનો પત્ર મળ્યો. જવાબમાં લખવાનું કે” એમ શરૂઆત કરવામાં આવે છે. ‘પોતાથી મોટાંને કે હેદ્દેદારને લખતાં “વિ. વિ. કે” (‘વિશેષ વિનંતિ’નું ટૂંકું રૂપ) એમ લખી પછી પત્રની પહોંચ કે જે કાંઈ શરૂ કરવાનું હોય તે લખવામાં આવે છે. (જુઓ આગળ ઉપર આવતા નમૂના.)

આખા પત્રમાં પત્રદેહ એ મુખ્ય વસ્તુ છે. આપણે જાણે કે વાતચીત કરીએ છીએ એ રીતે પત્ર લખવામાં આવે છે; પણ તેથી નકામું લખાણ ન થઈ જાય એ જોવાનું રહે છે. બની શકે એટલા ટૂંકાણુમાં પૂરી વિગત આપવી એ પત્રલેખન-કળા છે. આમાં જોડણી લેખનશુદ્ધિ વિરામચિહ્નો રૂઢિપ્રયોગ કહેવત વગેરેનો પૂરતો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી બને છે. આમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે વાકચખડો પણ પાડી શકાય છે. એક સંપૂર્ણ વિચાર પૂરો થાય પછી બીજા વિચાર-વિષય શરૂ કરતાં આ જરૂરી બને છે. નકામી બાબતો એ પત્રલેખકનું દુષણ છે.

પત્રાંત—પત્ર પૂરો થાય અને સહી કરવાનું આવે એ વચ્ચે પત્રના પ્રકાર પ્રમાણે સંબંધવાચક શબ્દ લખવાનો રિવાજ છે. એ સંબંધવાચક શબ્દની પહેલાં “લિ.” (‘લિખિતવાન’નું ટૂંકું રૂપ) લખવાનો રિવાજ છે:—

લિ. ભાઈ મોહન

લિ. માતા ગંગા

લિ. બહેન મંજુલા

લિ. કાકા મંજુલાલ

લિ. ડોરુ મધુ

લિ. આશાકિત ડોરુ મોહન

લિ. પિતા હરિલાલ

લિ. આશાકિત શિખ્ય મોહન

આમાં સંબંધ પ્રમાણે “શુભાશીઃ” કે “પ્રણામ” એ શબ્દોનો પ્રયોગ ગુજરાતી શૃદ્ધિ પ્રમાણે જરૂરી બને છે.

મિત્ર, સંબંધી, વગેરેને લખતાં “લિ. સ્નેહાધીન” લખાય છે. એવું કાંઈ મુરખગી લખતું હોય તો “લિ. શુભેચ્છક” લખાય છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં “લિ. ભવદીય” શબ્દ જરૂરી બને છે; માત્ર જાહેર સંસ્થાના સેવક કાર્યાલયને લગતો પત્રવ્યવહાર કરે સારે “લિ. સેવક” લખવું આવશ્યક છે.

ઉપરના અંત સાથેની સહીમાં જ્યાં ગિરાજ છે ત્યાં પણ “શુભાશીઃ” કે “પ્રણામ” ન લખવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ખામી ગણાય નહિ.

સરનામું—પત્ર પૂરે થઈ ગયા પછી પત્તા ઉપર કે પગખીડિયા ઉપર જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં જેને પત્ર મોકલવાનો હોય છે તેનું ટૂંકમાં પૂરું સ્પષ્ટ સરનામું કરવું જોઈએ. આમાં વ્યક્તિનું નામ લખતાં સામાન્ય રીતે “શ્રી” થી શરૂઆત કરવામાં આવે છે; પરંતુ કેટલીકવાર કોઈ કે મોશો પણ લખવો જરૂરી બને છે ત્યાં હોદ્દાવાચક કે મોભાવાચક શબ્દ સામાન્ય રીતે બાંધીને લખવામાં આવે છે; નામને છેડે “ડિપ્ટી” (ઉપાધિ) લખવામાં આવે છે; જે કે “ડિપ્ટી” ખાસ જરૂરી નથી; એ રીતે—

શ્રી. મોહનલાલ ગોવર્ધનલાલ ભટ્ટ

ઠે. નાનજી ચક્રવર્તી, કોટ

માંગરોળ

કાઠિવાવાડ

આ. ડો. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ મુવ, એમ. એ.,

એલએલ. બી., ડી. લિટ.,

ઠે. વસંત-કાર્યાલય

પરિમલ ડા. દા. સોસાયટી

અમદાવાદ, ૬

કોઈ પણ પત્રનો આરંભ કરતાં પહેલાં સરનામાની જગ્યાએ પતા કે પરબીડિયા ઉપર સરનામું કરી લેવું વધારે યોગ્ય છે, કેમકે સામાન્ય રીતે હિતાવળમાં કેટલીક વાર સરનામું કરવું જ રહી જાય છે. આમ થતાં ટપાલમાં ગમેલો પત્ર પાછો પડે છે.

૧. ખાનગી પત્રો

(પરદેશ ગયેલા પુત્રનો પિતા ઉપર પત્ર)

૨૫, અમૃતદલા રટ્ટીદ

કલકત્તા

તા. ૭-૭-'૪૫

પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રીની સેવામાં,

વિ. વિ. કે આપની પાસેથી નીકળી દિલ્હી થઈ અહીં હું સુખપૂર્વક આવી ગયો છું. મારી કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરશે નહિ. અહીં મુ. હરિદાસ ઠાકાને ત્યાં જ બિતર્યો છે. મહા કાલે તો ક્યાય પણ બહાર ગયો ન હતો. આજે કાઠા સાથે એમની દુકાને ગયો હતો અને એમને ત્યાં કેમ કામકાજ થાય છે એ જ્ઞેતો ગ્વો હતો. મને એમાં કોઈક રસ પણ પડ્યો છે.

ત્યાંથી જુદો પડ્યો છું તેથી આપને તેમજ મારાં બાને કોડકોડ લાગતું હશે; પરંતુ ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં હું અહીં આવ્યો છું એ આપને ખરેખર જ લાગશે. ચિ. મધુ, મંજુલા, નાની બહેન વગેરે છે એટલે આપને ઝોણું નહિ આવે.

આ પત્ર પહોંચે આપ ત્યાંના કુશળ સમાચાર તરત લખશો. હું પણ પ્રથમ વાર જ જુદો પડ્યો છું એટલે મને પણ ખેંચાણ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

અહીં ઠાકાને ત્યાં બધાં મજામાં છે. ત્યાં સૌને બધાં વાદ કરે છે.

ચિ. મધુ, મંજુલા અને નાની બહેનને વહાલ કરશો.

લિ. અશોકિત ઇાડુ

મહેન્દ્રના પ્રણામ

ટિકિટ

મોક્ષનાર,
મહેન્દ્ર મણિલાલ મહેતા
૬. હરિદાસ દુ. મહેતા
૨૫, અમૃતલક્ષ્મી સ્ટ્રીટ
કલકત્તા

શ્રી. મણિલાલ દુર્લભદાસ મહેતા
૨૦૨, આકાસીક કૃવાની પોળ
રાયપુર, અમદાવાદ

(ઉપરના પત્રનો જવાબ)

૨૦૨, આકાસીક કૃવાની પોળ,
રાયપુર, અમદાવાદ
તા. ૧૦-૭-'૪૫

પરમ પ્રિય સિ. મહેન્દ્ર,

તારો તા. ૭-૭-'૪૫ નો પત્ર આજે મળ્યો; વાંચી ધણો
આનંદ થયો. એ જ રીતે પત્ર લખતો રહેજો.

ત્યાં કાકા છે એટલે તને કોઈ પણ રીતે તકલીફ નહિ
આવે. કાકાનાં હોકરાં સાથે સંબંધ રહેજો. કાકાને જરા પણ
ઝાણું આવે એવું વર્તન રાખીશ નહિ. કાકા-કાકીના કલા
સિવાય ક્યાય પણ જવા આવવાનું રાખીશ નહિ. પરદેશ છે;
અનેક કપડી લોક વસતા હોય; અજાણ્યાઓને ફસાવતાં વાર ન
લાગે; માટે એકલા નીકળતાં પણ પૂરી સાવચેતી રાખરી.

દુકાને ચિત્ત પરોવીને કામ કરજો. ન સમજાય એવું કાકાને
તેમજ મુનીમોને પૂછોને કરવું, જેથી જૂલ ન પડે, અને જૂલ
પડી હોય તો મુધરી જાય.

અરી' જ્યાં તને નાદ કરે છે; પરંતુ તું અરી'ની કાંઈ
ફિકર ન કરતાં ત્યાં દિલ દઈ રહેજો.

ત્યાં કાકા કાકી તેમજ એમનાં બધાં બાળકોને શુભ-
શીર્વાદ. અહીંથી તારાં બાના શુભાશીર્વાદ વાંચજો.

વળતો કુશળપત્ર તરત લખજો.

લિ. પિતા મણિલાલના શુભાશીર્વાદ

(સરનામાનું સ્વરૂપ નક્કી હોવાથી હવે નીચે આવા પત્રોમાં
સરનામું આપવામાં નહિ આવે.)

(મામાએ જન્મદિવસની ભેટ મોકલી એનો બાણેજ તરફથી જવામ

૨૮૨, નાણાવટ

મુરત

તા. ૨૭-૫-'૪૨

પરમ પૂજ્ય મામાશ્રી,

આપે મારા જન્મ-દિવસ નિમિત્તનો ભેટ તરીકે મોકલેલી
પાકર ઇન્ડીપેન મળી. આપે પાકવેલા શુભાશીર્વાદને માટે હું
ઋણી છું. મારાં સહભાગ્ય છે કે આપ મુરબ્બીએ મને મારા આ
શુભ પ્રસંગે યાદ કર્યો.

આપે મોકલેલી પેન મને મારા અભ્યાસમાં ખૂબ મદદમાર
થશે. અમારા શિક્ષક તરફથી ઉનાળાની રજાઓમાં ઘેરથી પાંચ
પત્ર, પાંચ નિબંધ અને પાંચ નાના સંવાદ નિશાળ ઊધડતાં
લખી દાખલ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આપની મોકલેલી
પેનથી એ હું લખવા ધારું છું. મારી પેન દલકી જતની હતી.
આપે પાકર જતની મોકલી છે. આનાથી લખવાનું મને ધણું
ફાવશે. હું લખતો જઈશ અને આપને યાદ કરતો જઈશ.

ત્યાં મારાં પૂજ્ય મામાને પ્રણામ. મોટાભાઈ જ્યંતીને તેમજ
નાનાભાઈ બાણેને મારાં વંદન કહેશે. કુશળ સમાચારનો પત્ર લખશે.

લિ. ઊરુ

કાંતિલાલના પ્રણામ

(રહેવા આવતા સંબંધીએ શહેર માટે માગેલી હકીકતના જવાબનો પત્ર)

૩૭૧, દીવાન ચોક

જૂનાગઢ (કાઠિયાવાડ)

તા. ૫-૫-૪૫

સ્નેહી શ્રીપતભાઈ,

તમારો તા. ૧ લીનો પત્ર મળ્યો; વાંચી વિગત જાણી. તમે જૂનાગઢ આવી રહેવા ઇચ્છો છો એ જાણી મને આનંદ થયો.

તમે જૂનાગઢ વિશે જે માહિતી માગી છે તે વિષયમાં જણાવવાનું કે અનેક રીતે આ શહેર સગવડ-ભરેલું છે. જૂનાગઢ “જૂનાગઢ સ્ટેટ રેલવે”નું મુખ્ય મથક અને જંકશન છે. ગુજરાત બ્રાજ્ઞથી જુદે જુદે વખતે ત્રણ ગાડીઓ અહીં આવી વેરાવળ બાજુ જાય છે. અહીંથી ભાદરકાંઠા તરફ જવાને શાપુર થઈ ખાંડવા થઈ છેક સરાડિયા સુધી એક ફાટો, ખીજો વીસાવદર-ખીલખા થઈ ધારી-અમરેલી સાથે જોડાયેલ તાલાળા થઈ ગીરમાં દેલવાડા સુધી ફાટો જાય છે. મુખ્ય વેરાવળ બંદર જતી ગાડીનું વેરાવળથી તાલાળા થઈ દેલવાડાનું સાંધણ પછી છે. આમ લગભગ આખા જૂનાગઢ રાજ્યમાં રેલવેનું જોડાયેલ છે. આગબેટોને માટે વેરાવળ મુખ્ય બંદર છે. એથી દરિયાનો વેપાર પણ સરળ બને છે.

જૂનાગઢ-ગિરનારનાં હિંદુ જૈન મુસલમાનનાં જાત્રામાં સ્થળોએ હિંદનાં દૂર દૂરનાં સ્થળોએથી જાત્રાળુઓ આવે છે. અહીંની ધર્મશાળાઓ તેથી જમારે જુઓ ત્યારે ભરેલી જ હોય છે.

જૂનાગઢનું રાજ્ય મોટું છે અને એના સમગ્ર રાજ્યના વેપારનું મુખ્ય ધામ પણ જૂનાગઢ શહેર છે; એથી લગભગ બધી શાખાઓમાં વેપાર રોજગાર અહીં સારા પ્રમાણમાં ચાલી શકે એમ છે. તમને ગંધિયાણાના ધંધામાં પ્રેમ છે એમ તમારા પત્ર ઉપરથી જણાય છે; તો એ ધંધાને માટે અહીં સારામાં સારી સગવડ અને અનુકૂળતા છે. ગિરનાર અને ગીરનાં જંગલોમાં પુષ્કળ ઓષધિઓ થાય છે. જંગલનાં લોક તાજા ઓષધિઓ લાવે છે. આપણે ખાસ

સારી સફળતા ગણાય. પ્રથમ વર્ષે જ આમ પાસ થયા એ માટે અમારાં હાર્દિક અભિનંદન સ્વીકારશે.

લિ. સ્નેહાધીન
હરિલાલ ગુલાબભાઈ મહેતા

(પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે અભિનંદનનો જરા વિસ્તૃત પત્ર)

૨૬, સાળવી વાઢ
પાટણ (ઉ. ગુજરાત)
તા. ૭-૬-'૪૫

પ્રિય બાબુભાઈ,

‘સંદેશ’ના તા. ૬-૬-'૪૫ના અંકમાં મેટ્રિકપુરેશન પરીક્ષાનું પરિણામ વાંચ્યું. તમારો ૧૨૭૬૫ એ નંબર અમે એક ખૂણામાંથી શોધી કાઢ્યો. તમે પહેલે જ વર્ષે પાસ થયા એ માટે અમારાં હાર્દિક અભિનંદન સ્વીકારશે.

આ વર્ષે પરિણામ લગભગ ૩૮ ટકા આવ્યું છે એ જોતાં તમે ઠીક કહ્યું એમ કહેવાય.

વારુ, હવે તમે દોલેજમાં દાખલ થવા માગતા હશો. તમને વિજ્ઞાનનો શોખ છે એટલે વિજ્ઞાનની કોઈ શાળા જ પસંદ કરશે એમ માનું છું. કરો છો એનાથીજે વિશેષ મહેનત કરી વિદ્યાર્થિ-દશા ઓર દિખાવશે એવી ભાવના ગણું છું.

કરી પણ અભિનંદન આપું છું.

લિ. તમારો મિત્ર
નરહરિ

(ધધાની સફળતા માટે)

૨૭૫, જૂના મોદીખાના,

કોટ, મુંબઈ નં. ૧

તા. ૭-૭-૪૫

શ્રી. હરિશાસભાઈ,

સમયની અનુકૂળતા મળતાં કૃપાસના વેપારમાં આ વર્ષે તમે સારું કામકાજ કર્યું એવા સમાચાર સ્ને. મુ. શ્રીપતભાઈએ આપ્યા. એ જાણી અમને ધણો આનંદ થયો છે. આટલી સારી સફળતા મેળવવા માટેના મારાં તમને દાર્દિક અભિનંદન છે. વિગતવાર પત્ર લખી આભારી કરશે.

લિ. રતેદાધીન,
નલિનીકાંત શ્રી. પટેલ

કુંકુમપત્રિકાઓ

લમ, જનોઈ, જ-મદિવસની ખુશાલી તેમ જીગ્મ આનંદઉત્સવોએ કુંકુમપત્રિકાઓ લખવાનો આપણે ત્યાં રિવાજ છે. આ ખાનગીપત્રોનો જ પેટામકાર છે. કુંકુમપત્રિકાઓમાં નક્કી થયેલા શુભ દિવસનાં ચોક્કસ તિથિ-વાર તારીખ અને સમય-મુહૂર્ત આપવાનાં હોય છે. બીજી શકે એટલું દૂંકું લખાણ કરવામાં આવે છે. હાલ મોટે ભાગે કુંકુમપત્રિકાઓ છપાવીને જ વેચવામાં આવે છે. સાદા ભોજન વગેરે સમારંભમાં ભાગ લેવાને મોકલાતી પત્રિકાઓને 'નિમંત્રણપત્રિકા' કહેવામાં આવે છે. 'કુંકુમપત્રિકા'માં ચાર પાનાં કાઢવામાં આવે ત્યારે આગલા પાના ઉપર મોટા અક્ષરે 'કુંકુમપત્રિકા' શબ્દ લખવામાં આવે છે. બીજા પાને જુદા જુદા દિવસનો કાર્યક્રમ, ત્રીજા પાને પત્રિકા અને ચોથા પાને સરનામું લખવાની જગ્યા હોય છે.

(લમની નિમંત્રણપત્રિકા)

શ્રીમાન/શ્રીમતી,

સન્નિવ જણાવવાનું કે મારા પુત્ર ચિ. મહેન્દ્રનાં શુભ લમ, અમદાવાદમાં ગોટીની શેરીમાં શ્રી. મગનલાલ પુ. પુરાણિકને સાં

એમની પુત્રી શ્રી. લતાગૌરી સાથે સં. ૨૦૦૧ના ચૈત્ર સુદિ ૧૨, મંગળવાર તા. ૨૪-૪-૮૫ને દિવસે સાંજે ગોરજ સમયે નિર્ધાર્યા છે. એ સમયે આપ સહકુટુંબ પધારી આભારી કરશો.

૩૫, રાગમહેતાની પોળ કાલુપુર અમદાવાદ તા. ૧૨-૪-૮૫	}	લિ. રત્નેદાધીન, મણિલાલ મગનલાલ શુક્લનાં રત્નેદાદન
---	---	--

(મકાનના ઉદ્ઘાટન માટે નિમંત્રણ)

શ્રીમાન/શ્રીમતી,

વિ. વિ. કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાપક અને સંશોધન વિભાગ માટે તૈયાર થયેલા શ્રી. કેશવલાલ વિદ્યાશુક્લના ઉદ્ઘાટનનો વિધિ તા. ૪-૨-૮૫ને દિવસે સાંજે ૫ વાગ્યે, રાઈટ ઓનરેબલ સર ડો. એમ. આર. જયકરને શુભ હસ્તે પ્રેમાભાર્ષિ હોલમાં થશે. એ વખતે આપ સમયસર આવવા મે. કરશો.

અમદાવાદ પો. બો. નં. ૨૩, બદ્ર તા. ૧-૨-૮૫	}	શ્રિ. સેવક, વિદ્યાખલ્લેન ૨. નીલકંઠ ઓન. સેક્રેટરી
---	---	--

તા. આપ સભામાં આવો ત્યારે આ પત્રિકા સાથે રાખશો.

(અલિનંદનનો મેળાવડો)

શ્રીમાન/શ્રીમતી,

વિ. વિ. કે આપણી ઝાતિમાં શ્રી. રમણલાલ કાંતિલાલ શાહ આ વર્ષે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. બી., બી. એસ.ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા છે. એમને એમના રત્નેદી મિત્રો તેમ સંબંધીઓ તરફથી અલિનંદન આપવાનો એક મેળાવડો, તા. ૧૫-૭-૮૭ને

દિવસે સાંજે પાંચ વાગ્યે પ્રેમાભાઈ દોલમાં ડો. દગિપ્રસાદ ન. દેસાઈના પ્રમુખપદે યશો. આ પ્રસંગે આપ આપની હાજરીથી પ્રસંગને રિપાવવા મે. કરશે.

૭૫, ખાડિયા, ચાર રસ્તા
અમદાવાદ
તા. ૧૨-૭-૪૫

સિ. સેવક,
ચીમનલાલ હાકોરભાઈ દેસાઈનાં
રનેદવંદન

૨. કંધાદારીને લગતા પત્ર

આપણે ખાનગીપત્રોના વિષયમાં જોયું કે લેખક દૂંઠાણમાં કે જોષ્ટતા વિસ્તારમાં આકુલવળું પ્રસંગને લગતું કે સૂચવવા જોયું એ જાતના પત્રોમાં લખી શકે. જરોખર એથી જીલદું કંધાદારીને લગતા પત્રોના વિષયમાં છે. આ જાતના પત્ર દૂંઠા પશુ સ્પષ્ટ વિગતથી બરેલા હોય છે. આમાં રનેદસંબંધની પ્રધાનતા નથી હોતી તેથી એ વિવેકભર્યા અને વ્યવહારુ જોઈએ.

ખાસ કરીને માલ મંગાવવા કે મોકલવા સંબંધી સફીકત લખવામાં આવી હોય ત્યારે માલની જાત, કીમત, તેમજ રેલવે સ્ટેશન, રેલવે રસીદ ક્યાં મોકલવી એ માટે સરનામું, પૈસા કેવી રીતે મોકલવા, મંગાવવા વગેરે સ્પષ્ટ રીતે લખવું જોઈએ.

રીત—જેમ ખાનગીપત્રો લખાય છે તેવી જ રીતે આ પત્રોના આદિ-અંત સાચ છે. માત્ર સંબોધન અને લેખકના નામ સાથેના વિવેકમાં ફેર પડે છે; જેમકે—

આરંભ
શેકથ સાહેબ (શેઠને)
ભાઈશ્રી (મુનીમને)

અંત
સિ આપનો (અમુક)

મુનીમ બ્યારે પોતાના શેઠને કે બીજા શેઠને લખતો હોય ત્યારે અંતે “સિ. સેવક” એ પ્રમાણે લખે.

ત્યારે કાઈ વેપારી પેઢીને કાગળ લખવાનો હોય છે ત્યારે આરંભમાં તે તે પેઢીનું પૂરું સરનામું કરવામાં આવે છે; પછી “સાહેબ” કે “શેક સાહેબ” એમ સંબોધન કરવામાં આવે છે.

આ બધા જ પ્રકારોના કાગળોમાં અગ્રેજી પદ્ધતિને અનુસરી “સિ. આપનો વિશ્વાસુ” એમ આપણે ત્યાં અપ્રચલિત અંત કરવાની જરૂર નથી. ચાલુ પદ્ધતિની વેપારી પેઢીઓના પત્રોમાં “સિ. આપનો (અમુક)” અને જૂની પદ્ધતિની પેઢીમાં “સિ. આપના (અમુકના) જય શ્રીકૃષ્ણ, જય ગોપાળ, જય જિનેંદ્ર, જય જંમ, સલામ” વગેરે (પોતપોતાના રિવાજ પ્રમાણે) લખવાનો રિવાજ છે. એ રીતે:—
(એક વેપારી બીજા વેપારી પાસે માલ મંગાવે છે)

૨૭૫, રીચીરોડ

અમદાવાદ

તા. ૫-૫-૪૫

શેક સાહેબ,

વિ. વિ. કે બજારભાવે નીચે મુજબનો માલ વહેલામાં વહેલી તકે ગૂંદા ટ્રેડનથી રવાના કરશો :

કાલ્દાપુરી ગોળના રવા ખાડી ૬ આશરે

મોરસ ખાંડની ગુણી મણ ૧૦૦ આશરે

બનારસી સાકર-પીઠાં ફૂલ ગુણી મણ ૧૦૦ આશરે

રેલવે રસીદ ઉપરને સરનામે મોકલી આપશો. જો ઉતાવળ ન હોય તો નાણાં એકથી મોકલી આપીશું. હાલ જ જરૂરી હોય તો રેલવે રસીદ વી. પી. પી.થી મોકલશો; અથવા બેંક મારફત મોકલશો તોયે વાંધા નથી.

માલ અમદાવાદ સ્ટેશને મોકલશો.

અમારા જેવું કામકાજ લખશો.

સિ. આપના.

હીરાલાલ મકનજી

જય ગોપાળ,

(ઉપરના પત્રનો જવાબ)

૩૮૫, માંડવી
મુંબઈ, નં. ૩
તા. ૭-૫-૪૫

શ્રીશ્રી સાહેબ,

વિ. વિ. કે તમારો તા. ૫-૪-૪૫ નો પત્ર મળ્યો. એ માટે આભારી છું. ફરી પણ એ રીતે માલ મગાવી આભારી કરશે. વાંટુ, તમારા પત્ર પ્રમાણે અમે નીચે મુજબનો માલ આજની મુશ્કેલી દ્રેષ્ટનથી અમદાવાદ માટે રવાના કર્યો છે :

૩૭૫) કાલ્હાપુરી ગોળ રવા નંગ ૫૦ મણ ૬૨૫ પ્રત રૂ. ૬)
૨૮૫૦) મોરસ ખાંડ ગુણી ૧૬ મણ ૬૫ પ્રત રૂ. ૩૦)
૩૪૫૬) બનારસી સાકર-પીળાં ફૂલ ગુણી ૧૬ મણ ૬૬૫ પ્રત રૂ. ૩૬)
૬૬૮૧) અંકે હાસદસે એકાસી રૂકા.

ઉપરનાં નાણાં તમે એકથી યા હંડીથી મોકલી આપશો. નાણાંની ખાસ ઉતાવળ નથી. પાસેથી અમદાવાદ 'સ્ટેશન' મળશે. રસીદ આ લગત નં. B E ૨૪૩૭૫ ની ખીટી છે. અહીંની મજૂરી મારફત વગેરે મળીને જ ભાવ ભરેલો છે, એથી એ વિશે શુદ્ધ ઠાંઈ આપવાનું નથી.

માલ પહોંચ્યે પહોંચી લખશો.

લિ. આપના
જયરામદાસ કાલુચંદ મોતા-
ના જયરામજી

(ઘડિયાળના વેપારીને પત્ર)

૨૮૫, હવાડિયો ચકલો
સુરત
તા. ૭-૭-૪૫

શ્રીશ્રી સાહેબ,

વિ. વિ. કે તમારે ત્યાં દાલ જુદી જુદી જાતનાં જે નવાં ઘડિયાળ-કાંઠાનાં, ખીસાનાં, ટાઈમપિસ, ઘીવાલનાં જે તૈયાર હોય

તે દરેકનાં ૧૨-૧૨ નંગ અમોને તાત્કાલિક જોઈએ છે, તો જાતની વિગત વળતી ટપાલે લખી મોકલશો. આ છેલ્લું તમારું સૂચીપત્ર મોકલી આપશો. કમિશનની વિગત તેમજ નાણાં કેવી રીતે મોકલી આપવાં એ પણ જણાવશો.

લિ. આપનો

કરમચંદ નાનાલાલ મહેતા

(ઉપરના પત્રનો જુલાઈ)

૭૨૩, હોન્ગી રોડ

મુંબઈ, નં. ૧

તા. ૮-૭-૪૫

શેઠ સાહેબ,

વિ. વિ. કે તમારો પત્ર મળ્યો. એ માટે આભારી છું. તમોએ જે દફતરીત માગી તેના જવાબમાં લખવાનું કે અમારે ત્યાં હાલ નવો રટોક આવી ગયો છે. અમેરિકા અને જાપાનથી આવેલાં ટાઇમપ્રિસ અને દ્વિવાલના ધર્મિયાણ પણ સારા આવી ગયાં છે. અમારું સૂચીપત્ર આ સાથે મોકલી આપુ છું.

કમિશનના વિષયમાં લખવાનું કે સામાન્ય રીતે અમે ૨૦૦ ટકા આપિયે છિયે, પણ તમને ખાસ બાબત તરીકે ૨૫ ટકા આપીશું. અર્થાં નાણાં હુકમના પત્ર સાથે એકથી યા હાંડીથી મોકલી આપવા તકલીફ લેશો. માલ વિશે ખાતરી રાખશો.

ધરાકી સારી રહેતી હોવાથી ક્યારે કયો માલ ખપી જાય એ કહી શકાય નહિ. છતાં સારા નમૂનાના ૧૨-૧૨ નંગ હુ માયવી રાખવાનું કહી દઉં છું.

લિ. આપનો

દિંમતલાલ મ. એકસી

(દિંમતલાલ અને યુનીલાલની કાં.)

(બેંકને ખાતામાં ગોઠે થવા વિશે)

૮૫, ખાડિયા, ગોરીની શેરી

અમદાવાદ

મેનેજર,

બેંક ઓફ ઇન્ડિયા,

ભદ્રશાખા

તા. ૧-૮-'૪૫

સાહેબ,

વિ. વિ. કે બેંકની પાસ-બુકની સાથે મારી રિસપ-બુક તપાસતાં મારૂંમ પડ્યું છે કે તા. ૮-૩-'૪૫ ના રોજ નં. B E ૭૧૨૪૫ થી ભરાયેલી રૂ. ૧૨૫-૪-૦ ની એક રકમ રોકડેથી ભરેલી અને રિસપ-બુક નં. B F ૮૨૪૫૬૨ થી રૂ. ૨૭૫-૫-૩ ની ખરોડા બેંક ભદ્ર-અમદાવાદ શાખાના હીરાલાલ દેવચંદે આપેલા અમારા નામના કોરડ-ઓર્ડર એક નં. C F ૨૪૫૬૭૫ તા. ૬-૧-'૪૫ થી ભરાયેલી આ બેંક રકમ અમારા ખાતામાં જમે જણાતી નથી, આ વિશે ચોખ્ખ તપાસ કરી ખાતરી કરી આ સાથે મોકલેલી પાસ-બુકમાં દાખલ કરાવી આપશો.

સિ. આપનો

ચૂનીલાલ ગે. યાદ

(ઉપરના પત્રનો જવાબ)

ઇન્ડિયા બેંક, ભદ્રશાખા

અમદાવાદ

તા. ૨-૮-'૪૫

શેઠ સાહેબ,

વિ. વિ. કે તમારો તા. ૧-૮-'૪૫ નો પત્ર મળ્યો. જવાબમાં લખવાનું કે તમારી એ બેચ રકમ તે તે તારીખે અમારે ત્યાં જમા આવેલી, પણ નામના ગોટાળાથી એ નામના બીજા ખાતામાં જમા થઈ ગઈ છે. ખાતરી કરી અને તમારી પાસ-બુકમાં ભરી દીધી છે.

હવેથી તમારી રિલેશન-શુક્રમાં ખૂણા ઉપર ખાડિયા શબ્દ લખવા તકલીફ લેશો. એ શબ્દની તમારા ખાતાને ખૂણે અમે નોંધ લીધી છે.

તમને ચચેલી તકલીફ માટે ક્ષમા આહુ છું.

લિ. સેવક

(સહી).....

એનેજર

ધંધાદારીને લગતા પત્રોમાં ધોરણ આ જાતનું છે. આ ધ્યાનમાં રાખી અંદરની વિગત પોતાને અનુકૂળ હોય તે પ્રમાણે આપવી.

વર્તમાનપત્રના કાર્યાલય સાથે પત્રો

વર્તમાન પત્રોના બહોળા પ્રચારને કારણે અનેક રીતે વર્તમાન પત્રકારના કાર્યાલય સાથે સંબંધમાં આવવું પડે છે. એ નીચેના ચાર વિભાગમાં જુદા પડે છે:

૧. વેપારની જાહેરાતોના વિષયમાં,

૨. આહુકોના વિષયમાં,

૩. સમાચારો લખી મોકલવા વિષયમાં, અને

૪. ચર્ચાપત્રો લખી મોકલવા વિષયમાં.

આ ચારે વિભાગ તફાવત સ્વતંત્ર છે. એ ચારેનો એક એક નમૂનો અહીં આપવામાં આવે છે.

(વેપારની જાહેરાત)

૨૫૫, મોગલકોટ

અવરથાપક-‘જાહેરાત વિભાગ’

“જન્મભૂમિ”

નડિયાદ,

મેડીઝ રટ્ટીટ

તા. ૫-૫-૪૫

સુબંધ, નં. ૧

સહાય,

વિ. વિ. કે તમારા તા. ૮-૫-૪૫ ના અંકમાં અને પછી દર એ દિવસને આંતરે આ સાથે મોકલેલા નમૂના પ્રમાણેની.

જાહેર ખર્ચર ખરોખર દેખાય એવા રચાને છાપવા આભારી કરશો. આખા વર્ષના સામટા બિલની રકમ તમારો પત્ર આવ્યે એકથી મોકલો આપીશ.

વિ. આપનો

વનમાળીદાસ મૂળચંદ શાહ

(વનમાળીદાસની કું. દવાવાળા)

૦

ખજરમાં, પારેખનો ખાંચો

જેતપુર, કાઠિયાવાડ

તા. ૫-૫-૪૫

વ્યવસ્થાપક,

“ પ્રજાબંધુ ”

રેવડી ખજર, અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે અમે “પ્રજાબંધુ”ના આ માસથી આઠક થવા માગિયે છીએ. લવાજમની રકમના રૂ. ૮-૧૪-૦ (બેટના રજિ-સ્ટ્રેશનની શી સાથે) મની ઓફરથી મોકલ્યા છે. એ પહોંચે બેટનું પુરતક અને નવો અંક તરત જ મોકલવા તકલીફ લેશો.

વિ. આપનો.

મૂળજીભાઈ સામજી ગોરચા

(આઠકની ફરિયાદ)

ખજરમાં, પારેખનો ખાંચો

જેતપુર, કાઠિયાવાડ

તા. ૧૭-૭-૪૫

વ્યવસ્થાપક,

“ પ્રજાબંધુ ”

રેવડી ખજર, અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે “પ્રજાબંધુ”નો તા. ૧૨-૭-૪૫ નો અંક હજી

અમને મળ્યો નથી; તો મોકલી આપવા તકલીફ લેશો. ભવિષ્યમાં આમ ન થાય એવી વિનંતિ.

લિ. આપનો

મુળજીભાઈ રામજી ગોરયા

(સમાચાર લખી મોકલવા વિશે)

૩૫, દીવાનચોક

જૂનાગઢ, કાઠિયાવાડ

તા. ૭-૭-૪૫

વ્યવસ્થાપક,

“સમાચાર વિભાગ”

“પ્રજાબંધુ-કાર્યાલય”

રેવડી બજાર, અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે નીચે મુજબના સમાચાર “પ્રજાબંધુ”ના નવા અંકમાં છાપવાને મોકલી આપ્યા છે, તે સ્થાન પ્રમાણે લઈ લેશો.

“મહા શિવરાત્રિએ ગિરનારની તળેટીમાં ભવનાથનો મેળો ભરાઈ ગયો. નજીકનાં તેમજ દૂરનાં મળી એક લાખથી વધુ માણસ એકઠાં મળ્યા હતાં. પોલિસનો બંદોબસ્ત ધણો સારો હતો, તેથી એક પણ અનિચ્છનીય બનાવ બનવા પામ્યો નથી. આ વર્ષે (અમુક) શેઠ તરફથી પાણીની ખાસ સગવડ રાખવામાં આવી હતી, તેથી પાણીની રાક પડી નથી તેમ રાત્રી તરફથી પણ ચોવીસે કલાક પાણી ચાલુ રાખવામાં આવ્યું હતું. મેળામાં જુગારતુ તત્ત્વ સ્થાનિક સ્વયંસેવકોની વિવેક-ભરેલી સમજાવટથી પ્રવેશ થવા પામ્યું નહોતું. છટાછવાયા કર્યાકજ ખાનગી દાર ચાલતા હતા. પણ એકંદરે વાતાવરણ સારું હતું. રાતે ભજનના ચાર જુદા જુદા કાર્યક્રમ હતા. દૂર દૂરથી આવેલા ભજનિકોએ સારી રમઝટ મચાવી હતી. ચોડા ચોરીના બનાવ ..

પોલિસની તકેદારીથી જે સિવાય બધા પકડાઈ ગયા, એકંદરે મેળો ઠીક ગયો.”

લિ. આપનો
રામદાસ મો. શાહ

(ચર્યાપત્ર)

ધોળકા
તા. ૨૦-૧૧-૪૦

તંત્રી, “ પ્રજાનંદુ,”
રેવડી બજાર,
અમદાવાદ.

સાહેબ,

રિ. રિ. કે નીચેના ચર્યાપત્રને તમારા પત્રમાં સ્થાન આપી આભારી કરશે.

“જાણવામાં આવ્યું છે કે આ વખતના ત્રોડાના મેળામાં અમુક અમુક કિસ્સાઓમાં અમુક દુકાનદારો તરફથી લોકોને કનકમત ચર્ચ હતી. ભજિયાના બાધેલા ભાવથી કેયાંય દોઢા અને બમણા ભાવથી ભજિયા વેચવામાં આવ્યા હતાં. હોટેલવાળાઓએ આના બાધાના કેટલાક કિસ્સામાં દોઢા ભાવ લીધા હતા. પોલિસને આ વાતની પુરાવા સાથે જાણ કરવામાં આવો હતી, છતાં ગમે તે કારણે એ ચલાવી લેવામાં આવતું જણાયું હતું. મારી પાસે એના સંપૂર્ણ પુરાવા છે, તે હાલ છાપવાની જરૂર નથી; પણ તમારી જાણ માટે જુદા કાગળ ઉપર આ લખત મોકલી આપું છું. બની શકે તો આ ઉપર એક ‘અગ્રલેખ’ પણ લખી શકાય.

લિ. આપનો
(સહી). ૨૫.૧૧.૪૦. પટેલ

આનું ખંડન કરતો જવાબ બચાવના રૂપમાં લખી શકાય. એમાં મૂળની હકીકતને બીજા પુરાવા આપી ખોટી પાડવાની હોય છે.

ચર્ચાપત્રો પાંચ-દસ લીટીનાંથી સરૂ મધ્ય અંકના અંકો ચાલે એટલા લખી શકાય. એના વિષય ઉપર એનો આધાર છે.

નોંકરીને માટે અરજીઓ

આજના જમાનામાં આ અરજીઓ ઘણી સામાન્ય થઈ પડી છે. દરેકે દરેક ધંધામાં હાલ જાહેરાતો આપી માણસો માનવામાં આવે છે. આવી જાનની અરજીઓમાં સરૂમાં જાહેરાતનું અનુસંધાન આપવામાં આવે છે. એ પછી અરજદાર પોતાની ઉંમર, જાત, વતન, અભ્યાસ વગેરેની માહિતી આપવાની હોય છે. બની શકે એટલા ટૂંકાણમાં આ રપષ્ટ રીતે લખાવું જોઈએ. લાંબી અને અને આગી-ટેડી વાતો આપતી અરજીઓ લેખકની નમજાઈ બતાવી મોગ્યતામાં ખામી દર્શાવે છે.

નમૂનો

મીઠાખળી, અમદાવાદ

તા. ૫-૫-'૪૫

મેનેજર,

દેનાયેંક, માણિકચોક શાખા,

અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે “ગુજરાત સમાચાર” ના (અમુક) તારીખના અંકમાંની તમારી જાહેરાત વાંચી. એ સ્થાન માટે હું ઉમેદવાર છું. તમે મારી મોગ્યતા વિચારી એ સ્થાન ઉપર મારી પસંદગી કરશો તો મારી બધી શક્તિઓથી એ કામ જાળવવા તત્પર હોઈશ.

મારી ઉંમર વર્ષ ૨૦ ની છે, અને હું લેલિંગ પાટીદાર અને અમદાવાદનો વતની છું. ત્રણ વર્ષે બી. કોમ.ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં મેં પાસ કરી છે. મારો મુખ્ય વિષય બેંકિંગ હતો. આપને જે જાતની જરૂર છે તેમાં હું ઉપયોગી બની શકીશ એની

ખાત્રી રાખશે. (ફલાણાં-ફલાણી) આપેલાં બે પ્રમાણપત્રોની નકલ આ સાથે આપેલ છે.

લિ. સેવક

જમનાદાસ ખોડાભાઈ પટેલ

પ્રમાણપત્રો

પ્રમાણપત્ર એ એક રીતે તો ખાનગીપત્રમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે, એનો ઉપયોગ ધંધાદારીમાં જ છે, એટલે એ અદોં આપવામાં આવ્યો છે.

સામાન્ય રીતે ન્યાં આપણે જમાઉ નોકરી કરી હોય, આપણે અભ્યાસ કર્યો હોય તેવાં રથુજોના મોટા માણસનું પ્રમાણપત્ર ધંધા શોધવા જતા જરૂરી બને છે. જ્યારે શિષ્યવૃત્તિઓ વગેરે મેળવવા વિદ્યાર્થીઓએ અરજી કરવાની હોય છે ત્યારે અભ્યાસ તેમજ શાલ-ચલચલ વિશે શિક્ષક કે શાળાના ઉપરીનાં, તેમજ શાલચલચલ વગેરે માટે ગામના કે શેરીના પ્રતિષ્ઠિત શહેરીનાં પ્રમાણપત્ર જરૂરી બને છે.

આ બધામાં લેખક અરજદારને ઓળખે છે, એની શાલચલચલ, જરૂર પ્રમાણે અભ્યાસ વગેરે સાચાં છે એવું લખે છે, અને વધારામાં એ અરજદારની સફળતા પણ ધ્વજે છે.

નમૂનો

હું (અમુક અમુકને) ઓળખું છું. એની શાલચલચલ સારી છે. અભ્યાસમાં એણે અત્યાર સુધી સારું કાર્ય કર્યું છે. (અમુક અમુક) ઇનામ મેળવ્યાં છે. એ બધું સારા સ્વભાવનો અને આશાંકિત છે. જે કામ એને સોંપવામાં આવશે તે સારું કરશે એવી મને ખાતરી છે. (શિષ્યવૃત્તિનું હોય તો—એ વિષ્યવૃત્તિને લાખક છે અને શિષ્યવૃત્તિનો ઉપયોગ સારો જ કરશે, એની મને ખાતરી છે.) એની હું સફળતા ધ્વજું છું.

ભારતી સોસાયટી,

એલિસબ્રિજ

અમદાવાદ

તા. ૭-૫-૪૫

ખોડીભાઈ યુ. મહેતા

(મેનેજર...અમુક બેંક)

૩. રાજકીય સંબંધના પત્ર

રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંમાં પરસ્પરને લગતા પત્રો-તુમારો લખવામાં આવે છે તેમ પ્રગળનો તરફથી અરજી કરવામાં આવે તે આ પ્રકારમાં જાય છે. આમાં અમલદારના હોદ્દા પરસ્પર સ્પષ્ટ રીતે લખવાના હોય છે. જેમ રાજકીય તેમજ જુદી જુદી ખાતગી ઓફિસો-કાર્યાલયોમાં પણ પત્ર લખવાના હોય છે. આ બધા જ પ્રકારોના પત્રોમાં સંબોધન “સાહેબ” તરીકે અને અંત “સેવક” થી થાય છે. “સાહેબ”ને બદલે “શ્રીમાન” શબ્દ પણ દેશી પત્રગ્યવદ્દારમાં ચાલુ છે; પણ અંતે તો “સેવક” જ લખાય છે.

નમૂના

આસિ. કલેક્ટરની ઓફિસ,

મુ. ધાળકા

તા. ૧૫-૨-'૪૫

મે. કલેક્ટર સાહેબ,

અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ. વિ. કે અહીં ખાતે છેલ્લા ચાર દિવસોથી (અમુક કિસ્સાની) તપાસ હાથ ધરી છે અને એનું પરિણામ નીચે મુજબ જણાય છે :

(અહીં કિસ્સાની વિગત)

આ હકીકત છે. આ વિષયમાં વિશેષમાં શું કરવું એની સલાહ-મુત્તના જરૂરી હોય તો મોકલવા મે. કરશો.

લિ. સેવક

.....
આસિ. કલેક્ટર

(આનો એ જ રીતે જવાબ લખી શકાય.)

(અન્ય અરજદારની અરજ)

મીઠાખળી, અમદાવાદ

તા. ૧૫-૫-'૪૫

મે. કલેક્ટર સાહેબ,

અમદાવાદ

સાહેબ,

વિ.વિ. કે મારા પડોશમાં (અમુક અમુકનું) મકાન આવેલું છે તેનાં તેવાં એ ભાઈના સ્વતંત્ર આંગણમાં પડે છે. હાલ એણે છાંપડું જીંચું લીધું છે અને પરનાળ એવી રીતે ગોઠવી છે કે તેવાંનું પાણી એના આંગણમાં ન પડતું. પરનાળથી મારા એ બાજુના રાંધણિયાની બારી પાસે પડે છે. મારું મકાન નીચું હોવાથી મારા રાંધણિયામાં વરસાદ વખતે એ પરનાળના પાણીના દરેકામાંથી ધુબળ છાંટ જીડે છે. આનાથી મારી ધાર્મિક લાગણી દુભાય છે. એણે બાંધેલી પરનાળ ગેરવાજબી છે. આ વિષયમાં આપે તપાસ કરાવી અને યોગ્ય હાદ આપવી એવી વિનંતિ છે.

લ. સેવક

ધૂળાભાઈ પૂંજભાઈ બારોડ

આ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ વગેરેને પત્રો લખી શકાય. નિયાળામાં પણ ઉપરી અમલદાર, વિદ્યાપ્રેક્ષ, શિક્ષકો વગેરે આ પ્રમાણે પત્રો લખવામાં આવે છે.

જૂના જમાનાના અને ચાલુ જૂના પત્ર

સંસ્કૃત પદ્ધતિએ પત્રલેખન અનેક શાખાઓમાં ફાંટાયેલું જોવા બળવા મળે છે. પત્રો કેવી રીતે લખવા એના અંથ પણ મળી આવે છે. લેક્ષપદ્ધતિ નામનો આ વિષયનો એક અંથ મળી આવ્યો છે તેમાં રાજાનો આદેશ, રાજાનું શાસનપત્ર, તાત્રશાસનપત્ર, અનેક પ્રકારની બૂજાંપત્રલાઓ, વ્યવસ્થાપત્ર, રાજદંડી, નિરૂપણપત્ર, વિરૂપિતપત્ર, આશીર્વાદપત્ર, પ્રેમપત્ર, વગેરે પત્રલેખન વિધિના નમૂના

મળે છે. ઉપરાંત ગીરા વેયાણુ સાટા વજેરેના નમૂના એમાં છે, અમુક ચોક્કસ રીતે આ પત્ર લખવામાં આવતા.

સામાન્ય રીતે વ્યવહાર માટેના પત્રોમાં સ્વસ્તિથી આરંભ કરવામાં આવતો, કૃપણ અને વિશેષણો સાથે પછી લેખકનું નામ ચાલુ લખાણે, પછી જેના ઉપર લખવાનો તેનું નામ, અને પછી પત્રની વિગત. છેલ્લે તિથિ વાર માસ વર્ષનો સામાન્ય રિવાજ હતો. કેટલીક વાર આરંભમાં પણ વર્ષ માસ તિથિ વાર લખવામાં આવતા.

જૂનામાં જૂના જે પત્ર કાલિદાસના “ માલવિકાગ્નિમિત્ર ” નામક નાટકમાં મળે છે. જેથી એમાં પત્રને છેડે વર્ષ-માસ-તિથિ-વાર નથી; જેમકે—

સ્વસ્તિ । યદ્ગણરણાન્ સેનાપતિઃ પુષ્પમિત્રો વૈદિશસ્થ પુત્રમાયુષ્મન્ત-
મગ્નિમિત્ર સ્નેહાત્પરિધ્યજ્યાનુદર્શયતિ । વિવિતમસ્તુ । યોઽસૌ રાજસૂયચક્ષુરીક્ષિતેન
મયા રાજપુત્રદાતપરિવૃત્ત વસુમિત્ર ગોસારમાદિશ્ય સવત્સરોપાવર્તનીયો નિર-
ર્ગલસ્તુરગો વિસ્ટટઃ સ સિન્ધોર્દક્ષિણે રોઘસિ ચરમશ્વાનીકેન યવનાનાં પ્રાર્થિત ।
તત્ત ઉમયોઃ સેનયોર્મહાનાસીત્ સમર્દઃ ।

તત્ત પરાન્ પરાજિત્ય વસુમિત્રેણ ધન્વિના ।

પ્રસથ દિયમાળો મે વાજિરાજો નિવર્તિતઃ ॥

સોઽહમિદાનીમંશુમતેવ સગરઃ પૌત્રેણ પ્રત્યાહતાશ્વો યત્યે । તદિદાની-
મકાલહીન વિગતરોપચેતસા ભવતા વધૂજ્જનેન સહ યજ્ઞસેવનાયાગન્તવ્યમિતિ ॥

“ સ્વસ્તિ, યદ્ગણરણ (સ્થાન)થી સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર વિદિશામાં

રહેલા પુત્ર આયુષ્માન અગ્નિમિત્રને સ્નેહથી બેટી દોરવણી આપે છે. વિવિત યાએ કે રાજસૂયયજ્ઞની દીક્ષા લઈ મેં સો રાજકુવરો સાથે વસુમિત્રને રક્ષક નીમી એક વર્ષમાં પાછો આવે એ પ્રમાણે જે ઘોડો છૂટો મૂક્યો છે તે સિંધુના જમણે કાઠે ચરતો હતો ત્યાં ચવનોના મૈત્ર્યે આંતર્યો ત્યાં જને સૈન્યને ભારે ઝપાઝપી થઈ.

જૂંટવાતો હતો જેવો, હરાવી ત્યાં જ રાત્રીને

સુધવ્યા વસુમિત્રે એ વાળ્યો મારા પુરંમને.

જેમ અંશુમાને લાવેલા અન્નથી સગર રાજ્યએ યજ્ઞ કર્યો હતો તેમ મારા પૌત્ર વસુમિત્રે લાવેલા અન્નથી હું યજ્ઞ કરીશ. તો હવે જેમ જાને તેમ જલદી મનમોહિની રાણ દૂર કરી રાણીએ સદિન યજ્ઞની સેવા કરવા આવજો.”

હિતર ગુજરાતના મોડાસા ગામથી લખાયેલો આ એક પત્ર સંપૂર્ણ છે; જેવો કે—

સ્વસ્તિ । શ્રીમુહુર્ણાનિવાસિતશ્રીમદ્વિજયકટકાત્ રાઠલગ્રીવાધપાદા-
નામાદેશાત અણશુરે રાણાગ્રીજયતાકસ્ય સાન્ધિવિપ્રહિકં સાદરં બોધયતિ
યથા । યોદ્ધવ્યમિદમ્ । ધ્રેયોઽય શ્રીમદસ્માકં સૌરાજ્યે અવગુચ્ય સ્વચિત્તે
પરમપ્રમોદં વિચિન્ત્ય નિજનાયકન્યાણવત્તીભિઃ કિંવદન્તીભિઃ શ્રીવિયમજલમા-
નન્દનીયાઃ । કાર્યં ચ । યત્ શ્રીમદસ્માકં મહારાષ્ટ્રિયદંડાધિપતિના સહ
વિપ્રહઃ સંજાતોઽસ્તિ । અતઃ સાયનસહસ્રિકં ગત્વા શ્રીઅસ્માકં પ્રતીકાર-
પ્રદે સમપ્રજયનક્ષાલાસામગ્રીસહિતં સત્વરં પ્રદેયમ્ । યથા પ્રહિતવાચિકાર્યો
નિજસ્યામિનો હૃદયગમઃ વાર્યઃ । ઇતત્ ૧૩૯૯ જ્યેષ્ઠમુદિ ૧૫ શુક્ર ।
૬૦ શ્રીસ્વયમરેદિઃ । (અહીં છેવટ હરતાક્ષર પથ્ય કરવામાં આવતા.)

આજે ગુજરાતીમાં જૂની પદ્ધતિના પત્ર લખાય છે તેઓમાં સ્વસ્તિથી આરંભ કરી બધાં મોકલવાને હોય તે ગામ, જેને મોકલવાને હોય તેનાં વિશેષણો સાથે એનો નિર્દેશ, પછી લેખકનું ગામ, લેખકનું નામ, અને રિવાજ હોય એ પ્રમાણે પાવલાગણ્ય, નમસ્કાર, આશીર્વાદ, જય ગોપાળ, જય શ્રીકૃષ્ણ, જય જિનેન્દ્ર, રામરામ વગેરે લખાય છે. પછી પત્રની વિગત અને છેવટે સંવત્ માસ તિથિ વર્ષ; જેમકે—

“સ્વસ્તિશ્રી મુંબઈ અંદર મહાશુભસ્થાને પૂજ્યારાધ્ય સર્વગુણોપમાપાત્ર જગત્પૂર્ણ પિતાજી રામચંદ્ર પ્રેમચંદ્ર સાથ સર્વ જોગ, એતાવાન શ્રીરાજનગરથી લિ. છારુ કપૂરચંદના ઝાઝા કરી પાવલાગણ્ય વાંચશે. જત સમાચાર જાણજો ને તમારો કામગી એક કુશળ સમાચારનો બે દિવસ ઉપર મળ્યો; વાંચી અમે ધણી રાજી થયા છિયે. અત્રે અમે બધાં રાજપુત્રીમાં છિયે.

તમારા રાજપુત્રીના સમાચાર લખજો. અહીં હાલ વેપારપાણી મોળાં છે. નદીમાં ભારે રેલ આવી હતી તેથી બહારની આવક બાધી થઈ ગઈ છે, તેથી કુટલીક ચીજની ઘટ પડી ગઈ છે. પાણી નદીમાં કોતર્યા પછી કાંઈ જવા આવવાની સગવડ થાય અને વહિયાતની આવજમ ચાલુ થાય પછી રાજ કાંઈક વધે એમ આશા છે. ત્યાંના સારા સમાચાર લખજો, ત્યાં અમારાં માતાજીને પામત્રાગણ્ય હશે. ભાઈઓને બોલાવજો, બીજું જે સંભારે તેને ઘટિત કહેશે. દઃ છારુ કરમચંદ દા. પોતે. સંવત્ ૧૮૭૫ના મહા સુદ ૫, શુક્ર.

(નમૂનો માત્ર આપ્યો છે. લાખાનો ઝોક જૂનો રાખી આજની રીતે લખ્યો છે.)

ગામડાવાળાઓના કાગળમાં જેને મોકલવાનો હોય તેના નામની સાથે સાથે ત્યાં જેટલાં બીજાં સગા નજીકનાં હોય તે બધાનાં નામ લખવાનો રિવાજ છે. લખનાર તરીકેના નામની સાથે પણ લેખકના ધર્મનાં અને નજીકનાં સગાંનાં નામ લખવાનો રિવાજ છે. બાકી બધું સરખી રીતનું હોય છે.

• અભ્યાસ

૧. પત્રના સુખ્ય પ્રકાર કેટલા અને કયા કયા ?

૨. કોઈ પણ પત્રનાં અંગ કેટલાં અને કયાં ? વિગતવાર સમજૂતી આપો.

૩. સંબોધનના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવો.

૪. નીચેના વિષય ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પત્ર લખો:

(૧) તમે બહારગામથી ઘેર કુચળ આવી ગયા છો એ વિશે પરદેશમાં રહેલા પિતાને પત્ર લખો.

(૨) તમારી મુસાફરીના હેવાલ તમારાં નાના ભાઈને લખી જણાવો.

- (૩) તમારા મિત્રને સારી નોકરી મળતાં અભિનંદનનો પત્ર લખો.
- (૪) તમારા શિક્ષકને પરીક્ષાનો ખ્યાલ આપતો પત્ર લખો.
- (૫) નોકરીમાં દસ દિવસની રજા માગતો પત્ર તમારા ઉપરો અમલદારને દાગળ સમજાવતાં લખો.
- (૬) નોકરી માટેની એક અરજી તમારા મનમગતા સ્થાન ઉપર લખો.
- (૭) શાળ્યના દીવાન તરફથી એના શિરસ્તેદાર ઉપર શુદ્ધ શુદ્ધ ખાતાંની તપાસ માગતો પત્ર લખો.
- (૮) એક વેપારી પેટી ઉપર બીજી વેપારી પેટીને વેપારની રૂબ માગતો પત્ર લખો.
- (૯) તમારા લમની નિમંત્રણપત્રિકા તમારા પિતાજી લખે એવો પત્ર લખો.
- (૧૦) એક મિત્રની માતા ગુજરી જતાં દિલાસાનો પત્ર લખો.
- (૧૧) તમારા ઘર ઉપર આવી પડેલી સરકારી જમીમાંથી મુક્તિ પામવાનો ગિફ્ટના કલેક્ટર ઉપર પત્ર લખો.
- (૧૨) તમારા ગામમાં થયેલા એક ખૂનનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રના તંત્રી ઉપર લખો.
- (૧૩) ગામમાં ચાલતી અંધાધૂંધીનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રના તંત્રી જોગ લખો.
- (૧૪) વેપારી પેટીએ પોતાના માલની જાહેરાત મોકલવા વિશેનો પત્ર વર્તમાનપત્રના દાર્યાલય ઉપર લખો.

૮. સાર-લેખન

સાર-લેખન એ ખરેખર એક અદ્ભુત કળા છે. ખીમના વિસ્તૃત વિચારોને એમાંના મુદ્દા સાચવી રાખી ટૂંકમાં બતાવી જવા એ નાનીસૂતી વાત નથી. સામાના વિસ્તૃત વિચાર બરોખર સમગ્રી પચાવ્યા ન હોય ત્યાંસુધી આ કાર્ય સરળ બનતું નથી. આને જીવનમાં પૂર્વે ઉપયોગ નહોતો; આને હવે ખૂબ ઉપયોગ છે. ખાસ કરી વર્તમાનપત્રકારના ધંધામાં આ કળાની કમલે અને પમલે જરૂર છે. કોઈ પણ ખાતરી કે જાહેર સભાની કાર્યવહી લેવાની હોય ત્યારે વર્તમાનપત્રકારની કસોટી હોય છે. લાંબાં લાંબાં ભાષણ અને ખીમ કાર્યક્રમની વિગતો એ તેના તે સ્વરૂપમાં લેવા જાય તો એટલું કાંઈ છાપી શકાય એટલી છાપામાં જગ્યા હોઈ શકે નહિ. આથી જ સમગ્ર કાર્યવહી એવી રીતે આપવી જોઈએ કે એને એક પણ મુદ્દો જાય નહિ, લંબાણ યાય નહિ, છતાં સુવાચ્ય બને. દરેક સંસ્થામાં કામ કરતા મંત્રીઓને માટે પણ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિને લગતી નાની મોટી સભાઓની કાર્યવહી લખવામાં આ કળા મેળવવી અનિવાર્ય હોય છે.

આજે આપણી ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આ સાર-લેખનનાં નીચેનાં ચાર અંગ આપણે લક્ષ્યમાં લેવાં જોઈએ :

૧. વિષયનિર્દેશ, ૨. મુદ્દા, ૩. સંક્ષેપ અને ૪. તત્ત્વ.

આપણી સામે રજૂ થતા સંદર્ભનો મુખ્ય વિષય કયો એ સોધી કાઢવું—નિર્બંધ કે પ્રબંધનું મથાળું નક્કી કરવું, એ વિષયનિર્દેશ. ઉદાહરણ તરીકે નીચેના એક વાક્યખંડ લખ્યે :

“ કવિતા જેવો મિત્ર કોણ છે? એનાથી જેવો ધા રુઝાય છે તેવો એસડયો રુઝાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રોવાડે, કહો તો ગુરસો આણે, કહો તો બિવડાવે. સધળા—મુલ્યસંપન્ન કવિતા

જેવી વસ્તુ મળતી મુશ્કેલ. અહીં નાના પ્રકારનાં નિર્મળાં મુખ
ભોગવાવી પરલોકને વિશે સમગ્ર આપનાર પણ એ જ છે. કવિતા
વિશે જોટલું બોલિયે તેટલું થોડું છે—વીણા વિના સ્વયં જોટું.
જોને વીણું હોય તેને ખજર પડે કે આટલું ને આવું મુખ થાય છે.
• કવિતાનું મુખ અલૌકિક છે. સંસારની ઉપ્લુતામાં કવિતાચંદ્ર મનને
શાંત કરે છે. કવિતાની મજા અને લહેજત જુદી જ છે. કવિતા
જગતનો પ્રાણ છે.” (નર્મદ)

આ વાક્યખંડમાં શાને હૃદયી લેખક કાંઈ કહે છે? જોને હૃદયીને
લેખક કાંઈ કહે છે તે એનો વિષય છે. આ ખંડમાં એ રીતે કવિતા
વિષય છે. એ સાદો વિષય થયો. લેખક કવિતાનું વર્ણન કરતાં એની
શ્રેષ્ઠતા તરફ, એની લોકોત્તરતા તરફ ઓતારે ખેંચી જાય છે; એથી
વિશેષ વિષય કવિતાની લોકોત્તરતા એવો તરી આવે છે. કથનનો
સમગ્ર મર્મ વિચારવાથી મુખ્ય વિષય નક્કી કરી શકાય.

એક બીજો નમૂનો લઈએ :

“ આ દશ્ય ભવ્ય હતું. દુઃખમાં સૌ એક ચર્ષિ ગયા. બેઠ
બૂલી ગયા. ઈશ્વરને હૃદયથી સંભાગવા લાગ્યા. હિંદુ-મુસલમાન બધા
સાથે મળી ઈશ્વરને યાદ કરવા લાગ્યા. કોઈએ માનવાઓ માની.
કેટલાં પણ સૌની સાથે ભળ્યા. અને સૌને આશ્વાસન આપી દહું
કે જોકે તોફાન તીખું ગણાય એવું છે તોપણ આના કરતાં બધું
વધારે તીખાં તોફાનોનો મને અનુભવ થયો છે. સ્ત્રીમર મળ્યાન
હોય તો એકાએક ફૂગતી નથી. ઉતારુઓને એમણે આતું ધણું
સમજાવ્યું, પણ એથી ઉતારુઓને કરાર ન વળે. સ્ત્રીમરમાં અવાજો
તો એટલા થાય કે બધે દમણાં ક્યાંકથી તૂટશે, દમણાં ગાળકું
પડશે. ગોરાં એવાં ખાય કે દમણાં ભિમલી પડશે એમ લાગે. કે
ઉપર તો કોઈ રહી જ શેનું સકે? ‘ઈશ્વર રાખે એમ રહેવું’ એ
સિવાય બીજો ઉદ્ધાર નહોતો સંભળાતો.” (મ. ગાંધીજી)

આ વાક્યખંડમાં લેખક શાને ઉદ્દેશી કરે છે ? વર્ણન દરિયામાં તોફાને ચડેલી આગબોટનું છે. દરિયામાં તોફાન, તોફાને ચડેલી આગબોટનાં મુસાફરોની ધોલાવેલી એ આમાં સ્પષ્ટ છે. આ ત્રણે વાત સમાર્પ જન્ય એવું દેંકું મથાળું કરવું જોઈએ. વિષયમાં એકથી વધારે ખતાવવાનું હોય તો અને આવી શકે. એ રીતે દરિયાઈ તોફાન અને આગબોટનાં મુસાફર એ વિષય આખા વાક્યખંડનો ખ્યાલ આપે એવો થાય.

‘મથાળું’ બની શકે એટલું દેંકું થવું જોઈએ. વર્તમાનપત્રકારો મુખ્ય વિષયના પેટા-વિષય વાક્યખંડમાં ચર્ચાયેલા મુદ્દા ઉપરથી આપે છે એમાં આ જ રીત છે. એટલા વાક્યખંડમાં જે મુદ્દો રજૂ થતો હોય એ પ્રમાણે મથાળું અપાય.

૨. મુદ્દા

કાઈ પણ લાંબા લેખ, નિબંધ, વાર્તા, સંવાદ કે એવી ગદ્ય-પદ્યરૂપિમાંથી પ્રાણભૂત વિચારને અલગ અલગ તારવી લેવો એને જ મુદ્દા (points) શોધી કાઢવા કહે છે. એ મુદ્દાઓ ઉપર એ આખો સંદર્ભ નિરૂપાયો હોય છે. કાઈ પણ વિષયનું નિરૂપણ કરવું હોય તો પ્રથમ મુદ્દા નક્કી કરવા પડે છે. તેથી વિષય-નિરૂપણ સરળ બને છે.

અહીં આપણે આ નમૂનો જોઈએ :

“ શું ખાવું, કેટલું ખાવું અને ક્યારે ખાવું એના પણ નિયમ છે. એ નિયમો પ્રાણવાયી માણસ નીરાંગી રહી શકે છે અને લાંબું આયુષ્ય પણ ભોગવી શકે છે. જ્યારે આપણે નિયમ પ્રમાણે વર્તીએ છીએ ત્યારે જ એની ખૂબી માણી શકીએ. નિયમસર જ શૂખ લાગે ત્યારે શૂખ જેટલું અને ગુણકારી ખાવું જોઈએ. દેખ્યું એટલું ખાવું નહિ. લોકો આરિયાં અને એવી વસ્તુઓ રસ્તામાં ખાવા મંડી પડે છે, પણ ઈશ્વરી નિયમનો ભંગ થશે તો સિદ્ધા થવાની જ.

બીજી વાત ચાવીને ખાવાની છે. કાઈ કહેશે કે શું અને

આવ્યા વગર ખાતા હોઈશું. હા, એમ જ છે. સોએ પંચોતેર ટકા ખરાખર આવતા નથી. એક ગૃહસ્થ કહેતા હતા કે ખાત તે વળી ચવાતો દમે. પણ એ મરી ગયો પણ અતિસારથી જ. આવવું એ તો એક વિદ્યા છે. આખો દાણો પેટમાં જાય તેથી નુકસાન થાય છે. રસ યમને જાય તો જ એ લોહી સાથે એકરસ થાય. અને આવિયે તો જ ચૂંકના પદાર્થ સાથે મળી રસ થાય. આવ્યા વગર ખાધેલું ખરાખર પચતું જ નથી. વૈદ્યો કહે છે કે દરેક કાળિયો ઓછામાં ઓછો ચાળીસ વાઝ આવવો જોઈએ.” (અખ્યાત્રાણ સાકરલાલ)

આ બે વાક્યખંડોમાં વિવિધ છે મિત્રાહાર અને ચાવીને ખાવું. એ દરેક ખંડમાં મુદ્દા તારવિયે તો આ પ્રમાણે નીકળે :

૧. ખાવાને માટે નિયમની જરૂર;
૨. જુખ પ્રમાણે ગુણકારી ખાવું;
૩. ગમે તે ન ખાવું;
૪. ચાવીને ખાવું;
૫. બધા આવતા નથી;
૬. આવનાથી પાચનક્રિયા.

આ છ મુદ્દાઓ ઉપર આ બે વાક્યખંડ રચાયા છે. આ છ મુદ્દા લઈ ગમે તે માણસ ઉપરના લખાણને મળતા આશયનું લખાણ નવેસરથી આપી શકે.

“ દિવંવાસીઓ લાંબા સમય સુધી તો વિદેશી ચિત્રપટોના પ્રેક્ષક જ બની રહ્યા હતા. રજતપટની દુનિયાને ઉલ્લેખ તરીકે અપનાવી લેવાનું તો આપણને ઘણું મોઢું સઝાયું, તેમ છતાં અત્યારે દિવંદમાં પણ આ ઉલ્લેખ મારી રીતે પાયા જમાવીને બેસી ગયો છે. આપણા દેશના અર્થકારણમાં સિને-ઉલ્લેખ નાનોસૂનો નહિ, પણ સારો ભાગ ભજવે છે. વિદેશી ઉલ્લેખોને એણે ઠીક ઠીક હંફાવ્યા છે. પ્રમાણમાં થોડા જ સમયમાં આ ઉલ્લેખે ખૂબ જ આગેકૂચ કરી છે. એમ છતાં

આપણાં ચિત્રપટોને નિકળ ઉપર ચણવતાં એટલું સિદ્ધ થાય છે કે એનો ઉદ્ય એની શુણ્ણવત્તાને નહિ, પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્થિતિ-સંયોગને જ આભારી છે. આમાં લાભની બાજુએ જોતાં હિંદી ચિત્ર-પટનો કાંઈ વિદેશી હરીફ નથી એ એની લોકપ્રિયતાનું એક મોટું કારણ છે. જો આપણે અંગ્રેજી ભાષાભાષી હોત અથવા તો વિદેશી ચિત્રનિર્માતાઓ હિંદીઓ માટે હિંદની દુનિયાનાં હિંદી ભાષામાં ચિત્ર નિર્માણ કરતા હોત તો એની સામે આપણાં ચિત્રપટ જરાયે ટકી ન શકત, એટલું જ નહિ, પણ અહીં આપણે એ ઉદ્યોગ ઉગમ પામ્યો કે જામ્યો પણ ન જ હોત.”

(“પ્રજ્ઞાબંધુ” તા. ૨૨-૭-૪૫, પૃ. ૮)

આ વાક્યખંડનો વિષય આજનો હિંદી સિને-ઉદ્યોગ છે. આના નિરૂપણ માટે નીચેના મુદ્દા તરી આવે છે :

૧. પહેલાં વિદેશી ચિત્રપટ હતાં;
૨. મોડેથી હિંદમાં ઉદ્યોગ આવ્યો;
૩. વિદેશની હરીફાઈએ જમાવટ મળી;
૪. પરંતુ શુણ્ણવત્તા નહિ, પણ સ્થિતિ-સંયોગ ઉપર વિકાસ;
૫. વિદેશી હરીફાઈ દેશમાં નથી;
૬. વિદેશી હરીફાઈ હોત તો સફળતા ન હોત.

આ છ મુદ્દાઓ ઉપર આખો વાક્યખંડ બંધાયો છે. જેમ આવા સાદા નિર્બંધ મુદ્દાઓ ઉપર બંધાયો હોય છે તેમ નાની વાર્તા, નવલિકા, નવલકથા, નાનાં કાવ્ય, ખંડ કાવ્યો, મહાકાવ્યો બધાં મુદ્દાઓ ઉપર જ બંધાયેલાં હોય છે. પ્રથમથી મુદ્દા નક્કી કરી લેવાથી એની આમપાસ વિષયનું નિરૂપણ પ્રામાણિક ચોક્કસ અને સચોટ બને છે. ગમે તેમ પ્રથમથી જ લખવાની ટેવ હોય છે તેવા લેખકોનું લખાણ એવું સચોટ થઈ શકતું નથી. ભાષણ કરનારાઓએ પણ મુદ્દા ટપકાવવા જ પડે છે. ન ટપકાવનારા હૃદયમાં મુદ્દા નક્કી

કરી રાખી પછી આગળ વધે છે. એથી જ ભાષણ શ્રોતાઓ ઉપર અસર કરનારું થાય છે. મુદ્દા નક્કી ન કરનારાઓને હાથે લેખન તેમજ ભાષણમાં વિષયાંતર ઈર્ષ જાય છે, જે એક મદાન દોષ છે.

૩. સંક્ષેપ

વિસ્તૃત વાચનપડાને થોડી પંક્તિઓમાં એવી રીતે ટૂંકવી નાખવામાં આવે કે મૂળના મુદ્દા જરાજર સચવાઈ રહે; આને સંક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ અહીં પ્રથમ વાર જ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે સાર-લેખન એવી જ સંજ્ઞા અને માટે પ્રયોજવામાં આવી છે. ગુજરાતીમાં સાર શબ્દ તત્ત્વને માટે સામાન્ય રીતે પ્રયોજાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે વાચનમાળાઓમાં ‘ પાંદક કવિતામાંથી સાર શો લેવાનો ? ’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સાર (moral) કાઢી આપવામાં આવે છે. આ સારને માટે મારા તરફથી તત્ત્વ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે. સારમાં આ ઉપરાંત વિષય અને મુદ્દાનો સમાવેશ થાય છે. આ કારણે આખા વિષયને જ સાર-લેખન કહેવું વાજબી છે, જેનો સંક્ષેપ (summarising) એક પ્રકાર છે. એ ત્રીજો પ્રકાર તે આ સંક્ષેપ. કોઈપણ કવિતા, વાર્તા, સંવાદ, નિબંધ, વાતચીતને ટૂંકમાં કહી આપવું એ, પ્રકરણની શરૂઆતમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, પણ એક કળા છે. શરૂઆતમાં સંદેશો લઈ જવાની તો દરીદ્રાર્થ પણ ગોકવાય છે. સંદેશાને શબ્દશઃ લઈ ન જવામાં આવે તો ચાલે, પણ આશય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં લઈ જવો ન્તોષ્યે. એમાં ખામી એટલી ખામી. કોઈ નવલિકા, નવલકથા, નાટક વાંચ્યું હોય या નાટક સિનેમા જોયાં હોય, કોઈ વક્તાનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હોય, આ બધાંને ટૂંકમાં કહી-લખી બતાવવામાં પૂરી ધારણશક્તિ જોઈએ છે. આને માટે મુખ્ય એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મૂળના આશયમાં ફેરવણો તો નથી થઈ જતો ને । એ રીતે—

૧. ખ્યાનપૂર્વક વાચન या શ્રવણ,

૨. એક પછી એક મુદ્દાની પકક અને એનું તરત ટાંચણ,

૩. મુદ્દાઓની એકસૂત્રતા ન તૂટે એ પ્રમાણે ટૂંકમાં લેખન,

—આ તથા વસ્તુ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. "

હવે અહીં એ માટેના બેત્રણ નમૂના જોઈએ :

કાળવન

" એક મોટું વન હતું. એ વન બહુ જ મોટું હતું. એમાં જિંયાં જિંયાં તરુવરોનો પાર નહોતો. એ મહાવૃક્ષો એટલાં તો ધીચ અને ફૂલ્યાંફાલ્યા રહેતાં કે સૂર્યનું અજવાળું પણ ત્યાં પહોં પહોંચી શકતું નહિ. લાંબાં લાંબાં વેણાવેણીઓ એક બીજામાં ગૂંચવાઈ એકે જાડેથી બીજે જાડે વીંટળાઈ વળગી રહેતાં, જાડોને ઢાંકી દેનાં કે વડવાઈઓની પેરે નીચે જિનરી લટકતાં. વળી એ જાડોની નીચે જમીન પર ચોમેર નાનાં વેણાવેણીઓ પથરાયેલાં રહેતાં. એ બધાં અસખ્ય કાંટાઓથી ભરપૂર હતાં. ચાલનારાઓને ડગલે ડગલે એ કાંટા વાગતા, એમનાં શરીર ઉઝડડાતાં, ને ચાલવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. એ ઉપરાંત અનેક જાનના ચિત્રવિચિત્ર સર્પોથી એ વન સદાય જીભરાતું. સર્પોનો ભૂરો રંગ જમીનના રંગ માથે એવો તો બળી જતો કે બોળા વટેમાગું કરી આશંકા કર્યા વગર એઓના પર પગ મૂકી ચાલના અને સહેજ સહેજમાં સર્પ-ડાખનો ભોગ થઈ પડતા. બીજા કેટલાક સર્પ વળી રાતાપીંગા અને સોનેરીરૂપેરી ચટાપટાથી એટલા મુંદર દેખાતા કે જોનાર સહેજે એમને મુંદર દૂર કે કીમતી માણેક માની લીધેલા જાય, ને એ જીભજાળે ડાખ મારે ત્યાંમુઠી બિચારાને કરી ખગર પખ પડે નહિ !

એ વનમાં બીજાં નાનાં નાનાં મેદાન પણ કેટલાય હતાં. એમાં ફૂલ જીમતાં. ફૂલો જડ મુંદર હતાં, કોઈ ફૂલ જેવી ધોળા ચળકતી પાંખડીઓવાળાં, અને વચ્ચે જોડા ખાકમાં ઢંકાઈ ગયેલા

નન્યૂડિયા રંગનાં, તે કોઈ જૂરા આછા રંગનાં, એવાં ભાતભાતનાં એ પચરંગી ફૂલ એમની પાતળી નાજુક કાંડલીઓ. ૫૨ એલા ખાતાં મનુષ્યની જે રે આમથી તેમ ડોલતાં; અને રંગબેરંગી દીર્ઘા-ટપકાંવાળા ફૂલોની એ હારો ચમકતા તારાનાં તોરણ જેવી દેખાતી. આજુબાજુની હવા એ પુષ્પોની બહેકચી રાતદહાડો મધમધી રહેતી. પણ એ બધાંએ ફૂલ કાંટાવાળાં હતાં, અને એ કાંટા ફૂલ તોડીને હાથમાં લીધા પહેલાં દેખાતા નહિ!” (સ્વામી આનંદ)

“કાળવન” આ વર્ણનમાં નીચેના મુદ્દા તરી આવે છે :

૧. મોટું ધીચ મોટાં-વૃક્ષોવાળું વન; ૨. પુષ્કળ વેલાવેલીઓ કાંડો ઉપર તેમ જમીન ઉપર પથરાઈ રહેલાં હતાં; ૩. આ બધાં કાંટાવાળાં હોઈ જનારને ખૂબ મુશ્કેલી નડતી; ૪. અનેક પ્રકારના રંગબેરંગી સર્પ; ૫. કીમતી માણેકની બ્રાંતિએ પકડવા જતાં સર્પદંડા; ૬. ફૂલ-કાંડવાળાં મેદાન; ૭. અનેકરંગી ફૂલો પણ બધાં કાંટાવાળાં.

આ મુદ્દા પકડ્યા પછી નીચે મુજબ દૂંડવણી :

“એક ધીચ વનમાં જિંઝાં વૃક્ષ અનેક વેલાવેલીઓથી વીંટળાયેલાં હતાં. જમીન ઉપર પણ વેલાવેલીઓ પથરાઈ રહેલાં હતાં. એ વેલાવેલીઓ બધાં કાંટાવાળાં હતાં, તેથી આસનારના પગ ભોંકાતા હતા. આ વનમાં અનેક રંગના સર્પ હતા. જમીનના રંગ સાથે એવી રીતે ભળી જતા કે સર્પો છે એવું માલૂમ ન પડે. રાતાપીળા સર્પ જાણે કે-માણેક છે તેવા લાગતા. જોનાર એ લેવા જતાં સર્પદંડોનો ભોગ ચંપ પડતો.

નાનાં નાનાં આવેલાં મેદાનોમાં ધણાં ફૂલકાંડ હતાં. એ અનેક રંગનાં ફૂલ બધાં કાંટાવાળાં હતાં. તેમજ પછી જ માલૂમ પડે કે ફૂલોમાં કાંટા છે.”

હવે વાર્તાના રૂપનો એક નમૂનો લખાયે :

શ્રેણ્યુએટ નોકરી ઝોરડી

“રજનીકાંત પોતાની નાની ઝોરડીમાં એક છાપું વાંચતો બેઠો હતો. બે ઝોરડીઓમાં એનું આખું ઘર સમાઈ ગયું હતું. એક નાનું મેજ, એક ખુરશી અને એક આરામ-ખુરશી એ એનું ફર્નિચર હતું. જમીન ઉપર સળીઓની એક ચટાઈ હતી. ત્રણચાર છાપી બીંતે ટાંગેલી હતી. ઝોરડી સ્વચ્છ હતી.

તે શ્રેણ્યુએટ હતો. શ્રેણ્યુએટ યથા પછી વિદ્યાર્થી એક જ લાયકાત મેળવી શકે છે-નોકરી કરવાની. સારી ઝોળખાણ હોય તો મોટી નોકરી મળે અને ઝોળખાણ ન હોય તો નાની નોકરી મળે. અને સંજોગોમાં નોકરી તો ખરી જ.

રજનીકાંતને માસિક સો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો, એટલે એણે ઠીક શરૂઆત કરી હતી એમ બધા માનતા. પરંતુ એ ઠીક શરૂઆતમાંથી તેનીસ રૂપિયા લાડાના આપતો, પચીસ રૂપિયા પોતાની માને મોકલતો, અને બાકીના જે પૈસા રહે તેમાંથી ખાવું પીવું અને મજા કરવા એ એનો કાર્યક્રમ હતો.”

(રમણલાલ વ. દેસાઈ.)

આ એક દુકામાં નીચેના મુદ્દા તરી આવે છે :

૧. છાપો વાંચતો રજનીકાંત, ૨. નાના મેજ, ખુરશી અને આરામ-ખુરશીવાળી એક સ્વચ્છ ઝોરડી, ૩. દીવાલે ત્રણચાર છાપી, ૪. તે શ્રેણ્યુએટ હતો, ૫. બધો નોકરી, ૬. પગાર સો રૂપિયા, ૭. પગારનો વિનિયોગ.

આ સાંત મુદ્દા લક્ષ્યમાં લેતાં નીચે મુજબ દ્રઢકવણી :

“રજનીકાંત છાપું વાંચતો બેઠો હતો. એની બે નાની ઝોરડીમાં નાનું મેજ, એક ખુરશી અને એક આરામ-ખુરશી હતાં. દીવાલે ત્રણ ચાર છાપી હતી. એ શ્રેણ્યુએટ હતો. શ્રેણ્યુએટ એ લાયકાત હોય તો સારી, નહિ તો નમણી પણ નોકરી જ કરવાની

રીતે એને સો રૂપિયાની સારી નોકરી મળી હતી. રૂ. ૩૩ ભાડામાં, રૂ. ૨૫ પોતાની માને મોકલવાના અને જાકીનામાં ખાતું પીતું ને મોજ માણવી આ એનો કાર્યક્રમ હતો.”

ચોગ નમૂના તરીકે એક કવિતા જુઓ :

અવસાન-સંદેશ

(૫૬)

“ નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકમાં, નવ કરશે કોઈ શોક. રસિક
 યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, મેં જાણી જાનતી. રસિક
 પ્રેમ-અંશને રુદન આવશે, શક દરખાશે મનથી. રસિક
 મમં ન સમજે, બે શંખ શક, વાંકું લાગે બહુ પણથી. રસિક
 એક પીડમાં ખીજી ચીડથી, જલશે જીવ અમનથી રસિક
 દનો દુખિયો યશે સુખિયો; સમજો છૂટ્યો રણથી. રસિક
 મૂઓ હું, તમે પણ મરશો, મુક્ત થશે જગ-તમથી. રસિક
 હરિકૃપાથી મમ લેખ-ચિત્રથી જીવનો છડું હું દમથી. રસિક
 વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું અરિ પણ મારો દિક્ષથી. રસિક
 જુદાંપ દુઃખ તે નથી જ જવાનું, જન્મે માત્ર મરણથી. રસિક
 મરણ પ્રેમીને ખચીત મોકુ છે, દુઃખ વધે જ રુદનથી. રસિક
 જનન-નીમ છે જનન-મરણનો, દૃઢ રહેજો દિંમતથી. રસિક
 મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી યાશે એ લતથી. રસિક
 (દવિ નમંદ)

દવિ નમંદ એકવાર બોમારી વખતે મરણ નજીક આવ્યું લેખી ઉપરના ઉદ્યાર કાઢેલા. એમાં નીચેના મુદ્દા તરી આવે છે :

૧. મારા મરણથી કોઈએ શોક ન કરવો. ૨. મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે કવિતાનું પાન કરાવ્યું છે. ૩. પ્રેમીઓ દુઃખ પામશે, લુપ્ત થાશે. ૪. હું દુઃખી હતો તે સુખી થાઉં છું. ૫. મારું જાણ મેં ચૂકવી આપ્યું છે. ૬. બધાને મરવાનું છે. ૭. મારી કૃતિઓથી હું

અમર છું. ૮. વીરતા અને સત્યવાળા કૃતિઓને દુશ્મનો પણ ગાશે. ૯. રાવાથી દુઃખ વધે છે માટે રાવું નહિ. ૧૦. જન્મતમા જન્મમરણ નિયમિત છે. ૧૧. માટે હિંમત રાખજો અને રામસ્મરણ કરજો.

આ. મુદોજ સંક્ષેપરૂપે જ અહીં ૨૦૮ શાય છે એટલું કવિતામાં લાધવ છે.

સંક્ષેપમાં જ સમાતો સભાના હેવાલનો નમૂનો આ છે :

અમદાવાદમાં મુશાયરો

‘કેન્દ્ર મુનિયન’ મંડળ અને સુરતના ‘મહાયુગ્મટાત ગઝલ મંડળ’ના સહકારથી અત્રેના ટાઉન હોલમાં મધ તા. ૧૫-૭-૪૫ ને રવિવારે રાત્રે ૯-૩૦ કલાકે શ્રી. ‘શયદા’ના પ્રમુખપણા હેઠળ એક ભવ્ય ગુજરાતી મુશાયરો યોજવામાં આવ્યો હતો. મુશાયરાનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. હિમાચંદ્ર જોશીએ કર્યું હતું. ગુજરાતના જાણીતા ગઝલકારોએ એમાં ભાગ લઈ પ્રસંગને સફળ બનાવ્યો હતો. શ્રી. શયદા, ખેઠાર, અમીન આઝાદ, સુરતના મજદૂર કવિ ‘મની’, સીરાઝ, મુસાબના, અસર, ઇંદુ, અનિલ, પવાર અને ‘આસી’ વગેરેએ રંગત જમાવી હતી રચાનિક કવિઓમાં શ્રી. વંણીભાઈ પુરોદિતની બંને ગઝલોને પ્રેક્ષકોએ પ્રેમથી વધાવી લીધી હતી. આ ઉપરાંત શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. પિતાકિન ઠાકાર વગેરેનો ગઝલો પણ નોંધપાત્ર હતી.

મુશાયરાની શરૂઆત સુરતના ‘અનિલ’થી થઈ હતી ત્યાર-પછી શ્રી. ‘શયદા’, અમીન આઝાદ, ખેઠાર વગેરેએ એક પછી એક ચોટદાર ગઝલોથી મસ્ત હવા જમાવી હતી. નોંધપાત્ર મિના તો એ હતી કે સનમ સાડી અને શરાબમાં ચકચૂર રહેનારા આ શાયરોએ હિન્દની આઝાદીની, સિમલા પરિષદની નિષ્ફળતાની અને દિંદુ મુરિદમ એકચની સંવેદન-સમર ગઝલો રજૂ કરી હતી : એમાંની ચોડીક કડીઓ આ રહીઃ—

બૂલો કરે છે ? અને યુવકોની બૂલો તો જગતને આગળ વધારશે; વૃદ્ધોની બૂલો માફક તે જગતની ગતિને અટકાવશે નહિ જ. ”

(૨. વ. દેસાઈ)

આ આખો વાક્યખંડ વિચારતા એમાં યુવકે મંડળ ન જતાં આગળ આવી કાર્ય કરવાનું અને વૃદ્ધોએ એઓને કામ કરવાની તક આપવાનું તરવ તરી આવે છે. કાર્ય કરનાર ઠોકર પાડે ખાય, તેમ છતાં હિંમતથી કામ કરે તો પાર પામે, એ આ વાક્ય ખંડનો સ્પષ્ટ બોધ છે.

(૭મો)

“ કાથી નામ કહેવાય, ખીએ ઉંદરને સાદે,

કપૂર કાળો હોય, શામળો સુંદર વાદે.

ફીો હોય કરપ, જૂથજુમાં દૂપણ ઝાઝાં.

ફપાલ ગમે ફૂક, જૂંપત વળડે વાગ્ગં.

આશા ઇચ્છા એલમ કરે, કલંક નિર્મળ-સિર ચડે.

ફાગદ ફરે કંઈ જોઈતા : શામળ નામને સું રડે ? ”

(શામળ)

આ પદ્યખંડમાં ‘નામ એવા ગુણ નથી હોતા’ એવો બોધ સ્પષ્ટ થાય છે. “ સંસારમાં કારણ નામ રહ્યું નથી ” એ આ પદ્ય-ખંડનું તરવ છે.

(ઉપખતિ)

“ મારા ઉરે કોઈ અજૂઝ વેદના વર્ષો થયાં અંતર કોરતી હતી, યુગાંતરોની અણદીક વાંછના મથી રહી સર્જન પામવા નવાં. તેં મુગ્ધ માટું ઉર ખોલ્યું, ને મને માતા ! કીધો તેં દિવ્ય દૈન્ય દાળિયું. રહે અધૂરું અર્થ ગાન મારાં, ફરી ફરી જન્મ લઈ કરું પૂરાં.”

(હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ)

આ પદ્યખંડમાં માતાના ઉપકારનું સૂચન છે. “ માતાના ઉપકારનો બદલો કદી વાળી શકાતો નથી ” એ આમાં તરવ છે.

દરેકે દરેકે વાક્યખંડમાંથી તત્ત્વ કે બોધ નીકળી શકતો નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એક સંપૂર્ણ પ્રસંગચિત્રથી બોધ ઊડી શકે. એથી જ નવલિકા, નવસકથા, નાટકો, કથાત્મક કાવ્યો વગેરેમાં આખો પ્રસંગ પૂરો થયે એઓમાંથી બોધ તારવી શકાય છે. બધાં સર્જન સામાન્ય રીતે માનવ-જીવનની અનેક રીતે હાવા આપતાં હોવાથી જીંડે એમાં બોધ રહેશે હોય છે. આ બોધ આપણને તત્ત્વ-રૂપે સાંપડે છે. આ એળવવાને માટે તેથી સમગ્ર કૃતિનું જ્ઞાનપૂર્વક અવધારણું જરૂરી બને છે; તો જ એમાંથી તત્ત્વ તારવી શકાય. •

અભ્યાસ

૧. સારસંક્ષેપન એટલે શું ? એના અંગોની ટૂંકમાં ચર્ચા કરો.
૨. 'મુદ્દો' અને 'તત્ત્વ' વચ્ચેનો તફાવત વિગતવાર સમજાવો.
૩. સંક્ષેપ એટલે શું ? ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
૪. નીચેના ફકરાઓમાં માગ્યા પ્રમાણે આપો :

(અહીં શિક્ષકે આણુ પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી ગદ્ય તેમજ પદ્ય ફકરા પસંદ કરી જરૂર પ્રમાણે વસ્તુનિર્દેશ મુદ્દો સંક્ષેપ અને તત્ત્વ માગવાં.)

૯. વાર્તા-લેખન

વાર્તા શબ્દનો સમ્પ્રદાય ભાષામાં તેો અર્થ થાય છે 'સમાચાર'. પણ પછી ગુજરાતી ભાષામાં આવતાં સુધીમાં 'સમાચાર' માંથી અર્થ બદલી 'કહાણી' એ અર્થમાં આવી રહે છે. ટુચકા, ટૂંકી વાર્તા, વાર્તા (નવલિકા, નવવક્યા) એ બધાં આજે વાર્તામાં સમાવેશ પામે છે. સામગ્રે કહાણી-કથાનકના વિષયમાં વ્યાપક રીતે આ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. મિહાસન-મનોશીની અને સડા-મોતેરીની એની વાર્તાઓ જાણીતી છે. એ બધી એણે પદ્યમાં લખી છે. નવા પ્રકારની વાર્તાઓ લખવાનું શરૂ થયું એ પૂર્વે લોકકથાઓ 'વારતા'એ મથાળે લખાતી હતી. આપણે 'વાત' શબ્દ એ 'વાર્તા'માંથી ઊતરી આવ્યો છે (જૂનો તદ્દભવ), ત્યારે 'વારતા' એ 'વાર્તા'માંથી નવો આવ્યો છે (અર્વાચીન તદ્દભવ). જેમ 'ધર્મ'માંથી 'વરમ' વગેરે) 'વાત' શબ્દ હજી 'સમાચાર'નો અર્થ પણ સાચવે છે. 'વાયુ-વેગે વાત પ્રસરે' એમાં 'સમાચાર'નો અર્થ છે. 'વાનઝાણો'માં 'સમાચાર' અને 'કહાણી' એ બેઉ અર્થ છે. 'વાતચીત'માં લગભગ 'સંવાદ'નો અર્થ આવી ગયો છે.

'વાર્તા' ત્યારે 'ટુચકા, ટૂંકી વાર્તા, વાર્તા'માં હવે આજે ૨૬ થયેલો છે; તેથી જ વાર્તા-લેખન એ આ ત્રણના વિષયમાં મુખ્યત્વે આપણને અહીં ઇષ્ટ છે.

એક સાદી વાર્તા પણ કહેવી હોય તો સારા મહાવરોની જરૂર પડે છે. બધા જ એકસરખી રીતે વાત કહી શકતા નથી એ આપણે જાણીએ છીએ.

વાર્તા લખવામાં કે કહેવામાં પ્રથમ વાર્તાનું વસ્તુ નક્કી કરી લેવું જરૂરી છે. વસ્તુના પ્રત્યેક મુદ્દાની ઠામજણ ઉપર કે મનમાં નોંધ રાખવાથી વાર્તા-નિરૂપણ સરળ બને છે. વાર્તા-નિરૂપણ માટે નીચેની સૂચનાઓ તેથી જરૂરી બને છે :

૧. વાર્તાના વસ્તુનું જોખું આંખ આગળ રૂપરૂપ રીતે ખડું થવું જોઈએ.
૨. પ્રસંગમાં હેરફેર ન થાય એ માટે મુદ્દા (points) બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા જોઈએ. (નોંધી લેવા એ સલામત છે.)
૩. વાર્તા જેમ નિરૂપાતી જાય તેમ મુદ્દા એક પછી એક બરાબર જોડાતા જાય છે એ વિગે સાવચેતી રાખવી.
૪. આવશ્યક સ્થળે સંવાદની જરૂર પડે તો ઉમેરવા, પણ એ સ્વાભાવિક હોવા જોઈએ.
૫. સાચી ખૂબી વાર્તાના ઉપસંહારે કળ્યામાં છે. આખી વાતનું સ્વરૂપ બરાબર જળવાઈ રહે એવી સાવચેતીથી અંત લાવવો.

આ પાંચ મુખ્ય સૂચના વાર્તા-નિરૂપણ કરનારે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વાતઢાલાઓને આવાં સૂચન અત્યંત સ્વાભાવિક બની ગયાં હોય છે.

૧. દુચ્ચકા /

ખૂબ જ નાનો કાઈ પણ એક પ્રસંગ કહેવામાં આવે છે તેને આપણે દુચ્ચકા કહીએ છીએ. પંચતંત્ર, દ્વિતોપદેશ, ઇસમનીતિની વાતો, જોજ અને કાળિદાસ, તેમ બિરબલ અને અકબર, કે લલો અને બાદશાહ—એના ગૂંજ દુચ્ચકા આપણે ત્યાં ખૂબ જાણીતા છે. બે વચ્ચે નમૂના અહીં આપણે જોઈએ :

મુદ્દા

૧. અકબર દૂધભાઈને જાગીર આપવા માહે છે.
૨. એ માટે બિરબલને વહીવટદાર બાવલા કહે છે.
૩. મુકિતગાજ બીજાણ વાગડો લાવી હાજર કરે છે.

દૂધભાઈ

“બચપણમાં અકબર બાદશાહની જે ધાવ હતી તેને એક દીકરા હતો. અકબર તો દ્વિતોપદેશ સદેનસાદ ચલેા. દૂધભાઈ તો મરીમનો મરીમ રહો. અકબરને દૂધભાઈ માટે માન હતું. બંને એક માનું દૂધ

ધાવેલા. અકબરે એને જાગીર આપવા વિચાર્યું. પણ એ જાગીરને વહીવટ કરે કાણુ ? એણે ખીરખલને સારો વહીવટદાર શોધી લાવવા કહ્યું. ખીરખલ તો શાણો હતો. અકબરની મહેરબાની યોગ્ય રીતે નહોતી : એને ખોધ આપવા ખીરખલે તરકીબ કરી. જાણે કે વહીવટદાર શોધવામાં મુશ્કેલી છે, એમ થોડા દિવસ કાઢી નાખ્યા. અકબરે તાર્કિક કરી. એક દિવસ ઓચિંતો એક વાછડો રાણગારી ખીરખલ દરબારમાં લાવ્યો. અકબર આમો જ બની ગયો : અસ્થા ખીરખલ, વાછડો શું કામ લાવ્યો છે ? ખીરખલ કહે : હજૂર, મારી નજરમાં ખીજું કાઈ ન મળ્યું; મને તેથી મારો દુધભાઈ લાઈ આવ્યો. અકબર કહે : અસ્થા, આ દુધભાઈ શાનો ? ખીરખલ કહે : એની મા—ગાયનું એ દુધ પીએ છે, હું પણ પીઉં છું. અકબર મમ સમજી ગયો. કમઅકલ દુધભાઈને જાગીર આપવાનું માંડી વાળ્યું.”

મુદા

૧. દિલ્હીમાં એક ગરીબ પાત્રણ હતો.
૨. પોતે તદ્દન અભણ છતાં લોકો એને ‘પંડિત’ કહે એવી એની ઇચ્છા.
૩. એનો તોડ ખીરખલ કાઢી આપશે, એમ માની એ ખીરખલને ઘેર ગયો.
૪. ખીરખલે મુક્તિ બતાવી.
૫. ‘પંડિત’ કહે એનાથી ચિડાવું.
૬. સૌ લોકો ‘પંડિત’ કહી ખાદ્યાણને ચીડવવા લાગ્યા.
૭. થોડા દિવસ પાત્રણે ખીરખલની સલાહ મુજબ ચિડાવાનું ક્યું.
૮. લોકો ‘પંડિત’ કહેવા લાગ્યા.
૯. પાત્રણે ચિડાવું બંધ કર્યું, પણ હાલ ‘પંડિત’ની યાત્રુ રહી.

“પંડિત”

“દિલ્હીમાં એક પાત્રણ હતો. એ બિચારો કાંઈ ભર્યો નહોતો. નાતીજાઓમાં કેટલાક ભણેલા પંડિત હતા. લોકો એ ભણેલાઓને

પંડિત કહી બોલાવે, પેલા બ્રાહ્મણને થયું કે મને પણ 'પંડિત' કહી લોકો બોલાવે તો! પણ પોતાને 'પંડિત' કહેવડાવવો કેવી રીતે ? એને માદ્ર આબુ, કે અકબર શાહના પ્રધાન ખીરખલ પાસે જઈ તો કાંઈક તરકીબ મળા આવે. એણે ખીરખલને ઘેર જઈ એની સલાહ માગી. ખીરખલને એ બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી મનમાં હસવું તો ખૂબ આનંદ;—એનું કામ સફળ કરી આપવા વિચાર્યું. ખીરખલ કહે : અધ્યા, જો તને કાંઈ 'પંડિત' કહે તો તારે થોડા દિવસ ચિઠ્ઠાવું; સૌ તને 'પંડિત-પંડિત' કહેશે; છાપુ નક્કી જેવી થઈ જાય એટલે ચિઠ્ઠાવું બંધ કરજે.

બ્રાહ્મણે એ કળુદયું. ખીરખલે જરા દૂર જઈ થોડા ઊંડા રમતા હતા તેઓને કણું કે પેલો 'પંડિત' કહેવાયો ચિઠ્ઠાવ છે; કહેશે મા. ઊંડાઓને ના પાડે એટલે સવાયા થાય. ઊંડા તો બ્રાહ્મણને 'પંડિત' કહી ચીડવવા લાગ્યા. પેલો બ્રાહ્મણ પણ ચિઠ્ઠાઈ પાછળ દોડે. એમ કરતાં આખા દિલ્હી સહેરમાં એ બ્રાહ્મણ 'પંડિત' તરીકે જાણીતો થઈ ચૂક્યો. હવે બ્રાહ્મણે ચિઠ્ઠાવું બંધ કર્યું;—પણ છાપ ચાલુ જ રહ્યો."

સુદા

૧. માલો કરી ગામેતી હતો.
૨. એ ભારે અદક-પાંસળો હતો.
૩. ચોરા પર બેસી મોટી મોટી વાતો હાંકે.
૪. વેપારીઓને વેપારમાં સલાહ આપવા જાય, ખેડૂતને ખેતીમાં સલાહ આપવા જાય—ચોવટિયાને, પટેલને, મોનીને, સુતારને સૌને સલાહ આપવા જાય.
૫. એક વેપારી એનો ગુરુ મળ્યો.
૬. વેપારીએ શાકનો સંગ્રહ કરવાનો ડાળ કર્યો,—પણ વખારમાં મોકલવાને બદલે બહારોબહાર સહેરમાં મોકલાવી બજારમાં વેચાવી નાખે.

૭. માલો સમઝ્યો કે કાંઈક કારણ છે : શું કામ આ ધૂમ ખરીદી કરે છે ?
૮. એણે પેલા વેપારીને પૂછતાં વેપારીએ નજીકના ગામમાં લશ્કરનો પડાવ થવાની વાત કરી.
૯. માલે પણ ખરીદ શરૂ કરી.
૧૦. વખારમાં માલ સઢી ગયો.

“માલાના મૂળગા ગયા”

“માલો ગામમાં ગમેતી. એનું જોર ઝાઝું, દરરોજ સાંજે અને સવારે ગામ વચ્ચે ચોરામાં હાથરો નામે. ગામેતીને એની ખંદક અને તલવારનું જોર, સૌ એનું માન રાખે; ‘માલાભાંધ માલાભાંધ’ કરી બેઠાવે; આગલી દરેજમાં બેઠક આપે. માલાને આનો ભારી પોરસ. આ પોરસાઈએ એને અદક-પાંસળો પણ બનાવ્યો હતો. ચોરામાં જે ઠાંઈપણ વાત સાંજળે તેમાં માલાએ પોતાનો ધોડો ઝુકાવ્યો જ હોય. વેપારીઓ કાંઈક વાત કાઢે એટલે માલાએ માલે કાંઈક સલાહના બોલ નાખ્યા જ હોય. ખેડૂતોની ખેડ વાવણી પાણીનું કે લણણીની વાત આવી કે માલો વચ્ચે કૂદો જ હોય. પટેલની પટેલાઈમાં પણ એની કાલપ ઉમેરાઈ જ હોય. સોની-સુતાર-ભુદાર-મોચી-વાળંદ અધાની કારીગરીમાં પણ એનાં વેણ બધ્યાં જ હોય. એક વાણિયા વેપારીને થયું કે માલાની આ અદક-પાંસળાઈ ટાળવી જોઈએ. એણે એક મુક્તિ કરી : ચોરા પાસેથી નીકળતી શાકની તાંસડીઓ લાટખંધ ખરીદવા માંડી, અને જાણે કે પરભારી વખારમાં મોકલે છે એવું સૌને બતાવ્યા કર્યું; પણ વખારે મોકલવાને અદતે અદારોઅદાર નજીકના સહેરમાં મોકલાવી અખરમાં વેચાવી નાણાં બીજાં ક્યેં જાય.

માલાને થયું કે વેપારી વાણિયો કાંઈક સમઝીને શાકનો સંધરો કરતો હશે. એણે એક દી પેલા વેપારીને પૂછ્યું કે શેડ, શાકનો સંધરો કેમ કરો છો. વેપારી કહે : નજીકમાં રાખતો

લશ્કરનો પડાવ થવાનો છે; અત્યારથી સંધ્યું હોય તો નાણાં સારાં મળે. માલને થયું કે લાવને, હું પણ નાણાંવાળો થઈ જાઉં. એણે ધરમાં હતાં, વેપારીઓને ત્યાં પોતાનાં હતાં, પોતાનાં થઈ રહ્યા પછી કરજે લઈને પણ મેળવેલાં તે નાણાંથી એક ખાસ વખાર બાડે લઈ શકે ભરવા માંડ્યું. થોડા દિવસમાં તો વખાર પણ સાંકડી પડી. એણે એક બે બીજાં મકાન લઈ શકે ભરવા માંડ્યું; કગજ થઈ ગયો. પણ કાંઈ લશ્કરનો પડાવ ન પડ્યો, શકે સડી ગંધાર્થે જોડ્યું. એ એલ્યો કે મારા દોઢ-ઝડાપણું પરિણામ છે. સડેલા શાકને ગામ બહાર ફાંપી દેવાનો વધુ ખર્ચ કરી એ થાકી ગયો. એણે ચોરે બેસી હવે વખર માગી સલાહ આપવાનું પાણી મૂક્યું.”

આ પ્રકારના દુચકાઓમાંથી કાંઈક બોધ લેવાનો હોય છે. એ બોધને ઉદ્દેશીને જ દુચકા રચાયા હોય છે.

૨. ટૂંકી વાર્તા

જેમાં બોધ ઉદ્દેશ તરીકે નથી હોતો, સામાન્ય પ્રસંગો—તે પછી સમાજના-જીવનના-અવહારના-ઇતિહાસના વગેરે નિરૂપવાના હોય છે, તેમાં કદાચી—કિસ્સા વગેરે ટૂંકા રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવતાં હોય છે એ ટૂંકી વાર્તા છે. આમાં પણ વાર્તા-લેખન મટિની સર્વ સામાન્ય સૂચનાઓ ઉપર લક્ષ્ય પૂરેપૂરું આપવાનું હોય છે.

અહીં આપણે નમૂનો જોઈએ :

સુદા

૧. આલાખાચર નામનો રાજા. ૨. ચોરીની બીકે ત્યાં નહિ.
૩. આવતો દાખલો : રાજાના મામાએ એક ખેડૂતનું દંતાણું ચોર્યું;
- રાજાએ દારૂ માર્યો. ૪. આલાખાચર ઘોડેસવાર થઈ ફરવા નીકળ્યા;—એક બોહના ખેતરના બિમા મોતમ ઘોડો ફાંક્યો. ૫. બાધએ એને ઘણી ગાળો આપી,—એ ઝાળખતી ન હતી—પણ

આલાખાયર તરફ ભારે સદ્ભાવ.—એ મેડીવાળા આલાખાયરના ન્યાયનાં વખાણ કરતી હતી. ૬. દરબારમાં આલાખાયરે બોલાવી પોતા તરફના પવિત્ર સદ્ભાવે ઇનામ આપ્યું.

આલાખાયર

“આલાખાયર રાજા હતા. આલાખાયર દેવ જેવા હતા. ન્યાય તો એનો જ. આલાખાયરના રાજમાં કોઈ બંધ બારણે ન સૂએ. આલાખાયરના રાજમાં બધાં અધિકારે સૂએ. આલાખાયર જેવો રાજા ! એના રાજમાં બીક-લોકની ?

આલાખાયરમાં ખરી રાજવટ હતી ને દેવવટ પણ હતી. દુશ્મનોનાં દેન નહિ કે એના રાજમાં રંગડ કરે.

એક વાર આલાખાયરના દરબારમાં ફરિયાદ આવી કે ખેડૂતનું દંતાળું કોંક ચોરી ગયું છે. આલાખાયરનો કોંધ કપાય માથ નહિ : ‘હે, શું મારા રાજમાંથી દંતાળું ચોરાય ? ચોર પકડાય તો જનથી મારી નાખું.’

તપાસ કરતાં ચોર પકડાયો. અને એ આલાખાયરનાં મામા જ હતા. બધાને વિચાર થઈ પડ્યો કે એના મામાને કાંઈ થોડી સજા કરે ! હવે ન્યાય નહિ મળે. પણ આલાખાયરને તો ન્યાય કરવો હતો. એના મામાએ જ દંતાળું ચોયું એટલે તો એ વધારે કડક ચપા, અને એ દંતાળાથી જ મામાને મારી નાખ્યા. ત્યારથી તો એના રાજમાં કોઈનાં દેન નહિ કે રાત્રી પાછ ચોરાય !

x

x

x

એક વાર આલાખાયર ઘોડેસવાર થઈ ફરવા નીકળ્યા. એક ખેતરમાં ઘોડાપૂર મોલ ઊભો હતો; આલાખાયરે ઊભા મોલમાં ઘોડો નાખ્યો; પણ ત્યાં તો ખેતરની માલિક બાઈએ એમને જોયા ને મારી માળતી ત્રમઝટ વરસાવવા : ‘કાણે એ ઊભા મોલમાં ઘોડો નાખ્યો ? આ મોલનો કચ્ચરમાણ વળી જાય છે. ભાળતો નથી !

આંધળો છે ?' આલાખાચર ગાળો સાંભળે છે ને દસે છે; ખાઇની પાસે જઈને કહે : 'ખાઇ, ગાળો શું કામ દે છે ? તારું થાય તે નુકસાન લેજે.'

ખાઈ બોલી : 'જો આવ્યો છે ખીચારો નુકસાનનો આપવા-વાળો. મારા મોલમાં ઘોડો નાખ્યો જ શું કામ ? આ કાંઈ પોપા-ખાઈનું રાજ નથી, આ રાજ તો છે ખાચર આલાનું. ખરી હોડ' તો તને ત્યાં બેખડાવું ત્યારે ખરી. ઘણી ખમ્મા મારા આલા-ખાચરને ! ધન્ય બોલી મેડીઓવાળાને કે એના રાજમાં અમે સુખે રાટલા ખાઈએ છિયે.'

x

x

x

'પણ ખાઇ, તું એ મેડીવાળાને ઓળખે છે ?' આલાખાચરે પૂછ્યું.

ખાઇ બોલી : 'ઓળખિયે નહિ એટલે કાંઈ ફરિયાદ ન સાંભળે ?' એ તો રાજ માણસ કહેવાય. અમે એને ક્યાંથી ઓળખિયે ?'

ખાઇના ભાવથી આલાખાચર ખુશ થઈ ગયા. ખાઇ ખમડતી રહી ને આલાખાચર ધેર આવ્યા.

ખીજો દિવસે ફગાગ લગ્યો. આલાખાચરે દત્તરિયાને દુકમ કર્યો કે ફસાણા ખેતરની માલિક ખાઇને બોલાવી લાવો.

સિપાઈ બોલાવવા ગયો. ખાઇને તો આલાખાચરનું તેડું છે એમ સાંભળી ફળ પડી. આલાખાચર બોલાવે ત્યારે કાંતો ન્યાસ કરી દે ને કાંતો મોત લેશું ચાલ. ખાઇ તો થરથર ઢળવા લાગી. વચ્ચેવચ્ચે જાદી-તકિયા ઉપર બેઠેલા માણસને એણે તગત જ ઓળખ્યો. એ જ દાસનો ઘોડેમવાર જોને પોને ગાળો દીધી હતી. એ જ રાજ હતો.

ખાઇને તો થયું કે હવે આવી બંનું : આલાખાચરને જ ગાળો દીધો; હવે કાંઈ જીવતી જવા દે ?

• વાંકે વિચાર્યું કે ‘આ વહેગે લઈ જઈને જગતને ખતાવીશ : લાખા-વાળો હવે ત્યાંલગી નીચું જોઈને દાવશે.’

પોતાના હાથમાં ભાણું હતું તે ઓસરીની કારે ટેકવીને વહે-ગના પગની પછાડી છોડવા વાંક નીચે બેડો; માથું નીચું રાખીને પછાડી છોડવા મંડ્યો. અરડો ખરાખર લાખાવાળાની દીકરીના સામે ગ્લો.

ઓરડામાંથી મા કહે છે કે “બેટા, આવતી રહે.” પણ કાઠીની દીકરી શું જોઈ ગઈ છે ? તૈયાર ભાણું, તૈયાર અરડો, અને નિર્જન ફળિયું ! વિચાર કરવાનો એને વખત ન હતો. એણે ભાણું ઉપાડ્યું. ત્યાં ઊભાં ઊભાં જ બે હાથે ઝાલીને એ જોગમાયાએ વાંકના પહોળા ખરડામાં ભાલાનો ધા મૂક્યો. ભર દેતું ભાણું સોસરવું ગયું. વાંકને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઊતરી વાંકની જ તલવાર કાઢી દીકરીએ એને ઝોટકા મૂક્યા; સરીરના કટકા કર્યા; પછી માને બોલાવી : ‘માડી, પહેડી લાવ, ગાંસડી ખાંધિયે.’

ગાંસડી ખાંધીને મૂકી દીધી. કોઈને ખબર ન પડવા દીધી. ગામમાંથી આખી ફોજ નીકળી ગઈ હતી. સડુને મન એમ હતું કે વાંકે મોટા આમળા નીકળી ગયો દશે.

• દીકરીએ એ જ દાણે ગઢવીને બોલાવ્યા. દીકરી કહે કે ‘ગઢવી, ચલાણે જાઓ, ને બાપુને કહો કે પરખારા કર્યાં ન જાય. આંહા આવીને એક વાર મારે મોટે મઘને પછી ભણે વાંકની વાંસે જાય. પણ પરખારા જાય તો મને મરતી દેખે.’

ગઢવી ચલાણે પહોંચ્યા. દરખારે વાત સાંભળી કે વાંકે ગામ ભાંગ્યું. લાખાવાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તૂટી પડ્યાં !

‘હવે હું શું મોઢું લઈ લાખાપાદર આવું ? પરખારો શત્રુ-ઓને હાથે મરીય.’

‘પણ એકની એક દીકરીના સમ ! કાલી દીકરી શું કામ બોલાવતી હશે ? મારા સંતાનને મારું મોઢું કાળું કરવાની કુમતિ કદી ન સૂએ. કંઈક કારણ હશે ! જાઉં !’

દરબાર ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું : ‘બાપુ, તમારે જાવું હોય તો બસે, પણ કટક ઠારું નથી ગયું, એક જથ્થાને તો આંજી રાખ્યો છે.’

એમ કહીને ઓગડામાં લઈ જઈને ગાંધડી છોડી બતાવી. લાખાવાળાએ મોઢું ઓળખ્યું. એ તો વાંક પોતે !

દરબારનું હૈયું દરખથી અને ગરથી ફાટવા લાગ્યું. એણે દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો. એ બોલ્યો કે ‘જગત કહેતું હતું કે મારે દીકરી છે; પણ ના, આજ જાણ્યું કે મારે તો દીકરો છે !’

૩. વાર્તા

✓ ટૂંકી વાર્તામાં જીવનનો એક અંશ—એક વિશિષ્ટ પ્રસંગ મુખ્યત્વે આપવામાં આવેલો હોય છે. બ્યારે જીવનના વિશેષ અંશ—અનેક પ્રસંગ સંકળાયેલા નિરૂપવાના હોય છે ત્યારે કલેવર મોઢું થાય છે. વાર્તાના આ કલેવર પ્રમાણે એના બે વિભાગ પડે છે : ૧. નવલિકા, ૨. નવલકથા. સામાજિક તેમજ ઐતિહાસિક અનાવોમાંથી વસ્તુ લઈ આ બેઉ પ્રકાર વિકાસ સાધે છે. આમાં ‘નવલિકા’માં ખંડ-કાવ્યની જેમ એક મુખ્ય પાત્ર પાછળ જીવનના અમુક જ પ્રસંગ ગૂંથવામાં આવે છે અને થોડાં પ્રકરણોમાં કથા પૂરી કરવામાં આવે છે. નવલકથા મહાકાવ્યની જેમ મુખ્ય પાત્રના જીવનના સમગ્ર પ્રસંગ નિરૂપિત કરે છે. એમાં પ્રકરણ પણ મોટાં અને બહુ સંખ્યામાં હોય છે.^૧ નવલિકા અને નવલકથાની પ્રણાલી આપણને પશ્ચિમના સાહિત્ય-

૧. ખાસ કરી ‘નાટક’ને લક્ષ્ય કરી સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યના ગ્રંથોમાં દ્રષ્ટિ રાખવાની રાખ. ‘નવલકથા’ મહોત્સવમાં જાહેર છે. ૨. ગીત; ૩. ગિરિદંડ.
૩. પતાકા, ૪. પ્રકરી અને ૫. કાર્ય. વાર્તામાં પણ આ પાંચે અનિવાર્ય

માંથી મળી છે; આજે તો ગુજરાતી સાહિત્યનાં એ બેઉ મહત્ત્વનાં અંગ થઈ પડી છે.

આના લેખનમાં પ્રકરણને આરંભે જે સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે તે બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવાની હોય છે. મુદ્દા અહીં પ્રકરણનાં મથાળાં બને છે—અને પ્રકરણના અંતર્ગત મુદ્દા પ્રકરણનાં મથાળાં નીચે નોંધવા જરૂરી બને છે.

નવલિકા તેમજ નવલકથાનું પૂર એટલું વિપુલ હોય છે કે અહીં નમૂના તરીકે આપવા જતાં ઘણાં પાનાં રોકાય. અહીં તેથી ઉપયોગી એવી નમૂનેદાર થોડી નવલિકાઓ અને નવલકથાઓની યાદી જ આપી સતોષ લેવો પડે છે.

નવલિકા—પૃથિવીવલ્લભ (ગુનશી), રાજસૂત્ર (રસિકદાસ પરીખ), વળામણાં (ખલાલાલ પટેલ) વગેરે—આ દિશામાં આપણે ત્યાં પ્રયત્ન કાર્ષક થોડો છે. નવલિકા જેવડું કદ ધારણ કરતી સંખ્યા બને છે. આ પાંચિનાં લક્ષણ આ છે :

૧. ખીજ—સમગ્ર પ્રબંધનું એ અંતિમ ફળ લાવવાનું છે તેનો આરંભમાં નહિવત્ ઉલ્લેખ એ ખીજ.

૨. પિંડુ—વાર્તાની સળંગસૂત્રતા ન વહે એ રીતે પ્રસંગને નિરૂપતા જતું એ પિંડુ.

૩. પતાકા—નાયક વગેરેને અંતિમ રૂપ, મુખી લઈ જવા વાર્તાના નિરૂપણમાં ફોહોદેશ વચ્ચે વાર્તાના પ્રવાહનું બાપક સંધાન એ પતાકા.

૪. પ્રકરી—કથાવંદુગમાં કવચિત્ અવ્યાપક એવી આવરણક નિરૂપણ તે પ્રકરી.

૫. કાર્ય—વાર્તાનો કાર્યમાં પરિણમતો ઉપસંહાર.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ વાર્તામાં બધેએ અબધે આ પાંચે આવરણ આવી રહે છે. લેખકને સાવધાન હોય તો આ આવરણોઓની મદદથી વાર્તા રોચક અને ચોક્કસ રાખી શકે છે.

બંધ પાનાંની આપણે ત્યાં વાર્તાઓ છે; પણ એ બધી મોટી દૂંડી વાર્તાઓ સામાન્ય રીતે છે.

નવલકથા—કરણધેસો (નંદશંકર), ગુલાબસિંહ (મણિલાલ નમ્હાર્ક), પાટણની પ્રભુતા-ગુજરાતનો નાય-રાખધિરાજ-ભગવાન કૌટિલ્ય-સ્વપ્રદક્ષા-જય સોમનાથ (મુનશી); દિવ્ય ચક્ર-પૂર્ણિમા-આમલકમી-ક્ષિતિજ (રમણલાલ દેસાઈ), સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી-ગુજરાતનો જય-ગુલસી ક્યારો (મેઘાણી), ચૌલાદેવી-રાજકન્યા-કર્ણાવતી-વાયિનીદેવી (ધૂમકેતુ), હરિયાલાલ-દેસ દીવાન (ગુણવંત-રાય આચાર્ય), મળેલાં જીવ-મીર સાથી (પન્નાલાલ), જનમટીપ-લખ્યા લેખ (ઈશ્વર પેટલીકર)

શ્રી. નારાયણ વિસનજી દક્કર, દેલવાડાકર, શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ જેવા વિદ્વાનોની અનેકવિધ નવલકથાઓ જાણીતી છે.

સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગ એ મદાનવલકથા છે, જેને સ્વ. ચંદ્રશંકર શુક્લે 'સરસ્વતીચંદ્ર-પુરાણ' ગણાવ્યું છે-એટલું એનું મહત્ત્વ છે.

૪. ચરિત-લેખન

(૧) જીવનચરિત

એક રીતે વાર્તા-લેખનનો આ એક પૈટાપ્રકાર જ છે. એમાં કોઈપણ એક વ્યક્તિનો જીવનવૃત્તાંત નિરૂપવાનો હોય છે. આમાં કલ્પનાનો લેણ પણ આશ્રય, છટ નથી. એ વ્યક્તિના જીવનના સત્ય પ્રસંગોને જ આપવાના હોવાથી લેખકે ખૂબ સાવધાની રાખવાની હોય છે:

૧. વર્ણનક્રમે જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધીના (આ જીવતી વ્યક્તિનું ચરિત આપવાનું હોય તો નક્કી કરેલી સમયમર્યાદા સુધીના) બનાવ વ્યવસ્થિત રીતે ટપકાવી લેવા જોઈએ.

૨. એ નોંધણીના ક્રમે જીવનના પ્રધાન પ્રસંગ અપાયા પછી જે કોઈ ગૌણ પ્રસંગો હોય તે જુદા ટપકાવી એમાંને મૂળ પ્રસંગોને પોષણ મળે એવે રથળે ગોઠવવા જોઈએ.

૩. ચરિતના વિષયરૂપ અનેકી વ્યક્તિના ઉદાત્ત ગુણ આખા લેખનમાં બરોબર વ્યક્ત થાય એ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવા લેખકે પૂરતી સાવચેતી ગમવી જોઈએ.

નમૂના તરીકે પ્રથમ એક જીવન-ચરિત જોઈએ :

વિદ્વલભાઈ પટેલ

“ X X ગુજરાતમાં ફળદ્રુપ ચરોતરના હરમસદ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ માં વિદ્વલભાઈનો જન્મ થયો. પુત્રનાં લક્ષણ પાર-જ્ઞામાંથી જ માલુમ પડે એ મુજબ બાળકે વિદ્વલ તોફાની હોઈ બીજાને હેરાન કરવામાં મજા માણતો. શાળામાં બધા વિદ્યાર્થીઓ પર એ પોતાનો દાબ બેસાડતો અને વખત આવે શિક્ષકોને પજવવામાં પાછી પાની કરતો નહિ. એણે ૧૮૯૫ માં કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી અને ગોધરામાં વકીલાત શરૂ કરી.

એ જ અરસામાં (નાનાભાઈ) વલ્લભભાઈ પણ વકીલ થયા અને બંને ભાઈઓએ બેરસદમાં પોતાનું ચાણું રાખ્યું. પોતાના જીવિયાતુર્ધને લીધે એઓ આગળ ધપતા ગયા અને થોડા સમયમાં કુશળ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે પકાવા લાગ્યા. ત્યારબાદ બેરિસ્ટર થવા માટે વિદ્વલભાઈ વિલાયત ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરીને એઓ મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરવા લાગ્યા.

જાહેર જીવનની શરૂઆત

મુંબઈના વિશાળ ક્ષેત્રમાં વિદ્વલભાઈ ઘૂમ્યા અને અનેક જાહેર સંસ્થાઓના કાર્યમાં એઓ રસ લેવા લાગ્યા. લોકસેવાની શરૂઆત તો એમણે ૧૯૧૨ માં ખેડા જિલ્લાની લોકલ બોર્ડના સભ્ય તરીકે કરી હતી. ૧૯૧૪ માં એક પગલું આગળ વધીને ખેડા જિલ્લાના પ્રતિનિધિ તરીકે એઓ મુંબઈની ધારાસભામાં બેઠા. ત્યાં એમણે ‘ હરજિયાત અને મફત કળવણી ’નો કાયદો પસાર કરાવ્યો. X X પરિણામે મુંબઈ પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ

અને જિલ્લા લોકોને જોડીને પોતાના શહેર કે જિલ્લામાં પ્રાથમિક કેળવણી મંદિર ને ફરજિયાત કરવાની છૂટ મળી. આમ આપણા પ્રાંતની કેળવણીને આગળ ધપાવવામાં શ્રી. વિદ્વત્સાહએ બહુ અમત્યનો ફાળો આપ્યો હતો.

વખત જતાં એમની કારકિર્દી વધારે ઉજ્જવળ બની અને એઓ પોતાનો બધો સમય જાહેર પ્રવૃત્તિ પાછળ જ ગાળવા લાગ્યા.

વડી ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે

ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં જ્યારે 'હિંદુસ્તાનની વડી ધારાસભાને પોતાના પ્રમુખ ચૂંટી કાઢવાનો દરક મળ્યો ત્યારે સ્વરાજ્ય પક્ષ તરફથી શ્રી. વિદ્વત્સાહ પટેલે ઉમેદવારી કરી, અને એમાં એમને વિજય મળ્યો. આવી સભાનું સૂકાન હાથમાં લેનાર પ્રથમ વિદ્વત્સાહ પટેલ હતા. x x જ્યારે શ્રી. વિદ્વત્સાહ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા ત્યારે પ્રજા તરફથી ચૂંટાયેલા સભ્યો પૈકી પંડિત મોતીલાલ નહેરુ, પંડિત મદનમોહન માલવિયા, લાલા લજપતરાય ને મિ. મહમદ-અલી ઝીણા જેવાં દેશનાં મહામૂલાં જવાહીર પથ હતાં. સરકારના પક્ષમાં પણ અનેક બાહોશ ને અનુભવી અમલદાર હતા.

આવી મહાન સભામાં કોઈના પથ પક્ષ સીધા સિવાય, કોઈને પથ વિના કારણ નારાજ કર્યા સિવાય, સૌના હક્ક રક્ષાય કરવું, કામદાજ માટે મુકરર થયેલા નિયમોનું પાલન કરવું ને સભ્યો પાસે કરાવવું, અને ચર્ચા દરમિયાન સભાનું ગૌરવ જળવાઈ રહે એની કાળજી રાખવી આ બધી ફરજો કંઈ નાનીસની નથી; છતાં કાયદા અને નિયમોના પાલન માટેના એમના આગ્રહથી, એમના નિષ્પક્ષ-પાત નિર્ણયોથી અને દરેક સભ્યના, આખી સભાના, તેમજ પ્રમુખ તરીકેના પોતાના હક્કોનું ચીવટથી રક્ષણ કરવાની ઈતેજારીથી એમના આધ્યાનું જવાબદારી-ભરેલું કામ પાર પાડવામાં વિદ્વત્સાહ પટેલ મોટે ભાગે સફળ નીવડ્યા હતા. કોઈપણ સરકારી કે પ્રજા સભ્યને એમની જૂલ બતાવી, જરૂર પડે તો ઠપકો આપતાં

ડ્યો નથી. એમના નિર્ણય ઘણી વાર સરકારી અમલદારને રુચે નહિ એવા હતા, છતાં એમની સત્તાની રૂએ, કાવંદાને આધારે, અપાયેલા એ નિર્ણય સરકારને પણ સ્વીકારવા પડતા. x x આમ ખંત અને કાબેલિયતથી, તેમજ નિષ્પક્ષપાતપણા અને નીકરતાથી એમણે પ્રમુખનો ઓખો દિવાળ્યો હતો અને દિંદોઓ પણ જિંચા ઓખા પર સારી ગેતે કામ કરી રોકે છે એમ પુરવાર કરી આપ્યું હતું.

જીવનની સંખ્યા

આમ ચાર વર્ષ સુધી સતત મહેનત કરીને એમનું શરીર ઉઠે જીવું થઈ ગયું. એવામાં દેશમાં સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ થઈ. વિદ્વલમાઇ પટેલથી ધારાસભાના પ્રમુખની પુરસ્કી પર બેસી ન રહેવાયું. એમણે પોતાના ઓખાનું રાજીનામું આપ્યું અને એઓ પોતાના અનેક દેશમાંધોની માફક, બખ્ખે વાર કારાગૃહના સળિયા પાછળ પુરાયા; પરંતુ ત્યાં બેઠે વાર એમની તબિયત ઘણી બગડવાથી એમને છૂટા કરવામાં આવ્યા અને સારવાર માટે એઓ સુરેષ ગયા. એમનો રોગ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. આખરે સને ૧૯૩૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં એમણે વિધેનામાં દેહત્યાગ કર્યો. એમની રમસાનયાત્રામાં હજારોની સંખ્યામાં મુંઝવણવાસીઓએ બાગ લઈને મરહૂમ દેશભક્ત માટે માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરી.”

(ધિજરતનલાલ અહીક)

(૨) આત્મચરિત

સામાન્ય રીતે જીવનચરિત જેમ અન્ય લેખકોને હાથે લખવામાં આવે છે, તેમ પોતાથી પણ પોતાનું જીવનચરિત લખી શકાય છે. આપણે ત્યાં આ પ્રકાર બહુ જ સર્વાદિત સ્વરૂપમાં હતો. કવચિત જ મહાકવિ બાણે જીવાને હાથે ‘કાદંબરો’ના આરંભમાં આત્મચરિત સંક્ષેપમાં નોંધાયેલું છે. આ પ્રકારનો પણ આપણે ત્યાં મુખ્યત્વે

પશ્ચિમના આ પ્રકારના સાહિત્યમાંથી સહારો મળ્યો છે. મ. ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’ ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અણમૂલું રત્ન છે. એમણે પોતાના જીવનચરિત્રને સત્ય સ્વરૂપમાં આલેખી આપ્યું છે.

ટૂંકમાં જો આત્મચરિત્ર આપવામાં આવે તો એમાં માત્ર જીવનના બનાવ કોઈપણ જાતની આત્મસ્વાધાના લેણ વિના આપવામાં આવે છે. પરંતુ આવાં ટૂંકાં આત્મચરિત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખાસ મળતાં નથી; મોટાં ‘આત્મચરિત્રો’માં નર્મદની ‘મારી દુકીકત’, મ. ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’, કાકા કાલેલકરની ‘સ્મરણયાત્રા’, શ્રી. મુનશીનાં ‘અડધે રસ્તે, સીધાં ચડાણ’ વગેરે, શ્રી. ધનસુખલાલનું ‘આથમતે અજવાળે’ એ મહત્વનાં છે.

આપણે ત્યાં પશુ-પક્ષીઓ વગેરે આત્મચરિત્ર કહેતાં હોય એવી રીતના પ્રયત્ન થયા છે; પરંતુ આ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આત્મચરિત્ર નથી. એ રીતે તો કેટલીક નવલકથાઓ, કેટલીક નવલિકાઓ અને કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓ પણ લખાયેલી છે; પણ આ સર્વનો નિષ્પત્તિ તો જુદો લેખક જ હોય છે, એટલે નિબંધ નવલકથા નવલિકા એવા પોતપોતાના સાહિત્ય-પ્રકારમાં એ જાય છે; એ કાંઈ આત્મચરિત્ર નથી.

(૩) રેખાચિત્ર

‘જીવનચરિત્ર’ના પાયા તરીકે રેખાચિત્ર એ નામનો એક સાહિત્યપ્રકાર પણ આપણે ત્યાં ખીલ્યો છે. એમાં વ્યક્તિનું રેખાચિત્ર આપવામાં આવ્યું હોય છે તે લેખકે પોતે જ તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો જે જાતનો અનુભવ મેળવ્યો હોય છે અથવા તો તે તે ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક વ્યક્તિના જીવનની પોતા ઉપર જે છાપ પડી હોય છે તેની છાયા આપતું જ હોય છે; તેથી જ એ વ્યાપક ચરિત્ર બની શકતું નથી. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, લીલાવતી મુનશી, ‘સાંદીપની’, કાકા સાહેબ કાલેલકર વગેરેના આ જાતના પ્રયત્ન ખૂબ જાણીના છે.

અહીં શ્રીમતી લીલાવતીએ લખેલું એક રેખાચિત્ર જોઈએ :

સૌ. કરતૂરખા ગાંધી

“ગમાયણના સીતા માતાની અને મહાભારતનાં દ્રૌપદીની કથા ભગતખડના બને છેડે કથા આર્યગૃહમાં અજાત હતો ? ગૌરી અને સાવિત્રીના વ્રતથી કન્યાઓ બાળવયમાંથી જ એમને ઓળખે છે. સુખ અને દુઃખમાં પતિની સાથેના સહધર્મચારનું મૂલ બાલ્યકાળના કાર્યમાં મંત્રરૂપે જ મૂલ્યમાં આવે છે. સૌ. કરતૂરખાનું જીવન એવા જ સહધર્મચારની સાક્ષીરૂપે આપણી સમક્ષ છે.

સૌ. કરતૂરખામાં જાનનો આડંબર કે વાક્યપદ્ધતિ નથી વિદ્યતા મેળવવા એમણે કદીયે ઉદ્ધોમ કર્યો નથી. મહાત્માજીના પત્નીપદનો ગર્વ એમના મુખ પર કદીયે દેખાયો નથી. ગાંધીજીના જયનાદ સાંભળતાંએ એ સાદા કરતૂરખા જ રહ્યા છે. પ્રતિકૂળ મંત્રોગોમાં એમની પતિભક્તિ અળી નથી, એમના વિજય એને ગૌરવમાં એમણે અર્ધો દિરસો કદીએ માગ્યો નથી. ગાંધીજીની મહાતુલાવના એમનાથી નહિ સમગ્રી શકાઈ હોય ત્યા માત્ર અચળ શ્રદ્ધાથી એ એમને અનુસર્યા છે, કન્યાદત્તી બિની વગળાથી એમણે એમને દત્તાડ્યા નથી.

વમગ વિદ્યતાએ બાપુજીનું જીવનકાર્ય એમણે સમગ્રી લીધું છે. અને બાપુજી અત્યારે કેદમાં છે ત્યારે એ સગળ ભાવે એમના હૃદયમાં જેટલું વરસુ છે તેટલું કરી ગયા છે.

સૌ. કરતૂરખાએ અત્યાર સુધીમા કેં ઓછા બલિદાન આપ્યા નથી. બાળપણથી દૃઢ થયેલી કેટલોક માન્યતાઓને તિલાંજલિ આપતાં શરૂઆતમાં એમને ઘણું માનસિક કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હશે દક્ષિણ આફ્રિકાના મહાન યુદ્ધમાં સર્વસ્વ આપતાં એમણે પાકું વાળીને જોયું નથી દિંદમાં અત્યારે ગાલતી મહાન લડતમાં પતિ અને પુત્રોને જોઈમાં વળાવતાં એમણે અપાર ધોગજ રાખી છે.

સૌ કરતૂરખા એટલે સૌમ્ય મૂર્તિ. બાપુજીના સંન્યસ્તાશ્રમ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર એમણે અતિ ધૈર્યશાલિતાથી ઉપાડ્યો છે. ગૃહસંસારનાં નાનાં મોટાં કાર્ય કંતાં એમણે શ્રમને ગણકાર્યો નથી.

એમની સામર્થ માટે તો કહેવાનું જ શું હોય ! સાદાં મિસિસ ગાંધીની પદવીની તો રામીઓ પણ અદેખાર્થ કરી શકે. બાપુજીની સાથે કરતૂરબાની તરફ પણ લોકોએ હમેશાં પૂજ્ય ભાવ જ દાખવ્યો છે. એ એમની આવકન કે જ્ઞાન ઉપર શીદા ચર્ચ ને કે એમની કાર્યશક્તિ ઉપર મોહિત ચર્ચ ને નહિ, પણ સ્વામીની છાયાસમી વસતી પત્નીની અવિચળ શ્રદ્ધા અને આત્મસમર્પણને લીધે.

એક જ ગુણની સફળતાથીએ જીવન કેટલું મહાન થઈ શકે "

અભ્યાસ

૧. 'વાર્તા' 'વાગ્તા' 'વાત' એટલે શું ? એનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૨. વાર્તા-લેખનમાં શું શું આવશ્યક છે એની ટૂંકમાં વિગતવાર ચર્ચા કરો.
૩. 'દુચક્ર' એટલે શું ? બે ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
૪. ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ સમજાવો.
૫. 'નવલિકા' અને 'નવલકથા'નો ભેદ ટૂંકમાં સમજાવો. અને તમારી પ્રિય પાંચ નવલિકા તેમજ પાંચ નવલકથા ગણાવો.
૬. 'અરિત-લેખન'ના પેટાપ્રકાર કેટલા અને કયા ? સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરો.
૭. 'આત્મઅરિત' એટલે શું ? ગુજરાતીમાં મહત્ત્વનાં આત્મ-અરિત કોણે લખ્યાં છે ?
૮. 'રેખાચિત્ર'થી શું સમજાય છે ? તમે જોને જાણતા હો તેવા ચાર સ્ત્રી-પુરુષોનાં રેખાચિત્ર લખો.

૧૦. સંવાદ-લેખન

આપણે ઉપર વાર્તા-લેખનમાં જોયું કે વાર્તાના જુદા જુદા પ્રકારોમાં જરૂર પડે ત્યાં સંવાદ પણ મૂકવામાં આવે છે. સંવાદ ઓછેવતે અંશે બધાં સર્જનોમાં મળી આવે છે. નવલિકા નવલકથા નાટિકા નાટક અને કાવ્યોમાં પણ એ પ્રચલિત છે, જેમાં નાટિકા-નાટક એ સંપૂર્ણ સંવાદમય હોય છે.

૧. સાદા સંવાદ

સંવાદ એટલે વાતચીત. જે પ્રમાણે આપણે નિત્યની વાતચીતો કરતા હોઈએ તેવી જ સ્વાભાવિકતાથી સંવાદ-લેખન થવું જોઈએ. સંવાદ લેખનમાં નીચેની સૂચનાઓ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાની હોય છે :

૧. વિષયના મુદ્દા પ્રથમ દેખાવી લેવા જોઈએ.
૨. જે જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંવાદ હોય તે તેના પ્રશ્નો અને ઉત્તરો પોતાના વિષયના સમર્થનમાં અનુરૂપ થાય એ રીતે સિલસિલાબંધ નિરૂપાવા જોઈએ.
૩. તે તે વ્યક્તિનું પાત્રાલેખન પોતાના સમર્થનના વિષયને સુસ્ત-પણે અનુસરે છે એની સખ્ત તદ્દેશરી રાખવી જોઈએ.
૪. જે વ્યક્તિઓ કે તેથી વિશેષ વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંવાદ હોય તોય કોઈ પણ એક વ્યક્તિ પોતાના વિષયના સમર્થનમાં ભાષણ કરવા મંડી પડે એટલું લંબાણ ન થઈ જવું જોઈએ.
૫. ઉક્તિઓનું લાઘવ એ ઉત્તમ સંવાદનું લક્ષણ છે, તેથી ઉક્તિઓ ટૂંકી અને સ્પષ્ટ થાય એવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ.

નવલિકા નવલકથા નાટિકા-નાટકોના સંવાદ બધે જ વખતે ચર્ચાત્મક નથી હોતા, કેટલાંય સ્થળોએ એ માહિતી આપનારા હોય છે; ત્યાં માહિતી આપનારની માહિતી વધુ ચોક્કસ બનતી ગય છે એ

પ્રમાણે સાંભળનાર પાત્ર પ્રશ્નો સંતોષ વગેરે ચચારથાને બતાવે એવી રીતે સંવાદની રજૂઆત થવી જોઈએ.

આપણે અહીં થોડા નમૂના જોઈએ :

દરદી અને વૈદ્ય

“દરદી—વૈદ્યરાજ, તમારાં વખાણ મેં અનેક પાસેથી સાંભળ્યાં છે.

તમે નિદાન કરી રોગનું ઓસડ કરાવો છો, એ ખરું કે ?

વૈદ્ય—હા, ભાઈ, લોકોને મારે વિશે શ્રદ્ધા છે. પ્રભુ-દયાથી મને જરા મળે છે. વારુ, પણ તમે કેમ આવ્યા છો ?

દરદી—જુઓને વૈદ્યરાજ, આજ પાંચેક વર્ષ થયાં પેટમાં વામુ પજવે છે, ઝાડો કમજ રહે છે, માથું ભારે રહે છે, ને શરીર થાકી જાય છે.

વૈદ્ય—હા, એ તો તમારા મોઢા ઉપરથી જ જણાય છે. વારુ, તમે દિવસે સૂઓ છો ખરા ?

દરદી—કોઈક વાર સૂઈં છું, કોઈક વાર નહિ. પણ વૈદ્યરાજ, ખાવાનું તો ભાવતું જ નથી. કંઈક ખાઈં છું તો ડીલ ભારેસસ થઈ જાય. અને તેથી કાંઈ કામ સજતું નથી; તેથી પડ્યો રહું છું.

વૈદ્ય—કાંઈ દિવસ દરવા જઓ છો ?

દરદી—ના, સાહેબ. એન જ નથી પડતું. ક્યાં જઈં ?

વૈદ્ય—વારુ, તમને ખાવાનું તો ભાવતું જ નથી, એટલે ખાસ કાંઈ લેતા નહિ હો.

દરદી—કાંઈ લીધા વિના તો કેમ જ ચાલે ? મોઢું સાવ ફિક્કું રહે છે, એટલે થોડો એવડો છે, કોઈક દિવસ બટાકાની પાતરી છે તો કોઈક દિવસ મેથોની ભાજનાં કે પચે એવાં ફુલવડાં લઈં; કોઈક દિવસ જ, હો વૈદ્યરાજ.

વૈદ્ય—વારુ, તમને કાંઈ ચાક કે ફળ ખાવા રુચિ થાય ?

દરદી—ફોર્મા તો જાણે મને કાંઈ ભાવે નહિ, એટલે કેળાં કે એવું કાંઈક મેંથી વધારી લઉં છું.

વૈદ્ય—વારુ, તમને પેટમાં બરાબો તો રહેતો દેશે, પવન છૂટતો નહિ હોય, ધચરદા આવતા હશે.

દરદી—હા, સાહેબ. કાંઈ કાંઈ વાર તો પેટ પણ આફરેલું લાગે, ત્યારે કયાંય ગમે નહિ.

વૈદ્ય—તમે કાંઈ આ પહેલાં દવા કરી છે ?

દરદી—હા, વૈદ્યગજ, કંઈક દવા કરી ચાક્યો પણ કાંઈની કરી કાપી નહિ. પછી તો હમણાં ઉલ્સા ત્રણેક માસથી ત્રિફળા જ લઉં છું. એથી સવારે ખુલાસો થઈ જાય છે. પણ કાંઈક ખાધું કે પાણું એનું એ.

વૈદ્ય—તમારે સાણું થવું છે ?

દરદી—કેમ નહિ ?

વૈદ્ય—તો હું કદું તેમજ કરવું પડશે. ત્રિફળા બંધ કરવી અને સવારે થોડું પાણી પી લાથમાં લોટો લઈ દરરોજ જંગલમાં ચાલ્યા જવું. ઓછામાં ઓછા બેથી ત્રણ માઈલ ચાલ્યા જવું ને હાજત થાય એટલે બેસવું. ખોરાકમાં કડોળ, ચોખા, ખીચડી, તળેલા પદાર્થ બંધ કરવા. ભાણ અને પચવામાં સાગ ફળ અને શાક લેવાં. આટલું કરી પછી બે મહિને મારી પાસે આવજો.”

પ્રસંગ ઉપરથી બોલો થતો હવે એક સંવાદ જોઈએ :

રેલગાડીનો દૂંદો અનુભવ

“સોમલો—અલ્યા, મંગળિવા, માથે પોટલું ઉપાડી આ બપોરે એક વાગ્યે ક્યાં ચાલ્યો છે ?

મંગળિયો—અલ્યા, મને પૂછે છે તે તું જ કહેને—નવલયા હીરજી જેવો રાણગારી તું ક્યાં બિપડ્યો છે ?

સોમલો—એ તો હું નાથિયાના લગ્નમાં જઈ છું. માડી બે વાગે
બપોરે છે તે રોડને જઈ છું.

મંગળિયો—તો હું પણ રોડને જ જઈ છું. મારે ધોળકા થોડુંક
કામ છે.

સોમલો—હું તો કાઠગાંઠ જવાનો છું.

મંગળિયો—તો તો ધોળકા સુધી તો બેળા જ ને ?

સોમલો—હા, હા.

મંગળિયો—તો ઝટ પગ ઉપાડ, નહિ તો ટિકિટનો પાટો નહિ ચડે.

સોમલો—સાચું, લાવ પૈસા, તો હું જ લઈ લઉં.

મંગળિયો—અધ્યા વરણાગિયા, અહીં મામાનું ઘર નહોય. જુદા
જુદા ગામની ટિકિટ એક જણાને ન મળે; એ તો આપણે
બેએ બેસું રહેવું પડશે.

સોમલો—અધ્યા, ઝટ કર. સામે તો લેન લાગી છે !

મંગળિયો—હેં ! ત્યારે દોડ દોડ, ઝટ લેનમાં બેઠા રહિયે.

સોમલો—ચાલ, હું આગળ બેઠો રહું; તું પોટકું ઉતારી બાજુમાં
રાખી બેઠો રહે.

મંગળિયો—અધ્યા, પણ આ તો સો દોઢસો માનવી આડાં બેઠાં
છે; કયારે આરો આવશે ?

સોમલો—ભારે યઈ. મંગળિયા, મોડા પડ્યા. પણ ને ને—પેલો
સિપાઈ બારી પાસે બેઠો બેઠો શું કરે છે !

મંગળિયો—અધ્યા, એની પાસે જ જઈ ? ને, એણે પેલા નાથિ-
યાને ટિકિટ લઈ આપી લાગે છે.

સોમલો—મંગળિયા, મફત નહોય. હું પૂછી આવું ?

મંગળિયો—ના જ તો. શયુગારીને જાય છે તે રૂપિયે પડાવી લેશે.

સોમલો—તો, જા, આપણા બેઉની ટિકિટ તું જ એની મારફત
કઢાવી લે. હું લેનમાં બેઠો રહું; નહિ તો અહીંથી પણ
જગ્યા ગુમાવીશું.

મંગળિયો—(ચાડીવારમાં આવી) સોમલો, કાબ્યા! ચાર ચાર આના-
માં જ પતી મરું. હે આ લારી કોડ-ગાંઘડની ટિકિટ.

સોમલો—પણ, અલ્યા એ સિપાર્થ માણસ તો સારું, નહિ વારું?

મંગળિયો—બહુ સારું માણસ! પેલા સોમચંદ શેઠને પૂછ્યું?
ધધુડાની ટિકિટ લઈ આપી રૂપિયા બે પડાવ્યા!

સોમલો—હે! રૂપિયા બે? મારા! ખૂબ કમાણી!

મંગળિયો—એકલાની નહોય! એમાં તો સિપાર્થથી માંડી રોશન-
મારતર સુધી સોના-ભાગ!

સોમલો—તોખાદ! બધું તંતર આવું?

મંગળિયો—ચાલ, પ્લેટફોર્મમાં ડંકા વાગ્યા, ને સિસોટી પણ વાગી.

સોમલો—ચાલ, બેળા જ ઘૂસિયે. પણ ડબ્બાનું બારણું બંધ છે.

મંગળિયો—એ તો બારીમાંથી ઘૂસવાનું.

સોમલો—પણ ઘૂસવા કાચ દે છે?

મંગળિયો—એ, પેલા કુલીએ પેલા શેઠને ચડાવી દીધા ને શેઠે હાથમાં
રૂપિયો એક મૂક્યો.

સોમલો—તો અજમાવ.

મંગળિયો—(મજૂરની મદદથી ધરાર ગાડીમાં ઘૂસી) સોમલો, ચડી
જા, પાટિયા ઉપર જ.

સોમલો—પણ ચાર આના ગયા!

મંગળિયો—ન જાવ. સાજરમતીથી અંદર ધુસાડી દઈશ.

સોમલો—પણ, આ અંદર તો જાગી : પેલો એમણે ને કાઢિયો
લડી પડ્યા. છોડાવ, છોડાવ.

મંગળિયો—એ તો એમ જ ચાલે! ઉઠ ગાંગરતાં પડાણ.

સોમલો—મંગળિયા, આ તો બારે ત્રાસ આ કરતાં તો ગાડે જ
નીકળ્યા હોત તો?

મંગળિયો—છતી રેલગાડીએ ગાડાં! એ તો એમ જ ચાલે.
ડબ્બામાં ધૂસ્યા પછી રાખ!

સોમલો—અત્યા, પેલો ટી. ટી. આગ્યો !

મંત્રણિયો—પણ તે આપણે શું ? આપણી પાસે તો ટિકિટ છે !

સોમલો—પેલા મેમ્બર શેઠને પકડ્યો. જો જો, શું કહે છે ! લોકલ-ની ટિકિટ મેમ્બર શેઠ મેમ્બરમાં મુસાફરી કરે છે !

મંત્રણિયો—જેયું ? ટી. ટી.એ કાંઈક પકાવ્યું ને કહ્યું કે ધંધુકા ઊતરે ત્યાં યાદ આપજો.

સોમલો—તોખાદ ! આ તે બધું જ આમ ?

મંત્રણિયો—આ જમાનો જ કળગુગનો ! જ્યાં જુઓ ત્યાં એ જ દશા. આ ત્રણ સ્ટેશન ત્રણ એટલે દાઢક વળે !

૨. નાટિકા—નાટક

આ સંવાદ વધુ પ્રસંગ મૂકી લંબાવી શકાય. આમાં ખીળ પાત્રોને ઉમેરી વધુ ગસિક ફળ બનાવી શકાય. એ રીતે એને સંવાદમાંથી નાટકમાં લઈ જઈ શકાય. એવા પ્રકારનો આ એક 'કલાપી'નો દૂકો સંવાદ જુઓ :

જેસજ ને તોળલ—દસ્તિયાતું તોફાન

“જેસજ—તોળલ, મછવો કિનારે પહોંચે એમ લાગતું નથી. તોફાન બહુ ભયંકર છે.

તોળલ—હા, જો, પવન કેવો સૂસવે છે ! મોળાં પવંત જેવાં ઊઠળે છે. જેસજ, તારા સ્વભાવ જેવું જ સુંદર શું તને આ તોફાનોમાં કાંઈ દેખાતું નથી ?

જેસજ—સુંદર લાગવાનું વળી શું છે અહીં ? જો, જો, મછવો અરસા તો પાણીથી બરાઈ ગયો; કેવી જળરી જાલક ! કેમ પાર ઊતરાયો એ સમજાતું નથી. મછવો જરૂર ડૂબી જશે.

તોળલ—એની તને શી ચિંતા ! પૂરમાં આવેલી નદીઓને રમનમાં તરી જાય તેને આ ખાડો શું કરવાની હતી ? મછવો ડૂબશે તે પહેલાં નો દુ જ ડૂબીશ. અને આ ખીચરાં ધણીને તરનાં

નથી આવડતું તેઓને તો કાંઈ જ આશા નથી ! ચાંચિયા સાથે તારું વઢાણ ફૂંચ્યું હતું અને મદાસાગરમાં સાત દિવસ અને સાત રાત સુધી માછલીની માફક છું તરી આવ્યો હતો તો અત્યારે હવે શું છે ?

જેસળ—પણ આજે જીગરાશે નહિ એમ જ જાણે લાગે છે અને મૃત્યુ પછીના વિચારોથી હૃદયમાં કોણ જાણે શું થાય છે !

તોળલ—સમય બારીક છે. જેસળ, પ્રભુનું સ્મરણ કર.

જેસળ—પ્રભુનું સ્મરણ ! તોળલ, કયા પ્રભુનું ? જીવ્યો ત્યાંસુધી પ્રભુને ઓળખ્યો નહિ, હવે કેને સંભારું ?

તોળલ—પણ હજી સમય પૂરો થઈ ગયો નથી. હજી જરા વાર છે.

જેસળ—પણ આ ફૂંચ્યો-ફૂંચ્યો ! કેવો કડકિ ! જો, પેલા સડનો ચાંભસો તૂટી પડ્યો !

તોળલ—ચાંત યા, ચાંત યા; મરણ આવતું હોય તો એને સાચી લે. એ સમય બહુ મંબીર છે અને એ છેલ્લી તકને ખોઈ નાખ નહિ. ચાંત યા. પ્રભુ સદાય કરશે.

જેસળ—પ્રભુનું નામ લે નહિ. તોળલ ! અને વધારે કય લાગે છે.

તોળલ—બહાદુર છુટારા, તારા મોંમાં કવની વાત સાંભળી મને અચંબો થાય છે. અત્યારે તો મારા જેવી બીને તારે દિંમલ આપવી જોઈએ. કરે છે કેમ ?

જેસળ—કરું છું કેમ ? જો, જો, આ કાળાં કાળાં મોળને ! દષ્ટિ પડે ત્યાંસુધી એની એ કાળી તોફાની ઊધસપાચલ ! જાણે હમણાં જ પ્રલય થઈ જશે ! પણ એથી વધારે કાળાં મારાં પાપ, એથી વધારે મોટાં અને અસંખ્ય મારાં પાપ, મારી આંખ આગળ કાપંકર તોફાન મચાવી રહ્યાં છે.

તોળલ—એ વિચાર જવા દે. પ્રભુનું નામ લે. એ સદાય કરશે. સૌનો જોલી એ પિતા તને જરૂર ઉગારશે.

જેસળ—મને પાપીને એ ઉગારશે? નહિ, નહિ; નહિ ઉગારે કાઈ પણ !.....જો, જો. જો ! આ ભેખડમાં મછવો અચડાયો ! માતાઓ બાળકોને વળગી પડી છે.....આહ ! બીયારી પેલો ડોશી પડી ગઈ—હૂણી !

તોળલ—પ્રભુ ! પ્રભુ ! પણ જો, એનું આ નાનું બાળક કેવું ધૂધવે છે ! આ તોફાન તો જાણે એને નવું રમકડું મળ્યું ! પ્રભુ એને સહાય કરે છે; તને પણ સહાય કરશે :

જેસળ—હા, એ નિરપરાધીનો પ્રભુ છે; મારો નહિ..... પણ ત્યાં જો ! પેલો ડોશો ચિડાઈ ચિડાઈને મને ગાળો દે છે. અને સાંજળ, પેલી મેરઘો પણ મારા જ નામને અવાજ આવે છે. ખરું છે; આ મારા એકને પાપે વઢાણુ ફૂંચે છે.

તોળલ—એ બધાં ગભરાટમાં એમ લવે એમાં નવાઈ નથી. એઓ પામર છે. એઓને માફ કર.

જેસળ—માફ તો એઓ મને કરે, તોળલ ! હા, ગઈ કાલે તો મને આંગળી ચીંધનારનાં પણ માથાં ધડધી દૂર પડ્યાં હોત; પણ આજે તો માળ દેનાર પાસે ક્ષમા માગવાનું મન થાય છે. તોળલ, તોળલ, એ બધાં મને ક્ષમા આપે કદાચ, પણ પ્રભુ ક્ષમા નહિ આપે ?

તોળલ—તું માગશે તો આંપરો; કાઈ પણ માનવી ન આપી શકે તેવી ક્ષમા પ્રભુ આપશે...જો, પેલો સુવાન પાપની ક્ષમા પામે છે અને એને એ મળે છે. જો, એનાં અશ્રુઓમાં પણ કેવી શાંતિ છે !

જેસળ—એ પાપ બીજાં. હું તો પાપની જ મૂર્તિ એને શી આશા ?

તોળલ—બોળા જેસળ, તને શું એમ જ લાગે કે પ્રભુ ચોડું પાપ જ માફ કરી શકે છે? પ્રભુની દયા શું શું માપી શકે છે? પ્રભુ દવાળું ન હોય તો કાંઈ જ ઉગારી શકે એમ નથી.

જેસળ—પણ તોજલ, વાત કરવાનો દવે વખત નથી. પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો. અને દવે દમણાં ફૂટશે. ભૂતકાળ—હા ! બપોરે ભૂતકાળ ! ! ત્યાં દષ્ટિ ફેરવતા એક પણ બીજો રંગ નહિ. બધું કાળું ! કાળું ! મેઘની રાત જેવું કાળું ! એ પક્ષી રંગને ધોધ નાખનાર કોઈ જ નથી; એક ધડી પણ દવે ખાકી નહિ ગઈ હોય; એટલામાં શું થાય ?

તોજલ—બધું, જેસળ !

જેસળ—શી રીતે ?

તોજલ—જગ શાંત થા, જરા એસ. તોફાન લાયે મડમડવા કરતું; ફૂલવાનું દશે તો તો ફુગારો, પણ આ ગભરાટથી શું વળશે ?

જેસળ—એસીનેયે શું વળવાનું હતું ત્યારે ?

તોજલ—બધુંયે.

જેસળ—શું મારા ત્રાસને તું દૂર કરી શકશે ?

તોજલ—હા.

જેસળ—ત્યારે તું આજથી મારી ધર્મની બહેન; આ હું નયુગની શુરુ. તું મને ઉમાર. તારા અશ્વમાં મારું આ મસ્તક. મારું. જ્યતર ધડી એ ધડીનું જે હોય તે તારે ખોલે મૂકું છું.

તોજલ—ભાઈ, ભાઈ, મને પગે લાગ નહિ. મને નહિ પણ પ્રભુને જે સોંપવું તે સોપ. પ્રણવ અને પાપને એ એક જ સાચી શકે છે.

જેસળ—મારો પ્રભુ તો તું, તોજલ, મને શરણ આપનાર, મને આશા આપનાર !

તોજલ—એવું બોલ મા. આશા પ્રભુમાં રાખ. શરણ પ્રભુનું લે."

'પ્રભુપગવણતા' તરફ લેખક ખેચી જાય છે એ આ સંવાદની ખૂબી છે. અહીં દવે રમટ રીતે લખવી શકાય એવું એક પ્રસંગ-ચિત્ર જોઈએ :

હોળીના એક

“ [રોરીને નાકે બેચાર ઝાકરા રોળે વળાને ઊભા છે. નારદના હાથમાં પિત્તળની પિચકારી છે. કિરીટની પાસે સીસમની લાકડી છે. બિંદુના હાથ ખાલી છે.]

નારદ—દારતો, આજે ખૂન જ ગમ્મત ઉડાવતી છે.

કિરીટ—હા, ભાઈ, હા ! હું તો કહું છું કે ગમ્મત સિવાય આજે ખીલું કંઈ કરવું જ નથી.

બિંદુ—(મૂઠીમાં રંગ લઈ) આજે મારી સામે કોઈ ગરબડ કરશે તો હું તો એનું મોઢું જ રંગી નાખીશ.

કિરીટ—(હાથમાંની લાકડી પછાડી) અને હું તો માર્યા વિના નહિ મૂકું.

નારદ—ખરું કહ્યું. આજે તો આખા વરસનું વેર વાળવાનો લાગ છે. જેજે જેજે આપણને હેરાન કર્યા હોય તેને જરૂર આપણું પાણી દેખાડવું જોઈયે. કેમ, કિરીટ ?

કિરીટ—ખીલું શું ? (લાકડી ખતાવી) આ લાગ્યો છું જ એટલા માટે.

બિંદુ—(ગંભીર થઈ) ચા...લો ત્યારે એટલું નક્કી કરીયે કે કોનાં કોનાં હાડકાં જોખરમાં થાય તો સારું.

[ત્રણે જણ વિચારવા લાગે છે. એવામાં નારદની નજર કિરીટની લાકડી પર પડે છે]

નારદ—(આશ્ચર્યથી) પણ આ ઘોઠો કોનો હિપાડ્યો છે ?

કિરીટ—(ધીરજથી) જેનો છો તેના જ ધખખામાં પછાડવાનું મને તો મન થાય છે.

બિંદુ—(હોંસબેર) પણ કોના ?

કિરીટ—(દયા ખોઈ) ગરીબ બીચારા નગર—રોડના ! આપણા ઉપર એવો રોડ રાખ્યા કરે છે કે એમની ગાડી નીકળવાની

હોય ત્યારે આપણાથી લખોડીએ રમાય નહિ, ગિલ્લી-દડે
ખેલાય નહિ, પનંગનો દોર પકડાય નહિ !

ખિંદુ—અને શેઠ કંજૂસ પણ કેટલા છે ! બોલ્યોટ રમતાં ને
આપણો દડો એમની એસરીમા મથો તો એકલમ શેઠાણી
ઉપાડી લેવાનાં.

નારદ—(હસી) એમાં શેઠનો શો વાંક ?

ખિંદુ—કેમ નહિ ? શેઠે જ શેઠાણીને શીખવ્યું હશે !

[ત્રણે મિત્રમાંથીમાંલ હસે છે.]

નારદ—એ બધું તો સાચું, પણ આ સાલ આપણે લોકડાં છાંણી
કમાડ છત્રી પાટલી લોકડી ને હાથ આપ્યું તે ઉપાડી
લાભ્યા છિયે. અત્યારે તો, લાલે એ સંતાડ્યું, પણ સંજ
પડશે એટલે તો બધું બહાર લાવવું પડશે ને ?

ખિંદુ—(નિરાંત) તો લાવીશું.

નારદ—અને પછી કાઈ કામ લાગમાં લેશે તો ?

કિરીટ—હવે લીધાં લીધાં ! આપણે વળી બીવાનું કેવું !

ખિંદુ—(વળી મંબીર બની) વા...રૂ, ત્યારે પછી નગરશેઠ
ઉપરાંત બીજા કેને કેને લાગમાં લઈશું ?

નારદ—ઠીક સંભાર્યું. મારો ઘણાં ઘણાં માટે વિચાર છે. (દિલ-
ગીરીથી) પણ કેટલાક તો આજે આપણું નામ સુધ્ધાં નહિ
લેવાના. (હોશિયારીથી) સમજે ખગને કે શેરીમાં નીકળ્યા
તો ખિસ્સાં ખલાસ મઈ, જશે !

કિરીટ—સાચી વાત છે. છેલ્લા પા કલાકથી કાઠ ફરક્યું પણ છે !

[એ જ ઘડીએ શુસ્સામાં લાલપીળા યતા ગોપાલદાસ નગરશેઠ
પ્રવેશે છે. મિત્રજન અંગે પાધડી જાતી પહેરાઈ છે, ખેસ જમીન
સાથે મસકાય છે. ઘોતિયું પગમાં ભરાતાં માંડ પડતાં બચે છે.]

નારદ કિરીટ ખિંદુ—(કૂદતા ખેલતા) હોળાનો પૈસો, હોળાનો પૈસો !

ગોપાલદાસ—અથવા છોકરાઓ, તમે ધારું છો શું ? પેલી કંકુ ડોશીએ મને ફરિયાદ કરી કે છોકરાઓએ મારું ધોકણ લઈ લીધું છે. પેલો મારો મોદન ગુમાસ્તો કહે છે કે પોતાના ભેડા નથી જડના. આટલું ઓછું હતું કે મારી એકની એક લાકડી ચોરી ગયા ? (રોડથી) બોલો, કાણે લીધી છે !
[પોતાની પાછળ લાકડી રાખી કિરીટ પાછે પગે દૂર જતો જાય છે.]

નારદ—(દિમનથી) અમે કાઈએ નથી લીધી. (નમ્ર બની) નકામું આજ ન ચડાવો.

ગોપાલદાસ—(ડોકું જંચું નીચું કરી) હું તમને બધાને ઓળખું છું. તમે ચોરી ન હોય તો જાણ કર્યાં ?

બિંદુ—(શાંતિથી) તમે અમને બીજું અંધું કહેજો, પણ ચોર ન કહેશો.

ગોપાલદાસ—શું કામ ન કરું ? સાત વાર ચોર—લુટારા—બહાર-વટિયા કહેવાનો—કહેવાનો—કહેવાનો.

[નારદ અને બિંદુ એપરવાઈથી સાંભળે છે. દરમિયાન કિરીટ પણ લાકડી સંતાડીને પાછો આવી પહોંચે છે.]

ગોપાલદાસ—અને ઉપરાંત હવે તો હું તમારા મગજની રાહ પણ કાઢી નાખવાનો છું. બપોર સુધીમાં જો મને મારી લાકડી પાછી નહિ મળે તો તમારે માથે મોળા ભરે છે એમ સમજાવે.

બિંદુ—(હળવેકથી) એટલે શું તમે અમારું ખૂન કરવાના છો, એમ ? (ચિંતાતુર જોયે) તો પછી તમને ફાજદાર ફારસીએ ચડાવશે એનું કેમ ?

ગોપાલદાસ—(બિંદુનો હાથ પકડી) આમ આવ, લુચ્ચા ! બોલતાં લાજતો નથી ? તને વસંતરાય પાસે પકડાવું નહિ તો મારું નામ નગરશેઠ ગોપાલદાસ નહિ.

નારદ—(મોટપથી) બવા દો. હાકરું છે. (હાથ પહોળા કરી) ને તમે તો આપ્યા નમસ્તો મોક છો.

[બિંદુનો હાથ છોટી ગોપાલદાસ નારદ તરફ ફેરે છે. ગુસ્સામાં એમના હોઠ ફફડે છે; પણ એ કંઈયે બોલે એ અગાઉ ફિરીટ માથું મારે છે.]

ફિરીટ—(લાડ જેમ) એટલે નગરશેઠ, તમારે તો અમને પૈસા આના રૂપિયા આપવા જોઈએ.

ગોપાલદાસ—(કરી આંખે) બહું મળશે; વસંતરાય કાકા પાસે માગજો.

બિંદુ—(આસને ઝડી) ત્યાગ તમે કશું નહિ પરખાવો ! સવાના પહોરમાં તમાગ મોહન જેવાએ પણ એ પૈસા આપ્યા હતા.

ગોપાલદાસ—(લાગ જોઈ, હસતાં હસતાં) એા હો હો હો ! ત્યારે કહેતા તું નથી ! એ જ એને કશું હલકું કે માગ પૈસાની તમને બોણી કરાવે એટલે આપ્યા દિવસમાં તમને દગલાખંધે કમાણી થાય.

[ગોપાલદાસ ખીજ બાજુ ફરી હાકરોને હેતવાના ગર્વથી છીંકણી સૂંધવા લાગે છે.]

નારદ—(ફિરીટને અને બિંદુને-ધીરથી) તોય મારે છે.

ફિરીટ—(ધીમા અવાજે) એમ જ. પણ આપણે એને પૂરા પહાડું જોઈએ, કેમ બિંદુ !

[બિંદુ શાંત સ્વનથી એની હા લણે છે. પછી ગોપાલદાસની નજીક જઈ મોટા ખૂંખારા ખાય છે.]

ગોપાલદાસ—કેમ અલ્યા ?

બિંદુ—(ગળવામાંથી હબ્બુ કાઢી) એક, આ આપનો હબ્બુ પાછો લો.

ગોપાલદાસ—(છોટી આંખે) કેમ ?

ખિંદુ—કાગળ કે એ એકદમ અપશુકનિયાળ લાગે છે. એ આપ્યા પછી અમને પાઈતી પેદાશ નથી થઈ. કેમ શેડ, આ તમારો જ ઢબલુ છેને ?

નારદ—(ખિંદુના હાથમાંથી ઢબલુ લઈ, તપાસ્યા પછી) અરે ! ખીલ કાઈતો નહિ હોય. જોને, ૧૮૭૮ માં તો એનો જન્મ છે ! કહોને કે ઝગભગ શંકની ઉમરનો !

કિરીટ—(સહેજ આરનેથી) અને લગભગ સરખી જ અક્કલનો. [ગોપાલદાસ એ શબ્દ સાંભળી જાય છે.]

ગોપાલદાસ—(ધૂંઆપૂંઆ થઈ) જોઈ લેજો. હવે તો હું વર્મન-ગાયને જોલાબ્યા વિના રહેવાનો નથી ! જોઈ હું કે તમે કેવીકે દોળી પ્રગટાવો છો ! (આંગળાં બતાવી) તરુ બદમાશોને આજે જેડી પડશે. તૈયાર રહેજો, મધેડાઓ ! [પીક ફેરવી ગોપાલદાસ જવા લાગે છે.]

નારદ—(ગુસ્સો દાખી) ડાસે ગાળ દીધી !

કિરીટ—(તુરત) તો પછી આ પિચકારી છે કોના મારે ?

ખિંદુ—(હજવા કુકમથી) અભાવ મારો.

[તત્કાળ નારદ ગોપાલદાસને લાલ લાલ રંગથી રંગી નાખે છે. એમાંથી એઓ સ્વસ્થ થાય એ અમાલે તો રોળી મુકુચકર થઈ ગઈ હોય છે.] ” (મથવત સ. પંડ્યા)

નાટિકા—નાટકમાં આવતા પ્રસંગોમાંના પ્રત્યેકનું સામાન્ય રીતે એકેક દૃશ્ય રજૂ કરવામાં આવે છે. આ પ્રત્યેક દૃશ્ય પડો ખસેડી પાત્રોના પ્રવેશના રૂપમાં રજૂ થતું હોવાથી એને પ્રવેશ પત્ર કહેવામાં આવે છે. આવા થોડાં દૃશ્યો કે પ્રવેશોનો અંક બને છે, એક અંકમાં પૂરું થતું નાટક એકાંકી કહેવાય છે. હાલ ભજવાતા નાટકોમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ અંક હોય છે. સંસ્કૃત નાટ્યસાસ્ત્ર પ્રમાણે નાટિકા-નાટક વગેરેના અનેક ભેદ છે; પણ ગુજરાતીમાં એવા ભેદ ખાસ પ્રચલિત,

નથી અત્રેજી પદ્ધતિને અનુસરી હાલ એકાકી નાટક ખૂબ લખાવા લાગ્યા છે ૧

અભ્યાસ

૧ સવાદ એટલે શું ? સવાદનું આલેખન કેવા સ્વરૂપમાં થવું જોઈએ ? અને સવાદમાં શું શું લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે ?

૨ સાદા સવાદ અને નાટકીય સવાદમાં શો તફાવત છે ? બનેતું એક એક ઉદાહરણ આપી સમજાવો

૩ નીચેના વિષયો ઉપર સરળ સવાદો રચો.

મોગની મુસાફરી, કસરતની જરૂર, પન્દેશ જતો પુત્ર અને માતા, ત્રિપ કિશ્મ ઉપર મે મિત્ર, થોડા અને કૂતંગમાં કોણ વધુ ઉપયોગી, વેપારી અને ખેડૂત વચ્ચેનો સબ્ધ, માતૃભાષા-દ્વારા શિક્ષણ ઉપર બે વિદ્યાર્થી કૃત્રા અને નદી વિશે બે બહેન, વિદ્યા અને લક્ષ્મીમાં કોણ ઉત્તમ એ વિશે મે મિત્ર

૪ નીચેના વિષયો ઉપર નાટકીય મવાદો લખો

વિમાનમાં થોડા મિત્રોની મુસાફરી, લડાઈના મેદાનમાં બે યુદ્ધ, લગ્નની ધામધૂમ, પાણીશેરડે સ્ત્રીઓ, દારૂડિયાના તોફાન, લક્ષ્મીનો મદ, દબનો રોહટ, શિનાથનું દિલ્હીમાં પ્રદ થવું તે નાસી છૂટવું

૧ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નાટિકા-નાટકો વગેરેની રચનામાં ૧ કૃત તરફ લઈ જનાર આરભ ૨ કૃતની પ્રાપ્તિ માટેનો યત્ન, ૩ કૃતની પ્રાપ્તિની આશા ૪ વિ નોના અવાવે પ્રલપ્તિની સંભાવના, અને ૫ દાખલનો લાભ, આ પાંચ અવસ્થા ૧ બીજની ઉત્પત્તિ-૨૫ મુખ, ૨ પ્રોપાયના ખર્ચ દર્શન-૩૫ પ્રતિમુખ ૩ પ્રોપાય જમાવા-૨૫ ગર્ભ, ૪ પ્રોપાયને શાપ વગેરેના અતરાય-૨૫ વિમર્શ અને ૫ મુખસંધિ વગેરે માં નખાયલા બીજનો પિકાસ થતા કૃત છવાયેલા પ્રસંગોનું અદ્ભુત રીતે એક ૨૫ નિર્વહણ, એ પાંચ સંધિઓ તાલે સડનાઈ ૫ ૧૪૭ની પાદટીપમાં આપેલી પાંચ અર્થપ્રકૃતિ ગાથે રસિક રીતે આવી રહે છે નાના નાટકોમાં બધી સંધિઓ જરૂરની નથી હોતી અત્યારે યુરોપીય પદ્ધતિનું પ્રાધાન્ય છે જેમાં પણ સંધિઓ-અવસ્થાઓ-અર્થપ્રકૃતિઓ જરૂરી રહે છે ન

૧૧. નિબંધ-લેખન

‘નિબંધ’ શબ્દ આપણે ત્યાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ પ્રયોગાયેલો મળે છે. એક વિષય લઈ એને વિશે ગદ્ય કે પદ્યમાં સૂચક માહિતી આપતી એ ‘નિબંધ’નું લક્ષણ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયમાં આખ્યા પછી નિબંધ-લેખન સાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ અંગ જ બની ગયું છે. આજે એ માત્ર ગદ્યમાં જ લખાય છે. કોઈ પણ એક વિષય—પછી એ કોઈ પ્રાણી-પદાર્થ—પ્રસંગ-કાર્ય—પ્રવાસ કાર્યપણ કાલ્પનિક પ્રસંગાદિ ઉપર લેખક વ્યવસ્થિત રીતે માહિતી આપવા ચાહે છે એનો ‘નિબંધ’માં સમાવેશ થાય છે.

નિબંધ-લેખન માટે નીચેની સૂચનાઓ લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈએ :

૧. જે વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય તે જ પ્રાણરૂપે સમગ્ર નિરૂપણમાં હોવો જોઈએ; એમાં બીજા કોઈ વિષયની નકામી ધાલમેલ કરી વિષયાંતર કરવું ન જોઈએ.

૨. જરૂર પડે ત્યાં અંગ તરીકે સમર્થક સ્વરૂપમાં બીજો ગૌણ વિષય લાવી શકાય; પણ એ પ્રાણરૂપ થઈ જાય એ પ્રમાણે નહિ.

૩. વિષય-નિરૂપણનો ક્રમ એના એક પછી એક મુદ્દાને સાંકળી લેતો હોય એ પ્રમાણે અપાવો જોઈએ.

૪. નકામું લંબાણ ન થઈ જાય એ માટે પૂરતી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. નકામું લંબાણ વિષયની પકડને દીધી કરી નાખે છે; તેથી વિષય-નિરૂપણનો હેતુ માર્યો જાય છે.

૫. ભાષારીતી એ નિબંધનું આવશ્યક લક્ષણ છે. જે વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય તેમાં વિચારો સૂચક રીતે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સરળ છતાં ઔઠ રીતે મૂકવામાં ન આવે તો લેખક ધારી અસર ઉત્પન્નવી શકતો નથી.

૬. આવશ્યક સ્થળે રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો પણ ઉપયોગ વિષયની પકડ મજબૂત બનાવે છે.

૭. નિબંધનો ઉપસંહાર એનું પ્રધાન ભૂષણ છે. લીધેલા વિષયના આદિ મધ્ય અને અંતની એકસૂત્રતા રહે એ રીતે અંતભાગ આવશે જોઈએ; લેખકનું તે તે વિષય વિશેનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ રીતે અંતમાં જ વ્યક્ત થાય છે તે સ્પષ્ટ રીતે તરી આવવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે નિબંધ-લેખનમાં નીચેના મુદ્દાઓમાં ખંડ પાડવાથી સરળતા થાય છે : ૧. વિષયનિર્દેશ, ૨. વિષયની જરા વિસ્તારથી સમજૂતી, ૩. વ્યવસ્થિત સંજ્ઞાત, ૪. મુખ્ય દોષની ચર્ચા આવશ્યક હોય ત્યાં એવી ચર્ચા—ન હોય ત્યાં વિષયને લગતી વિશિષ્ટતા, અને ૫. મુદ્દાઓનો ઉપસંહાર. અંત હૃદયગમ ત્યારે જ બની શકે કે સ્વીકારેલા મુદ્દાઓને સરળતાથી આટોપી લેવામાં આવે. આ રીતે મુદ્દા સૌથી પ્રથમ અલગ નોંધી લઈ પછી એઓના આધારે નિબંધ-લેખન કરવાથી સરળતા મળે છે. ‘મુદ્દા’ના સ્વરૂપ વિશે ‘સાર-લેખન’માં સ્પષ્ટતા કરી હોવાથી અહીં આપવામાં આવેલા નિબંધોમાં મુદ્દા અલગ તારવ્યા નથી.

વાક્યખંડ—નિબંધલેખનમાં ખાંસ જરૂરી એક મુદ્દો પૂરો કરી બીજે મુદ્દો શરૂ કરતાં નવો વાક્યખંડ પાડવો જોઈએ. ગુજરાતી નિબંધ-લેખનમાં આ વાક્યખંડ વિષયની પકડ માટે જરૂરી છે.

નિબંધના વિષય પ્રમાણે પ્રકાર

વિષય પ્રમાણે નિબંધના નીચે પ્રમાણે મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે : ૧. વર્ણનાત્મક, ૨. વિવરણાત્મક, ૩. ચિંતનાત્મક, ૪. વ્યાખ્યાનાત્મક, અને ૫. કલ્પનાત્મક.

૧. વર્ણનાત્મક નિબંધ

આ પ્રકારના નિબંધમાં કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, સ્થળ, કુદરતી બનાવ, કુદરતનાં તરન, માનવે શોધ કરી પ્રયત્ન કરેલી વસ્તુઓ

અને એનો ઉપયોગ, એ વગેરેનું સામાન્ય વર્ણન રજૂ કરવામાં આવે છે. આમાં તે તે વિષયને અંગેના વર્ણનમાં કોઈ વિશિષ્ટ ચિંતન રજૂ થતું નથી હોતું, એટલો વિવરણાત્મક નિબંધથી એનો મુખ્ય વેદ રહેશે.

આમાં તે તે પદાર્થોના ગુણધર્મોમાં વિશેષ રીતે ન જોતાં તે ને પ્રાણી પદાર્થ કે રચણનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપે વર્ણન અગ્રીય હોય છે. ગાંધીયુગના પ્રાણસમા સરળ પ્રકારનું મઘ લખનાર મ. ગાંધીજીએ લખેલો જ એક એવો વર્ણનાત્મક નિબંધ પ્રથમ આપણે નમૂના તરીકે અહીં જોઈએ :

(૧) આપણું શરીર

“ પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, તેજ ને વાયુ,

આ પાંચ તત્ત્વોનો ખેલ જગત કહેવાયુ.”

ઉપલી કડીમાં શરીરનું વર્ણન ધણે પ્રકારે આવી જાય છે એમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી એટલે માટી, પાણી, આકાશ, તેજ અને વાયુ, એવાં પાંચ તત્ત્વ મેળવીને જે ખેલ કુદરતના પથ કરનારે કર્યો છે તેને આપણે આ ‘જગત’ને નામે ઓળખીએ છીએ. જગત બન્યું છે તે જ વસ્તુનું આ માટીનું પૂતળું જેને આપણે આપણું ‘શરીર’ કહીએ છીએ તે બનેલું છે. આપણામાં કહેવન છે કે ‘યથા પિતે તથા પત્ન્યાડે’ ‘જેવું દેહે તેવું દેશે.’ આ આવી આપણે યાદ રાખીને તો આપણે અતીત સમગ્રીયું કે શરીરને નિભાવવા સારું સ્વચ્છ માટી, સ્વચ્છ પાણી, સ્વચ્છ ખુદ્દાસ, સ્વચ્છ અગ્નિ (સૂર્ય), ને સ્વચ્છ દવા એ જરૂરનાં છે; ને એઓમાંના એક પણ તત્ત્વથી આપણે ડગવાનું નથી. ખરું જોતાં તો એઓમાના એક પણ તત્ત્વની શરીરને વિશે પ્રમાણમાં ખામી થાય ત્યારે દરદ થાય છે.

શરીરને વિશે આટલું જાણવાની આવશ્યકતા છે, પણ એટલું જ જાણવું એ આપણા વિષયને સારું ખસ નથી.

શરીર ચામડી હાડકાં માંસ અને રુમિર (લોહી)ડું”

હાડપિંજર ઉપર શરીરનો મુખ્ય આધાર છે. એને લીધે આપણે ટટાર લીલી સક્રિયે છિયે અને ચાલી સક્રિયે છિયે. હાડકાં એ શરીરના નાણુક અવયવોનું અને ખોપરી એ બેઝનું તથા પાંસળાઓ એ હૃદય તથા ફેફસાંનું રક્ષણ કરે છે. હાડકોની ગણતરી પ્રમાણે આપણા શરીરમાં ૨૪૮ હાડકાં છે. હાડકોનો બહારનો ભાગ કંઠક છે એવું આપણે સૌ જોઈ સક્રિયે છિયે, પણ એરી ત્રિધતિ અંદરના ભાગની નથી. અંદરનો ભાગ પોચો ને પોચો છે. એક હાડકું ખીજની સાથે સંધાયેલું રહે છે તે જગ્યાએ કુચાનું આવરણ હોય છે. આ કુચો તે પોચું હાડકું જ ગણાય.

આપણા હાંત એ પણ હાડકાં છે. પ્રથમ બચપણમાં હૃદયના હાંત આવે છે તે સૌને પડી જાય છે. પછી જાશિયા હાંત આવે તે પછી એટલે પાછા નથી આવતા. હૃદયના હાંત છઠી આઠ મહિને ફૂટવા શરૂ થાય છે અને બાળક બેએક વરસનું થાય તૈરામાં બહુખરું બધા ફૂટી રહે છે. જાશિયા પાંચ વરસ પછી ફૂટવા લાગે છે તે ૧૫ થી ૨૫ વરસની ઉંમર સુધીમાં બધા ફૂટી રહે છે. હાલ સર્વથી છેલ્લી ફૂટે છે.

ચામડીને આપણે સ્પર્શ કરીશું તો ધણી જગ્યાએ આપણા હાથને માંસના લોચા જણાશે. આ રતાયુ કહેવાય છે, અને એના વડે આપણા ચાનતંતુ કામ લે છે. આપણે હાથ બીડી ઉપાડી સક્રિયે છિયે, જડમાં દલાવી સક્રિયે છિયે, આંખ મિટકાવી સક્રિયે છિયે, એ બધું રતાયુઓને આધારે ચાલે છે.

હવે આપણે શરીરના મુખ્ય ભાગ જોઈએ. એઓમાં હોઝરી એ સર્વોપરિ ગણાય. હોઝરી જો કાણુકર આજસ કરે તો આપણાં ગાત્ર દીર્ઘ થઈ જાય. જેટલો ભાર આપણે હોઝરી પર મેલિયે છિયે તેટલો ભાર સહન કરવાની શક્તિ મહા વિકરાળ પ્રાણીઓમાં પણ નથી. આ હોઝરીનું કામ અનાજને પાચન કરવાનું ને પાચન થયેલા અનાજ વડે શરીરનું પોષણ કરવાનું છે. સંચાને જેમ એન્જિન તેમ

માણસને હોજરી છે. આ બાગ ડાખા પડખામાં પાંસળાની અંદર છે. એમાં અનેક ક્રિયાઓ થઈ, જુદા જુદા ગ્સ તૈયાર થઈને અત્રમાંથી તરવ ખેંચાય છે અને બીજો ભાગ મળમૂત્ર થઈ આંતરડામાં થઈ બહાર નીકળે છે. એની ઉપરની બાજુએ કલેબનો ડાખો ભાગ છે. હોજરીની ડાખી તરફ જરૂર છે. કલેબનું પાંસળાઓની અંદર જમણા પડખામાં છે. કલેબનું કામ લોહી શુદ્ધ કરવાનું અને પિત્ત પેદા કરવાનું છે. આ પિત્ત પાચનક્રિયાને સારુ ઉપયોગનું છે.

પાંસળાઓની નીચે, છાતીની બાજુમાં બીજા ઉપયોગી વિભાગ છે, તે અંતઃકરણ અથવા રક્તાશય અને ફેફસાં. એમ છે. આ અંતઃકરણની થેલી બે ફેફસાંની વચ્ચેમાં ડાખી તરફ હોય છે. છાતીમાં ડાખાજમણાં મળી એવીસ હાડકાં છે. પાંચમી અને છઠ્ઠી પાંસળાની વચ્ચે અંતઃકરણનો ધબકારો થાય છે. આપણને ડાણું અને જમણું એમ બે ફેફસાં છે, તે આસનળીનાં બનેલાં છે. એ હવાથી ભરેલાં છે ને એમાં લોહી સાફ થાય છે. ફેફસાંમાં હવા પહોંચે છે તે આસનળી વાટે. એ હવા નસઠોરામાં થઈને જરી જોષ્ઠ્યે. આ પ્રમાણે નાકમાં થઈને હવા જાય તે ગરમ થઈને ફેફસાંમાં ઊતરે. ધણી માણસ આ વાતથી અજાણ હોઈ હવાને મોઢાવાટે ગળે છે ને તુકસાન ખમે છે. મોઢું ખાવા વગેરેના કામમાં લેવાનું છે, હવા તો માત્ર નાકવાટે જ લેવી જોઈએ.

આપણે શરીરની કઈક રચના તપાસી ગયા; એના કેટલાક મુખ્ય ભાગનું સહેજ જ્ઞાન લીધું; હવે જેની ઉપર દેહનો આધાર છે તે પ્રવાહી—લોહી—ને તપાસીએ. લોહી આપણને પોષણ આપે છે, વળી એ ખોરાકમાં પોષણ કરનાર ભાગને નોખો પાડે છે, નિરુપયોગી વસ્તુઓ—મળમૂત્રોને બહાર કાઢે છે, ને શરીરને એકસરખી ગરમીમાં રાખે છે. લોહી શરીરમાં રહેલી નળીઓ—નસો—વાટે નિરંતર ફર્યા કરે છે. આપણી નાડી ચાલે છે એ લોહીની ગતિને લીધે. જીવાન ને તંદુરસ્ત માણસની નાડી એક મિનિટમાં ઘગભગ

૭૫ વખત ચાલે છે; એટલે ૭૫ વખત ધન્યભરા મારે છે. બચ્ચાંની જલદ ચાલે છે ને ઘરડા માણસની ઓછી ચાલે છે.

લોહીને સાદુ રાખનારું મોટામાં મોટું સાધન હવા છે. શરીરમાં ફરીને જે લોહી ફેફસાંમાં જાય છે તે નકામું ધર્ષ પડે છે, ને એમાં એરી પદાર્થ હોય છે. આ એરી પદાર્થને અંદર ગયેલી હવા ઝીલી લે છે ને પોતામાં રહેલો પ્રાણવાયુ એ લોહીને આપે છે. આ પ્રમાણે દિવા ચાલ્યા કરે છે. લોહીમાંથી લીધેલો એરી પદાર્થ લઈ અંદર ગયેલો હવા બહાર નીકળે છે, અને લોહીમાં પ્રાણવાયુ મળી એ જ પ્રાણું નસો વાટે આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. આથી સંમંડી શકાય કે બહાર નીકળેલો શ્વાસ એ કેટલે દરજ્જે એરી છે."

વર્ણનાત્મક નિર્મલમાં આવના અરી બીજા ચાર નિર્મલ આ નીચે આપ્યા છે, જેનાથી વિષયનિરૂપણ તેમજ વર્ણનપ્રકારનો ખ્યાલ સરળતાથી આવી શકશે :

(૨) ફૂલ

" ફૂલ જેને ન ગમે તેવો માણસ હશે ખરો ? ખરાબ ગણાતા માણસ પણ—ગુનેગારો, જીલમગારો, અસંસ્કારી માણસો—સમગ્રા ફૂલને ચાહે છે.

રાત્રિની મધુર યાંતિમાં પૃથ્વીનો રસ ચુસાય છે. પ્રભાતમાં ઉપાદેવી પૂર્વનાં સુવર્ણદ્વાર ખોલે એ પહેલાં તો નાનાં મોટાં ફૂલ રિમત કરતાં ઢળીઓ વિકસાવી પ્રફુલ્લ ધર્ષ બાંહે છે. ખોલેલાં પુષ્પોમાં માનવને પૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થયેલી જણાય છે. તેથી તો કદાચ એ એને ચાદનો નહિ હોય !

એક નારું નજીવું સરખું ફૂલ પણ કેટલું મદન રહસ્યમય બની જાય છે એનો વિચાર આપણને વિસ્મય પમાડે છે. પ્રથમ બીજ, એમાંથી અંકુર, એમાંથી છોડ, કળી તથા પુષ્પ, અને એને અંતે ફળ. આખા ક્રમવિકાસનો મહાન વિશ્વનિયમ પુષ્પરૂપી એ નાની સરખી ઘટનામાં સમાપ્ત રહેલો છે. બીજ કેવું જડ દેખાય છે !

જાણે અગાનના—અવચેતનના અધિકારમાં હુમ પડેલું સૌન્દર્ય. ખીજમાં રહેલી સધળી ઉત્તમતા તિરોણૂત-છુપાયેલી-દંડાયેલી-અપ્રકટ હોય છે. જમીનમાં વવાયા પછી એ અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત કરી ઉત્થાસ પ્રગટાવવા મથે છે ત્યારે પુષ્પ જન્મે છે. ખીજમાં છુપાઈ રહેલી પરમ સાર્થકતા એ જ ફલ.

પુષ્પના વિકાસનો યથાર્થ ખ્યાલ લાવવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને આશ્ચર્ય થવા વિના નહિ રહે. એક નાનુંશું ફલ ખીલે એને માટે કેટકેટલી સામગ્રીનો, સંજોગોનો અને સાનુકૂળતાનો સંભાર ભેગો થવો જોઈએ એ કદી વિચાર્યું છે? પૃથ્વી પાણી તેજ અને વાયુનાં તરવ ચોક્કસ પ્રમાણમાં એકત્ર થઈને કાર્ય કરે તો જ ફલનો વિકાસ શક્ય બને. જમીન, વરસાદ, સૂર્યનું તેજ ને હવા એ સર્વનો અપૂર્વ મેળ જન્મે ત્યારે જ ફલ ખીલે. આખા વિશ્વમાં સંવર્ધનો જે મહાન નિષ્કર્ષ કાર્ય કરી રહેલો છે તેનું સંગીત આપણે પુષ્પના વિકાસમાં સાંજળી શકીએ છીએ; અને ત્યાર પછી ધારિયે તો કોઈ પણ વસ્તુના કેવળ જદારના દેખાવથી ઉતરાતાં પણ આપણે સહેલાઈથી અટકી શકીએ.

ડો. જગદીશચંદ્ર બોસે સિદ્ધ કર્યું છે કે હોડમાં પ્રવાહી જીવન-રસની ગતિનું કારણ એનામાં રહેલી જીવનશક્તિ છે. હોડનું હૃદય ધબકે છે, એ પાંદડાં વડે આસોન્દૃશની ક્રિયા કરે છે તથા સૂર્યના તેજનું પૃથક્કરણ કરી એમાંથી ઉદ્ભવનુષના નેટલાં—અરે એથી પણ વધારે—રંગનાં ફૂલોને એ પ્રગટાવે છે તથા પાંદડાંમાં લોલા રંગનો જીવનપ્રદ સંચય કરે છે.

જેને હોડવા અને વૃક્ષો સજીવ નહિ લાગ્યાં હોય તેવો માનવી મને લાગે છે કે જાગ્યેજ મળશે. પુષ્પો રિમત કરે છે, એઓ અભિમાનથી—ઠાઈકવાર ગૌરવથી—ડોક ઊંચી કરે છે, નમ્રતાથી લચી રહે છે, મધુરતા-અર્થાં દ્રવે છે, આનંદથી દોંચે છે, ગ્લાનિથી સુકાય છે, શોકથી કરમાય છે, જીવનશક્તિ જતાં ખરી પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પુષ્પો માનવને માટે અર્થભર્યા સૂચક (યાને પ્રતીક) થઈ રહે છે અને તેથી જ જીવનના મહા પ્રસંગોમાં—લગ્ન, ધાર્મિક ક્રિયા, પૂજા, જન્મ, કે મૃત્યુ કે મૃત્યુના પ્રસંગોએ—માનવી પુષ્પોનો ઉપયોગ કરે છે. પુષ્પોનો ઉપયોગ ભગવાનની પૂજામાં થાય છે, કારણ કે પૃથ્વીની બીજ કૃત્રિમ સમૃદ્ધિ—સુવર્ણ રત્ન મણિ વગેરે કરતાં માનવને એક પુષ્પ વધારે સમૃદ્ધ, અર્થભર્યું અને અમૂલ્ય લાગે છે. જીવનના કમવિકાસરૂં અને એની અપરમ સાર્થકતાનું એ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. ભગવાનને પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરીને માનવ પોતાના અંતરાત્માને પરમ જ્યોતિ, પ્રત્યે ખુલ્લો કરવાની અભિલાષા અગ્રણ્ય પ્રકટ કરે છે.

આપણી પાસે વિવિધ રૂપ અને રંગમાં સજ્જ થઈને આવનાર પુષ્પ કેવળ અર્થહીન છે એમ કાણ કહી શકશે ? નો આપણે એની સાથે એકતા સાધી શકીએ તો, અને લાગે છે કે, પ્રત્યેક પુષ્પ આપણને એનો પોતાનો વિશિષ્ટ અર્થ, એનો પોતાનો સંદેશ આપી શકે છે. એ આપણને પોતાનો અંતર્ધર્મ સમજાવે છે. રાત્રિની ગાઢ સાંતિમાં પ્રસરતી મોગરાની લૂનોની સુવાસથી પવિત્રતાનો ખ્યાલ કેને નહિ આવ્યો હોય ? યા તો હારશંગારની ઉત્કટ મુગધથી કાણે દિવ્ય જીવન પ્રત્યેની તીવ્ર અભીક્ષાનો ભાવ નહિ અનુભવ્યો હોય ?

કેટલાંક પુષ્પોમાં ઉદાત્તતા તો કેટલાંકમાં અન્ય ભાવ પ્રકટ થતો કેટલીયે વાર જણાય છે. આ રીતે જોતાં પુષ્પ એ દેવની ભાષા છે.

દરેક પ્રજા પુષ્પ પ્રત્યે જુદું જુદું વલણ ધરાવે છે. જાપાનની પ્રજાએ પુષ્પ પ્રત્યેનું વલણ રસવૃત્તિ કેળવીને એવું તો ઉત્તમ અને લાવભર્યું બનાવ્યું છે કે પુષ્પની કાળજી લેવામાં તથા ધરના ઉત્તમોત્તમ ઔરડાને પુષ્પ વડે સુશોભિત કરવાની રસવૃત્તિમાં એઓ બીજી બધી પ્રજાઓ કરતાં ચડિયાતા છે; કરમાયેલા પુષ્પોના વિસ-

જર્નમાં પણ એઓની સુકુમાર નાણુક વૃત્તિ પરદેશીને મુગ્ધ કરે છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાધકો અને મહાત્માઓ ધણી વાર પોતાના ખંડમાં કેવળ પુષ્પોની વિશિષ્ટ રચના વડે પોતાના અતિથિઓને કે શિષ્યોને વગર બોલ્યે બોધ આપતા.

કેવળ શોખને—વિદ્યાસને ખાતર પુષ્પોનો ઉપયોગ કરવો એ જડવાદનું પરિણામ છે. આપણા ગુજરાતમાં હિંદના ખીજા કેટલાક પ્રાંતો જેવો પુષ્પોનો શોખ નથી એ શોચનીય છે. પુષ્પોની કાળજી, બાગકામનો શોખ, પુષ્પો માટે સ્વાભાવિક મૃદુતાભરી લાગણી અને સંભાળ વગેરે આપણી વ્યાપારી-વૃત્તિવાળી અર્જનમાંથી ઘસાર્ધ ગયાં છે. આપણાં ઘરોની શોભામાં, શહેરોની રચનામાં, ગામડાંના જીર્નમાં જુલોને, પુષ્પના છોડોને કે પુષ્પોને રચાન નથી એ અદ્વિસારની વાત છે. આપણા લોક વનસ્પતિસૃષ્ટિના જીવનસંસર્ગમાં આવતા જ નથી અને આવવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. ખીજનું આરોપણ, એનું સંજોપન, સંવર્ધન, અંકુરિત થવું, એમાંથી પ્રત્યક્ષ આશ્વય પેડે અંકુરનું વધવું અને અતિ અનેક રાસાયનિક ફેરફારોને અંતે પુષ્પનું પ્રકટ થવું—આ આખી ઘટનાની પરંપરા માનવોને આનંદ આપનારું હોય એને કાંઈ ઓછું જ્ઞાન આપનારું નથી નીવડતું ! બાળકો પ્રત્યે હોય છે તેવું વાત્સલ્ય છોડવા પ્રત્યે અનુભવનારની રસવૃત્તિ જે કામળતા શીખે છે તે ખીજા કૃત્રિમ પ્રયત્નો વડે ભાગ્યે સીધી શકાય. બિગતા જીવનો બાગકામના શોખને ખીસવે એ ધણું ઘટ છે.”

(અંબાલાલ પુરાણી)

(૭) તાડ

“તાડ એ નાજિયેરી ખજૂરી ને સોપારીની જાતનું ઝાડ છે એમ કહી શકાય. સોપારી ને નાજિયેરીની પેડે એનું થક બંધુ વધે છે ને માથે પાંદડાંનું જન ઓઢે છે.

કુંજરોની તળેટીમાં અને દરિયાને કિનારે તાડની શોભા દૂરથી સુંદર લાગે છે.

વેગથી જતી રેલવેમાં બેસીને જતાં દુસ્થી નજીક આવતી વાડોની દાર આંખને ભેળી ખરેખર ગમે છે.

તાડ જમીનથી જોટલો જિંચો છે તેટલો જ જાડો છે. એનાં મૂળમાં જમીનમાં ખૂબ ખૂબ જિંડે જાય છે અને પવનના સપાટાઓ સામે તાડને ટટાર જોડો રાખે છે.

તાડનું બી બહુ કઠણ હોય છે. બી વાળ્યા પછી એક વર્ષે જીર્ણને એ પાંદડાં કાઢે છે; જોટલો બધો વખત એ જમીનમાં મૂળ નાખે છે.

તાડને તાડિયાં નામનાં ફળ આવે છે. એની અંદરથી તીક્ષ્ણતા જોળાને લોહિા ખાય છે. આ જોળાને તાડજોળા કહે છે. ખજૂરીમાંથી કાઢવામાં આવે છે તેમ આમાંથી પણ તાડી કાઢવામાં આવે છે.

તાડ જોટલો જિંચો છે. તેટલાં જિંચાં બીજાં ઝાડ ખરાં; પણ તાડની જિંચાઈ બહાર પડી જાય છે, કારણ કે એને ડાળો નથી, માત્ર થક જ છે. જિંચા ને પાતળા એવા માણસને તાડનો ત્રીજો ભાગ કહેવાય છે. સામેસામ માણસ બે ત્રીજો ભાગ હોય તો એ ૧૦ થી ૧૩ ફીટ જિંચો થાય, કારણ કે તાડનું ઝાડ ૩૦ થી ૪૦ ફીટ જિંચું થાય છે.

તાડની એકથી વધારે જાતો થાય છે તેમાંની એક જાતનાં પાંદડાંના બહુ સારા ઉપયોગ થયેલો છે. એ પાંદડાં કાપીને એનાં પુસ્તકનાં પાનાં આગળના લોકે બનાવતા. [શુભરાતમાં મુલાયમ તાડપત્રો ઉપર શાહીથી લખવામાં આવતું, ન્યારે દક્ષિણમાં] તાડનાં કડક જાતનાં પાંદડાં ઉપર લોહાથી લખવામાં આવતું. આવાં તાડપત્રો ઉપર લખાયેલા ગ્રંથ એક બે નહિ, પણ હજારો હજી પણ છે. કેટલાક એવા ગ્રંથ તો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે; સાહેબ લોકોએ અહીંથી એએને લઈને બેંગલ બેંગા કર્યા છે. પાટણ [વગેરે]ના જૂના નેના ગ્રંથકાંડારોમાં આવાં [શાહીથી લખાયેલાં તાડપત્રોનાં] પુસ્તક સહેલાણી ભેગા મળશે.

આ પાંદડાં ઉપર લોકો એટલા માટે લખતા કે લિખ્યાં એને ખામ રાકે નહિ. પાંદડાં ઉપર બહુ સુંદર ચિત્રો ચીતરતા. સારી ને જાતજાતની સાહીબી રંગેલાં ચિત્ર ને શણગારેલા ને મોતી જેવા અક્ષર હવે લાગ્યેજ લખાશે.

આ તાડપત્રનાં પુસ્તકોને ‘અથો’ કહેવામાં આવે છે. તાડનાં પાંદડાંને કાપીને વચ્ચે કાણું પાડી, એ કાણામાં લખાયેલાં, પાંદડાંને દોરીથી પરાંથી ઉપરથી ગાંઠ વાળવામાં આવતી કે પાછાં પાનાં છૂટાં છૂટાં ન થઈ જાય. એ ઉપરથી એનું નામ ‘અથ’ પડ્યું. અથિ એટલે ગાંઠ, ને અથ એટલે ગાંઠથી લોકોએ જેનાં પાનાં બાંધ્યાં છે તેવી ચોપડી.

હાલ ને સારા લોકોએ તાડનાં પાંદડાંનો એવો સરસ ઉપયોગ કર્યો ને સુંદર જાનને લખ્યું, જ્યારે મૂરખ લોકોએ તાડના થડમાં ખાડા પાડી એમાંથી તાડી શોધી ને એ પીને એઓ માડા બન્યા !

કહે છે કે સ્વર્ગમાં જે સાત ઝાડ છે તેઓમાં એક ઝાડ તાડનું પણ છે. આપણે એમ કહી શકિયે કે દેવ તાડપત્રો ઉપર દેવતાઈ અથો લખતા હશે ને દાનવ તાડી બનાવીને પીતા હશે !

આ સ્વર્ગનરકની વાત તો માનવા જેવી નથી, પણ તાડ વિશેની આ કહ્મના સુંદર તો છે જ.” (સ્વ. ત્રિગુણાર્થ બધેકા)

(૪) ચોમાસાનું સુદ્ધિસૌંદર્ય

“ અત્યારે ચોમાસું આવે છે. અત્યારે વાદળાં વારંવાર ચડી આવે છે. ઠાઈ વાર ગર્જના અને વીજળી સાથે તો કોઈ વાર ગર્જના વિના મેઘનાં જળ પૃથ્વી ઉપર ઊતરે છે. ધરતીમાતા આખા અંગે લીલી સાડી ધરવા લાગ્યાં છે. પક્ષીગાન, તથા દેડકા અને તમરાંના તીણા સ્વરોથી મેઘનું સ્વાગત દિવસરાત ચાલો રહ્યું છે. અનેક પ્રકારનાં ઝીણાં જીવડાંએ નવજીવન ધારણ કરી આમતેમ પૂખ્ત થઈ પાડ્યું છે. અત્યારે ચોમાસું આવે છે. આ ચોમાસાનું સહજ સૌંદર્ય છે.

ખાળદો, તમે પણ જન્મ જિહો, જગત યાઓ, સ્ફૂર્તિ આણો અને ફરવા—રખડવા—રમવા જિપડો. આકાશમાંથી છે વરસાદનાં પાણી ગળ્યા કરતાં; છત્રોંઓ ઓઢીઓઢીને બહાર નીકળો. પૃથ્વી પર પગગતાં, એકઠાં થતાં, અને નાની નીકામાંથી નદીઓ બનાવતાં આકાશનાં જળ જુઓ. વળી આ નર્વા જળે રચેલાં નાનાં તળાવ ભૂશિરો સામુદ્ધુનીઓ બેટા અને દ્વીપકલ્પો જુઓ. ધોધમાર વરસતા વરસાદમાં જોશા ગહીને આનંદથી નાહી રહેલી બેંસેને, વરસાદથી કાપર ચર્ષ એકે જાગૂ જિભેલાં બધેકાને, દોડાદોડ કરી મુકનાર ફૂતરાંને અને અઠળાનાર ખાપને જુઓ. ધરાઈ ધરાઈને નાહનારાં હખૂતર અને બીજાં પક્ષીઓને જોયા પછી વરસાદમાં સંતાઈ રહેનાર પક્ષીઓને પણ નિહાળો. તમે જુઓ તો ખરા કે વરસાદ વરસે છે ત્યારે ધરો, રસ્તા, આકાશ, ક્ષિતિજ, દૂર તથા નજીકનાં ઝાડો અને મકાનો કેવાં દેખાય છે? તમે વરસાદ વખતે એ પણ જુઓ કે વરસાદ ઝીલતાં ઝીલતાં વરસાદને નૃત્યથી વધાવનારાં ઝાડ ક્યાં છે અને વરસાદથી વિશ્વર્ષ જનારાં ઝાડ ક્યાં છે!

વળી વરસાદ વરસી રહે કે તરત બહાર નીકળો. બસે તમારા બધા કાષ્ટક્રમ તૂટી પડે. ખાર માસે આવા પ્રસંગ ભાગ્યેજ આવે છે. વરસાદ પછી ખળખળ વહી જતાં નાનાં મોટાં ઝરણાંનું મધુર ગાન તમને સંભળાશે; ઝરણાંમાં પગ ચૂકતાં વહી જતાં પાણીનો વેગ તમે માપી શકશો; એમાં તમારાથી કુંદાશે, નચાશે અને ટિલકિલાટ કરી મુકાશે. તમે હનાજાની ગરમીથી અને સૂષી પડી ગયેલી ધરતીથી યાકી ગયા હશે તો આ નવીનતાથી ગમ્મતમાં આવી જશો. વરસાદ પછોની તાજગી આપનારી હવાથી તમારામાં જીડી જવાનું ચેતન આવશે; તમે ઝાંઝા પણ ન રહો એવી નિર્દોષ દોડાદોડ કરી ચૂકશો. હનાજો અને શિયાળો તમે નિદ્રાળમાં ગાળેલો છે. હવે તમારી બાંધેલો પાંખો છૂટી થઈ છે; જરા જીડી લો,

છટાં ચઢને તમે પોતે જ અનેક જાતનાં હેવડાંને ભાગવા.

લાગશે, ઇદ્રગોષ જીવડાંને શોધીશોધીને એકઠાં કરશે, નવાં અને નાનાં ઘાસ ને ફૂલો લાવીલાવીને મોટાંને ભેટ ધરશે, ઘાસના નવા અંકુરોને નિહાળશે, એઓને ચૂંટશે, અને રંગો તથા રૂપો જોઈને રાજી થશે.

તમે શહેરમાં ન હો. અને ગામડામાં હો તો પાધર કે સીમ ભણી ઊપડજો. વરસાદ પછી કાચલનું ફૂજન તો સંભળાશે જ. કોઈ ઘટામાં ખેડી ખેડી એ ફૂજતી હશે. તમે જરા શોધશો તો એને જોઈ શકશો. તમે પોતે ઝાળખતા હશો તો તમારા કાને બપૈયાના બોલ સંભળાશે; અગર ગામડાના ખેડૂતને પૂછશો કે બપૈયો ક્યાં બોલે છે, તો એ બતાવશે. બપૈયો બાગ્યેજ દેખાશે, પણ એનો બોલ તો અવશ્ય સંભળાશે.

કુદરતમાં તમને ધણો રસ પડશે. ચોર, કોરેણ કે કોઈ ફળ, ઝાડ કે વેલ પાસે ઊડતું અરે ફૂલોમાંથી મધ ચૂસતું પક્ષી તમને જણાશે. એ પક્ષી 'સકરખોરો' કહેવાય છે. એની છાતી પીળા હશે ને એ પીળા છાતી વચ્ચે કાળો લાંબો પટો હશે. ખેતરમાં મોરને પોતાનાં મનોહર પીછાં પસારતા તમે જોઈ શકશો. લીમડા કે પીપરના ઝાડે કાગડાના મોટા માળા જણાશે.

વરસાદ પછી ફરતાં ફરતાં કોઈ વાર તમે ખેતરમાં જજો ને તમારી જ આંખે ખેડૂતને વાવણું કરતા જાળજો. તમને ત્યાં ખેતરોમાં ઊગી ગયેલી જુવારની હારો જણાશે; માકું હાંકતા અને ગીત ગાતા માકાવાળા જણાશે; ને ઝાડને ઝોથારે ઊભા રહી એ પાવાને એક સાથે લહેરથી વમાડતા ને સીમ ગૂંજવતા લહેરી જુવાનિયા જણાશે.

અને કોઈ વાર જ્યારે આકાશે ઇદ્રધનુષ ખેંચાયું હશે ત્યારે તો તમારો હર્ષ ક્યાંયે સમાશે નહિ. એ ખરેખરી ચમત્કૃતિ છે, સૌંદર્યનું અદ્ભુત દર્શન છે, આનંદનો મોંઘેરો ઉત્સવ છે. ધરાઈ ધરાઈને મેધધનુષ જોઈ લો, અને જોઈ જોઈને ફૂલો અને ખેતો,

ખેલો, ખેલો ! કપડાં કાઢી વરસાદની નહીંઓ પર પુલો બાંધો; ખુશીથી સરોવરો ને પર્વતો બનાવો. પાણીમાં તેલ નાખી રંગોની મિજલસ કરો, તમા અનેક અખતરો ને અનુભવ કરો.

ચોમાસું આબું છે, ચોમાસું આબું છે ! નિરાળનાં બારણાં ખુલાં મૂકો, ધરનાં બારણાં ખુલાં મૂકો, ને કુદરતને ખોલે ખેલવા નીકળો.”

(સ્વ. જિજ્ઞાસા બધેકા)

(૫) મુદ્રણકળા

“આ ચોપડી તમે વાંચો છો તે ક્યાં અને કેવી રીતે છપાઈ હતી ? તમારામાંથી કોઈક તો છાપખાનું જોયું હતું. છાપખાનામાં અહુજ થોડા વખતમાં હજારો પાનાં છપાય છે. છાપવાની આવી રીત કોણે શોધી હતી એ આપણે જાણવું જોઈએ. છાપવાની મહાન શોધ કે જે આજથી લગભગ પાંચસો વર્ષ પર થઈ હતી તેને ‘મુદ્રણકળાની શોધ’ કહેવામાં આવે છે.

આ મુદ્રણકળાની પ્રથમ શોધ હોલેન્ડમાં આવેલા હાર્લેમ શહેરના વતની હોરેસ કેરટર નામના માણસે ઈ. સ. ૧૪૪૦ માં કરી હતી. એક દિવસ કેરટર જંગમમાં ફરવા ગયો. સ્વભાવે ચપલ હોવાથી મજબામાંથી એણે પોતાનો ચપ્પુ કાઢ્યો. પાદરીઓ પાસે એ બી સી વગેરે અક્ષરો શીખેલા હોવાથી ચપ્પુ વડે એ અક્ષર આકારની એક ઢાળી ઉપર એણે કોતરવા માંડ્યા. કંટાળો આવતાં ચપ્પુ તરત ખિસ્સામાં સેરવી દીધો અને એ જ ડાળાએ અંદેશીને એ ખેડો. જે અક્ષર એણે કોતર્યા હતા તેની ઊંચડી છાપ એના ખમીસના પાછળના ભાગ પર પડી હતી. કેરટરને એની ખબર ન હતી.

ધેર મવા પછી એણે એક આવનાની સામેની ખાંડીએ ખમીસ ભેરવ્યું. એની નજર સામેના આવના ઉપર મઈ. આવનામાં સુંદર એ બી સી અક્ષર દેખાવા. કેરટરે આ અક્ષરો ક્યાંથી દેખાય છે એની તપાસ કરવા માંડી. છેવટે એને માલૂમ પડ્યું કે પોતાના ખમીસ પર પડેલા અક્ષર આવનામાં દેખાય છે. એકદમ

ખમીસ ઉઠાવીને એ બોધ રહ્યો. લાંબો વખત વિચાર કરતાં એને યાદ આયું કે એણે ઝાડ પર જે અક્ષર કાતર્યા હતા તે જ અક્ષર ખમીસ પર પડ્યા હતા અને તે જ અક્ષર આપનામાં ચોખ્ખા દેખાય છે.

ખીજે દિવસે તે એ જ ઝાડ પાસે ગયો, અને પોતાના ખમીસ પર જેવા અક્ષર પડ્યા હતા તેવા જ આકારના અક્ષર એના પર કાતર્યા; એ ઉપર શાહી લગાવી, સામે કાગળ મૂક્યો, કાગળ પર એ ખી સી અક્ષર બરાબર દેખાયા. એના હર્ષને પાર રહ્યો નહિ. ત્યારપછી એણે પોતા લાકડા પર અક્ષરો કાતરવાનું કામ ચાલુ કર્યું.

એ જમાનામાં લોકોમાં મોટે ભાગે અજ્ઞાન હતું. જ્ઞાન આપવાનું કામ ધણે ભાગે પાદરીઓનું હતું. એઓ હાથે લખેલાં પુસ્તકે રાખતા અને મોટેથી જ બોલાવતા. આવી રીતે પુસ્તકોની અછત હતી. પગિણામે પણ માણસ અલભ્ય હતા. પુસ્તક લખનારા—લઢિયા પશુ એાછા હતા. અને લખવામાં સમય પણ ધણો જામ એ દેખીતું જ છે. આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં માણસોને વાચન તથા લેખનનું સાધન પણ ક્યાંથી મળે ? એઓના સાંકડા વિચાર વિશાળ પણ થી રીતે બને ? આવાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની કીમત પણ ભારે રહેતી, એટલું જ નહિ, પણ મોટી કીમત આપવા છતાં એ મળતાં નહિ.

આવો અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર કરવાની ગ્રેરણા કેરેટરને કુદરતી રીતે જ મળી. જર્મનીમાં ગટનબર્ગ નામનો કેરેટરનો એક મિત્ર હતો તેને એણે આ વાત જણાવી. ગટનબર્ગને આ વાત ગમી. એણે અધ્યાત્મ પ્રયત્ન કરીને એક ચોપડી છાપવાને એક આખું લાકડાનું બીજું તૈયાર કર્યું. પણ પાછળથી એને માલૂમ પડ્યું કે આ આખું બીજું બીજી ચોપડીઓ છાપવામાં કામ ન આવે. વિચાર કરતાં દરેક અક્ષર માટે છૂટાં બીજાં બનાવવાનું એને

સૂઝ્યું અને દરેક અક્ષરનાં છૂટાં બીજાં એણે બનાવ્યાં. આ પ્રમાણે લાકડાનાં છૂટાં બીજાનો ઉપયોગ કરી ઈ. સ. ૧૪૫૪ માં ગટન-બર્ગે છાપવાની શરૂઆત કરી.

એ જ સમયે ઇંગ્લેંડમાં જહોન કેફ્ટટન નામનો એક વેપારીનો છોકરો હતો તે વેપાર માટે એક વખત હોલેંડ ગયો. જ્યારે એણે ગટનબર્ગની છાપવાની કળા વિશે હોલેંડમાં સાંભળ્યું ત્યારે એ જર્મની પહોંચ્યો અને કળા શીખી લીધી. ત્યાર પછી ઇંગ્લેંડ આવી એણે વેસ્ટમિનિસ્ટરમાં ઈ. સ. ૧૪૭૫ માં એક છાપખાનું ઠાઠ્યું. ઇંગ્લેંડમાં છાપખાનાની શરૂઆત ત્યારથી થઈ.

લાકડાનાં બનાવેલાં બીજાં લાંબો વખત કામ આપતાં નહિ; થોડા થોડા સમયને અંતે નવાં બીજાં બનાવવાં પડતાં; આથી છાપવાનું કામ ઈ. સ. ૧૮૦૧ સુધી બહુ જ ધીમું ચાલ્યું. પરંતુ એ વરસમાં ઇંગ્લેંડમાં સ્ટેનહોપ પરચ્યુના એક ઉમરાવે લોખંડનાં બીજાં બનાવવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો અને એમાં એને સફળતા મળી. આ પ્રમાણે કળામાં દિનપ્રતિદિન સુધારો થતો ગયો.

ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં ક્રાનિંગ નામના જર્મને સ્ટીમ પ્રેસની શરૂઆત કરી. એ યંત્રનો પ્રથમ ઉપયોગ 'ટાઈમ્સ' પત્રની વડા જહોન વોલ્ટરે કરીધો. આ પ્રેસની શરૂઆત પછી અસંખ્ય પુસ્તક થોડા સમયમાં છપાવા લાગ્યાં. આથી સાધારણ માણસોને પણ પુસ્તકો અને છાપાં વાંચવાની સમવક મળી. આવી રીતે મુદ્રણકળાની શોધથી માણસોના જીવનમાં ઘણો પથરો આવ્યો; અજ્ઞાનતા ધણે ભાગે દૂર થઈ; ધર્મગુરુઓનો યાન આપવાનો ઈર્ષ્વરો દૂર થયો. અત્યાર પહેલાં જે પુસ્તક ગોંધાં અને ન ચળી શકે તેવાં ગણાતાં તે પુસ્તકો બધા માણસ સહેલાઈથી અને નજીવી કીમતે મેળવવા લાગ્યા.

આપણા દેશમાં આ નવી મુદ્રણકળાનો ઉપયોગ સો સવાસો વરસથી ચાલે છે. આજે તો મોટા શહેરમાં શેરીએ શેરીએ છાપખાનાં નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે છાપખાનાં વધવાથી નારાં.

નાનાં ગામડાંમાં પણ પુસ્તકો અને છાપાં જોવામાં આવે છે. છાપખાનાંમાંથી છપાઈને બહાર પડતાં પુસ્તકો અને છાપાં આજે તો આપણને આપણા ખોરાક જેટલાં જ જરૂરી થઈ પડ્યાં છે. દુનિયાનાં બધાં જ છાપખાનાં સદંતર બંધ થઈ ગયે અને કર્શું પણ છપાય જ નહિ તો આપણા કેવી સ્થિતિ થાય ?”

(નાનુભાઈ કુ. દેસાઈ)

વિજ્ઞાનની ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશી શોધ અને એના વિવિધ ઉપયોગોને ખ્યાલ આપતા બધા નિબંધ આ પ્રથમ પ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

આપણે ત્યાં નોંધપોથી રેઝનીરી (ડાયરી) તેમજ પ્રવાસ-વર્ણનો લખવામાં આવે છે તે આ વર્ણનાત્મક નિબંધમાં સમાવેશ પામે છે, કેમકે એમાં મુખ્યત્વે નિત્યના ચર્ચણા અનુભવ નોંધવામાં આવ્યા હોય છે.

૨. વિવરણાત્મક નિબંધ

આ પ્રકારના નિબંધમાં કાંઈ પણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ, પ્રાસંગિક બનાવ, તેમજ જીવનચરિત્રને ઉદ્દેશી વ્યક્ત થતા ગુણ વગેરે ઉપર કરવામાં આવતા વર્ણનમાં વિશિષ્ટ ચિંતનનો અંશ હોય છે, જે વસ્તુસ્થિતિએ બોધના સ્વરૂપમાં ઉદ્દિષ્ટ હોય છે. લેખક સ્પષ્ટ બોધ આપતો હોય એવી પરિસ્થિતિ માત્ર આમાં દેખાતી નથી હોતી.

આપણે આ પ્રકારના નિબંધને મૂલ્ય કરતા પાંચેક નમૂના જોઈએ; એમાંનો પહેલો એક ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપર, બીજો એક પ્રાસંગિક બનાવ ઉપર અને ત્રીજો ત્રણ જીવનચરિત્રને ઉદ્દેશી વ્યક્ત થતા ગુણ-દર્શન ઉપર છે.

(૧) મોહરમ

“ દિજરી સન ૬૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૦૦નું વર્ષ ચાલતું હતું. મોહરમ મહિનામાં, ઈરાક દેશમાં સુફેટીસ નદીને કિનારે, રેતીથી પથરાયેલા કરણલાના મેદાનમાં. હ. ઈમામ કુસેન (૨૬૧) એમના

કુટુંબ સહિત દુશ્મનોથી ઘેરાઈને પડેલા હતા. જે ઘોડેસવાર અને ખીજા ૭૦ માણસોનો નાનો સરખો કાફલો હતો. ઇમામ હુસેન (રદી.) સાથે હતો. દુશ્મનો પાસે લશ્કરના પૂરા સરંજામવાળું ઘોડેસવાર તથા પાપણતું બનેલું ચાર હજાર સૈનિકોનું લશ્કર હતું. દુશ્મનોએ આજુબાજુ સખત પહેરા મોઢાંથી દીધેલો હતો, અને હ. ઇમામ હુસેન (રદી.)ને કે એમના લશ્કરને પીવાનું પાણી પણ ન મળે એવી તકેદારી રાખેલી હતી. પાસે જ નદીનો પ્રવાહ ખળખળ વહેતો હતો. પરંતુ પક્ષીઓ એમાંથી મનમાનતું પાણી પીતાં હતાં. હ. ઇમામ હુસેન (રદી.)ના કુટુંબમાં ઓછો અને બાળકોને પણ એમની જ ઉમ્મતના મુસલમાનોની અદક્ષતાને લીધે પાણીનું એક દીપું પણ મળતું ન હતું. હ. ઇમામ હુસેન (રદી.) કંઈ સાધારણ માણસ ન હતા; અહિં હ. મોહમ્મદ પયગંબર સાહેબ (સલ.)ના એઓ દોહિત્ર હતા. હ. મોહમ્મદ પયગંબર સાહેબ (સલ.)નો કોઈ હયાત પુત્ર ન હોવાથી એમણે હસન અને હુસેન એ બે દોહિત્રોને પુત્રવત્ પાળ્યા હતા.

કરબલાના મેદાનમાં બૂખ અને તરસના વણુ દિવસ આત્યા ગયા. ચોથે દિવસે મોહમ્મદ મહિનાનો દસમો દિવસ આવ્યો. લશ્કર શરૂ થઈ. પ્રથમ દંડમુદ થયાં. એમાં બૂખ અને તરસથી પિડાયેલો હોવા છતાં હ. ઇમામ હુસેન (રદી.)નો પક્ષ વિજયી નીવડ્યો. પરંતુ દુશ્મનો સામે મોંઘે લડવા તૈયાર ન હતા; એઓ તો દૂરથી જ તીર્થને વરસાદ વરસાવતા હતા.

તરસથી પિડાતા પેતાના ૭ માસના બાળકને હાથમાં લઈ હ. ઇમામ હુસેન (રદી.) દુશ્મનો સામે ઊભા રહ્યા. ફૂલ જેવા નિર્દોષ એ બાળક માટે એમણે હૃદયવેદક શબ્દોમાં પાણીની માગણી કરી, પણ ફર ચઝુઓએ જુદો જ જવાબ આપ્યો. જવાબમાં દુશ્મનોના લશ્કરમાંથી વીર ઊઠ્યું બાળક અને બાળકના ગળામાં સચોટ વાળું. આ પ્રમાણે એ ૭ માસનું બાળક પિતાના હાથમાં જ

શહીદ થયું. એ બાળકનાં માતા બેગમ શહેરખાનુ ધરાનના છેલ્લા શાહ યઝ્દગર્દનાં શાહકબદી હતી. બાળકની શહાદત બેઈ માતાનું હૃદય ઢકળી બિઠ્યું.

ઉવટે દુશ્મનોએ સામંટો-દુમલો કર્યો. મોટા લશ્કર સામે હ. ઇમામ હુસેન (રહી.) ના બધા જ સૈનિક માર્યા ગયા, એઓ એકલે હાથે શત્રુઓના લશ્કર સામે લડતા હતા. એ વીર પુરુષની સામે જવા કોઈની હિંમત ચાલતી ન હતી. શત્રુઓએ દૂરથી તીર વરસાવવા માંડ્યાં. હ. ઇમામ હુસેન (રહી.)ને નાના મોટા એંશી જખમ થયા હતા. લોહીમાં તરબોળ બનેલું એમનું શરીર ચાળણી, જેવું થઈ ગયું હતું.

એટલામાં નમાઝનો વખત થયો. છૂર-સટોસટની લડાઈમાં પણ નમાઝ કેમ મુકાય ! એમણે નમાઝ પ્રઠવા વખત માગ્યો. દુશ્મનો પણ ઇસ્લામી હતા એટલે થંભી ગયા. નમાઝ પઠતાં સિન્દો કરતી વખતે હ. ઇમામ હુસેને (રહી.) પોતાનું માથું જમીન પર મૂક્યું ત્યારે દુશ્મનોના લશ્કરનો સગદાર શમર એકદમ ધસી આવ્યો, એમના શરીર પર બેસી ગયો, અને એણે ખંજરથી એમની ગરદન કાપી લીધી ! જાણે એટલેથી પણ એને સંતોષ ન થયો હોય એમ શહીદ થયેલા શરીર ઉપર વારંવાર પોતાનો ઘોડો દોડાવીને એ શરીરને એણે છુંદી નાખ્યું ! આથી વધુ ક્રૂરતા અને નીચતા શી હોય ! ખુદ પયગંબર સાહેબ (સહ.) ના જ કબીલાની એમની પોતાની જ ઉમ્મતને હાથે આવી ખાનાખરાગી થાય તેથી વિશેષ કડુણ પ્રસંગ શો હોય ! ઇતિહાસનાં પાનાંમાં આવે બીજો પ્રસંગ બાગ્યેજ મળશે.

આ કડુણ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે મોહરમ મહિનામાં તાબૂત અથવા તાજિયા તૈયાર કરવામાં આવે છે, હ. ઇમામ હુસેન (રહી.) ના રોઝાને નમૂના તરીકે લક્ષમાં રાખીને તાબૂત બનાવવામાં આવે છે, અને આ પ્રસંગે એમની શહાદતને યાદ કરી

શોક દર્શાવે, એ આશય રાખવામાં આવે છે. વળી મોહરમ માસમાં ઠાઠપણ પ્રકાગ્ની લગાઈ કરવાની અરબસ્તાનમાં મના હતી, એને લીધે એ મહિનો પવિત્ર માનવામાં આવતો હતો.

આવા કુરુષુ પ્રસંગે હાસ્યવિનોદ કરવો, શરીર રંગી બનાવતી પંજા અને પૂંછડી બાંધી વાધ બનવું, અને વેશ કાઢવા વગેરે તદ્દન અરથાને છે. વળી વાસની પટ્ટીઓ અને કાગળના બનેલા તાબૂતને કૂલ ચડાવવાં અને એની આગળ નાળિયેર વધેરવાં તથા એની માનતાઓ માનવી બાબતે બધું ઇસ્લામની નજરે મૂર્તિપૂજા હોઈ કરી ન શકાય એવું છે.

ઇસ્લામના ઉત્પત્તિસ્થાન અરબસ્તાનમાં, ખિલાફતના હમણાં સુધીના કેન્દ્રસ્થાન તુર્કસ્તાનમાં, અરબી મુસ્લિમ સરમાં અને ખીજા ઇસ્લામી દેશોમાં બાજે પણ તાબૂત ચતાં નથી, માત્ર ઇરાનમાં એ થાય છે, પરંતુ એ ફક્ત ઇમામવાડામાં જ રાખવામાં આવે છે, અને એ વખતે ત્યાં કરબલાનો પ્રસંગ ભજવવામાં આવે છે. ઇરાનમાં પણ ઈ. સ. ૧૭૦૦ ખરેખરાં તાબૂત બનતાં ન હતાં એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે.

હિંદમાં તાબૂતો ક્યારથી શરૂ થયાં એ વિચારવા જેવું છે. તૈમૂરજંગને મોહરમ મહિનામાં હ. ઇમામ હુસેન (રહી.)ના રોઝાની ઝખારત કરવાનો નિયમ હતો. એ સવારી લઈ હિંદમાં આવ્યો હતો ત્યારે કરબલા જેટલે દૂર જઈ પાછા આવવા માટે એને સમય ન હતો; માટે એણે હ. ઇમામ હુસેન (રહી.)ના રોઝાનો નમૂનો બનાવી એની ઝખારત કરી પોતાનું મન મનાવી લીધું હતું.

દિલ્હીના સળા બાદશાહ યુસ્ત સુલ્તી મુસલમાનો હતા; પણ મોગલ સલ્તનતની પડતીના જમાનામાં ઔધમાં જે વઝીર-નવાબો થયા હતા તે સિવા મુસલમાનો હતા. એમના અમલ દરમિયાન આ તાબૂતની પ્રથા જન્મી હોય એમ લાગે છે. એ પછી ધીરે ધીરે આ રિવાજ આખા હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં ફેલાયો હોય એમ જણાય છે. ”

(કરીમ મહમદ મારતર)

મેળો

“અસલના વખતમાં ત્યારે મુસાફરી કરવાની સાધન ન હતાં ત્યારે નાનાં ગામડાંમાં રહેતા લોકોને પોતાને જરૂરની ચીજો લેવાને માટે મુશ્કેલી નહતી. આ મુશ્કેલી દૂર કરવાને માટે એ નાનાં ગામડાંની પાસેના મોટા ગામમાં વરસમાં અમુક વખત હાટ અથવા મેળો ભરવામાં આવતો. આ મેળામાં બધી ચીજો મળતી. ગામડાંનાં લોકોમાં જેમની પાસે ગાડાં હોય તે ગાડાંમાં, ઘોડા હોય તે ઘોડા ઉપર અને બાકીના પગપાળા મોટા ગામમાં જવા સવારે નીકળી પડતાં; સાથે બાતું પણ બાંધી લેતાં. આવા મેળામાં જરૂરની ચીજોની આપલે થતી, એટલું જ નહિ, પણ સાદાં મોજશોખનાં સાધન પણ મળતાં. લોકો આખો દિવસ મેળામાં ગાળતાં, પોતાને જોઈતી ચીજો લેતાં અને પોતે વેચવા આણેલી ચીજો વેચતાં; એ ઉપરાંત, થોડા આનંદ પણ કરતાં અને સાંજે ઘર બાજી જતાં.

હું નાનો હતો ત્યારે કાઠિયાવાડમાં આવેલ વઢવાણ શહેરમાં રહેતો હતો. વઢવાણમાં દિવાળીના ચાર દિવસ—વાઘપ્રારથ—ધનતેરથ, કાળીચૌદસ અને દિવાળી એમ મેળો ભરાતો. એમાં શુદ્ધ શુદ્ધ જરૂરની ચીજો ઉપરાંત સોંધાં અને ટકાઉ રમકડાં મળતાં; ખાવાની દુકાનો પણ મંડાતી; જિભી અને ગોળ ફરતી ચકડોળ પણ ગોઠવવામાં આવતી; એ ઉપરાંત, ત્યાંના કાકોર સાહેબ પોલીસોની શરતો પણ ગોઠવતા. પોલીસોની શરતોમાં દોડવાની, લાંબું કૂદવાની, લાંબું કાપવાની, ઘોડેસવારીની વગેરે ઘણી શરતો થતી; અને શહેર તેમજ ગામડાંના લોકોને એ જોવામાં ઘણી મઝા પડતી. ખાવાની દુકાનોમાં શેવ—ગાંઠિયા, સૂતરફેણી, મેસૂન, જલેબી, મમરા, ચણા, ગળ્યા સાટા, મોળા સાટા, મોહનચાળ વગેરે મળતાં. આ બધી ચીજો સારા માલમાંથી બનાવવામાં આવતી અને ધીનેલ પણ જોળસેળ વગરનાં વાપરવામાં આવતાં; એટલે એ ખાવાથી શરીરને નુકસાન થતું નહિ. આઈરકીમ, બરફના રંગીન પંખા, એકેક આનાની હમણાં મળે છે

તેવી પાણી અને ધસે-સની બનાવેલી ચીજો વગેરે નુકસાન કરનાર વસ્તુઓ એ વખતમાં અમે કાંઈ જાણતાજ નહિ. ફોળામાં જમરૂખ, કોઠ સીતાફળ વગેરે મળતાં.

એ જમાનો સોંપવારીનો હતો. અને અને મારાં ભાઈબહેનોને અમારા બાપાજી પાંચે દિવસના મેળામાં અરચવા ચાર-ચાર આના આપતા; પણ એ ચાર આનામાં તો અમે પાણી ચીજો લઈ જતાં અને ખૂબ આનંદ માણી શકતાં. એટલી ચીજો અને એવો આનંદ આજે પંદર-વીસ રૂપિયા ખરચે તોયે છોકરાં મેળવી શકતાં નથી. એ વખતે ચાવીનાં રમકડાં હતાં જ નહિ એમ કહિયે તો ચાલે. હમણાં સાધારણ બધાતાં 'મિકેનો' એરાપ્લેનો મોટરમાઈઓ અને બીજી હજાર જાતની રમતોનાં માથે પણ કોઈના જાણવામાં ન હતાં. દર વરસે અમુક ચીજો જ મેળામાં જોવામાં આવતી અને એ દર વરસે જોવાતી ચીજોથી પણ અમને ધણો સંતોષ થતો.

'આજ તો મેળામાં જવું છે' એવા ખૂસો અમે સવારથી જ માર્યા કરતાં. મેળામાંથી કંઈ કંઈ ચીજો લેવી એની ભાંજલ અને ચર્ચામાં અમે કલાકોના કલાક ગુમાવતાં. આખરે નમતે પહોરે અમે ભાઈબહેનો, પડોશીના છોકરાં અને બેત્રણ પટાવાળાની ફેજ મેળા જોવા બેસી જતી. ત્યાં પોલીસોની શરતો જોતાં; ખાવાનું પણ ખાતાં. અને પહેલેથી ચકડોળમાં બેસવાથી ફેર આવતો એટલે મારા સિવાય બીજાં બધા ચકડોળની ચઢેલ પણ કરતાં; પછી રોજનો એક આનો રમકડાં ખરીદવા મળતે તેમાંથી રમકડાં ખરીદતાં. આજનાં બાળક એક આનામાં એક રમકડું ખરીદવાના વિચારથી દસી પડે, પણ અમે તો એક આનાને બાદચ્છી રકમ માનતાં, અને અમે રમકડાં લેતાં એટલું જ નહિ પણ અમારા પડોશીનાં છોકરાંને પણ અમુક ચીજો આપતાં. એક પૈસામાં પાનાની જોડ આવતી. એ પૈસામાં લોહાની ભમરી આવતી. એ હાથમાં દાંડા ડાલોને ફેરવિયે એટલે ચિત્તોડા જેવો મોટો અવાજ થતો. ગામના લુહાર જ એ બનાવતા

અને પદ્યરથી ભાગવાની કોશિય કરિએ છતાં પણ એ ભાગે નહિ એવી એ મજબૂત હતી. એક નાની પતરાની ડબી ઉપર કાચ હોય; એ ડબીમાં ચાર પાંચ નાની સીસાની ગોળી હોય જે આપણે અમુક રીતે ડબી દલાવીને અમુક રીતે ગોઠવવાની હોય; આવી જાતજાતની ડબીઓ પણ પૈસે પૈસે અને જગજગે પૈસે મળતી. માટીની ઢોંગલીઓ પણ પૈસા પૈસામાં સારી મળતી. એ ઉપરાંત લાકડાની ઢોંગલીઓ, ચીનાઈ માટીના બ્લેકીઆવા, માટીનાં નારાં, રામ કૃષ્ણ લક્ષ્મીનારાયણ ધોધરરાણા વગેરેની માટીની તેમજ પદ્માવતીની મૂર્તિઓ પણ હતી. આમાંથી અમે દરેક કુટુંબ ખૂબ ધાંટાધાંટ કરીને, થોડી થોડી વારમાં વિચાર બદલીને રમકડાંની ખરીદી કરતાં. ચાર દિવસ પૂરા થાય એટલે લીધેલાં રમકડાંથી કલાકોના કલાક રમીને પાંચ છ મહિના સુધી એનાથી આનંદ માણતા. એ પછીના મહિના આવનાર મેળાના અને એમાંથી આપણે આમ લઈશું ને તેમ લઈશું—ના વિચારમાં ગાળતા, એટલે નવો મેળો આવી રહેતો.

પણ અત્યારે જમાનો બદલાઈ ગયો છે. મોટરકાર તો શું પણ એરોપ્લેનો પણ સાધારણ ગણાઈ ગયાં છે. ગામડાંના લોકોને મુસાફરીનાં સાધન એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે આવા મેળાની આવશ્યકતા રહી નથી. મોટા ગામોમાં રમકડાંની કુટુંબો દમેશની હોય છે. નાનાં ગામડાંમાં જરૂરની ચીજો મળી રહે છે અને ગામમાં જવું હોય તો મોટર-લોરીઓ તેવાર જ હોય છે. આને પરિણામે આવા મેળા લગભગ અદૃશ થઈ ગયા છે. મોટાં ગામોમાં મેળાને બદલે પ્રચંડ પ્રદર્શનો ભરાય છે. મુખ્યમાં પણ મોટાં મોટાં પ્રદર્શન ભરાયાં છે, પણ યુરોપમાં અને અમેરિકામાં તો એવાં પ્રદર્શન ભરાય છે કે જે આપણે બરાબર જોવાં હોય તો ત્રણચાર મહિના લાગે. એ પ્રદર્શનોમાં દરેક દેશની કારીગરીની ચીજો ઉપરાંત, આનંદને માટે અસંખ્ય સાધન પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે. એમાં નાના સિનેમાનાં તેમજ નાટકોનાં થિયેટર, કુસ્તી, અને બોક્સિંગના

અંખાડા વગેરે પણ હોય છે. જ્યાં જમાનો આવો હોય ત્યાં અસહના એવા મેળાને સ્થાન ક્યાંથી હોય ? છતાં પણ આપણા દેશમાં જ નહિ પણ યુરોપમાં પણ ધણાં ગામોમાં આજ પણ મેળા ભરાય છે અને આસપાસનાં નાનાં નાનાં ગામડાંમાંથી લોકો ગાડાં ઘોડા એકા ટાંગા રેંકડા વગેરે વાહનોથી તેમજ પગપાળા એ મેળામાં ભાગ લેવા જાય છે.” (ધનસુખલાલ મહેતા)

(૪) મહાકવિ પ્રેમાનંદ

“ ગુજરાતી ભાષાને સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે. જે સૈનમાં એ થઈ ગયો તે ગુજરાતના વિદ્યા-પ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા ગણ મોટા કવિ એ જ સૈનમાં થઈ ગયા છે. આથી તરફ સામગળી વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો પ્રયત્ન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં બહોળા પ્રમાણમાં કરતો હતો, તે પેલી તરફ અખો ભગત લોકોના મનને સોના સરખા વડાલા જે જૂના જમાનાના વહેમ તેને દબોડો મારવા મંડી મયો હતો.

પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ છે. એ જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આબેહુમ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊઠી કરવામાં એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાબતમાં કાંઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ધાસે એવો નથી. તાકચું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાન્તરસના ધરમાં આપણને લઈ જઈ બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં ઇટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુ જ ઊંડું જ્ઞાન છે. મંથસંકલનામાં પણ એ સર્વોપરિ છે. ક્યાં કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજે છે. એની બાંધ શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત, અને પદ્યપદ્ય સરળ તથા કામળ છે.

આ બધા ગુણોને ક્ષીધે એ કવિ ધણો જનપ્રિય છે. એનાં ધણાંખરાં કાવ્ય તો એક ગીતે ગુજરાતમાં પુજ્ય છે એમ કહિયે તોપણ ચાલે. હજારોને ‘સુદામાચરિત્ર’ સનિવારે અને ‘હાંડી’ રવિવારે ગાઈ જવાનો નીમ જ છે. ગામોગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ‘ઓખાહરણ’ તો ઊછળી જ રહે છે; જુવાન કે વૃદ્ધના અંતઃકરણ વિદ્વલ કરી નાખે છે; અને બ્યાસની એ કાવ્યધી રોષ્ટ્ર આવે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાંત્યાં ‘નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ’ વંચાય છે, અને લોકો અરધી રાત આનંદમાં બ્યને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કાઢે છે. સૂરતમાં કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે ત્યાં દરેક ઝીના સીમંત પ્રસંગે સાસરે ને પિયર ‘મોસાણું’ ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામકું એવું નહિ માલૂમ પડે કે જેમાં પ્રેમાનંદકૃત ‘દશમસ્કંધ’ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં ભાગવત વાંચ્યે બહુવું સાર્થક થયું ગણાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદમાં પર્વેપર્વ રનાન કરવાને ઐટલા બધા જીવ ધાધને આવે છે અને શુદ્ધ કામગી તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.” (સ્વ. નવલગમ પડ્યા)

(૪) પ્રેમચંદ રાયચંદ

“પ્રેમચંદ એક વિરતો પુરુષ હતો. એક મરોઝ રાંડીરાડનો સાહસિક પુત્ર બાપારાઈ સૂરત છોડી મુંબઈ ગયેતો. ત્યાં ધંધામાં એવી તો પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી, લેવડદેવડ, માવનો આવકમલવડ, અને સૃષ્ટિની દિલચાલ એના તીક્ષ્ણ મગજદૂધી દૂરઓન વડે એવી તો નિદાણી કે ભવિષ્યનો નાજાં સંબંધી વર્તારો કરનાર તો એ જ નીવડ્યો. મુંબઈનો સાગર કુખ્ધ થયો, પાણીની ભરતી યનાં એમાં સંગમ પામતાં નવાં સરોવર વગેરે પણ ઊભરાઈ જશે એ સદગી આગાહી એણે કરેલી. એજ પ્રમ.ણે દિંદમાં દ્રવ્ય રેલાયું; સો તરંગ થઈ ગયા. જેની પાસે પૂરા હજારે નહોતા તે પણ સાન

લાખના ધણી થઈ બેઠા. જ્યારે સમુદ્રમાં જોળા ખરેખરાં બંધા
 બિડવા લાગ્યાં ત્યારે ચાંત, સાદો, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પ્રેમચંદ કાળીનામનું
 મંથન કરતો હોય તેમ બિજળતા તરંગોનાં સિખર ઉપર નાચતો
 જણાયો. એની મુરલીના નાદથી મુંબાપુરીના 'ગવર્નર' થી માંડીને
 'ગાંધી' તેલી લગી સર્વે જોખી માફક થૈ થૈ નૃત્ય કરી રહ્યા.

આવી એની જહોજલાલીના વખતમાં 'સ્પેશિયલ ટ્રેન'માં
 ખેસી એકવાર પ્રેમચંદ શેઠ સૂરત આવ્યા. માતૃભૂમિમાં પધારતા
 એ દ્રવ્યયોદ્ધાને આવકાર ઓપવા કલેક્ટરથી માંડીને સર્વે અમલદાર
 તથા નગરશેઠી માંડી સર્વ નાગરિક 'સ્ટેશન' પર દાબર રહ્યા હતા.

આના માતામઠ કહેતા હતા કે જ્યારે આગગાડી અટકી ત્યારે
 પ્રેમચંદ એકલા બેઠ્યા. લોકોએ તો શું ને શું ધારણું ! ગવર્નર
 જોડે ધૂમનાર પ્રેમચંદ તે કેવો રોશીલો હશે ? પણ એમ ન હતું.

સાદી ટપકા ટપકાની પાથડી ને ધોળું અંગરખું પહેરણું,
 તથા રૂપેરી શીતરૂપી ધડિયાળનો છેડો આગળ અર્ધા ચંદ્ર માફક
 લટકતો. પગે વાનિંગના ચાંચિયા જોડા, અને સાદું ધોતિયું પહેરણું.
 કદે હીંગણો, આંખો તીક્ષ્ણ, નમ્ર વદનનો, એ એકલો સમજાનો
 વચ્ચે આવી બેઠો.

બેઠેરતાં પારને નગરશેઠ લણી જ પહેલો ગયો ને દેશી
 મદાજન વગ સાથે વિવેકથી નમન કર્યાં. નગરશેઠથી માંડી સંખ્યા
 દેશી સાથે સાહેબસલામ પૂર્ણ થયા બાદ સરકારી હાકેમો બેસા હતા
 તેમની તરફ ફરી તાજબ કરી બેઠો.

એને ત્રણ માળાવાળા એક બંગલામાં બેઠારો આપ્યો હતો.
 એને ત્રણ માળે રાતદિવસ મિજલસ ચાલી રહી હતી. એટલા લોક
 મળવા આવ્યા કે પૂછવું જ શું ?

જે કાઈ સારા કાર્ય માટે નાણાં માગતાં હોય તેને એ બખ્ખે
 હાથે આપતો. કળિયુગમાં બળિ જેવો દાતા કાઈ થયો હોય તો
 એ પ્રેમચંદ જ. એની સખાવત કાઈ અમુક નાતજાત પરત્વે નહિ

હતી. એને તો નાણાં-સૃષ્ટિનો ધંધર કહિયે તો ચાલે. એને પૂજવા લોક તૈયાર હતા. પણ એવી સાદાઈ કાયમ રાખી, એટલું નિરભિ-
માન જાહેર કર્યું કે સામાન્ય લોક દુનિયાઈ ગયો. આ તો કાંઈ અવતારી પુરુષ છે એમ કહેવા લાગ્યા.

એ તુટ્યો એના બે મહિના પહેલાં અમારા ત્રણેના રૂપિયા એણે દોહતરાય પર મોકલી આપ્યા ને કહેવડાવ્યું કે ‘ મને નથી લાગતું કે આ સમૃદ્ધિ હવે વધારે વાર ચાલુ રહે. ગરીબ લાલચોની પરસેવાથી પેદા કીધેલો મૂઠી હું જનતાં લગી નહિ મારું.’

અમે ખરું ન માન્યું કે પ્રેમચંદ તુટશે. પણ આ નિશાળ વૃક્ષ પર વજ્રપાત થયો ને એ પડ્યું. ને પડતાંની સાથે હજારો વ્યક્તિ જે જે એની શાખાએ વજગી હતી, છાયા નીચે ઊભી હતી, તે સૌ ક્યારાઈ ગઈ.

એણે કદી કાંઈને કહેલું નહિ કે ‘ તમે આવો અને મારા આશરો લો.’ કૃષ્ણ ખૂટે ધસડાયેલો ગાપીઓ પ્રેમધેલી જાનો કૃષ્ણ-નંદ વિના બહાવરી જાની ગઈ તેમ પ્રેમચંદ-નંદવર વિના સધળું વેરણુછેરણુ થઈ ગયું. પાછું ઓગણીસમી સદીનું પ્રાકૃત રસ-શૂન્ય આજ શિર ઉપર આવી ઊભું.” (સ્વ. વિનાયક તંદરકર મહેતા)

(૫) મહાત્મા ગાંધી

“ હિંદુસ્તાનમાં મહાત્માજી ઉપર લોકોને પારાવાર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ છે. જ્યારે એઓ બહાર નીકળે છે ત્યારે લોકોનાં ટોળાં દર્શન કરવા માટે ઊભડે છે. શ્રદ્ધાધેલા લોક માને છે કે એ દેવાંથી પુરુષ છે, એમનાં દર્શન કરવાથી પાપ નાશ પામશે, અને ચરણ્સપર્શ કરવાથી તો પરિયાના પરિયા તરી જશે ! ચાક્યાપાક્યા મહાત્માજીની જરા આંખ મળા હોય એમાંથી એઓ પોદારો કરી એમને જગાડી પાડે છે અને દર્શનની માગણી કરે છે, અને એઓ વાર લગાડે તો ‘ મહાત્મા ’ થયા છતાં દર્શન ન આપવા માટે એમની જોડે લડવાડ કરે છે ! ચરણ્સપર્શ માટે તો કોઈ કોઈ વાર એવી ધક્કાધક્કો થાય છે કે

મહાત્માજીના પગ છૂંદાય છે; અને એઓ આજ સુધી ક્યારાઈ મર્મા નથી એ જ ઈશ્વરનો મોટો અનુગ્રહ છે.

આવો પ્રેમ તો સાવ છોકરવાદી જ સમજવો જોઈએ. નાની બાળકને સારું રમકડું મળતાં એને આનંદનો ઊલારો આવે છે અને એનું શું કરવું એનું એને જ્ઞાન નથી હોતું, અને તેથી એ એને તોડીફાડી નાખે છે. ખરી રીતે આપણી ઘેઘણ બાળક ક્રૂતાંયે દસકડી માણાવી જોઈએ, ઠાગણ કે બાળક એના રમકડાને તોડે છે એ તો એ શું છે, કેવું છે, કેમ એવું છે, વગેરે જિજ્ઞાસા સંતોષવાના પ્રયત્નમાં તોડે છે, બપોરે આપણે મહાત્માજીને કચરિયે છિયે એ એવી કાઠ્ઠ શોધખોળ ખાતર નહિ, પણ આપણા રવાઈ ખાતર જ કરિયે છિયે. આપણને એમના દર્શન માત્રથી બેગાં થયેલાં બધાં પાપ સહેલાઈથી બાળવાં છે અને નવાં પાપ બાંધવાનો પરવાનો મેળવી લેવો છે !

મહાત્માજી ઉપર જો આપણને સાચો ભાવ હોય તો એઓ કેમ જીવે છે એનું આપણે બારીકાથી અવલોકન કરવું ધટે. એ જ સાચું દર્શન અને એ જ સાચો અરણ્યરપથ.

એઓ આપણી સૌની જેમ આસોચ્છવાસ લે છે, આપણી જ જેમ ખાય છે, સૂએ છે, બેમે છે, બોલે છે, ચાલે છે; કુદરતના કાનૂનોને આપણા જેના જ વશ છે. એઓ પણ દેવતામાં હાથ નાખે તો આપણી જેમ જ દાઝે. અને એમ છતાં જો અવલોકન કરીશું તો માલુમ પડશે કે એમનાં સર્વ કાર્યોમાં એમનું મહાત્માપણું રહેલું છે.

એમનું ખાવાનું જ લો. આપણે તો ખાતા આવ્યા તે ખાઈએ છિયે અને સ્વાદ સિવાય ખીજી વિચાર કરતા નથી. મહાત્માજીએ ખાવાની બાબતમાં કેટલા વિચાર અને કેટલા પ્રયોગ કર્યા એ વર્ણવિયે તો પુસ્તક ભરાય. તગવા-વધારવાનો અને મસાલાઓનો એમણે હેઠ ઉણડયો છે, કેમકે એ કિંચિત્તો માત્ર સ્વાદ માટે છે અને ખોરાકને અપામ્ય બનાવે છે. દૂધ જેવો ખોરાક પોષણ

માટે ગમે તેટલો આવશ્યક હોય, છતાં એ પશુનાં ખર્ચાનાં મોંમાંથી કચેલી ચોરી હોવાથી ગાંધીજીને હંમેશાં કંપે છે. લોકો તો જે બાપદાદાથી ચાલતું આવ્યું તે આમિષ ભોજન કે નિરામિષ ભોજન કયે જાય છે; પણ ગાંધીજી હંમેશાં ચિંતન કર્યા જ કરે છે કે મનુષ્યનો ખરો આહાર કયો. એમના મત પ્રમાણે કૃણકૃણાદિ એ જ માણસનો કુદરતી આહાર છે. એ પણ રાંધેલાં નહિ પણ વનપક.

હવે કપડાંનો પ્રશ્ન લઈએ. જોગક વિશેના મદાત્માજીના વિચાર કદાચ લોક ઓછા જાણતાં હશે, પણ એમનો ખાદીનો મંત્ર ન સાંભળ્યો હોય તેવો દિંદી ભાગ્યેજ દેશે. જે આવ્યું તે કપડું પહેરી શરીર ઢાંકવું એ તો અવિચાર છે. એ અવિચારને પરિણામે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતા ગુમાવી ચુલામીમાં બંધાયું. કપડું બનાવવાના ઉદ્યોગમાં કેટલા કાંતનારા, પીંજરા, વણકરા, છીપા, રંગારા, સુધાર, વગેરે કરીગરો પોષાતા અને આપણાં ગામડાં મધપૂડા જેવાં ગાજી રહેતાં ! અવિચારથી આપણે સંચાનું કપડું વાપરતા થયા તેથી એ સર્વે એકાર થઈ પડ્યા અને ગામડાં ભાંગી ગયાં.

ખીજી રીતે પણ કપડાંની બાબતમાં ગાંધીજીએ ભાત પાડી છે. યુરોપિયનોનું અનુકરણ આપણે ત્યાં ફેશન અને સભ્યતાની નિશાની થઈ પડી હતી. આપણે ત્યાંની ગરમીમાં ન સહેવાય એટલાં અને એવી ઢગનાં કપડાં પહેરી લોક પૈસા ખર્ચી દુઃખ વહોરતા હતા. ગાંધીજીએ એ ખ્યાલો ઉડાડી દીધા છે. ખાદીનું ધોતિયું કે ચક્રી, ખાદીનું પહેરણ અને ખાદીની ટોપી એ હવે આપણા દેશમાં સભ્ય પોશાક તરીકે સ્વીકારાઈ ચૂક્યો છે, ગાંધીજી પોતે તો એટલાં કપડાં પણ આપણી આબોહવામાં નકામાં માને છે અને પોતે દિવસનો ઘણો ભાગ ખુલા જાંઘને માત્ર નાનો કચ્છ પહેરીને રહે છે. સભ્યતાના ખોટા ખ્યાલથી આપણે મધુર હવાના સ્પર્શનું સ્વર્ગસુખ ગુમાવતા નથી શું ?

હવે ગંધીજીની સૂચનાની રીત જુઓ. લોકો ધરોની અંદર ભરાઈને અને ઘણાં તો ધરનાં બારીબારણાં બંધ કરી પેટીમાં પુરાઈને રાત્રે સૂઈ રહે છે, ત્યારે મહાત્માજી શું કરે છે ! એઓ દંમેશાં ખુલા આકાશ નીચે જ સૂએ છે. ખુલી તાજી હવા અને માથા ઉપર તારાઓનાં અદ્ભુત ચિતરામણથી શોભતો આકાશરૂપી અંદરવો ! બાહ્યાદને પણ દુર્લભ છતાં અરીબમાં ગરીબ માણસ પણ માણી શકે એવું આ સુખ આપણે સા માટે જતું કરતા હોઈશું ! ખુલામાં સૂવાથી શરદી લાગી જાય, માંદા પડી જવાય, એવા વહેમ બાંધી લોકો તે સુખ ગુમાવે છે.

હવે આપણે માંદા પડિયે અથવા આપણાં કાંઈ સત્રાં વધાણાં માંદાં પડે ત્યારે આપણે કેમ વર્તિયે છિયે અને મહાત્માજી કેમ વર્તે છે એ પણ જોવા જેવું છે. સાધારણ રીતે માંદગી જોઈ લોકો દાંડળાદાંડળા થાય છે અને ગાકાની જેમ ધુમાડાના બાગલાં ભરવા મંડી જાય છે ! અભણ ગામડિયા શૂતકાકણને વહેમ લાવી ભૂવાભગત ધુણાવવા મડે છે અને દેવીને મરવાબોકડાનો ભોગ આપી પ્રસન્ન કરવા લાગે છે, ભણેલો ચહેરી દાકતરોને પરમેશ્વર ગણી એને ચરણે જાય છે અને માણસના સ્વભાવને ન જાણે એવી દીનતા પ્રકટ કરે છે. સામાન્ય રીતે શાકાહારી હોય તેઓ પણ દવાને નામે અખાદ્ય અને અપેય લેવામાં બાધ મણુતા નથી. મહાત્માજી પૈદ દાકતરોના જ્ઞાનને અને એમની શસ્ત્રક્રિયાને નિંદતા નથી; મોટા અને ઝેરી રાગોમાં એમની સેવા લે છે; પણ સામાન્ય રીતે તો ઉપવાસ, પાણી અને મારીના ઉપચાર એ કુદગતી ઇલાજો ઉપર જ રહેવું, નકામી દોડાદોડ કરવા કરતાં માદની પ્રેમજરી સુશ્રૂષા કરવી, એને એઓ ચોગ્ય માને છે.

હવે મહાત્માજીના જીવનની એક બે મોટી વાત લખું. એઓ અદિંસાના મહાન ઉપાસક છે એ કાણ નથી જાણતું ?

આપણા દેશમાં અહિંસાને પ્રાચીન કાળથી ભિંચું સ્થાન અપાયું છે, એટલે અહિંસાનો મહાત્માજીનો ઉપદેશ સર્વ કાર્મ સ્વીકારે છે; પરંતુ એ પાળતાં ઘણા થોડાને આવડે છે. માકકમચરને પણ હણવાં નહિ એ લોકો કષ્ટ કરે છે, ભેડે મોઢેથી કષ્ટ કરવા છતાં એ પજવે ત્યારે ન મારતા હોય એવા થોડા જ ભોવામાં આવશે. પરંતુ આપણે અબુદ્દિથી વર્તિયે અને એવાં જ તુ પેદા થવા દઇએ એ પણ મોટી હિંસા જ કરિયે છિયે એવી મહાત્માજીની વાત ચોક જલદી કષ્ટ કરતા નથી. વળી આપણે એવી રીતે રહિયે, એવા વ્યાપાર કરિયે, એવી રાજખટપટો કરિયે કે એનાથી આપણા માનવર્મધુ પાવમાલ થાય, યુસાય એ બધી દિંસાનું શું ? મહાત્માજીની અહિંસામાં એનો વિચાર રહેલો છે.

મહાત્મા ગાંધીને સત્યાગ્રહી તરીકે આપણે ઓળખિયે છિયે. એઓને સત્ય ઉપર નાનપણથી જ પ્રેમ છે. એઓ સત્યને જ પરમેશ્વર કહે છે. સત્ય ભાલવું એ તો આપણે સહુ કાંઈ કષ્ટ કરિયે છિયે. પણ ગમે તે નુકસાન થાય કે માયું જાય તોપણ સત્ય ત્યાગવું નહિ એવો સત્યનો આગ્રહ લોક રાખી શકતા નથી. અને પછી તો વહેવારડાલા લોક એવો સિદ્ધાંત જ શીખવે છે કે સત્ય એ તો કાર્મ સાધુ-મહાત્માઓ પાળી શકે; દુનિયાના બધા દારમાં કાર્મ એ હંમેશા પાળી શકાય નહિ. કાર્મ પાળે તો એ બેવડાકમાં ખયે ! મહાત્માજીનું મહાત્માપણું કંઈ હોય તો તે એ જ છે કે ગમે તેવું દુઃખ આવી પડે, ધર જાય, રાત્રી જાય કે મસ્તક જાય, તોપણ સત્ય ન જ છોડવું. સુખમાં તો સત્ય સૌ પાળે, એમાં પાલવું શું ? સંકટ સામે પણ સત્યનો આગ્રહ રાખી શકિયે તો જ સત્યનું સાચું પાલન કયું કહેવાય.

હવે મહાત્માજીની એક છેલ્લી બાળત વિચારી લઇએ. કાંઈ આપણા ઉપર જલમ કરે ત્યારે આપણે કેમ વર્તવું ? લોકો તો

મોટે ભાગે જો સામો પક્ષ નજાણો હોય તો એને મારે છે અને બળિયો હોય તો પોતે નાસી જાય છે. પણ મહાત્માજીની રીત ન્યારી છે. નજાણો હોય તેને તો ન જ મરાય, કારણ કે એ દિવ્યકારાપણું છે. પણ યનુ બળિયો હોય તો શું કરવું? નાસી જવું એ તો એથી પણ નીચું કૃત્ય છે. માટે જુલમીથી નાસવું પણ નહિ, તેમ એને વશ થવું પણ નહિ. એ સજ્જ હશે તે સદન કરવી; અને સદન કરતાં રહવું નહિ, ચિડાવું નહિ, પણ દસતે મુખે, સ્વમાન સાથે સદન કરવું. ગુણ અને બળગુણ ઉપર જુલમ શુભરાત્રીમાં જુલમીને થાર છૂટે છે. દસતે મુખે સદન કરનાર જુલમીને જુલસો દીધો પાડી માખે છે અને અંતે એને વશ કરી શકે છે.

મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યે જો આપણે સાચો પ્રેમ દર્શાવવા માગતા હોઈએ તો એમના જીવનની આ અને આવી અનેક ખૂબીઓ આપણે સમજવી જોઈએ અને આપણા પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મહાત્માજી પ્રત્યે સાચો પ્રેમ દર્શાવવા આપણે શું કરવું જોઈએ એમ એમને પોતાને પૂછીએ તો એઓ એમ જ કહેશે કે મારા પ્રત્યે પ્રેમ બતાવવો હોય તો મારા જય ન ચોકાવો પણ રેંટિયો કાંતો અને એ-કારા દરિદ્રનારાયણ સાથે અનુસંધાન કરો." (જુમતરામ દવે)

આ વિવરણાત્મક પ્રકારના નિબંધોમાં યથેચ્છ કલ્પના દોડાવી શકાતી નથી; અમુક ચોક્કસ વિગતો આપી એ ઉપરથી અમરક રીતે ચતુર્દર્શન કરાવવાનું હોય છે.

૩. ચિંતનાત્મક

ચિંતનાત્મક પ્રકારના નિબંધોમાં કોઈ પણ એક અમૂર્ત વિષય લઈ એના ઉપર મનન-ચિંતન કરી તે તે વિષયના ગુણદોષની ચર્ચા કરવામાં આવી હોય છે. ગુણ, સામાજિક રીતરિવાજ, ધર્મ, રાષ્ટ્ર, કુટુંબ વગેરેને લગતા બધા વિષય આમાં સમાવેશ પામે છે.

નમૂના તરીકે ચારેક નિબંધ લખ્યે :

(૧) સમય-સૂચકતા

“કોઈ એક અકસ્માત થાય અથવા અણધાર્યું સંકટ આવી પડે એ સમયે ગભરાઈ જવું નહિ, પણ હિંમત તથા ધીરજ રાખવી, અને મન સાવધ રાખી ઉપાય શોધી કાઢવો. આ ગુણને સમય-સૂચકતા કહે છે.

એક વાર એક પ્રખ્યાત ચિતારો એક મોટા દેવળના ધૂમટમાં અંદરની બાજુએ ચિત્રામણ કાઢતો હતો. જિંએ પાલખ પર બેસી એ આ કામ કરતો હતો. એવામાં પોતે કાઢેલી બાત કેવી દેખાત છે એ જોવા સારુ એ પાલખ પર બેઠો બેઠો પાછો ફરતો હતો. એમ પાછા ફરતાં ફરતાં એ છેક પાલખની કાર સુધી આવી પહોંચ્યો; પણ ચિત્રની પરીક્ષામાં એનું મન ઘણું ગરક થઈ ગયું હતું તેથી એને જાન રહ્યું નહિ કે હું ક્યાં છું. એક બીજું પગલું પાછળ બધું હોત તો એ નીચે જ ગયો હોત, એ દેવળની ફરસખંધી ઉપર પડત, અને એના બૂકેબૂકા બીડી જાત. સાથે એક ચાકર હતો તેની આંખ એના ઉપર પડી. ચાકરે એકદમ રંગનું ફૂંકું ઉપાડી એ ચિત્રામણ પર ઢોળવા માંડ્યું, અને કંઈક ઢોળ્યું પણ ખરું; એટલે પેલો ચિતારો એકદમ એ ચિત્રામણ તરફ દોડ્યો. મહા મહેનતે કાઢેલું ચિત્રામણ આમ ધડીકમા ૨૬ થયેલું જોઈ ચિતારો પ્રથમ ગુસ્સે થયો. પણ ચાકરે કહ્યું કે મેં આપને પાલખની કાર પરથી એકદમ આ તરફ પાછા ખેંચી આણવા માટે આ પ્રમાણે કર્યું છે, ત્યારે એણે એનો ઉપકાર માન્યો. ચાકર આ વખતે ગભરાઈ જઈ ચિતારા તરફ દોડ્યો હોત અથવા એને જૂમ પાડી હોત તો એ ચિતારો ચમકીને નીચે બેઠો પડત અને મરણ પામત. પણ ચાકરે સમય-સૂચકતા વાપરી પોતાના શેઠને એકદમ મહિં ધસી આવવાનું મન થાય એવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો અને ચિત્ર બચાડતાં પણ શેઠનો જીવ બચે એવું કર્યું. આ બધું એક ક્ષણમાં જની ગયું.

ખીખને ભવ આવી પડે તે વખતે મન ઠેકણે રાખવાથી એને કેવી રીતે બચાવી શકાય છે એ વિશે આ વાત કહી. આપણને પોતાને ભવ આવી પડે ત્યારે આપણે પોતે પણ મન સ્વસ્થ રાખવું જોઈએ. મન સ્વસ્થ હોય તો જ કાઈ ઉપાય સૂઝી આવવાનું બને છે.

એક ગૃહસ્થે એક વાઘનું બચ્ચું પાછું હતું અને એને કૂતરાની પેઠે કેળવ્યું હતું. એક વાર તંબૂની બહાર આરામપુરસી પર એ ગૃહસ્થ વાંચતો હતો. એક દાઢે ચોપડી પકડી હતી અને ખીજે દાઢ સટકતો હતો. પેલું વાઘનું બચ્ચું ખુરસી પાસે જમીન પર બેઠું હતું. એણે એ ગૃહસ્થનો સટકતો દાઢ ચાટવા માંડ્યો, જગાં હાંત બેસાડીને લોહી કાઢ્યું, અને હળવે હળવે ધુર ધુર અવાજ કરવા માંડ્યો. એ પરથી એ ગૃહસ્થે ડોકું ફેરવી વાઘ તરફ જોયું તો પોતાનો દાઢ થોડાક લોહીથી ખરડાયેલો દીઠો. તરત ચેત્યો કે હવે વાઘ પોતાના જાતિસ્વભાવ ઉપર જવારું કરે છે, અને જો હું મારો દાઢ જોડી લઉં તો લોહી ચાપ્યું છે તેથી તરત એ મારા ઉપર કૂદી આવશે. એમ વિચારી દાઢ હતો તેમ ને તેમ રહેવા દઈ, થોડેક આંધે પોતાનો ચાકર હતો તેને કાઢી કે બારેલી બાંધી લાવી વાઘને માર. એ ગૃહસ્થ સિંધર બેઠો અને વાઘને લોહી ચાટવા દીધું. એ આગુરતાથી ચાકરની વાટ જોવા લાગ્યો. બહુ વાર ચાકર એમ એને લાગ્યું, પણ એથી એ મલગ્યો નહિ. નોકરે વાઘ ગણે નહિ તેમ એની છાતીમાં બંદક મારી અને પોતાના ધણીને ઉગાર્યો.

અણધાર્યા સંકટ વખતે ગભરાઈ ન જવાથી આમ પોતાનો બચાવ થઈ શકે છે. એવે વખતે થોડુંકાણું દુઃખ ધીરજથી અને મૂઝે મોઢે વેડી લેવું જોઈએ.

દસરથ રાજાની રાણી કૈકેયી વિશે એક વાત છે. એક વાર દાનવો સાથે રાજાને યુદ્ધ થયું તે વખતે એ રાજા સાથે લડાઈમાં

ગઈ હતી. ત્યાં રાજના રથનું પૈડું નીકળી પડવાનું થયું ત્યારે કૈંકેયીએ સમય-સૂચકતા વાપરી પોતાની આંગળી બરાબરીને એ પૈડું ઊભું રાખ્યું. સુદ પૂરું થઈ રહ્યા પછી રાજ ભુએ ॥ તો કૈંકેયીની આંગળીનો ફૂલો થઈ ગયો છે ॥ આ જોઈ રાજ પ્રસન્ન થયો અને એણે કૈંકેયીને વરદાન આપ્યું.

સમય-સૂચકતાનો ગુણ આ પ્રમાણે અનેક રીતે પોતાની જાતને તેમજ બીજાને ધણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.”

*(ગુજ. સર. વાચનમાળા).

(૨) શિષ્ટાચાર

“ પૂર્વે ” આપણી શિષ્ટાચારની પદ્ધતિ અતિ મહન હતી. દાષ્ટનક તરફ અત્યંત માન અને પૂજ્ય ભક્તિ દર્શાવવા માટે એ સમયમાં ધણું કરીને ‘ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ ’ હેઠલું પત્થિયું હતું. એ સમયમાં શિષ્ટાચારરૂપે સદુ એકબીજાને દંડવત્ પ્રણામ કરતા. માતૃપિતા કે ગુરુજન તરફ પૂજ્ય ભાવ દર્શાવવા એકને બદલે અનેક દંડ કરવા પડતા. જેમ ખંડિયા રાજાને એક બે તોપનું માન, સરખાને દસ તોપનું, અને ચક્રવર્તીને સો તોપનું માન મળે, તે જ પ્રમાણે આપણી શિષ્ટાચારની પદ્ધતિમાં ‘ દંડવત્ પ્રણામ ’ની તોપના જેવી સ્થિતિ હતી. અમુકને એક દંડવત્ પ્રણામ કરાય, અમુકને ઘણા, અને સો ‘ દંડવત્ પ્રણામ ’ એટલે જાણે છેડો.

એ સમયે દરેક બ્યક્તિ એકબીજાને અત્યક્ષ મળતી ત્યારે જમીન પર લાંબા સૂઈ ‘ દંડવત્ પ્રણામ ’ કરતી; પછી બંને સ્થળ બમર હોય કે વેરાન, સ્વચ્છ હોય કે કાદવડીયડ, એની દરકાર કર્યા વિના એ વિધિ કરવા કોઈ ચૂકતું નહિ. અત્યારે તો એ કલ્પના મનમાં લાવતાંયે હઠી જઈયે.

અને એ ‘ દંડવત્ પ્રણામ ’ એટલે આજ કાલના ‘ દંડવત્ પ્રણામ ’ જેવા નહિ. માતા પિતા કે ગુરુજનને સો ‘ દંડવત્

પ્રણામ ' કરવા હોય તો જરા કસરત થાય. આપણે હજુએ એ શિષ્ટાચાર માત્ર પત્રો પૂરતો જ સાચવી રાખ્યો છે. ' સાપ મથા ને લિસોટા રહ્યા ' એ કહેવત પ્રમાણે ' દંડવત્ પ્રણામ ' અસારે આપણે અતિશયોકિતવાળા કરિયે છિયે. વૈષ્ણવ અને સ્વામી-નારાયણનાં મંદિરોમાં શ્રદ્ધાળુ લોકોને નવી પદ્ધતિના ' દંડવત્ પ્રણામ ' કરતાં જોઈ આપણને હાસ્ય આવ્યા વિના રહે જ નહિ. શરીરને બિલકુલે લકલીફ આપવાની નહિ અને સંગેભરમરનીલાદી ઉપર શાંતિથી લાંબા પડી ' જલવિહોણી માછલી ' તરફિયાં મારે તે પ્રમાણે હાથપગ હલાવ્યા કરવા, એ આપણા આધુનિક ' દંડવત્ પ્રણામ. '

પણ જોમ ' દંડવત્ પ્રણામ 'થી ફાયદા છે તેમ એને લીધે અતિ હરકત અને અડચણો પણ હશે જ. અને એથી જ એ પદ્ધતિ કંઈક મોળી પડી. રસ્તાના ધૂળફીચડમાં સારીરિક સ્વચ્છતાને ખ્યાનમાં લઈ ધીમે ધીમે એ પદ્ધતિ માત્ર નીચાં નમી વંદન કરવામાં પરિણમી. બાકી સેંકડો ગાઉ દૂર જેસી માત્ર પત્રમાં ' સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ ' પાઠવવામાં કદી મહેનત ન પડતી હોવાથી એ પ્રથા હજુ જેવી ને તેવી જ ચાલુ છે. ખરેખર આપણે સમાજ માત્ર શબ્દોમાં રૂકું મનાવવામાં ટેલો પાવર્યો છે એ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જોમ જોમ ' દંડવત્ પ્રણામ 'ની પદ્ધતિ લસાતી ગઈ તેમ તેમ બાથબાથ ભેટવાની રીતિ અમલમાં આવતી ગઈ; અને એ હજુએ પ્રવર્તે છે. એકબીજાને વહાવથી ભેટવું—આલિંગન આપવું એ ' દંડવત્ પ્રણામ ' કરતાં સુલભ અને મનમગ્નું છે. જે જુગ પ્રસારી એમાં એકબીજાનાં શરીર સમાવી થોડી એક પગ માટે તન્મય બની જવું એ આ શિષ્ટાચારનો અર્થ. પછી તો રાજા-મહારાજાઓ, સ્નેહીમિત્રો, સર્ગાલિહાલાં સહુ એ જ પ્રમાણે

શિષ્ટાચાર પાળતાં. અને હજીયે ગામડાંનાં માણસ એ પદ્ધતિ પાળ્યે જાય છે.

બેટવાની પદ્ધતિથી કેટલાય દુસ્મન મિત્ર બની ગયેલા છે અને કેટલાકેય ખાચમાં પુરાઈ ગયા જોયેલા છે. શિવાજીએ એના વાધનખતો ઉપયોગ બેટવાના રમ્ય પ્રસંગે જ કરેલા.

ત્યાર પછી આપણી નમસ્કાર-પદ્ધતિની શોધ થઈ. પૂર્વે 'દંડવત્ પ્રણામ' કર્યા બાદ જે હાથ જોડી સામે નમ્ર થઈ જિભા રહેવું પડતું એમાંથી 'દંડવત્ પ્રણામ' બાદ થઈ માત્ર હાથ જોડવાનું રહ્યું. ત્યારથી આપણી 'નમસ્કાર' કે 'જય જય' પદ્ધતિ શરૂ થઈ; એ ઘણે અંશે આને મળતી જ છે.

ત્યાર પછી તો હિંદમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણે પ્રવેશ કર્યો અને એની મોટી અસર આપણા શિષ્ટાચાર ઉપર પડી. એ 'દંડવત્ પ્રણામ,' 'બેટ-આલિંગન,' 'નમસ્કાર,' 'જય જય,' 'રામ રામ' છોડી આપણે 'shake-hand' (હસ્તધૂનન) સ્વીકાર્યું; માત્ર સ્વીકાર્યું એટલું જ નહિ પણ જીવનના દરેક પ્રયોગમાં એને એટલી હદ સુધી વણી દીધું કે અત્યારે સમાજમાં એ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે, અને એ પ્રમાણમાં શહેરો તેમજ ગામડાંમાં ધરગથ્થુ જેવી થઈ ગઈ છે.

પણ ત્યાર પછી પણ શહેરમાં શિષ્ટાચારની અવદશા જ થઈ છે કેમકે સામે મળે એટલે માત્ર 'સલામ'—શહેરી ભાષામાં કહિયે તો 'સાહેબજી' કરીને ચાલ્યા જવું એ નીતિ અખત્યાર થઈ.

અને ત્યાર પછી માત્ર ત્રણ આંગળી ઊંચી કરી 'સાહેબજી' કરવું ચાલુ થયું. સાધારણ દુરથી એક આંગળી પણ નેઠે શકાય તો પછી શા માટે ત્રણ આંગળી ઊંચી કરવાની તકલીફ લેવી ? અને ત્યારથી માત્ર એક જ આંગળી ઊંચી કરી 'સાહેબજી' કરવું ચાલુ થયું.

શહેરનું ધર્માલિયું જીવન, વખતનો અભાવ અને અર્થાંતિ મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરી નાખે છે એ આ ઉપરથી સહેજે દ્રષ્ટી શકાય એમ છે. પણ આપણો ઉલ્લેખી (૧) સમાજ શિષ્ટાચારમાં આથીયે આગળ વધી ગયો. હવે તો સામેસામે મળે એટલે નહિ બેઠવાનું, નહિ 'જય જય' કહી 'જીભા રહેવાનું' અને ન તો 'દસ્તધૂનન' કે 'સાહેબજી' બોલી લાવ દર્શાવવાનું. તથા આંગળીઓમાંથી અદૃશ્ય ચંદ્ર હવે રજુ' માત્ર કાઢ મળે એટલે એક ઇચ્છા માથું જરા ઝાંસું નમાવવાનું. એ ચંદ્ર એટલે બસ. આપણા શિષ્ટાચારશાસ્ત્રનો આ પ્રમાણે કુટુલ્ય અંત નિકટ આવી રહ્યો છે એની કાણુ ના કહેશે ?" (પુરુષોત્તમ ચૌદાણ)

(૩) ધૈર્ય

" 'ઉતાવળે અંબા પાકતા નથી' એ કહેવત જોમ માણસને અધીરા ન થવાનું સૂચવે છે તેમ 'ઉતાવળા તે બહાવરા' એ કહેવત ધીરજના લાભની સૂચના કરે છે. વસ્તુમાત્રને પોતપોતાનો સમય નિયમિત કરેલો છે, ને એ સમય આજ્યા વિના એ વસ્તુ થતી જ નથી. સૂર્ય જોગે છે એને પણ અમુક સમયનો નિયમ છે. ઝાક જોગે છે ને ફળે છે એને પણ નિયમ છે. માણસે સમજવું જોઈએ કે પોતાનો સમય થવા વિના કશું થતું નથી. માણસ પોતે એમાં કશું પરિવર્તન કરવાને શક્તિમાન નથી. કુદરતના સ્થાપિત નિયમો પ્રમાણે જ થાય છે તેમાં એનાથી ફેરફાર અને જ નહિ. એને જો કરવાનું છે, ને જો એ કરી શકે છે, તે માત્ર શ્રમ, પ્રયાસ, ચત્ન. અમુક ફળને માટે અમુક યોજના કરવાનો શ્રમ કરીને એને વિરમવાનું છે; એ ફળને માટે તોણે ઉપર ચંદ્ર જઈ, ચિંતાતુર બની, અધીરા થવામાં માત્ર એને કુઝળ થાય છે એટલો જ લાભ છે; તેથી પેલા ફળને પેલા ધનમાં કરી ઉતાવળ ચેતી નથી; કવચિત્ એમાં કાંઈ બચાવ થાય છે, આપણે નિરંતર મહેનત કર્યા કરવી, ને ધીરજથી એનું જો ફળ આવે તે ઉપર વિશ્વાસ કરી ચોભવું.

આવી ધીરજ રાખવાની જોને ટેવ હોય છે તે મનુષ્યમાં બે મોટા ઉપયોગી ગુણ, અને એઓને અંગે ખીલેલ ધણીક નાના ગુણ પોતાની મેળે ખીલી જાડે છે. એક ગુણ તો એ છે કે એને કોઈ પ્રકારનો મહારાટ ચેતો નથી; તેથી એની ભુદ્ધિ શાંત અને સ્વચ્છ રહે છે ને ગમે તે સમયે પણ એ માણસ હરકોઈ કામનો નિકાલ કેમ કરવો એનો નિશ્ચય ઝડપે લેઈ લેઈ શકે છે. એકાએક આવી પડેલી વિપત્તિમાંથી નીકળી જવાનું પણ એવા માણસ ઘડત યોજી શકે છે. જે ખીલે મુખ્ય ગુણ એઓનામાં ખીલે છે તે એ છે કે જે નિશ્ચય થાય તેને ધી રીતે પાર પાડવો એની યોજના પણ એવાં મનુષ્ય બહુ ચતુર્ગામી થઈ છે, ને ભારે કામનો પણ ધીમે ધીમે એ યોજનાથી પાર લાવે છે. આથી બિચ્છટી રીતે જોઈએ તો જે અધોરાં માણસ છે તે કોઈ કામ આભરું તો ગમરાઈ જાય છે, ને પછી એને પાર પાડવા જતાં મૂંઝવણ પડે છે, દોડાદોડ મળી કરે છે પણ તમ્મએક આગળ વધી શકતાં નથી; બાથોડિયાં મળ્યાં મારે છે પણ કોઈ પકડી શકતાં નથી; એ કામને વલુસાડે છે, એટલું જ નહિ, પણ દોડાદોડમાં પોતાનો હાથ કે પગ પણ લાગે છે. આવાં માણસ મળ્યાં હોય છે, એ કંથું પણ કામ હોય તો બાકમેલ કરવા માંડે છે. એનું નામ ખરી કામ કરવાની છૂટ કહેવાય નહિ. શાંત અને સ્થિર ભુદ્ધિથી તથા કરેલો મુખમુદાથી જે કામ નિયમિત રીતે નિશ્ચયપૂર્વક ઉકેલાવું જાય તેનું નામ ખરી છૂટ છે. એ ધૈર્ય વિના આવતી નથી. સમયસૂચક ભુદ્ધિ અને એ ભુદ્ધિએ કરેલો નિશ્ચય પાર ઉતારવાની યોજના, એ બે ધૈર્યના ખરા અંગ છે; નહિ તો આજસ પણ ધૈર્ય મળાય, બાલમેલ પણ ચતુરાઈ મળાય, ને મૂખોઈ કદાપણ મળાય.

આવું ધૈર્ય રાખીને કરેલા શ્રમનું ફળ ધણી વાર ઇચ્છાનુસાર આવતું નથી કે કેટલીક વાર બિચ્છું જ આવે છે. ખરા ધૈર્યની કસોટી તો સમયે જ છે. વિવિધ વારંવાર પ્રતિહત થયા છતાં

પણ ઉત્તમ મનુષ્યો કાર્યથી વિરામ પામતાં નથી. અમતનાં જે જે મદાશોષ છે તે બધા એક જ સમયે વિચાર કરીને યોજના કર્યાં થયા નથી; પ્રયત્ન, નિષ્ફળતા, ને પાછો પ્રયત્ન, એમ એક પછી એક ચાલ્યાં જ મ્હાં છે, ને જેણે વિચાર કર્યો હશે ને પ્રયત્ન આદર્યો હશે તે પોતાના પ્રયત્નનું ફળ જોવાં પશુ પામ્યાં નથી. પણ એમ જ સર્વ મદાકાર્ય સિદ્ધ થવાં છે. નિષ્ફળ થવાનું કે ધર્મ બમણું વધવું જોઈએ, એ જ ખરા ધર્મનું લક્ષણ છે. માણસે પ્રયત્ન કરવો એટલામાં જ એને ધન્ય છે, એટલામાં જ એના જીવિતનું સાર્યકષ્ણ છે. સમયે જેવો વેશ આવી પડે તેવો પૂરેપૂરો ભજવવો એમાં માણસાઈ છે.

ધણાંક મનુષ્ય આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારનું ધૈર્ય ખતાવી શકે છે ને ધીરજથી કાર્ય કરે છે, તેમ ધીરજથી તેની પાછળ મંડ્યાં રહે છે. 'નથી આવકતું' કે 'એનો મને શોખ નથી' એવાં વચન એ કદી બોલતાં નથી તેમ સમઝતાં પણ નથી. એઓની ધીરજ આમળ કંઈ ન આવડે એવું નથી. એઓને કશાનો શોખ નથી એમ નથી. આજ, કાલ, નિત્ય, ફરી ફરી મંડચા રહેવું ને 'કરવું' એજ એઓનો નિશ્ચય છે. પણ એવાં મનુષ્ય પણ કોઈવાર એકાએક આવી પડેલી આપત્તિથી બહુ વિહ્વલ થઈ જાય છે ને સર્વ ધૈર્ય તજી દે છે. કોઈ કારણથી આવી પડેલી દ્રવ્યદાનિ શરીરપીડા કે મનુષ્યદાનિ એ બધું માણસો સહન કરી લેતાં નથી; ધીરજવાળાં પણ એ ધીરજ વિનાની બન્યાપ છે. એવા પ્રસંગમાં ધૈર્ય તજવાનો કરો. લાભ નથી; દાનિ તો સ્પષ્ટ જ છે. ત્યારે જેમાં લાભ નથી ને દાનિ છે તેડું કામ કાણાંએ કરવું હયિન નથી. દ્રવ્યપ્રાપ્તિ નીરાંતિના કે આકુષ્ઠ એમાંની એકે વાત માણસના હાથમાં નથી. તો જે વાત હાથમાં નથી તેનો શોક શા માટે ? એમાં પણ ધૈર્ય તજી મજરાવાથી જી તણે વાતોનો અભાવ, હેતુ તે કરતાં વધારે દુઃખ પેદા કરવાવાળો મધ પડે, કેમકે ધૈર્ય વિના એમાંથી મુક્ત થવાનો કરી ઉપાય પણ

સુઝે નહિ. કોઈ મનુષ્ય મરી ગયું તો એની પાછળ રોવા કઠળવાની ને કૂટવા રડવાની કશી અપેક્ષા નથી. હૃદયની લાગણીને લીધે જેટ યાચ એ ખરું છે, પણ એમાં ધીરજ તજી હર્ષ અતુલ રોક કરવા માંડવાથી શું ફળ છે? હાનિ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શરીરને તેથી વ્યાધિ થાય છે ને કુઃખમાં વધારો થાય છે.

વિપત્તિ કોને નથી આવતી? સંસારમાત્ર વિપત્તિનો જ ભરેલો છે. એક વૃદ્ધ માતાનો એકનો એક જુવાન પુત્ર મરી ગયો. ત્યારે એ પણ એની પાછળ મરવાને તત્પર થઈ. મામના સોંકે બહુ ચારી, સમજાવી, પણ એ માને નહિ, ત્યારે સર્વે એને મદાત્મા શ્રીમુદ્ધ પાસે લઈ ગયા. છુદ્દેવે કહ્યું કે ‘મા, તમે થોડાક ગમ્મના દાણા લાવો તો તમારો દીકરો જીવતો કરી આપું.’ ડાહી કહે કે ‘હા, એ તો સહજ છે.’ ત્યારે છુદ્દેવે કહ્યું કે ‘એ તો ખરું, પણ જેના ઘરમાં કોઈ કદી પણ મરી ના ગયું હોય તેના ઘરની રાધ જોડાયે.’ ડાહી કહે કે ‘ઠીક છે.’ પછી ડાહી ગામમાં ધીર ધીર ફરી, પણ એક ઘર એવું ન મળ્યું કે જ્યાં કોઈ ને કંઈ મૂલ ના હોય; એટલે રાધ ન મળવાથી નિગસ ધઈ ખેડી ને. વચ્ચાર કરતાં ચયું કે સર્વનાં મરે છે તો મારો દીકરો મરે એમાં શું. ફરી છુદ્દેવ પાસે ગઈ જ નહિ તેમ છાકરા સાથે મૂર્ખ પણ નહિ. એમ મરણ નેમ સર્વ પ્રકારની વિપત્તિથી સંસાર ભરેલો છે. એમાં જેટલી ધીરજ રખાય તેટલું જ સુખ. વિપત્તિ-સમયે બીજાં વિપત્તિવાળાને સંભારી ધીરજ રાખવી ને સંપત્તિ-સમયે વિપત્તિનો સંભવ બાણી પ્રધાન ન જતાં ધીમાશયી ચાલવું. ધૈર્ય છે તે અનિ ધણો મોટો ગુણ છે, ને માણસો જેને સુખ માને તેનું “અર્ધુ અંગ” છે, કેમકે સુખનું ગીઠનું અર્ધુ અંગ સંતોષ છે. ”

(૨૧. મણિલાલ નજીમાઈ)

(૧) આત્માર્પણ

“જમતમાં જીવ્યુ તેનું સાર્થક છે કે જોણે પોતાના જીવ્યાથી બીજાને ધણામાં બહુ સુખ કરી આપ્યું છે. એ પ્રકારનું હિતમોક્ષમ

જીવન માતાનું છે. પરદુઃખભંજન વિક્રમ અને ભોજના નામ આપણે નિત્ય સંભારિયે છિયે, એટલા જ કારણથી કે એમણે બાદ્યાદી વૈભવ માણવો કોરે મૂકી પારકાનાં દુઃખ ભાંગવા માટે અનેક કષ્ટ વેઠ્યાં છે ને પોતાનો જીવ નેખમમાં નાખ્યો છે. પ્રખ્યાતિ પામેલા રોષક કે વિદ્વાનોને આપણે સંભારિયે છિયે એ પણ એટલા જ કારણથી કે એમણે આ જગતમાં અવતરી, ભોમ ભોગવવાનું દૂર રાખી, સ્વાખ્યા જગતના લાભ સારુ તનમનથી અતિ શ્રમ વેઠ્યો છે. ઉપદ પગકમી ચોદાઓને આપણે નમિયે છિયે, એ પણ એટલા જ માટે કે એમણે પોતાના અતિ પ્રિય પ્રાણ પોતાની જમિના રક્ષણ માટે તૃણપત્ત તજી દીધા છે.

સાધારણ સંસારબ્ધારમાં પણ શું છે ? ધણાંમાં ધણું માન કોને મળે છે ? સારામાં સારું કાણુ કહેવાય છે ? ધરમાં લાખો રૂપિયા ભર્યા હોય, કે ઉત્તમ અધિકાર ભોગવતો હોય, કે ઉત્તમ સુખમાં જ જન્મ્યો હોય, તેવો માણસ કશું માન પામતો નથી. માન તો તે જ પામે છે કે જેના જીવ્યામાં ખીજાં પણ જીવે છે, જેને હાથે દાનદયા અનંત યથા કરે છે, ને જે એ પ્રમાણે ખરી રીતે જીવી જાય છે.

મનુષ્ય પ્રાણીમાં જ આવું છે એમ નથી, પણ જે જડ કહેવાય છે તેવા પદાર્થોમાં પણ એમ છે. એમાં પણ જેને અગ્નિ ધણા પદાર્થ મળે છે તે જ મોટું મહાત્મ છે. અરે, જડ વસ્તુઓનાં નામ આપણે જોઈએ તો એક કણ પણ નિરુપયોગી જોતા નથી; કેવળ પારકાના કામમાં વપરાય છે. પણ મનુષ્ય ! જેનું આકુષ જડ પદાર્થો કરતાં ધણું અલ્પ છે ને જેનું એક પણ અંગ મૂઝા પાડી કશા કામનું નથી તે જાણે જગતનો રાજા હોય એવું માનીને બધું જાણે છે; ને કદી મરવું જ નથી એમ સમજી, પોતાના પિંડને જ પોષણમાં પારકાના સાચું પણ જોતા નથી ! કેવી અધમ દશા ! કેવું પાપ ! પોતાની જાતિના જ પ્રાચીન ઇતિહાસ-

માર્ગી કે આસપાસના જડ વિષના વ્યવહારમાંથી પણ શું એને એટલું ભાન નથી આવી શકતું કે જેનો પિંડ પરમાર્થમાં વપરાયો તેનું જીવતર ખરું જીવતર છે ? બાકી તો ફૂતરાં આવે છે, જીવમાં પણ અવતરે છે ને મરે છે.

સમૃદ્ધિ વાપરીને સદામત બાંધવાં કે નિત્ય વ્યાજીજી જમાડવા એ જ ખરો માર્ગ છે એમ કહેવાની મતલબ નથી. એવા કામમાં કાંઈ પાપ જ એમ નથી. એ પણ યોગ્ય રીતે થાય તો સારાં કામ છે. પણ એને માટે દ્રવ્યની સમૃદ્ધિ જોઈએ. એ ન હોય તો કાંઈ શું કરે ? પણ આ જીવનરમાં એવા પ્રસંગ ઘડીએ ઘડીએ ને પળે પળે આવે છે કે જ્યારે આપણે આપણી જાતને બૂલી જઈ પારકાં ઉપર દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એક સમયે કાંઈ સહેરમાં એક શીશ્યાનું ઘર બંધાતું હતું. એના ચોથા માળની પાલખ બાંગી પડવાથી લમામ કડિયાગજૂર હોઠા પડી ઝૂંદાઇ ગયા. એક દોદળું જેવું પાટિયું પકુંપકું કરતાં લટકી રહ્યું હતું તેને છોડે એક ડોસો અને એક જુવાન બે લટકી રહ્યા હતા; પણ પાટિયું એવું નમી ગયું હતું કે થોડીજ પળમાં બેના ભારથી એ તૂટી પડે ને બે ભાર ઓછો થાય તો એકાદનો જીવ મદદ આવતાં મુધી બચી શકે. આવું જોઈ પેલા ડોસાએ જુવાનિયાને કહ્યું : ‘ અધ્યા બાઈ ! મારા ઉપર દસ માણસોના જિવારો છે. અરે રામ ! હવે શું થશે ? ’ આટલું સાંભળતાં જ જુવાન કે જે જાતે એકલો જ હતો તેણે પાટિયું મૂકી દીધું ને નીચે પડી કચરાઇ મૂઓ, પણ પેલા ડોસાનો જીવ ઉગાર્યો ને એનાં દસ માણસોના જીવ પણ બેગાબેગા ઉગાર્યા. આવું બાઅચાળી મરણુ ચોરાનું જ દરી !

આપણે માર્ગે જતાં હોઈએ ને આપણને જરાક અડચણ પડતી હોય, પણ એટલી મટાડવામાં બીજાને તેથી જમણી પડતી હોય, તો શું આપણે આપણી અડચણ નાંકી વેડી લેવી જોઈએ ? અથવા આપણને કાંઈ જ હરકત ન હોય ને બીજાને ઘણી જ

હોય તો શું એ દૂર કરવામાં આપણે એને મદદ ન કરવી જોઈએ ! છતાં કેટલા સ્ત્રીપુરુષ આ પ્રમાણે વર્તે છે ? એક સાધારણ ધર્મમાં જ જઈને જુઓ તો ઝેરાં એવી તકરારથી દુઃખાટ કરી નહીં દસે કે ‘મારી માંદી દેરાણીને શીરો ખાવા આપ્યો તો મને કેમ નહિ ?’ ‘મારી નાની નણંદને કસળી સાળુ તો મને શા માટે મોનેરી નહિ ?’ પુરુષો પણ કદાચ એવી તકાતફીમાં ભાગ લેતા દશે ! આપો સંસાર તે શી રીતે સુખી થાય ? પણ અંડે તો લાત મારવી ને એક સુખન કહે તો સામે વાળ્યા વિના ધાન પણ ન ભાવે, એવી સ્થિતિ જ્યાં હોય ત્યાં સુખ અને શાંતિની વાત જ ક્યાં ? પણ એવા બધા સમયમાં આપણે આપણું હૃદય વીસરી જઈ, આપણો લોભ કાગે રાખી, પારકાને જે યોગ્ય હોય તે બોલવવા દેવામાં ખરી મોટાઈ સમજવી. આત્માર્પણથી જ સંસારમાં સુખશાંતિ રહે ને માન મળે, એટલું જ નહિ, પણ આપણા પોતાના આત્માનો નિરંતર મતોય પણ આપજીને પ્રાપ્ત થાય.

પરોપકારવું એક કામ કબ્બાથી પણ અવર્ણનીય શાંતિ મળે છે, તો જે લોક પારકાં માટે જ નિરંતર જીવન ગાળે છે તે કેટલું સુખી આનંદી ને શાંત દશે ! સંસારમાં ઘડી ઘડી આત્માર્પણના પ્રસંગ આવે છે, ને એ બધા સારામાં સારી રીતે વાપરવા એમાં જ આપણા જીવ્યાનું સાધકીય છે. પ્રસંગ આવેથી આત્માર્પણ પ્રાપ્તવું એ કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ તો એ છે કે મનુષ્ય જાતે જ એવો પ્રસંગ પેદા કરે. એના મનમાં એવો નિશ્ચય હોવો જોઈએ કે આપણું જીવિત જે રીતે આખા વિશ્વને કે એના કોઈ ભાગને ઉપયોગી થાય તેવી જ રીતે માણવું. આવા નિશ્ચયથી મનુષ્યો જનસમૂહની જુદી જુદી જરૂરિયાતોનો વિચાર કરે છે અને જો પૂરી પાડવા માટેની શોધ કરવામાં, મંચ રચવામાં કે એવી જ રીતે એને માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આપણું જીવિત ગાળે છે. એવાં સ્ત્રીપુરુષ સર્વને પૂજ્ય છે.” (૨૪. મહિમાવાદ નજીમાઈ)

અહીં સંયુક્તકુટુંબપ્રથા, માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, ઈશવસ્ત્રી, સ્વરાજ્ય, આચાર, ધાર્મિક જીવન, સમાજસેવા વગેરે વિષયો ઉપરના નિબંધ પણ આપી શકાય. સ્વળક્ષ્યકાંક્ષે એ આખ્યા નથી.

૪. વ્યાખ્યાનાત્મક નિબંધ,

વ્યાખ્યાનાત્મક નિબંધમાં સાત્ત્વીય વિષયો ઉપર પરિચય ઉપ-
યોગિતા વગેરે આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. એનું સ્વરૂપ વ્યાખ્યાતા
વ્યાખ્યાન કરતો હોય એવા સ્વરૂપનું હોય છે. સામાજિક ધાર્મિક
ઔદ્યોગિક રાજકીય સંસ્થાઓ, સભાઓ, પરિષદો, એની ભાવનાઓ,
વિજ્ઞાન અને ધર્મ, સાહિત્યને લગતા વિષય એ વગેરે આ પ્રકારના
નિબંધના વિષય બની શકે છે.

અહીં પાંચેક નમૂના લેખ્યે :

(૧) નિબંધ

“ સાહિત્યમાં નિબંધનું અંગ નાનું પણ મહત્ત્વનું છે. જહોળા
વાચન અને જોડા વિચારને આંતરે નિબંધનું સરીર ધડાય છે.
નિબંધ વિશે એવા ખોટા ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે જેથી ભવજાતનાં
લખાણોને નિબંધની કાટિમાં બેસાડી દેવાય છે. બાળકોને નિશાળમાં
લખતાંવાંચતાં આવડ્યું કે ગાયધોડાથી માંડી સત્ય અને પ્રમાણિકતા
ઉપર નિબંધ લખાવાય છે. નિબંધ લખવાની પદ્ધતિ પાડી અને
વિષયની રેખાસૂચિ દોરાવી આખાએ અંગને બાંધી-જકડી લેવામાં
આવે છે. કળાના કોઇ પણ અંગને પદ્ધતિ ન હોય. પદ્ધતિ અને
પ્રણાલિકા એ વિજ્ઞાનની દોરી છે. નિબંધમાં વિષયના અર્થ અને
ઉત્પત્તિથી માંડી કંઈક ઉદાહરણ દર્શાવો ને અવતરણ સાથે પુરાવા
આવવા લેખ્યે એવી માન્યતા ધણીની હોય છે.

શુજરાતી સાહિત્યમાં નિબંધ અલ્પવિકસિત અંગ છે અને,
ધણે અંશે અગ્રિય પણ છે. એનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. કવિતા નહિ,
નાટક નહિ, વ્રાતો કે નવલકથા નહિ તે નિબંધ, એવા નકારભર્યો
વિચાર પણ યોગ્ય નથી. નિબંધ એટલે કળા, સર્જન અને શુદ્ધ

સાહિત્યનું ઊંચું અંગ. એ જ એની સત્ત્વ કક્ષા છે. પદ્યમાં બ્રિમ્-
ભરી નાની કવિતાને જોવું સ્થાન છે તેવું જ સ્થાન ગદ્યમાં
નિર્બંધનું હોય; ફેર એટલે જ કે કવિનામાં લાગણી અને અનુભવ
જેવાં છે તેવાં નિર્બંધમાં ચનન અને ચિનન હોય. કવિતાના સુંદર
ભાવ સમજવા અને પ્રથમ દરવા વાચકને હૃદયની ગરૂ છે,
તેટલી જ નિર્બંધની તુલના કરવા સુદ્ધિની ચોગ્યતા જોઈએ. નિર્બંધના
લેખકમાં અભ્યાસ અને ઊંચી કલ્પનાનો સંયોગ હોવો જોઈએ.

નિર્બંધ લખવો એ કંઈ નિશાળિયાની રમત નથી. નિર્બંધ
એટલે એક વિષયને અથવા ઇતિ સુધી ચૂંચી નાખવો કે એનું
પરિપૂર્ણ સમર્થન કરવું એમ નહિ; નિર્બંધનો ઉદ્દેશ ઉપોદ્ધે કે
વિષયનું સમર્થન પણ નથી. જે લખાણથી વાચક કંટાળી જાય
તે નિર્બંધમાં ન જાય. જો એ નિર્બંધ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી
વાચકને મુગ્ધ રસમાં પકડી રાખે. જે લખાણમાં લેખકને
જરૂરી એટલા જ્ઞાન કરતાં વધારે જ્ઞાન હોવાનો રોગ હોય
તે તરત જ કંટાળો આપે. નિર્બંધમાં વિચારોની પરપરા હોય,
પણ એક જ વિચારનું પિટ્ટપેશણ ન હોવું જોઈએ. એક જ વિચાર
ઉપર અસમાન ભાર એ સારા નિર્બંધનું લક્ષણ નથી. ચળની
ઝંઝર અને વાક્યની આંટીઘૂંટી એ આવા સાહિત્યમાં જરાયે ન
પાસવે. આપોઆપ સહેલાઈથી ન સમજાય એવું લખાણ સાહિત્યની
હદમાં પણ ન આવે. નિર્બંધની ચોગ્યતા એના લખાણ ઉપર હોય
તો દ્રઢ લખાણ સીધી સરસ લેખાય.

નિર્બંધના લેખકને વિષયનું સ્વરૂપ ધડવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા
હોવી જોઈએ. એક જ વિષય ઉપર છૂટાછવાયા વિચાર હોય તો
પણ એ બધા કૂસની માળા માફક એક જ દોરીએ પરોવાયેલા
હોવા જોઈએ. વિષયાંતર એ નિર્બંધનો રોગ છે, તેમજ એકાએક
વિચારનો બિયલો કે પલટો એ બીજો વ્યાધિ છે. પહેલો રોગ ઝડ
પરખાઈ આવે, પરંતુ બીજો દોષ તરત પરખાય એવો નથી.

નિબંધનો ખરો રસ એની ભાષા ઉપર છે. સચોટ ભાષા, છટાચુકત શૈલી અને વહેતી નદી જેવો વિચારપ્રવાહ ગમે તેને આકર્ષી શકે. કોઈના દિહીના લાંબેલા વિચાર કે પારકાના ઘસડી આણેલા શબ્દ કદીયે સાહિત્યમાં ઝગકાટ ન આણે. સ્પષ્ટ વિચાર, સાદી ભાષા અને અણુસમઝને અવકાશ ન રહે એવી શૈલી નિબંધને દિપાવે.

ગંભીર વિષયો ઉપર જ નિબંધ લખાય એ એક વહેમ છે. વિષય ગમે તે હોય, પણ લેખક એને જે સ્વરૂપ આપે તે ઉપર લખાણનું મૂલ્ય અંકાય. ખખડાવીને દસાવે કે આંસુ આણીને રડાવે એ બળ નિબંધમાં ન હોય, પરંતુ વાચક પ્રેરાય અને લેખકનો સંબરંગ લાગે તો જ નિબંધ સાર્થક ગણાય. જગતના રાજકીય સામાજિક કે ધાર્મિક ઝઘડાઓમાં નિબંધે જ શાસ્ત્રની પહેલી ગૂંચ સારી છે. વધુન ઇતિહાસ સમીક્ષા કે વિવેચનથી નિબંધ એની ભાષા, સ્વરૂપનું એકત્વ, શૈલી અને વિચારમયતાથી તરત જ જુદો પડી જાય છે. નિબંધનું સ્વરૂપ સાહિત્યના કોઈ પણ અંગ માથે ઝોળપ્રોત ન થાય.

જે પ્રગ્નના સાહિત્યમાં તેજસ્વી નિબંધ ન હોય તે પ્રગ્નનું માનસ ઊંચી કોટિનું ન હોય. નિબંધ સાહિત્યનો અર્ક છે, પ્રગ્નના માનસનું માપ છે. "

(સુરેશ દીક્ષિત)

(૨) દેશાભિમાન

"દેશાભિમાન એ મોટો સદ્ગુણ ગણાય છે. એ વિના માણસમાં ખીજા ગમે તેટલા સદ્ગુણ હોય તોપણ એ નકામા મનાય છે. સધળા સદ્ગુણ દેશાભિમાનથી ઝળકી ઊઠે છે અને દેશાભિમાન વિના ઊંચામાં ઊંચા ગુણ પણ ઝાંખા દેખાય છે. દેશાભિમાન વિના માણસ પોતાના દેશને ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. એવો માણસ બધે પુરુષ અને કંગાલ ગણાય છે. એને કોઈ ચડાઉં

નથી. ટૂંકામાં દેશાભિમાન એ દેશીઓના ઐશ્વર્યનું મુખ્ય સાધન છે અને એ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં ઐશ્વર્ય યર્ષ ચક્રવર્તી નથી.

દેશાભિમાનનો શુભ ધણો જ ઉપયોગી છે. માણસ માત્ર પોતાના પડને સૌથી વધારે ચાહે છે; તેથી ઊતરતા પોતાના બધુને ચાહે છે; પછી પોતાના સાથીઓને ચાહે છે; સાથીઓ કેડે પોતાની નાતગતતાને અને ગામના લોકોને ચાહે છે. એ પ્રમાણે ચડતાં ચડતાં માણસ પોતાના સમસ્ત દેશ ઉપર મમતા રાખતાં થીએ છે. દેશપ્રીતિમાં પોતાનો સ્વાર્થ કેવી રીતે રહેશે છે એ જ્યારે બરાબર સમજાય છે, એનાં રૂઠાં પરિણામ—એટલે સમસ્ત દેશનો ઉત્કર્ષ—જ્યારે બધાના જોવામાં આવે છે અને જ્યારે એ શુભ અભ્યાસથી માણસોમાં ધણો ફેળવાય છે ત્યારે પાછળ કહેલી સમ્પન્ના પ્રીતિઓનું જોર નરમ પડે છે અને દેશ-પ્રીતિનું જોર ઝળકાટની સાથે બદાર પડે છે. માણસ ખુશીની સાથે દેશના કિતને સારુ ધણી મહેનતે મેળવી રાખેલું ધન પડીમાં ખરચી નાખે છે, પોતાના જીજ્ઞ સંબંધની મમતા છોડી દેશ-સેવામાં ઐકનિષ્ઠાથી તત્પર રહે છે, અને પ્રસન્ન આવે છે તો દેશને સારુ પોતાના પ્રાણનો પણ પરમ આનંદથી ભોગ આપે છે. આ વખતે આ શુભ મોટા સદ્ગુણ યથા બિરાજી રહે છે.

દેશપ્રીતિ જોટલી ઉપયોગી છે તેટલી જ સ્વાભાવિક છે. પોતપોતાનું સૌને સારું લાગે છે એ નિયમે માણસ માત્રને પોતાનું ગામ કે પોતાનો દેશ વહાલો લાગે છે. ઉત્તરાર્ધ ઉત્તરાર્ધ મુલકનો રહેનારને પણ એ જ મુલક વહાલો લાગે છે. જમે તેમ ફળદ્રુપ મૃદર દ્રવ્યવાન અને સુખસામગ્રીથી ભરપૂર દેશમાં એ જાય છે તેપણ એનું ચિત્ત અંદરથી પોતાની સ્વચ્છિતિ તરફ જ ખેંચાય છે. અને પરદેશીના મોટા મોટા મહેલ અને બાગચાનીયા જોવા છતાં પણ પોતાની દૃષ્ટિએ એ તો સ્વદેશના કુમરા અને રાનો જ નિહાળ્યા કરે છે.

ખોટું દેશાભિમાન

દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખવી અને એનું ખોટું અભિમાન ગખવું એ બેમાં ખટુ ફેર છે. દુનિયામાં ધણાખરા માણસ પોતાના દેશની ખોટી તારીફ કરવામાં અને બીજા દેશની નિંદા કરવામાં જ દેશપ્રીતિ આવી રહેલી હોય એમ સમજતા દેખાય છે. પોતાના દેશનું તે સારું અને પરદેશનું તે ખોટું એવી એ લોકોની સાધારણ સમજ છે.

આપણા લોકોમાં આવું ખોટું અભિમાન ધણું જ જોવામાં આવે છે. આપણી તે પવિત્ર ભૂમિ અને બીજા બધાએ મુલકના રહેનારા તે મ્હેન્ટ, આપણો દેશ સારો, આપણી વિદ્યા સારી, અને આપણું સમૃદ્ધ એ સારું,—એમ સાધારણ લોકો સમજે છે.

આવી રીતે ખોટું અભિમાન રાખવાથી દેશને કંઈ પણ ફાયદો નથી. આપણા શરીરમાં રોગ થયો હોય ને આપણે અભિમાનથી એમ જ માની બેસીએ કે આપણે તંદુરસ્ત છીએ, તો નિશ્ચય એ અભિમાનનું પરિણામ મરણ સિવાય બીજું કંઈ પણ હોઈ શકે નહિ. આપણે નિર્ધન છતાં ધનવાન છીએ એમ માની મદમાં ફરિયે ને પરિણામે આપણે દરિદ્રતામાં સડયા જ કરીએ તો એમાં શું આશ્ચર્ય ? આપણને એક પણ અક્ષર આવડતો ન હોય છતાં મહા પંડિતનો મર્વ રાખીને ફરિયે તો તેથી કદી પણ વિદ્વાનના જે લાભ હોય તે મેળવવાને આપણે શું શક્તિમાન થઈશું ?

જેવું એક માણસનું તેવું જ દેશનું પણ સમજવું. દેશનું ખોટું અભિમાન દેશીઓ રાખે, એનાં દુષણો તરફ નજર ન કરે, દુષણો દેખે તોપણ એને જીવલણરૂપ માની લે, દેશની ખરાબી થતી દેખે તોપણ બડાઇને સારુ જાણ આપાદ છે એવા તમાકા મારે, તો બેશક, એ દેશ પાવમાલ થયા વિના રહે નહિ. એવા મિથ્યાભિમાન એને દેશાભિમાની પ્રેરનાર બદલે દેશના ખરેખર લોકો કહેવા જોઈએ.

સાચા દેશપ્રીતિ

જે માણસમાં ખરું દેશાભિમાન છે તેની સમજ તથા વર્તણૂક આથી બિલકુલ જુદી જ છે. એ બકાઇને માટે પોતાના દેશની કાલી ધતરાણી કરતો નથી. એ પોતાના દેશની ખામીઓ તરફથી નજર દૂર કરવાને બદલે એને ખંતથી બોળી કાઢે છે. પરદેશીઓનાં મહેણાં એને બહુ જ લાગે છે, પણ એની જોડે એ સારું શબ્દો મથાવવાને બદલે પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે એ મહેણાંનું કાંઈ વારતવિદ્ કારણ છે કે નહિ, અને જો કાંઈ યોગ્ય કારણ હોય તો એ ખોડ બતાવનારની સાથે નકામી રક્ષક કરવાને બદલે એ ખોડ શી રીતે દૂર યાવ એના ઉપાયની યોજનામાં એ સદા તત્પર રહે છે.

એને પોતાના દેશનું અભિમાન થોડું છે એમ નથી. એને જેટલું એ વિશે અભિમાન છે તેટલું તો બીજા કોઈને પણ નથી. પોતાના દેશનું ધસાતું સાંભળીને એના કલ્પેનમાં જેટલો જીડા થા પડે છે તેટલો કોઈના પણ કલ્પેનમાં પડતો નથી. પોતાના દેશની વાહવાહ સાંભળીને એનું મન જેટલું પ્રત્યક્ષિત થાય છે તેટલું કોઈનું પણ થતું નથી. એને પોતાના દેશનું બહુ જ અભિમાન છે; પણ એની સાથે એ વાજબી કાલું ને પરિશ્રામે લાભકારક અભિમાન છે. એ પોતાના દેશનું અભિમાન રાખે છે, પણ સાથે સાથે જ પોતાના દેશને અભિમાન-યોગ્ય જોવાને બહુ ખંતી છે. ખોટું માન એ જાતે અપમાન સમજે છે અને તેથી પોતાના દેશને સારું ખોટા માનને કદી પણ દાવો કરતો નથી.

દેશીઓ, વિચાર કરો અને કહો કે તમારામાં આ જાતની ખરી દેશપ્રીતિ કેટલી છે. આપણે આપણા મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે જે દેશાભિમાનને માટે અભિમાની થઈ ફરિયે છીએ તે અભિમાન દૂષણે સંતાડનારું છે કે દેશનાં બુધ્ધિ-વધારનારું છે.

ખીજે એ પણ નિગાર કરવો લાજમ છે કે જો આપણામાં ખરી જાતનું દેશાભિમાન અથવા દેશપ્રીતિ છે તો એ બતાવવાને આપણે તન મન કે ધન વડે શું કર્યું; દલાડામાં ફેટલો વખત આપણે જનહિતકારી કામનો વિચાર કરવામાં કાઢ્યો છે; દલાડામાં તન વડે દેશની સેવા આપણે શી બજાવિયે છે; જિંદગીમાં આપણે ફેટલો પૈસો એ કામમાં વાપર્યો છે; વન્ધોડા કાઢવામાં અને નાત જમાડવામાં આપણે વધારે પૈસા ખર્ચાયે છે કે 'સુધારો સુધારો'જ આપણે દર ઘડી ફરિયે છે તેમાં. આ અને આવી કેટલીએક બાબતનો આપણે આપણા મનથી જ તોલ કરવો જોઈએ.

એમાંથી પણ એક ખીજે આંટડો બાદ કરવાનો છે : આપણે તન મન ને ધન વડે દેશના ફિતને સારું કાંઈ કર્યું માલુમ પડે એમાં ફેટલું માનને અર્થે કર્યું છે અને ફેટલું શુદ્ધ દેશદાઝથી જ કર્યું છે. આ રીતે તારવતાં તારવતાં જે રહે તે ખરું દેશાભિમાન સમજવું. આવી રીતે આખર સરવાયું કાઢવું અમારા ઘણાખરા સુધારક મિત્રોને ખમશે નહિ, પણ એ બહુ જરૂરું છે. બાકી જિનસ બહુ જ થોડી દેખાશે એમાં કાંઈ શક નથી, પણ તે ખરેખરી ફેટલી છે એ જાણવાના ફાળદા બધા વેપારી સમજે છે. જો આપણે ખરા વેપારી છીએ અને છળભેદની દુકાન માંડી નથી બેડા તો તો આ જાણવાની મહેનત કરવી જ જોઈએ. ખરું દેશાભિમાન બહુ જ દુર્લભ છે એ તો અમે પ્રથમ જ કર્યું છે. થોડું પણ ખરું દેશાભિમાન જો આપણામાં આવીને વાસ કરશે તો એ એની મેળે ઉત્તરોત્તર વધીને મોટું થશે. થોડી પણ સાચી દેશપ્રીતિની બહુ જરૂર છે. અને પેલા ખોટા દેશાભિમાનથી તો આપણે જેમ બને તેમ દૂર રહેવા ચત્ન કરવો જોઈએ. "

(૭) ગ્રામપંચાયત

ગ્રામીન સંસ્થા

“ ગ્રામપંચાયતની સંસ્થા એ આપણી એક જૂની પુરાણી સંસ્થા છે. ગ્રામીન સમયના હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજાઓના અમલ દરમિયાન આપણાં ગામડાંના બધા જ વહીવટ—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક—આ ગ્રામપંચાયતો મારફતે જ ચાલતો હતો. મોટાં મોટાં સામ્રાજ્ય ગૃસ્તિત્વમાં આવ્યાં ને એઓના વિનાશ થયો; પરંતુ ગામડાંના સ્થાનિક વહીવટ ઉપર સામ્રાજ્યના અસ્તોત્પત્તી બિલકુલ અસર થવા પામતી ન હતી : આ સ્થાનિક વહીવટ તો ગ્રામપંચાયતો મારફતે શાંતિથી ચલે જ જતો હતો.

જૂના સમયમાં આ ગ્રામપંચાયતની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી હતી કે ગામમાં કોઈની મજદૂર ન હતી કે એ એના હુકમનો અનાદર કરી શકે. આપણી એક જૂની કહેવત—‘પંચ બોલ્યા તે પરમેશ્વર’—ઉપરથી પણ આ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા તેમજ સત્તાનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

અંગ્રેજોના અમલની શરૂઆત પછી ગ્રામપંચાયતોની સત્તા ધીમેધીમે ઘટવા લાગી. રાજ્ય-અમલદારો પંચાયતની સત્તાને માન આપના બંધ થવા લાગ્યા, ને પરિણામે પંચાયતની પ્રતિષ્ઠા લોકોમાં પણ ઓછી થઈ ગઈ. પરંતુ હાલ થોડા સમયથી આ સંસ્થાને કંઈક નવા જ સ્વરૂપમાં સજીવન કરવાનો પ્રયાસ રાજ્ય તરફથી થવા લાગ્યો છે.

નવું સ્વરૂપ

મુંગઈ પ્રાંતના ચાર વિભાગ છે. ગુજરાત એમાંનો એક છે. દરેક વિભાગનો ઉપરી અમલદાર કમિશનર, કહેવાય છે. તે કોઈ ગામના લોકોને પોતાના ગામમાં પંચાયત દાખલ કરવી હોય તો એઓ કમિશનરને અરજ કરી એમ કરાવી શકે છે. જિલ્લા-લોકલ-

બોર્ડની કે કલેક્ટરની સૂચનાથી પણ કમિશનર કોઇ ગામમાં આમપંચાયત સ્થાપી શકે છે. જરૂર પડે તો આજ લોકો આમ-પંચાયત બંધ કરાવી શકે છે.

બંધારણ

આમપંચાયતમાં ઝોજામાં ઝોજા પાંચ અને વધારેમાં વધારે અગિયાર સભ્ય હોઈ શકે આ સંખ્યા દરેક ગામ માટે કલેક્ટર નક્કી કરે છે. ગામનો પટેલ પોતાના હોદ્દાની રૂએ આ સંસ્થાનો સભ્ય બને છે. બધી કોમોના માણસ યોગ્ય પ્રમાણમાં ત્યાં હોય એટલા માટે કલેક્ટર વધારેમાં વધારે બે સભ્યોને નીમી શકે છે; બાકીના સભ્યોને ગામલોકો ચૂંટી કાઢે છે. ગામમાં રહેતા એકવીસ વર્ષની ઉંમરના બધા પુરુષ અને ગામમાં જેમની જમીન કે મિલકત હોય તે બધા લોક આ ચૂંટણીમાં મત આપી શકે છે. પંચાયતમાં બધા સભ્ય ભેગા મળીને પોતાનામાંથી એક પ્રમુખ કે સરપંચ અને એક ઉપપ્રમુખ કે મદદનીશ સરપંચ પસંદ કરે છે.

કાર્યક્ષેત્ર

હાલના કાયદા પ્રમાણે આમપંચાયતોને માથે કેટલીક ફરતો નાખવામાં આવી છે. આમાંની ધણીખરી ગામના લોકોને સુખ સમૃદ્ધિ આપનારી અને એઓની જાહેર તંદુરસ્તી જાળવનારી છે. આમપંચાયત મારફતે કે અન્ય કોઈ માર્ગે જો આ ફરતો અંદા કરવામાં ન આવે તો એ ગામની સામાન્ય સુખાકારી બગડ્યા વિના રહે જ નહિ. આમપંચાયત જેવી સંસ્થા મારફતે આ કામ થાય તો એ વધારે બ્યવસ્થિત રીતે થાય ને પરિણામે ગામલોકોને જ ફાયદો થાય. વળી બધાં ગામડાંમાં લોકોને આવા વહીવટનો અનુભવ મળે તો ધીમેધીમે લોકો પોતાના મહાત્મ તાલુકા દિગ્વિહારો વહીવટ કરવાની લાયકાત પણ મેળવે. આ રીતે આમપંચાયત એ સ્વરાજ્યનું અગમ પગથિયું છે.

જે ફરતે જાળવવાના આટલા બધા લાભ થાય છે તે ફરત
થી છે એ હવે આપણે જોઈએ :

૧. લોકોને પરવપરાય માટે પાણી પૂરું પાડવું.
૨. જાહેર ગસ્તાઓ, ફૂવાઓ તળાવો, મોરીઓ, વગેરે
બંધાવવાં અને ન્યાં હોય ત્યાં સાફસફ કરાવવાં.
૩. ગામનું સામાન્ય આરોગ્ય જાળવવાના અને મંદિરા ફર
કરવાના ઉપાય યોજવા.
૪. ગામની ધર્મશીળા, મંદિરા, ચોરાઓ ને એવાં બીજાં
સાંસ્કૃતિક મકાનોના વપરાય માટે નિયમો બંધી, યોગ્ય
વહીવટ કરવો.
૫. જાહેર ગસ્તાઓ ઉપર દીવાજતી કરાવવી.
૬. સ્થાન અને કચ્છરાના માટે જગ્યા તકરો કરી એના
વપરાશના નિયમ બંધવા.

આ ઉપરાંત ગામની લંદુરતી, સહીસલામતી, કેળવણી,
મૂખસમવડો, તેમજ ગામની સામાજિક ને આર્થિક ઉન્નતિમાં
વધારો થાય એવાં કાર્ય હાથમાં લેવાની આમખંચાયતોને સત્તા
હોય છે. ગામની આર્થિક સાળાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય
તેમજ એનાં મકાનોનું સમારકામ પણ તે કરી શકે છે.

આમખંચાયતને મળેલી બીજી એક ઉપયોગી સત્તા નાના
ફાજ્જારી અને દીવાની મુકદમાઓની સુનાવણી કરી ન્યાય આપ-
વાની છે. સરકારની પહેલેથી પરવાનગી મેળવીને દરેક આમખંચાયત
એક ન્યાયાધીશમંડળ નીમી શકે છે. મંડળના સભ્યોને કાયદોના
અભ્યાસ કે અનુભવ બહુ જહોળો નહિ હોવાથી એમને ધણી જ
ઓછી સત્તા આપવામાં આવે છે. છતાં આ સત્તા ધણી જ અત્યંતની
છે, કારણ કે ગામમાંની અચાનક પ્રજાને ધણી વાર ન્યાય કરી રીતે
મેળવવો, ન્યાય આમતા કેનો પાસે જવું, વગેરે બાબતોની નિષ્ક્રમ
ખબર હોતી નથી. જો ગામમાં આવી ન્યાયાધીશમંડળ હોય તો

લોકો એની પાસે સીધા જઈને પોતાની ફરિયાદ નોંધાવી શકે છે. આ મંડળ વ્યાગળ વકીલ કે બેરિસ્ટર મારફતે ફરિયાદ નોંધાવી શકાય નહિ કે બચાવ પણ થઈ શકે નહિ.

આવકનાં સાધન

તમે પૂછશો કે આ બધા ખર્ચને પહોંચી વળવાને ગ્રામ-પંચાયત પાસે પૈસા ક્યાંથી આવે છે. દરેક ગામ બિલ્લા-ગોઠ-બોડે નાખેલા કર તો ભરે છે જ; એટલે જે ગામમાં પંચાયત હોય તેમાંથી બિલ્લાબોડેને જે રકમ મળી હોય તેનો પાંચમો ભાગ એણે ગ્રામપંચાયતને આપવો પડે છે. જે કોઈ ગ્રામપંચાયત પોતાના ખર્ચને આ રકમમાંથી પહોંચી વળતી ન હોય તો પોતાની આવક વધારવાની એને સત્તા આપવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે એ ધરવેરા જમીનવેરા કે ચાત્રાણવેરા ઉધરાવે; અથવા તો માલના વેચાણ પર, પરદેશી માલ કે વાહનોની આવક પર, કે લક્ષ જમણવાર વગેરે પ્રસંગો પર કર નાખી શકે. ઉપરાંત જરૂર હોય તો સરકાર કે લોકલબોર્ડની મંજૂરીથી બીજા કર પણ નાખી શકે.

સામાન્ય રીતે આપણાં ગામડાંમાં દાલ ધણે ઠેકાણે પક્ષાપક્ષી, ખટપટ, અંગત દોષ, વગેરે ધણું જોવામાં આવે છે. કેટલાક લુચ્ચા ને ખટપટી લોક ધણી વાર ગામડાંની ગરીબ બોળી ને અદાન પ્રભ ઉપર જુલમ ગુમરી એએને ભારે ત્રાસ આપે છે. કેટલાક જિંચી જાતિના કે કુટુંબના લોક દલકી કામના લોકો પાસે વેડ — મફત મજૂરી — કરાવે છે. જે ગામડાંમાં ગ્રામપંચાયત સ્થાપવામાં આવે અને લોકોને સમજાવવામાં આવે કે તમારે પ્રમાણિત નીકર અને આખા ગામનું હિત સમજનાર ઉત્સાહી માણસોને જ પંચાયતમાં ચૂંટી મોકલવાના છે, તો ગામલોકો પોતાના ગામનો ધરભાગ સારી રીતે ચલાવતાં શીખશે અને ધીમેધીમે એએને પોતાના હકોનું તેમજ કર્તવ્યનું ચોખ્ખું જ્ઞાન થશે.

પ્રામખ્યાયત એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું પ્રથમ પગથિયું છે. જો ગામલોકો એએની આ સંસ્થાનો વહીવટ નિષ્પક્ષપાતપણે અને સફળતાથી ચલાવશે તો સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રગતિને વેગ મળશે. અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સફળતા પરથી આખો દેશ અંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે લાયક થશે છે એમ આપણે અભિમાનપૂર્વક કહી શકીશું."

(પ્રાચલ્લાલ દિ. દેસાઈ)

(૪) મ્યુનિસિપાલિટી

" તમે બધાએ એકાદ શહેર તો જોયું જ હશે. તમારામાંના કેટલાક તો શહેરમાં રહેતા પણ હશે, એટલે તમને બધાને શહેરની વ્યવસ્થાની તો ખબર હશે જ. શહેરમાં પાણીના નગ હોય છે; નાનાં બાળકોને બાથવા માટે કામકામ નિશાળો હોય છે; શહેરના રસ્તા રોજ સવારખેર સાફ થાય છે ને એના પર પાણી છાંટવામાં આવે છે; રાતના શેરીએ શેરીએ દીવા સળગાવવામાં આવે છે-કોઈ જગ્યાએ વીજળીના તો કોઈ જગ્યાએ ધાસતેક્કના; વળી દરરોજ લોકોનાં બજાર સાફ કરવાની જોગવાઈ પણ હોય છે. આ ઉપરાંત કોઈક શહેરમાં તો બાળકોને રમવા માટેનાં મેદાન હોય છે; લોકોને માટે સાંજે ફરવા જવાને સુંદર બગીચા હોય છે; માંદાની માવજત માટે હસ્પિતાલો હોય છે; સાકસાણ ને ખીંભે માલ ખરીદવાને માટે બજારો હોય છે.

સંસ્થાનો હેતુ

આ બધી વ્યવસ્થા કોણ કરતું હશે એનો તમને ખ્યાલ છે ? ઉપર જણાવેલી બધી બાબતો શહેરના લોકોને કળવણી, વંદુરસ્તી, સુખાકારી ને રોજની જરૂરિયાતોને લગતી છે. દરેક નાનામોટા શહેરની આવી બધી બાબતોનો વહીવટ દેશ કે પ્રાંતની સરકાર પોતાને હસ્તક રાખે તો એમનું કામ કેટલું બધું વધી પડે ! એટલે લોકોની સ્થાનિક જરૂરિયાતો સંબંધી બદાખત કરવાને સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીની સંસ્થા બીજી કરી છે.

આ સંસ્થા સ્થાપવાનો એક બીજો વધારે મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ પણ છે. આપણા દેશ પર સૈકાઓથી પરદેશીઓ રાજ્ય કરે છે. અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થયો એ પહેલાં મુસલમાન પાલ્સાહોની આશુ પ્રવર્તતી હતી. આ અમલ મોટે ભાગે આપખુદ હતો; એમાં પ્રજાને કશી નિરખત ન હતી. આપણે પણ એટલા વહેમી ને અમલ હતા ને ગુલામીથી એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હતા કે કોઈ એક રાજા કે અમલદાર જોડુકમીથી રાજ્ય કરે એમાં આપખુદને કશું અશુભતું લાગતું નહિ. પરંતુ જેમ જેમ આપણેને શિક્ષણ મળતુ ગયું તેમ તેમ બીજાં દેશોનો ઇતિહાસ આપણે જાણવા લાગ્યા; શિક્ષિત ને મુધરેલા દેશોના વહીવટમાં આખી પ્રજાનો હિસ્સો હોય છે એ વાત આપણે સમજવા લાગ્યા. પરિણામે આપણા આગેવાનોએ દેશના વહીવટમાં પ્રજાને ભાગ આપવાની સરકાર પાસે માગણી કરી. આગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં આ માગણીને સમસ્ત દેશનો એટલો મજબૂત ટેકો મળ્યો કે અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ એ પાછી ઠેલી શક્યા નહિ. એમણે એક નાની સરખી શરૂઆત કરવાનું કરાવ્યું. પોતાના ગામ શહેર કે જિલ્લાનો સ્થાનિક વહીવટ કરવા માટે મ્યુનિસિપાલિટી ને લોકલબોર્ડની સંસ્થાઓ આમ અસ્તિત્વમાં આવી. આનો વહીવટ ધીમે ધીમે લોકોના પ્રતિનિધિઓને સોંપવામાં આવ્યો. સને ૧૯૧૮માં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું કે આ સંસ્થાઓનો ઉદ્દેશ માત્ર સ્થાનિક વહીવટ કરવાનો જ નહિ, પરંતુ લોકોને સ્વરાજ્ય માટેની તાલીમ આપવાનો પણ છે. એક વાર નાના ક્ષેત્રનો વહીવટ કરીને રાજ્યકારભારનો અનુભવ મેળવી લીધા પછી લોકોના હાથમાં આખા પ્રાંત કે દેશનો વહીવટ સોંપી શકાય એમ સરકારનું માનવું હતું.

બંધારણ

શરૂઆતમાં આ સંસ્થાના ધણા સભ્યોની નિમણૂક સરકાર કરતી. વળી જિલ્લા કલેક્ટર એના પ્રમુખ તરીકે કામ કરતા. જેમ

જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ મ્યુનિસિપાલિટીના બંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. સરકાર તરફથી નિમાયેલા સભ્યોનું પ્રમાણ ઓછું કરી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વધારવામાં આવી. વળી પોતાના પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખની પસંદગી પણ મ્યુનિસિપાલિટીના બધા સભ્ય જ કરે એમ કરાવવામાં આવ્યું. આવી રીતે સ્થાનિક વહીવટમાં લોકોને વધારે ને વધારે દિરમો મળતો ગયો. પહેલાં સરકારી અમલદારો આ સંસ્થાઓનો વહીવટ કરતા, પછી એઓ બહારથી અંકુશ રાખતા; સંનિ ૧૯૧૯ પછી એઓની દરમિયાનગીરી બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે. આજે તો સરકાર તરફથી સભ્યો નીમવાની પ્રથા સદંતર નાબૂદ થઈ ગઈ છે; એટલે હવે સ્થાનિક વહીવટ સોએ સો ટકા પ્રજાના હાથમાં આવ્યો કહેવાય.

વહીવટ કેમ ચાલે છે ?

મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં આસરે ૩૦થી ૧૦૯ જેટલા સભ્ય હોય છે. આ બધા સભ્ય દરેકે દરેક બાબતનો નિકાલ કરવા જેટલો સમય ફાળવે ન પાડી શકે, એ માટે એમને મદદ કરવાને એક સ્ટેન્ડિંગ કમિટી ને સ્ટુલબોર્ડની ચૂંટણી કરવામાં આવે છે. સ્ટુલબોર્ડ મ્યુનિસિપાલિટીની ચાળાઓનો વહીવટ કરે છે; સ્ટેન્ડિંગ કમિટી ખીજા દરેક ખાતા ઉપર ચાંપતી દેખરેખ રાખે છે, સામાન્ય કામોનો નિકાલ કરે છે, ને અમલનાં કામોમાં પોતાની ભલામણો મ્યુનિસિપાલિટી સમક્ષ રજૂ કરે છે. પોતાના કાર્યમાં સલાહ આપવાને તથા મદદ કરવાને સ્ટેન્ડિંગ કમિટી ખીજા પેટા-સમિતિઓ નીમે છે.

આ ઉપરાંત મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ ચલાવવાને નીચેના ચાર મુખ્ય અમલદારોની પસંદગી પણ મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે :
૧. મુખ્ય અધિકારી, ૨. તંદુરસ્તી ખાતાનો અમલદાર, ૩. ઈન્જનેર,
૪. વિદ્યાધિકારી. આ સિવાય બાંધકામ, ફરવસૂલાત ને ખીના ખાતાના અમલદારો પણ હોય છે.

ટૂંકમાં કાપમી નોકરોની મદદથી સ્થાનિક સ્ટેન્ડિંગ કમિટી સ્થાનિક વહીવટ ચલાવે છે, પરંતુ એને મ્યુનિસિપાલિટીને જવાબ આપવાનો હોય છે. એણે વર્ષના આવક તથા ખર્ચનું જે અંદાજ-પત્ર તૈયાર કર્યું હોય તે મ્યુનિસિપાલિટી પાસે પસાર કરાવવું પડે છે. વળી દરેક અમલની બાબતનો છેવટનો નિર્ણય પણ મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં હોય છે. પ્રજાને અથવા અમલદારોને સ્ટેન્ડિંગ કમિટી કે સ્ટ્રક્ચરોઈડના કાંઈ નિર્ણયથી અસંતોષ થયો હોય તો એઓ એ પર ફરી વિચાર કરવાની અરજી મ્યુનિસિપાલિટીને કરી શકે છે ને એનો નિર્ણય છેવટનો ગણાય છે. આમ પ્રજાએ પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ સ્થાનિક વહીવટ પૂરતી છેવટની સત્તા ધરાવે છે. બધી સમિતિઓ, પેટા-સમિતિઓ ને સંઘના અમલદાર એને જવાબદાર રહે છે.

કાર્યક્ષેત્ર ને ફરજો

મ્યુનિસિપાલિટીને માથે જે જાતની ફરજ નાખવામાં આવી છે : ફરજિયાત ને મરજિયાત. પહેલી જાતની ફરજો દરેક સ્થાનિક સંસ્થાએ અદા કરવી જ પડે છે. આ વિષયમાં જાહેર સલામતી, જાહેર સુખાકારી, જાહેર સમૃદ્ધ અને શિક્ષણને લગતી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પોતાના વિસ્તારમાં પાણી પૂરું પાડવું, રસ્તા સમરાવવા—સાફ કરાવવા ને એના પર પાણી છંટાવવું, રાતે જાહેર રસ્તાઓ પર દીવા કરવા, આગ રેલ ને એથી રોગ જેવા સંકટ વખતે ભોકોને રક્ષણ આપવું, જન્મ-મરણની નોંધ રાખવી, શીતળા રાંકવાનો પ્રયંધ કરવો, જાહેર ઇરિપતાલો તથા દવાખાનાનો વહીવટ કરવો, ને પ્રાથમિક શાળાઓ નિભાવવી—આ બધું કામ દરેક મ્યુનિસિપાલિટીએ કરવાનું જ હોય છે.

બીજી કેટલીક ફરજો એવી છે કે જે માથે લેવી કે ન લેવી એનો નિર્ણય કરવાની છૂટ દરેક સ્થાનિક સંસ્થાને આપવામાં આવી છે. આમાં જાહેર બગીચા પુરતકાલયો ને સંગ્રહસ્થાનો બાંધવા

તથા નિભાવવાનો, ગાંડા માટેની ધરિષતાલો જાહેર-બાબ્યાન-મંદિરો ને ધર્મશાળાઓ સ્થાપવાનો, વસ્તીની ગણતરી કરવાનો, શહેરની માપણી (સર્વે) કરવાનો, વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. એમાંની કોઈપણ બાબત ઉપાડી લેવી કે નહિ એનો આધાર મોટે ભાગે મ્યુનિસિપાલિટીનો આર્થિક સ્થિતિ પર રહે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓને જે કાર્ય કરવાનું છે તે માટે નાણાંની જરૂર ખાસ રહે છે. આ જાતના સ્થાનિક વહીવટના ખર્ચને પૂરી વળવાને પોતાના વિસ્તારના લોકો પર અમુક જાતના કર નાખવાની સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીને સત્તા આપી છે. ધરવેરો, નળવેરો, જળજીવેરો, વાદનો પરનો કર, નાકાવેરો, શહેરમાં આવતા માલ પરની જકાત, કેળવણી માટેનો ખાસ કર—આમાંથી કોઈપણ જાતનો કર નાખી પોતાના ખર્ચ માટે જરૂરી આવક મેળવવાની દરેક સ્થાનિક સંસ્થાને છૂટ આપવામાં આવી છે. પ્રાંતિક સરકાર પણ એમને થોડી મદદ આપે છે.

મતાધિકાર

દરેક સ્થાનિક સંસ્થાનું આયુષ્ય ત્રણ વર્ષનું છે; એટલે દર ત્રણ વર્ષે મ્યુનિસિપાલિટી ને લોકસભાડંની ચૂંટણી થાય છે. તમારી શાળાના વિદ્યાર્થી-મંડળની ચૂંટણી તો તમે જોઈ દશે જ. આખી શાળાના દરેક વર્ગમાંથી જો એકેક સભ્ય ચૂંટવાનો હોય તો જેને ચૂંટાવું હોય તે પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પોતાનો વિચાર જાહેર કરે છે. આમ જેમણે ચૂંટાવાની ઇચ્છા જાહેર કરી હોય તે ચૂંટણીના ઉમેદવાર કહેવાય; બીજા જણા વિદ્યાર્થીઓ મતદાર કહેવાય. ચૂંટણી માટે મુકરર થયેલા દિવસે દરેક વિદ્યાર્થી-મતદાર પોતાને મનગમતા ઉમેદવારને મત આપે, પછી મતોની ગણતરી થાય. જે ઉમેદવારને સૌથી વધારે મત મળે તે પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયેલો જાહેર થાય.

જરાજર આ જ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકસભાડંની

ચૂંટણી થાય છે. સામાન્ય રીતે મ્યુનિસિપાલિટીના કર ભરનાર દરેક શહેરી મતદાર હોય છે; એને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. કોઈપણ મતદાર સભ્ય થવા માટે ઉમેદવારી કરી શકે છે. જે ઉમેદવારેને વધારે મન મળે તે ચૂંટાયેલા જાહેર માય છે. આમ આખા શહેર કે જિલ્લાની પ્રજાએ જે પ્રતિનિધિઓ ચૂંટ્યા હોય તેઓની મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકલ-બોર્ડ' અને છે. ત્રણ વર્ષ મુધી સ્થાનિક વહીવટ એમના હાથમાં રહે છે.

મતાધિકાર એ બહુ કીમતી ન્વરત્તુ છે. એક નાગરિકનો એ મહામૂલો હક છે. બધા ભોડા એનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે ॥ એના પર આખા શહેર કે જિલ્લાના મુખનો આધાર છે. જો આપણે આખા શહેર કે જિલ્લાનું દિત ધ્યાનમાં લઈ આ હક ભોગવિયે તો આપણે એવા માણસોને મત આપવો જોઈએ કે જેઓ બુદ્ધિમાન કાબેલ ને સેવાભાવી હોય. જો આપણે કોઈની શેઠમાં તથાજ જઈને કે જાતિની સંકુચિત ભાવનાથી દોરવાઈ જઈને કે આપણા સ્વાર્થને ખાતર આપણે મન લાયક માણસોને ન આપતાં બીજાને આપિયે તો આપણા શહેરને વિનાશને પંચે લઈ જવા માટે આપણે જ જવાબદાર કહેવાઈશું. દરેક માણસ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય બની શકતો નથી, પરંતુ દરેક માણસ સ્વતંત્ર નીડર ને પ્રામાણિક મતદાર જરૂર બની શકે છે. તમે ત્યારે મોટા થાઓ ત્યારે તમારા પર જ તમારા શહેર જિલ્લા કે દેશની આબાદાની ને સ્વતંત્રતાનો આધાર છે એ ધડીમર પણ બૂલશો નહિ.”

(ચંદ્રવદન શાહ)

(૫) ધારાસભા

“ કોઈ પણ સંસ્થાનો વહીવટ વ્યવસ્થિતપણે કરવા માટે ધારા નિયમ કે કાયદાની જરૂર પડે છે. દાખલા તરીકે આપણી શાળાના વહીવટ માટે પણ એવા કેટલાક નિયમ છે. શાળાનો વહીવ નિયમિત અને સરળતાથી ચાલે એટલા માટે આપણે બધા

નિયમોનું પાલન કઠિને હિચે એ જ પ્રમાણે કોઈપણ દેશ કે પ્રાંતનો વહીવટ પણ મરજતાથી ચાલે એટલા માટે કેટલાક ધાગ ધોરણ ધરાવતા આવે છે પ્રજાના આરોગ્ય કેળવણી તેમજ ખીજા દિતોને માટે પણ અનેક કાર્યના વખતોવખત કરવા પડે છે એ સંબંધ કાયદા ધરાવતા માટે એક અસાધ્ય મુશ્કેલી ગણવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશમાં એ જુદા જુદા નામથી ઝોનખાય છે દાખલા તરીકે હંગેરીની ધારાસભા 'પાર્લમેન્ટ'ના નામથી ઝોનખાય છે આવી ધારાસભાનું પહેલું અને મુખ્ય કામ તો કાયદા ધરાવતું હોય છે, પરંતુ હાલમાં કોઈપણ મુશ્કેલી દેશની ધારાસભા ક્રમત એટલે જ અધિભાર વાપરી મતોષ માનતી નથી. કાયદા ધરાવતા ઉપરાંત, પ્રધાનમંત્રીના વહીવટ પર તેમજ જાહેર તાલ્યાના ઉપયોગ ઉપર આ સભા સંપૂર્ણ અક્રમ ગણે છે.

મુખર્દી પ્રાંતની ધારાસભા

આપણો દેશ કદ અને વસ્તીમાં બહુ મોટો છે પરિણામે એને અગિયાર પ્રાંતોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે પ્રાંતનો ઉપરી અમલદાર 'ગવર્નર'ના નામથી ઝોનખાય છે દરેક પ્રાંતનો વહીવટ ત્યાંનું પ્રધાનમંત્રી ચલાવે છે

મુખર્દી પ્રાંતમાં પણ આ પ્રમાણે પ્રધાનમંત્રી નામકાગમર ચલાવે છે એ વહીવટ માટે તેમજ જનકલ્યાણને મરિ ખીજા જરૂરી કાયદા ધરાવતું કામ મુખર્દી પ્રાંતની ધારાસભા કરે છે પ્રાંતની પ્રજા આ ધારાસભાના સભ્યોને ચૂંટી મોકલે છે

મુખર્દીની ધારાસભા બે વિભાગની બનેલી છે એક વિભાગમાં સામાન્ય લોકોના પ્રતિનિધિઓ બેસે છે અને એ 'લોકસભા' (લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી) કહેવાય છે, બીજામાં ધીમત જમીનદાર વગેરે લોકોના પ્રતિનિધિઓ બેસે છે અને એ 'રાજસભા' (લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ) કહેવાય છે

લોકસભા અને રાજકીય પક્ષો

મુખ્ય પ્રાતની લોકસભામાં કુલ ૧૭૫ સભ્ય છે. એ બધા સભ્યોને સામાન્ય લોકો ચૂનીને મોકલે છે એક વાર ચૂંટાઈને આવેલા સભ્ય સાધારણ સંજોગોમાં પાંચ વર્ષ મુખી એ સભાના સભ્ય તરીકે ગહે છે દર પાંચ વર્ષે લોકસભા બંધાઈ જાય છે અને પાછી નવેસર ચૂંટણી થાય છે આ સભાનું નર્મ વ્યવસ્થિત-પણે ચલાવવા માટે સભ્યો પોતાના પૈકી એકને સભાના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરે છે. લોકસભાના પ્રમુખ 'સ્પીકર' કહેવાય છે

રાજ્યતંત્ર અંગે લોકસભાના તમામ સભ્યોના એકસરખા વિચાર હોતા નથી. જે સભ્યોના વિચાર એકસરખા હોય તેઓ એક રાજકીય પક્ષના સભ્ય કહેવાય છે. પોતપોતાના રાજકીય વિચાર પ્રમાણે લોકસભાના સભ્ય રાજકીય પક્ષોમાં વહેંચાઈ જાય છે એ પક્ષો વચ્ચે વેરઝો જેવું કશું હોતું નથી ફક્ત રાજકીય વિચારોમાં મતભેદ એટલું જ. હવે આ પક્ષો પૈકી જે પક્ષના સભ્યોની સંખ્યા સૌથી મોટી હોય તે પક્ષમાંથી પ્રધાન-મંત્રી રચનામાં આવે છે, પ્રાતના સભા ખતાને વહીવટ પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે છે, તેથી આ પક્ષ ધાગસભામાં સત્તાવાળો પક્ષ કહેવાય છે. હાલ મુખ્ય પ્રાતની ધાગસભામાં મહાસભા પક્ષ સૌથી મોટો હોવાથી પ્રાતનું રાજ્યતંત્ર એના હાથમાં છે

રાજસભા

મુખ્ય પ્રાતની રાજસભામાં કુલ ૨૬ થી ૩૦ સભ્ય છે, તે પૈકી ૨૬ સભ્ય શ્રીમંત વર્ગના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ છે, બ્યારે ગવર્નર પોતે ૩ કે ૪ સભ્યોની નિમણૂક કરે છે પોતાની સભાનું કાર્ય વ્યવસ્થિતપણે ચલાવવા માટે રાજસભાના સભ્ય પોતાના પૈકી એકને પોતાના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરે છે રાજસભાના પ્રમુખ 'પ્રેસિડન્ટ' કહેવાય છે.

ધારાસભાના અધિકાર

ધારાસભાના અધિકાર ત્રણ મુખ્ય ભાગમાં વહેંચી શકાય : કાયદા સંબંધી, વહીવટ સંબંધી અને નાણાં સંબંધી.

(૧) ધારાસભા કોઈપણ નવો ખરડો પસાર કરી શકે છે તે જૂનો કાયદો રદ કરી શકે છે અથવા એમાં ફેરફાર કરી શકે છે. કોઈપણ ખરડો બેઉ સભામાં પસાર થવો જોઈએ. પછી મંતવન એના પર સહી કરે એટલે એ કાયદો બને છે ને એનો અમલ કરે છે.

(૨) પ્રધાનમંડળને સંપેક્ષા દરેક ખાતાના વહીવટ પર ધારાસભા આંપતી દેખરેખ રાખે છે. આને માટે ધારાસભાની બંને સભાને નીચે જણાવેલા દક છે :

(ક) પ્રધાનમંડળના કોઈ કાર્યને અંગે કે પ્રાંતના વહીવટ સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈ પણ બાબતને અંગે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા પ્રધાનમંડળને જણાવી શકે છે. આવા દર્શાવોનો અમલ કરવાની પ્રધાનમંડળને ફરજ પડતી નથી. એ બધા-મણરૂપે જ હોય છે.

(ખ) ધારાસભાની બેઠક આઘતી હોય ત્યારે પ્રાંતના કોઈ પણ સ્થળે બનેલા કોઈ અગત્યના બનાવ તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા સભામોદુરીની દરખાસ્ત રજૂ કરી સભ્યો એ બનાવની ચર્ચા કરે છે.

(ગ) સરકારના કોઈ પણ ખાતાના વહીવટ અંગે બંને સભાનો કોઈ પણ સભ્ય પ્રશ્નો અને વધારાના પ્રશ્નો પૂછી પ્રધાનો પાસેથી સંતોષકારક જવાબ માગી શકે.

(ઘ) પ્રધાનોએ કરેલાં કાર્ય નાપસંદ હોય તો એ તરફ પોતાનો અણમો બતાવવા બંને સભા એમની સામે કપકાની દરખાસ્ત રજૂ કરી શકે.

(ચ) દરેક વર્ષની શરૂઆતમાં પહેલાં સરકાર પોતાની આવકઅવકર્ણ અંદાજપત્રક (બજેટ) બંને સભા સમક્ષ રજૂ કરે

છે. બંને સભા અંદાજપત્ર પર સામાન્ય ચર્ચા કરે છે ને લોક-સભા એ મંજૂર કરે છે. પ્રધાનોના પગાર પણ લોકસભા જ નક્કી કરે છે. રાજ્યવહીવટના ખર્ચને પૂગી વળવાને લોકો પર ક્યા ક્યા કરવેરા નાખવા એ પણ ધારાસભા નક્કી કરે છે.

લોકસભાના વિશેષ અધિકાર

પ્રધાનમંડળ રચતી વખતે લોકસભામાં વધુમતીવાળા પક્ષ તરફ દ્વંદ્વેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. એ પક્ષના સભ્યોમાંથી જ પ્રધાનમંડળ રચાય છે. પ્રધાનમંડળમાં રાજસભાના સભ્યની નિમણૂક કરી શકાય, પરંતુ એ લોકસભામાંના સત્તાવાળા પક્ષના સભ્ય તો હોવા જ જોઈએ. લોકસભામાં પ્રધાનો સામે કપકાની દરખાસ્ત પસાર થતા પ્રધાનોને પોતાના ઓખાનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે છે. પ્રાંતિક સરકારના મોટા ભાગના ખર્ચ પર લોકસભાનો સંપૂર્ણ અંકુશ છે. આપણે આગળ જોઈ મયા કે અંદાજપત્ર બંને સભા આગળ રજૂ થાય છે તેમજ બંને સભાના સભ્ય એ ઉપર સામાન્ય ચર્ચા કરે છે. પરંતુ અંદાજપત્રમાં જતાવેલી મોટા ભાગના ખર્ચની રકમ વાપરવા માટે પ્રધાનોએ એ રકમની માંગણી લોકસભામાં કરવી પડે છે. (રાજસભામાં નાણાંની માંગણી કરવામાં નથી આવતી.) લોકસભા આ માંગણી મંજૂર કરી શકે, નામંજૂર કરી શકે અગર તો માંગણીમાં ઘટાડો કરી શકે. લોકસભાની મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય પ્રધાનો એક પાછને પણ ખર્ચ કરી શકે નહિ.

મત્તાધિકાર

ધારાસભાના અધિકાર પરથી તમે સહેલાઈથી જોઈ શકશો કે સભામાં લોકસભાના અધિકાર ને જવાબદારી વિશેષ છે. પ્રજાના મોટા ભાગના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારા ધરાવતી ફરજ ઉપરાંત પ્રાંતના રાજ્યવહીવટ ઉપર આપતી દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી એને શિર લાદવામાં આવી છે. લોકસભામાં ગિરાજતા પોતાના પ્રતિનિધિદ્વારા પ્રજા પોતાના પ્રાંતનો વહીવટ પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચલાવે છે.

એ આ સભામાં પ્રજાની લાગણી તેમજ ઇચ્છાને પારખીને એ પ્રમાણે વર્તવાની ખાચેશ ધરાવનાર લોકોને ચૂંટી મોકલવામાં આવે તો જ પ્રાંતનો વહીવટ પ્રજાકીય જાને, તો જ આપણને સાચું સ્વગમ્ય મળ્યું કહેવાય.

આથી મતાધિકાર દરેક નાગરિકની પવિત્ર ફરજ બને છે. જે દેશનો રાજ્યવહીવટ સર્વાંશે પ્રજાકીય છે ત્યાં તો ૨૧ વર્ષના કે તેથી મોટી ઉંમરના પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષને મતાધિકાર હોય છે. આપણે હજી એ રિથનિતે પહોંચ્યા નથી. પશ્ચિમમાં એ કે પહેલા કક્ષામાં આપણે ત્યાં મતદારોની સંખ્યા ઘણી વધી છે, જ્યાં ગરીબ વર્ગના ધણા માણસોને હજી મતાધિકાર મળ્યો નથી; અર્થાત્ આપણા રાજ્યવહીવટમાં એમનો હિસ્સો દ્વિસ્ત્રો નથી. આ રિથિતિ દૂર થઈ ત્યારે પુખ્ત ઉંમરના દરેક સ્ત્રી પુરુષને મતાધિકાર મળશે ત્યારે આપણી લોકસભા પ્રજાના પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળી બનશે ને પ્રાંતનો વહીવટ સર્વાંશે પ્રજાકીય થશે.

આ ઉપરથી તમને મહેસામણી સમજાશે કે પોતાના દેશનો વહીવટ સામેા યા ખૂરો બનાવવાનું પ્રત્યેક મતદારના હાથમાં છે. અંગત સંબંધ કે લાભથી દોરવાઈ ન જતાં નિષ્પક્ષપણે ને દેશ-દિનના એક માત્ર ઉદ્દેશથી જે દરેક મતદાર સોચી વધારે સાચક મતદારને મત આપે તો એવા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં પ્રજાનું કિત સલામત રહે એમાં શક નથી. આથી જિલ્લું, જે મતદારો પોતાની જગાબદાની સમગ્રતા વિના, લાગવગને વશ થઈને, પોતાના મતાધિકારને ગમે તેમ ઉપયોગ કરે તો લોકસભા પ્રજાનું હિત બગાડી રોકે કે કેમ એ ચિંતારૂપક થઈ પડે. માટે જ્યારે તમે મોટા થઈને મતાધિકાર પ્રાપ્ત કરો ત્યારે આટલી વાત હમેશ યાદ રાખજો કે મતાધિકાર એ સ્વતંત્ર દેશના નાગરિકોનો એક મહામૂલ્યો ને પવિત્ર હક છે ને એના સમઝપૂર્વક થયેલા ઉપયોગ પર જ દેશનો સ્વતંત્રતા ને આઝાદીનો આધાર છે.”

(મગનલાલ ઝી. નાયક)

આજકાલ સર્વત્ર વર્તમાનપત્રોમાં વિવિધ આકૃતિમાં પ્રસિદ્ધ થતા લેખોનો મોટો ભાગ આ પ્રકારના નિબંધપ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. આ પ્રકારમાં લાઘવ છતાં સચોટ નિરૂપણ અત્યંત જરૂરી છે. નકામું લખાણ એ મોટામાં મોટો દોષ સર્વત્ર છે. આ પ્રકારમાં એ દોષ ખડું અરુચિકર નીવડે છે.

૫. કલ્પનાત્મક નિબંધ

કલ્પનાત્મક નિબંધનો પ્રકાર ઓછા નિબંધપ્રકાર કરતાં તદ્દન નેગાજો પડી જાય છે. આના હાલ આપણે ત્યાં બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે : ૧. લેખક પોતાને કોઈ કાલ્પનિક પરિસ્થિતિમાં કલ્પી લઈ પોતાના તદ્વિપક્ષે અનુભવની રજૂઆત કરે છે; ૨. કોઈપણ જડ ચેતન અમૂર્ત પદાર્થ આત્મચરિત કહેતો હોય એમ લેખક નિરૂપણ રજૂ કરે છે.

અરોં નમૂનાના લીધેલા નિબંધોમાંનો પરલો લેખક પોતાને કાલ્પનિક સ્થિતિમાં મૂકી અનુભવની રજૂઆત કરે એ પ્રકારનો છે, જ્યારે બીજો અને ત્રીજો નિબંધ જડપદાર્થમાં આત્મચરિત કહેવડાવવાનો પ્રકાર રજૂ કરે છે.

આવી રીતે કલ્પનાનો આશ્રય કરી રચાયેલાં વાર્તા સંવાદ એ વગેરે પશુ આ 'કલ્પનાત્મક નિબંધ'ના જ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે. રૂપે તો એ જ કરવાનું રહે છે કે આ પ્રકારે લખાતી 'આત્મકથા' એ કલ્પનાત્મક-નિબંધ જ છે; એ વાર્તાપ્રકારમાંના 'આત્મચરિત...' વિભાગમાં જઈ ન શકે.

(૧) હું પક્ષી થાકું તો ?

" પેલો પથરો જીઓ ! હજારો વરસ થયાં જ્યાં પાગો છે ત્યાંના ત્યાં જ છે. આટલાં વરસથી ત્યાં બિભો છે, છતાં પેલો દરિયા-નીચે શું છે એની એને ખબર નથી. ટાંક તાંકો ખતન વરસાદ બહુ જ એને સડન કરવું પડે છે,

એના કરતાં એની બાબતે ઊંચે પેલું ઝાડ દમરનજી સારું. પવન આવે ત્યારે ફેવું હોય છે ! જેમ ઋતુ બદલાય તેમ એનાં પાંદડાંનો રંગ પણ બદલે છે. પાંદડાં ઘમ્મ ઘમ્મ એટલે એને ખંભેરી નામે છે. જગા રાદ જુઓ એટલે નવાં પાંદડાં તૈયાર ! શિશુનો ગ્યો, વસંત વખતો, એટલે એ ઝાડ ખડખડાટ હસે છે. દસઠાં દસઠાં, જુઓ, ફેટલાં ફૂલ એને ફૂટી નીકળ્યાં છે ! ચોમાસામાં તો એને પાણી ભેંજીને તેટલું મળે છે, પણ ઉનાળામાં થું ચાવ ! અરે ! ખીચારું ઝાડ એકે કમરુપ ચાલી શકતું નથી. મવાનગ મળે તોયે એ નાસી ન શકે, અને કોઈ કુદાડો ઉગામે તોયે એ જરા સરખું ખસી શકતું નથી. એનાં ફળ અને ફૂલ મા કામનાં ? છતાં એ પોતાનાં મૂળિયાં જમીનમાં ખૂબ ડાઘાંમાં ફેલાવી દે છે અને જમે ત્યાંથી પીવાનું પાણી મેળવે છે. જે જાને પાણી ખૂબ અને પાસે જ મળે છે તેનાં મૂળિયાં બહુ ટુંકાં હોય છે, કેળવું ઝાડ ત્યારે પડે ત્યારે એનાં મૂળિયાં કેવાં ટુંકાંટુંકાં દેખાય છે ! રણમાં જે ઝાડો ઊગે છે તેનાં મૂળિયાં કેટલાંય દૂર જાય છે. વડ અને પીપળાનાં મૂળિયાં તો એકબે ગાઉ પણ દૂર જઈ શકે છે એમ કહેવાય છે. મૂળિયાં આટલાં દૂર જાય પણ ઝાડ ખીચારું ખસી ન શકે !

એના કરતાં તો પેત્રો શુવડો દમર દરબજો સારો ! એ ભવે નાનો હોય, ભલે એ રૂપાળો ન હોય, ભલે એને પેટ ચાલવું પડતું હોય, પણ પોતાની જગ્યા તો બદલી શકે છે ! એક ઠેકાણે આવતું ન મળ્યું તો ચાલ્યો બીજો ઠેકાણો. ઝાડ આગળ કીડા ઘુસી દેખાય છે, પણ એ જ કીડા આખા ઝાડને ખાઈ પણ જાય છે. પણ ખીચારા કીડા કેટલા અસહાય ! દુઃખની પહેલી વાત એ કે એમને પેટ ચાલવું પડે છે. કાપતો પગ પડ્યો તો ચગદાર્થ જાય. ભાગવા માટે એની પાસે હાડકું પણ ન મળે. એ પોતાનો અચાવ શી રીતે કરે ?

એના કરતાં પેલાં પશુ સારાં ! એમની પાસે દોડવા માટે પગ છે; કરડવા માટે દાંત છે. પોતાનો અભાવ કરવા માટે ઢેદલાક પાસે ચિંગડાં પણ હોય છે. અને દરેક પાસે કંઈક જુદી જ ખૂબી ! બીટે પોતાના પગ લાંબા કર્યા. કંગારુએ પોતાની પૂંછડીનો એક વધારાનો પગ બનાવ્યો. જિરાફે પોતાની ડોહ લાંબી કરી. હાથીએ પોતાનું નાક લાંબાવ્યું, તે એટલે સુધી કે યોગીની પેડે એ નાકમાંથી પાણી પીએ છે, નાક વતી જ શેરડી ઉખેડે છે. નાક લાંબું થયું એટલે હાથીને થયું કે ચાલો આપણે દાંત પણ લાંબા કરીએ; પણ એ દાંત જ એને નહ્યા. ખાદાના દાંત તો ઠીક અંદર રહ્યા રહ્યા કામ કરવા લાગ્યા, પણ બતાવવાના બહારના દાંત જ એના શત્રુ થઈ પડ્યા. એ દાંતને માટે જ એનો શિકાર થવા લાગ્યો.

હાથી આવડું મોટું જાનવર છે, પણ મને લાગે છે કે એના કરતાં પેલો વાંદરાય સારો. ગમે લાંબી ગમે ત્યાં ફૂદી શકે છે, ફળો વીણીવીણીને ખાઈ શકે છે, અને ઉતાવળમાં ખાવું હોય ત્યારે બંને ગોસાઈ ભરી રાખી શકે છે. બધાં જંગલ એનાં જ. ધણી જાનવરોને પૂંછડી છે, પણ પૂંછડીની સામી શોભા તો વાંદરાની જ !

ચાલવાદોડવા માટે ચારેચાર પગ વાપરવા એ ઉડાઉપણું ગણાય. ફૂટતું જ જુઓને, ધણીવાર ત્રણ પગે દોડે છે અને એક પગ સિલકમાં અધર રાખે છે.

આપણે માણસો રહ્યા. હાથીએ નાક વતી જે કામ લીધું તે આપણે જીભા ચાલીને આગલા એ પગ વતી કરવાનું શરૂ થયું, પણ એને પગ કાણ કહે ? એ તો હાથ થયા. પગના હાથ થયા અને હાથની આંગળીઓમાંથી અંગૂઠો જુદો પડ્યો. તેથી જ માણસ દુનિયાનો માલિક બન્યો. માણસની બધી મહત્તા એના હાથમાં જ છે, અને હાથમાંયે એના અંગૂઠામાં છે. આપણો અંગૂઠો કપાઈ નય તો શું શું કરતાં નહે એનો એકવાર વિચાર તો કરી જુઓ.

જે પગ ઉપર આપણે ચાલતા થયાં, તેથી જ આપણે જાતી દાદી સહ્યા અને માથું ઊંચું કરી ચડ્યા. માથું, ઊંચું થયું એટલે વિચાર કરવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં જણાયું કે આપણે ઉધામ છીએ; કપડાં વળી ચરીર દંદી ચક્રાય, ટાઢ સામે રદાણુ કરી ચક્રાય. દાય દના એટલે કાંતવાનું સૂઝ્યું, ગૂંથવાનું સૂઝ્યું. પેલો અંગ્રૂનો વાપર્યા વગર જરા તકલી ચલાવી જતાવો તો ખરા !

પણ શું માણસ ક્રૂતાં કોઈ મોઢું નથી ? માછલીએને આપણા કરતાં મોટી ન ગણો. 'એમને પાણીમાં રહેતાં આવડે છે તો આપણને થે પ્રયત્ન કર્યે તરતાં આવડે છે. માછલીએ પાણીમાં નેઈ શકે છે તો આપણે આંખો ઉઘાડીને વળાવમાં ફૂંકી મારી શકીએ છીએ. સમુદ્રમાં મોતી શું અમસ્તાં મળતાં દરો ?

પણ અને તો પક્ષી જ થયું ગમે ! પહેલો લાભ એ છે કે પંડિતજી પાસે શીખ્યા વગર માતાં આવડે. બીજી વાત, કાંતા વગર સરમ કપડાં પહેરવાને મળે. સાબૂ વગર એ સ્વચ્છ રહે; બદલાવાં ન પડે. બટન કાઢવાલાસવાની પંચાત નહિ. અજોડિયું પહેરવાની કશી જરૂર ન મળે. જેવા હોમને તેવા પવિત્ર. અરે કપડાં પહેર્યા વગર જ નવાય ! પેલા આત્માર્થ રોયને પણ ન સૂઝે એવા દેથી રંગનાં કપડાં ! પહેલેથી જ પોતાને મનમમતો રંગ પસંદ કરી લેવો. કામડો વિલાસનો માણસ દેખાય છે. એને કાળાં કપડાં જ પસંદ પડે છે. અથવા મિશ્રમનૂર દરો. કાલસામાં કામ કંડું અને ધોળાં કપડાં પહેરવાં કેમ પોસાય ? પેલા બગલા ગાંધીપંથમાં બળ્યા દેખાય છે. એમને ધોળો જ રંગ ગમે. અને પોપટ શું મુસલમાન ? કેટલાકને જે રંગનો શોખ હોય તો કેટલાક પરચી હોય. કેટલાકનો રંગ ગરાશિવાની પાથડી જેવો તો કેટલાકનો પારસીની ટોપી જેવો. પણ રંગ ખાતર હું પક્ષી નહિ માઉં. પક્ષી તો ઊડવા ખાતર થવાય. તળેડીથી ઊડ્યા કે પહાડની શિખર સુધી. ઉપરથી બૂસકા માર્યો કે ફરી નીચે. નદી ગાંધી

હાથીની પેઠે દાડતી હોય તોયે શું ! આપણે એમ ચાલ્યા છુરરર સામે કાઠે !

પક્ષીઓએ કુદરત ઉપર બારે કાળ મેળવ્યો છે. મને તો આખો દિવસ પક્ષીઓને જોવાનું જ મન થાય છે. એ કેવાં જીંડે છે ! કેટલાંક પાંખ ફફડાવે છે. કેટલાંક તો બંને પાંખ ફેલાવીને જાણે હવા ઉપર તરતાં જ હોય ! ધડીકમાં એ વિચાર ફરવે, છાતી ફુલાવે, અને હલકું ચઢને એકદમ ઉપર જાય છે; ત્યાં મોટામોટા ફેર ફેરે છે. એ સમગ્રી આકાશમાં ફરતી હોય ત્યારે જોવાની તો ઝોર જ મળે ! એનાં જાળજાળ ચક્કર ધડીકમાં એક ખીજાને 'કાપે' છે. ધડીકમાં એ સામે ફેરે. ઉપર હોય એ નીચે જાય. નીચલી ઉપર આવે. ખૂબ આનંદ આવે ત્યારે કિલ્લ કિલ્લ બવાજ પણ કરે. એની આંખો પણ કેની તીણી હશે ! નીચે કાંઈક જુએ એટલે ઝમઝમપ દધને નીચે આવે. માથું નીચે ને પાંખાં ઉપર, એવી રીતે જીતરતી સમગ્રીને તમે જોઈ છે ! સમગ્રી જ્યારે આમ નીચે જીતરે ત્યારે એના ઉતારની રેખા જોવા લાયક હોય છે.

કેટલાંક પક્ષી કટકટકે બીડતાં હોય એમ દેખાય છે. જાણે તીર પાસેથી જ એમણે બીડવાના પાંક લીધા હોય. એ લોભ મગ્નમાં આવે એટલે મોજામાં જીંડે છે. અને બધાં જ મોજાં સરખા અંતરનાં. કેટલાંક જીંડે બીડનાર પક્ષી જમણી પાંખ આકાશ તરફ અને ડાબી પાંખ પૃથ્વી તરફ સંખીને એક મોઢું ચક્કર લગાવે છે અને ફરી સીધાં ચડ જાય છે. એમને એમાં શો આનંદ આવતો હશે ? તરવામાં જો એટલો આનંદ આપણને આવે છે તો એમને બીડનાં કેટલો આવતો હશે !

કેટલાંક પક્ષી બીડતા હોય ત્યારે જ ગાય છે; સ્થિર થઈને બેઠાં કે મૌની મુનિ ! કેટલાંકનો સાવ એથી બચેલા સ્વભાવ. ગાવું હોય ત્યારે સરસ સ્થાન શોધીને ઠાવકું મોઢું કરીને બેસે

અને પછી પોતાના ગાયનના કુર્વારા ફેંકશે જાય છે; એક વાર શરૂ કરે એટલે કલાકો સુધી ગાયા જ કરે. કામલ અને બપેલા આ જાતનાં છે. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં જ્યારે સર્ગ પૂરો થાય છે ત્યારે હેલ્લા શ્લોકનું વૃત્ત બદલાય છે. કામલનું પણ એમ જ: એનું એક ગાયન પૂરું થયું એટલે એ વિશિષ્ટ રીતે અવાજ કરે છે, જગત થોભી જાય છે, અને પછી નવો રાગ શરૂ કરે છે. નાનાંનાનાં પક્ષી દ્વંકા રાગ પસંદ કરે છે. એઓ ડાળીએડાળીએ ફૂટતાં જ ગાય છે. ઢાક વખતે જાણે પહેલેથી નક્કી કર્યું હોય એમ ત્રણવાર જાતનાં પક્ષી એક જ ઝાડ પર બેસીને એકસામટાં ગાયન શરૂ કરે છે. આ વૃંદ-ગાયનમાં તાલનું નામ ન મળે, છતાં એક જાનનું સંગીત અને માધુર્ય જામે છે ખરું. આ જાતનો આનંદ લેવાનું મન સૌથી વધારે લેલાડનિ થાય છે. બીજાં પક્ષી ગાતાં હોય ત્યાં લેલાડાં આવીને પોતાના રાગમાં બેળવવાનાં જ.

પક્ષીઓ જ્યારે ફૂલઝાડ પર આવીને બેસે છે ત્યારે એમને શું થતું હશે? ફળઝાડ ઉપરનો સવાલ તો સીધો છે. રસાળ ફળ જુએ એટલે એ સીધાં ખાવાને દોડે. બહુબક્ષકનો એ કુદરતનો મુખ્ય ન્યાય છે. પણ રંગબેરંગી ફૂલો જોઈને પક્ષીઓને શું થતું હશે? પોતાના જેવાં જ રમતિયાળ અને રૂપાળાં ફૂલોને જોઈને એઓના મનમાં મત્સર તો નહિ પેદા થતો દોષ? ના. મને લાગે છે કે પક્ષીઓ ફૂલોને જોઈને સમભાવથી એમને ગાવા કે બીડવા નોતરતો હશે, અને ફૂલો જવાળ ન આપે એ જોઈ મૂંઝાતાં હશે. એક ભારદાજ પરમ દિવસે ચંપાના ઝાડ પર ફૂલ આગળ બેસી બોલતો હતો : 'તને જોઈને મને ગાવાનું મન થાય છે. તને કેમ ગાયન નથી સૂઝતું? તારા જેવો સોનાનો રંગ મને હોત તો આ સંખ્યા-કિરણમાં ટું સૂરજની જ હરીશર્ષ કરત. ચાલ, મારી પાછળ આવ. આપણે સાથે બિડીએ.' કેટલીયે વાર એણે ચંપાનો અનુનય કર્યો; પણ એ માને નહિ : ન બિડે, ન બોલે. એણે તો એક તન્નો

અકાળ્યો હતો. એટલામાં પોતાનું કંઈ ખોવાઈ મરું હોય અને એકાએક સાંભરું હોય એમ ભારદ્વાજે પોતાનું મન ખેંચી લીધું અને પોતાની ચળકતી પાંખો ફેલાવીને ઊડી ગયો. એ મને ખોલાવત તો ?”
(કાકાસાહેબ કાલેલકર)

(૨) એલ્યુમિનિયમ

“ઈસવી સન ૧૮૨૭ ની સાલમાં મારો જન્મ. જર્મની મારો દેશ બ્હીસર નામના એક જર્મને ખૂબી શોધ કરી.

‘અહો, આ તો બહુ રૂપાણું!’ ‘આ તો નવાઈ!’ ‘આવી તે ધાતુ હોય? આ તો કાંઈક બદ્દતરનું કામ.’ આમ ‘લોકો અમારે વિષે કહેવા લાગ્યા. અમે તો એમને એવાં મમી મયાં કે જે હોય તે અમને એવા આવવા લાગ્યા. અને પછી અમારાં મૂલ તો વધારે હોય જ ને? અમે કાંઈ અમારાં ખીજાં ભાઈભાંડુની જેમ ધરતીને ખોળેથી નહોતાં અવતર્યાં; માણસે જ અમારું રૂપ ધોડેલું. અમારો મોટો શુશુ તો તમે જાણતા જ હશે કે અમે સફૂથી દળવાં છીએ. અને મને ખરાબગ ચાદ છે કે એ વખતે માણસો અમારો આટલો થોડો ભાર જોઈને વારે-વારે અમને ઊંચકે ને એડખીજને ખતાવે.

અને જોતજોતામાં અમારાં લાડ એટલાં વધી પડ્યાં કે જર્મનીના કૈસરે તો પોતાના રસોડામાં અમારો જ ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો. એને ત્યાં મહેમાનો આવે તે અમને જુએ ને એ પણ અમને લઈ જાય. અને એ રીતે અમારું જાળપણ રાજમહારાજ-ઓની એ પ્રમારતો વચ્ચે જ પસાર થયું.

૧૮૫૨ની સાલ એ અમારી કિશોરાવસ્થા. એ વખતે અમે કાંઈક મોટાં થયેલાં. એક ખીજા માણસે અમારું નંવચકર કર્યું અને અમે એ સ્વરૂપે વિચરવા લાગ્યાં.

અમે રાજમહારાજઓના મહેલેથી નીકળી દેવે શ્રીમંત અને અમીરનાં રસોડાં સુધી પહોંચ્યાં હતાં.

મને હજીયે યાદ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં હું પહેલવહેલું આગ્યું ત્યારે લોક કેવાં અમાગં વખાણ કરતા હતાં! પણ એ કંઈ અનાડું બાળપણનું કે કિશોરાવસ્થાનું સ્વરૂપ નહોતું. ૧૮૮૬ ની એ સાલ હતી. વિજ્ઞાનનો એક અમારો વિદ્યાર્થી અર્ધા ગાંડાની જેમ રાત-દહાડો અમારી પાછળ પડ્યો હતો. ‘કેમ કરું તો એલ્યુમિનિયમ બનાવવું વધાતે સુગમ થાય? શું કરવું જોઈએ કે જોયી બહુ જાણકાર ન હોય તે પણ એલ્યુમિનિયમ બનાવી શકે?’

અને એણે અમને આજે તમે જુઓ છો તેવું સ્વરૂપ આપ્યું. હિન્દુસ્તાનમાં અમે આવ્યા એ તો અમાગં એ તવા સ્વરૂપે.

અને પછી તો તમે અમને જુઓ જ છો. ધરધરનાં રસોડાંમાં અમે પહોંચી ગયાં. એક વખત તો અમારી બીજી બહેનોનું રસોડાંનું સ્થાન એણું થયું અને આજે પણ ગરીબોએ તો અમને સાચવી રાખ્યાં જ છે.

રસોડાનાં વાસણોનો અમારો ઉપયોગ તો તમે જાણો છો. એ ઉપરાંત એરોપ્લેનનાં પતરા અમારાં જ; અને ન્યા ન્યાં બોહા વજનની ધાતુ જોઈતી હોઈ ત્યાં ત્યાં અમે તો હોંધયે જ. અમાડું વજન હલકું તેથી કંઈ અમે બોહાં મજબૂત એમ તો તમે નથી માનતા ને?

તમે જો આંખ ઉઘાડી રાખીને જોશો તો બધે ઠાણે અમને જોશો.

અત્યારે તો અમારા આ દાલ છે. આગળ ઉપરનું તો આગળ જાણે. અમને એટલી તો ખાતરી છે જ કે અમારા મુલ્ય માણસ પીસરી ચકવાનો નથી અને અમે એનાથી વેગળા પડવાનાં નથી.”

(હિંમતલાલ મયંક)

(૩) બાળ કલાદારમ્

“લોકો મને મજબીયૂસ અને કંજૂસ કહી શાનાં નિંદે છે ?
 એઓ મને સ્વાર્થી, પૈસાનો પૂજારી અને ગુલામ કહે છે. એ
 આલેખનો હું ઈન્કાર નથી કરતો. હા, હા, ધરાર હું પૈસાનો ગ્રેમી,
 પૈસાનો આશક અને પૈસાનો પૂજારી છું. જોઓ મને નિંદે છે
 તેમને પૈસા નથી જોઈતા એમ નથી. ‘પૈસા તો હાથનો મેલ છે’
 એવું કહાપણું વાક્ય બોલનાર માણસની હથેળીમાં પ્રાપ્ત રૂપિયા
 મૂકે તો એ સાચી હાથ ધોવા નહિ જાય. પૈસો સઘળાને વહાલો
 છે. માત્ર જોઓ એને પૂરતો ન મેળવી શકે તે જ એની નિંદા
 કરે છે.

તમારા દેવ જ જુઓને; દેવા સ્વાર્થી છે ! સમુદ્રમાંથી
 લક્ષ્મી મળા તો પેલા ભિસ્તર વિષ્ણુએ એને પોતાની સ્ત્રી બનાવી
 દીધી. જ્યાં આપણા દેવોને લક્ષ્મી ગમે ત્યાં આ દેવોને માનનાર
 હું લક્ષ્મીનો ભક્ત બનું એમા મને નિન્દો હો શાના ?

વળી જો દેખાય નહિ તેવા ઈશ્વરને માનવા કરતાં જો દેખાય
 અને જગત આખામાં ફરી લોકોના સ્થવહાર સાચવી રહ્યો છે,
 લોકોનાં સુખસગવડ અને દરેક જાતની જોગવાઈ જાળવી રહ્યો છે
 તે રૂપિયાની પૂજામાં જ ખરું કલ્યાણ છે. રૂપિયાની ભક્તિ કરતાં
 રૂપિયા મળે. અને રૂપિયા પાસે હશે તો જ લોકો કીમત કરશે.

હું પ્રાપ્ત વગરનો હતો ત્યારે લોકો મને ‘પૂંજિયો’ કહીને
 ખેલાવતા. આજ ગામમાં હું નીકળું છું ત્યારે સામે મળનારા
 ‘પૂંજભાઈ શેક’ કહી સલામો કરે છે. એ સલામો મને પોતાને
 નથી ચતી, પણ મારી ચેલીને ધાય છે.

મારું ચાલે તો હું દુનિયામાં નવો ધર્મ રચાઉં. એ ધર્મનું
 નામ રૂપિયા-ધર્મ અને એના દેવ કલદાર પરચરના દેવો અને મૂર્તિ-
 યોને દરિયામાં ફેંચાવી દો. એ કશા ખપનાં નથી. એને બદલે

મંદિરો અને દેવળોમાં રૂપિયાની પૂજા કરે. સુંદર સોનાની મહેર
કે નવા રૂપિયાની પૂજા કરવામાં કેવો આનંદ આવે !

લોકો ધનતેરસને દિવસે જ માત્ર ધનની પૂજા કરે છે;
એને બદલે દંમેશ કરવી જોઈએ. આડકતરી રીતે દુનિયામાં
દરેક ઠેકણે પૈસો જ પુજાય છે અને પૈસા પાછળ જ લોકો દોડી
રહ્યા છે.

દુનિયાની જે પ્રજાઓએ પૈસાની પૂજા કરી છે તેજ અત્યારે
સુખી છે. યહૂદીઓને જુઓ, તેમ સ્કોટલેન્ડના સ્કોટ્સ લોકોને જુઓ.
દુનિયાનાં નાણાબજારોમાં એ જ કોઓ સૌથી વધારે ફત્તેહમંદ
માતબર છે. યુરોપ અને રશિયાના મધ્યકાળમાં યહૂદીઓ પર
પારાવાર જીલમ થયા હતા; પણ આજ એ જ યહૂદીઓ જગત-
નાં નાણાબજારોમાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવે છે. અને સોવિયેટ
રશિયામાં તો આજ એક વખતના દિણ્યુએસ્કા યહૂદીઓના હાથમાં
કારોબારીની લગામ છે.

એ જ પ્રમાણે બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં ત્યાં ત્યાં વેપારી
સાહસો અને નાણાંની વચત છે ત્યાં ત્યાં નાણાંની કાચળા કાઈ
સ્કોટ્સમેનના હાથમાં જ હોય છે.

આપણા દેશમાં મારવાડી બાપ્તિસ્ટો ધનની પૂજાને લીધે જ
ધનવાન થયા છે અને જોસો તો બેંગાળીઓ કરતાં મારવાડીઓ
સાહસમાં વધી જાય છે.

લોકો ત્યાગ અને સાધુતાની વાતો કરે છે, પણ ખરે ત્યાં
પૈસાનો પૂજારી જ કરી શકે છે. કલદારની સેવા કરનારથી મોત-
શોખ ન મળ્યા. રૂપિયાના પૂજારીથી નાટક-સિનેમામાં ન જવથ.
જે રીતે પ્રજાનો અનન્યભાવે કોઈ ભક્તિ સેવા કરે તે જ ભાવ
અને ભક્તિથી રૂપિયાની સેવા કરનાર પર લક્ષ્મીદેવી પ્રસન્ન
થાય છે. માટે ભલે દુનિયાના મૂર્ખા ગમે તે બધે; મારે એક જ

ધર્મ છે, એમાં જ મને શાંતિ અને સતોષ મળે છે. અને તેથી જિંદગી રહેશે ત્યાંસુધી હું તો એક જ મહામંત્ર બણીશ કે—

“ ભજ કલદાર, ભજ કલદાર, મૃદમતે ! ”

(મસ્ત ફકીર)

નિબંધના આ પાંચે પ્રકાર એના સ્વરૂપ પ્રમાણે જુદા જુદા તરીકે આવે છે. આ પ્રકાર લક્ષ્યમાં રહેવાથી નિરૂપણ વધારે ચોક્કસ બને છે.

અભ્યાસ

૧. નિબંધ-લેખન એટલે શું ? નિબંધ-લેખનમાં કઈ સૂચનાઓ લક્ષ્યમાં રાખવા જોવી છે ?

૨. નિબંધના કેટલા અને કયા પ્રકાર છે ? એ વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરી દરેક પ્રકારને વિષયવાર સમજાવો.

૩. નીચેના વિષયો ઉપર તે તે વિષય નિબંધના કયા પ્રકારમાં સમાવેશ પામી શકે છે એ બતાવી દૃષ્ટકમાં મુલા સાચવી સરળ ભાષામાં નિબંધ લખો :

મૂસજીવાળ વરસાદ, શરદપૂનમની રાત, દિવાળી, રૈલ-માડીની મુસાફરી, ગામડાનું જીવન, શહેરી જીવન, સિનેમાગૃહની મુલાકાત, ઉચ્ચ કેળવણી, વેપારી જીવન, સિપાઈગીરી, અમલદાર-શાહી, ઇન્સાફની કચેરી, જાપાનો ખજરપત્રી, એરોપ્લેનનો જમાનો, વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ, આગબોટની મુસાફરી, ટપાલ એક્સિસ, ટેલિફોન, આકાશ-દર્શન, સ્વદેશાભિમાન, શિસ્ત, આજસુ જીવન, રોજનીશી રાખવાની ટેવ, નીરોગી જીવન, કરકસર, ઉડાઉપણું, વિદ્યાર્થીનો આદર્શ, શહેરીનો આદર્શ, મ્યુનિસિપાલિટીની સેવાઓ, લશ્કરી તાલીમ, હુજર-ઉઘોગનું શિક્ષણ, આજની કેળવણી અને ભરણપોષણ, પુસ્તકાલય, મ્યુઝિયમ, સાહસ, સખ્યતા, પુનર્જન, બાળલગ્ન, દારૂ-નિયમન, જીવનની સાદાર્થ, ઓકેળવણી, સહન-શીલતા, સર્વધર્મસમભાવ, હડતાલ, રાષ્ટ્રભાષા, શિક્ષણનું

માધ્યમ, રૂઢાનો આત્મકથા, 'રેડિયો'ની આત્મકથા, રેડિયોના, વિશ્વશાંતિ, આશુતો વાસ, પદાડી જીવન, ફેરિયાની આત્મકથા, મુરો સ્વપ્નનો અનુભવ, જાણે કે જૂતની ઝપટમાં આવ્યા છિરે એ રો અસર, સ્ત્રીઓ અને રાજકારણ, હિંદુ મુસલમાનનું એક, દરિદ્રનો અને સુવર્ણ, ધર્મ અને આચાર, ધર્મ અને વિજ્ઞાન, સમાજસેવા, ગૃહપ્રેમ, જીવજીવનના અનુભવ, નાટક અને સમાજ, નવલકથા-વાચન, શાળા-મહાશાળાની પરીક્ષા, ફેજલગીના વડાની શાળાની મુલાકાત, ઇશ્વરમાં અનન્દ અદા, લગ્નકે મનોરંજન, જાત્રાલયનું જીવન, મહાસભાનું અધિવેશન, પ્રદર્શન, ગામડાંનો ઉદ્ધાર, ખેતી, સંપત્તિ જીવ, બાળિકાના જે ભાગ, વ્યાયામ, બંદનો દેખાવ, શિવાજીનો આદર્શ, પ્રતાપ અને ભાગ્યશી, તાજમહલ, સાબરમતી-આશ્રમ, કાપડની મિલ, મજૂર-જીવન, શેઠ અને નોકર, અલ્પબોધ, વાપરસેસ તાર.

૧૨. અન્વયાર્થ અને વિવરણ

૧. અન્વયાર્થ

સામાન્ય રીતે મઘલેખનમાં વાક્યમાં કર્તા કર્મ ક્રિયાપૂરક ક્રિયાપદ વગેરે એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં હોય છે. પદલેખનમાં આમ સર્વત્ર બની શકતું નથી. શબ્દોનો અન્વય જાણવી પછકાર છંદને અનુકૂળ થવા કેટલીયે વાર વાક્યમાંના શબ્દોને નિયત સ્થાન કરતા 'જુદે જુદે' સ્થળે મૂકે છે; જેમકે—

“ આ સ્થામ મેઘ નભમાં ચડતો નિહાળી
તેમાં દીસે મળી જવા થઈ વૃત્તિ તારી;
રે ધૂમ ! અંબર-પથે ચડવા ચહે શુ ?
ને એધી સમીર તણે કરે શુ ? ” (ખોટાદકર)

— કર્તા કર્મ વગેરેના ક્રમમાં ગોઠવતા—

“ નભમાં આ મેઘ(ને) ચડતો નિહાળી, તેમાં મળી જના તારી
વૃત્તિ થઈ દીસે. રે ધૂમ, શુ (તું) અંબરપથે ચડવા ચહે ? ને શુ
એધી સમીર તણે આશ્રય કરે ? ”

— આ પ્રમાણે સાદું મેઘ આપી સમય.

વાક્યમાં શબ્દોનો પરસ્પરનો જે સંબંધ તેને અન્વય કહે છે. એ ઉપરથી એ સંબંધ પ્રમાણે શબ્દોને ઉક્તિના સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવવાની ક્રિયાને પણ અન્વય (prose-order) કહે છે.

આ પ્રમાણે અન્વય સિદ્ધ કરી તે તે વાક્યનો જે અર્થ કવિમાં આવે છે તેને અન્વયાર્થ (paraphrase) કહે છે. સામાન્ય રીતે અન્વયાર્થમાં જરૂર પડતાં વાક્યરચના ફેરવીને બધબેસતા પદોનું મૂકી સંપૂર્ણ વિશદતાનો આશ્રય કરી સરળ રચના કરવામાં આવે છે. (પર્ણાવ

આપવા જતાં મૂળનો આશય લયડતો લાગે તો મૂળ શબ્દ જ રાખવો જરૂરી બને) નમૂનો:—

“ તું તો અજળ-વેશધારી, અનત-રૂપવાળી, બહુરૂપિણી !
 હંદ હંદ નાચે તું ન્યારી, દેવોની દુધારી, બહુરંગિણી !
 પાપણને પલકારે ભરતી ત્રિલોક તું,
 અંકે મયંક-મહયુ બ્યોમ તારે બૂકતું,
 ટુંદના વિદ્વા તાગ ત્રિભુવન વિલોકતું. ” (મુદરમ)

“ અન્વયાર્થ:—હે પ્રભાં રૂપ ધારણ કરનારી (વાદળી), તેં તો અજળપ્રભી-ભરેલો સ્વાંગ ધારણ કર્યો છે. અનેક-તાલવાળી હે દેવોની દેવ્યા, તારી હજી મુજબ તુ અનેરી રીતે નૃત્ય કરી રહી છે. આંખની પાંપણો પલકારે મારે ન મારે એટલામાં તો ત્રણે લોકને તું ધૂમી વળે છે. મૃગાંક (ચંદ્રમા) ને જોમાં મહવામાં આવ્યો છે તેવું આકાશ તાગ ખોળામાં લચીને રહેલું છે. તમે વાદળીઓ ટાળે મળી આકાશમાં અનેક પ્રકાશના ખેલ કરો છો તેને ત્રણે લોક જોઈ રહ્યા છે । ”

શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક અન્વયાર્થ કેવો હોય એનો આ નમૂનો છે.

૨. વિવરણ

અન્વયાર્થથી શબ્દાર્થનો ભોધ થાય છે. એમાં કાવ્યના બાવાર્થને સ્પષ્ટ કરવાની શક્તિ નથી. એ કાર્ય વિવરણથી બને છે. વિવરણ એટલે વિચારતાથી અર્થ સમજાવવો એ. આ સંસ્કૃત શબ્દના પર્યાય તરીકે વિવૃતિ વ્યાખ્યાન ટીકા વગેરે શબ્દ જાણીતા છે.

વિવરણનાં ત્રણ અંગ જાણીતાં છે : ૧. શબ્દટિપ્પણ ૨. મૂળ શબ્દ અને એના આવસ્યક પર્યાયથી શબ્દાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ, અને ૩. વિષયની સ્તૂતિ. સામાન્ય રીતે વિવરણમાં આ ત્રણે એક બીજામાં વણાયેલાં મળી આવે છે. આમ છતાં ટિપ્પણ માત્ર જુદું પણ આપી શકાય છે. ટિપ્પણથી તે તે શબ્દનું વ્યાકરણ, બીજા શબ્દ સાથેના અન્વયનો ખ્યાલ, અર્થ વગેરે આપવામાં આવે છે; વળી સમગ્ર રીતે

નહિ, પણ એકદેશને લક્ષ્યમાં લઈ આવેશ્યક રચને, કાવ્યમાં રહેલી મઝા—રસ અલંકાર છંદ વગેરે પણ આપવામાં આવે છે.

(૧) દિપ્પણ

અહીં એવો એક નમૂનો બેઠયો :

“ એક દિન આંસુભીનાં રે

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીર્ઘ !

પથરંગી ઓઝવ ભિગવ્યોતો અન્નકૂટની વેળા !

આંદોની ચાખડીઓએ ચડી ભક્ત થયાંતા બેળા !

શંખ ધોરતા, ધંટ શુંજતાં ઝાલરું ઝણઝણતી.

શત-શગ કેંચન-આરતી હરિવર સંમુખ નર્તતી.

હરિ કુખંજ દીન અછૂતો અજ વિના અડવડતા

દેવદારની ખાંર ભટકતા દુકડા કાજ ટળવળતા !— ”

(કરસનદાસ માણિક)

“ દિપ્પણ—આંસુભીનાં=આંસુથી ભીનાં (તૃતીયા તત્પરુપ). લોચનિયાં=લોચન, આંખ; ‘લોચન’નું માર્વ બતાવવા ‘લોચનિયું’. અન્નકૂટની વેળા=કાર્તિક સુદિ એકમને દિવસે દેવમંદિરમાં વિવિધ સામગ્રીની રસોઈ બનાવી દેવની સમક્ષ અન્નનો મોટો કૂટ=સમૂહ (૫ઠ્ઠી તત્પરુપ) કરવામાં આવે છે તે વેળાએ;—અહીં સાતગીનો પ્રત્યય હુત થયો છે. ઝાલરું=ઝાલરો; ‘ઉ’ કાઠિયાવાડી બહુવચનનો પ્રત્યય—કાઠિયાવાડમાં સોરઠમાં ‘ઉ’ છે, ‘ઉ’ નહિ. શત-શગ=સો શિખા, વાટ (બહુવ્રીહિ); ‘શિખા’ એ સં. શબ્દ ઉપરથી ‘શગ’. અછૂતો—અરપૃચ્ચ. હરિજનોને ખાવા અનાજ નથી ભારે આંદોની ચાખડીએ કરતા ભક્તો મોટા ખર્ચે દેવનો અન્નકૂટ કરી રહ્યા છે એ વિરોધ તરફ કવિ લક્ષ્ય ખેંચવા માગે છે. આ અસમાનતા શા માટે ? છેલ્લો બે લોટીઓમાં કરુણ નામનો સંચારી ભાવ છે. ”

(૨) શબ્દાર્થ-રૂપાંતરણ

ઉપર ‘દિપ્પણ’માં પણ શબ્દાર્થનું રૂપાંતરણ છે, પણ છટા

છવાયા શબ્દોનું; જ્યારે અહીં વિવરણના અંગમાં રહી 'અન્વયાર્થ'નો ખ્યાલ આપતાં આપતાં ભાવાર્થનો ખ્યાલ આપવો એ અભીષ્ટ છે. 'શબ્દાર્થ'ના સ્પષ્ટીકરણ'માં વચ્ચે વચ્ચે વિષયની રજૂઆત પણ મતી ગય છે; કાવ્યની મજા—રસ અલંકાર અને છંદનો પણ 'જરૂર પડનાં' ખ્યાલ આપવામાં આવે છે. નીચે એક નમૂનો જોઈએ :

આંધી

" વિશ્વોના ગોળ ફૂટે, ગ્રહગણ ગમડે, ધૂમકેતુ વહૂટે
ને આખીયે ધરિત્રી ધણધણી જોડતી કારમાં કંપનોથી.
અદ્રિનાં શૃંગ તૂટે, સરિતગણ છો, વાયુનાં બહેણ માળે,
સિંધુમાં આજ ફૂળે, સકળ દિશ તણી ચેતનાઓ દરાતી.
શું આ અધાન-સેના, યમગણ ભીમટયા, સૃષ્ટિનાં પાપ ફડક્યાં!
વંદનગળે પ્રગળે અસત-સત તણા 'પુન'ને એક સાથે!
વિશ્વે આંધી ચડી કે પ્રલય શરૂ થયો, રુદ્રનું નેત્ર ખૂલ્યું,
કે આ સંઘર્ષજોમાં મતિ ગતિ થિર ના માનવીનાં મહે છે ?
ના એ આંધી, નથી એ પ્રલય, નહિ વળી રુદ્રનું નેત્ર ખૂલ્યું,
ઉત્ક્રાંતિની સવારી અદમ અજન્મ એ વિશ્વમાંગલ્ય-ભત્રી.
આજે એના મુખે હો કપરી પ્રસવતી વેદના ને અચાંતિ,
જેથી સંસુખ્ધ ભાસે, તદપિ ઝળાદળે ભાવિ એનું પ્રસન્ન.
જનકે આભાસ-શાંતિ, સખલ વિમલ-સત્ શાંતિ ઉત્ક્રાંતિ ફેરી
ફૂડા સંઘર્ષ વાગી મનુજ-હૃદયના ભાવનું એકય થાયે
(રામપ્રસાદ શુક્લ)

" વિશ્વોના ગોળ=અનેક વિશ્વોના ગોળા, વિશ્વમંડલો ફૂટે=પોતાના સ્થાન ઉપરથી તૂટી પડે; ગ્રહગણ=ગ્રહો તારાઓ આકાશ-માંથી ગમડે=પોતાના સ્થાનમાં વિચલિત થાય; ધૂમકેતુ=પૃથ્વી તારા આકાશમાં ન હોય ત્યાંથી નીકળી જોરથી આગળ વધતા દેખાયા કરે. આવાં વિચિત્ર કાર્યોથી ચતાં કારમાં કંપનો=ધરતી-કંપ, એને લીધે આખીયે ધરિત્રી=સમગ્ર પૃથ્વી ધણધણી

ઊઠતી=પોતાના પેદાળમાં ગાજી ઊઠે; અદ્રિનાં શૃંગ=પદાર્થોનાં શિખર તૂટે=નીચે પડે; સરિતાગણુ=નદીઓના સમૂહ છળે=હેતરે એટલે કે લિલટા પ્રવાહે ચાલવા લાગે; વાયુનાં ગહેણુ=પવનના પ્રવાહ ગાળે=ગર્જના કરે, પવનના ભારે સખત મુસવાટા થાય. આલભ= (સં. અભ્ર, ગ્રા. અબ્રહ) વાદળું કે આકાશ સિંધુમાં=સાગરમાં જાણે કે દૂષે=દૂષી જતું હોય, અને સકલ દિશા તણી બધી દિશાઓની ચેતના=ચેતન્ય બળ=ઉજ્જવલતા હુરાતી=ચાલી જતી હોય, દિશાઓ તદન ઝાંખી થઈ જતી હોય.

અંધાર-સેના=ચારે ગમથી અંધારું અંધારું પ્રસરાવતી કુદરતનાં પેદાં અંગારાંપી સેના ચાલી આવે છે કે યમગણુ=યમરાજ મૃત્યુદેહના સમૂહના સમૂહ ઊભટયાં=ઊભટી પડ્યા છે-અહાર કડપથી ધરવા આવે છે, કે સૃષ્ટિનાં પાપ રૂઠ્યાં=જગતનાં પાપ આવીને ઢોપી ઊઠ્યાં છે; અસત-સત તણા પુજને=ખોટા દિક્ષના અને સાચા દિક્ષના પાપી અને નિષ્પાપ લોકોના સમૂહને એક સાથે=એકી સાથે જ સૌને એક સમયે જ વહ્નિજાળે=અગ્નિની જ્વાલા-ઓથી પ્રજાળે=સળગાવી રહ્યાં છે? આ તે વિશ્વે વ્યાપી ચડી=કાષ્ટ અચિંત્ય કારણે જગતમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો છે કે રુદ્રનું નેત્ર ખૂલ્યું—મહાદેવનું પ્રલયકારી અગ્નિજ્વાલામય ત્રીશું નેત્ર=નયન જે ભાલપ્રદેશમાં છે તે ખૂલ્યું=ઝિણડ્યું કે છે શું? અથવા તો માનવીના આ સંઘર્ષણોમાં=મનુષ્યોને આ અનેક પ્રકારની સામ-સામી અચડાતી આપત્તિ આવી પડી છે તેમાં માનવીની ભત્તિ=શુદ્ધિ અને ગતિ=દિલચાલ ચિર ના રહે છે=સ્થિર રહી શકતી નથી શું?

કાર્મિક 'ઉદાત્ત' અલંકારને વ્યક્ત કરતી સોનેટની ૧લી કડીમાં કવિ જગતમાં અનેક વખતે આવતી આપત્તિનો ખ્યાલ આપે છે. એમ કરવાને બીજી કડીમાં 'સસંદેહ' અલંકારનો કાર્મિક આશ્રય કર્યો છે. આ બધું આવ્યા જ કરે છે, એ સૃષ્ટિના ક્રમને અનુસરીને કવિ કહે છે :

એ આંધી ના, એ પ્રલય નથી, વળી રુદ્રનું નેત્ર નહિ ખૂલ્યું—રુદ્રનું ત્રીજું નેત્ર ખૂલવાથી થતી પરિસ્થિતિ જેવું અહીં કશું નથી; એ તો ઉત્ક્રાંતિ=વિકસનું સ્વાભાવિક ઉત્ક્રમણ (evolution) એની અદ્યમ=અદ્યમ કોષથી દાગી ન દેખાય એવી, અન્યથા=અન્યથ કોષથી શ્રુતી જિતાવ નહિ એવી વિશ્વમાંગલ્યભરત્રી=જગતના મંગળપ્રસાને ભર્યે જતી—મંગલપણું જ સાધતી આ સવારી=આગમન છે. આમ ‘ઉદ્ભવ’ અલંકાર વ્યક્ત થાય છે.

એના=જગતના મુખે=મોઢા ઉપર આજે છા=મહે પ્રસન્નની નવી નવી ઉત્ક્રાંતિની વેદના=પીડા, અનેક પ્રકારના ફેરફાર અને તેથી અસાંતિ=શાંતિનો અભાવ હોય, જે શાંતિના અભાવ વગેરેથી આ ખડું સંક્ષુબ્ધ. ભાસે=ખળખળી ઊઠેલું દેખાય છે. તદ્વપિ=આમ છતાં પણ એનું ભાવિ પ્રસન્ન ઝળહળે=એનું ભવિષ્ય ખુશમીઝળ રીતે પ્રકાશવું જોવામાં આવશે. આ શાંતિ=એ માત્ર આભાસ-શાંતિ=દેખાતી માત્ર શાંતિ છે એવું તો માત્ર જાડયે=જડનાને લીધે જ લાગે છે. બાકી તો એ ઉત્ક્રાંતિની પ્રખળ=ખળવાન અને વિમલ=થુલ સત્—શાંતિ કહે છે. એ સત્—શાંતિના જ પ્રતાપે કૂડા સંઘર્ષ—કપટમય અયકામણ વામી=દૂર ફાવાવા પછી મનુજ-હૃદયના ભાવનું, મનુષ્યના નિર્મલ હૃદયના ભાવનું એકય=એકતા થાયે-થાય-થશે.”

[આ દિગ્વિષયમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, પરસ્પરના સંબંધ એ વગેરે પણ આપી શકાય. અહીં રચણસંકોચે એ જતા કર્યા છે, વળી આ સમ્બંધ હંદ છે તેનું માપ “સાતે સાતે વિરામી મરણનયયે સમ્બંધ છે કહેલી” એ છે. અને આ અંગ્રેજી કાવ્ય-પ્રકારમાંનો સોનેટ નામનો કાવ્યપ્રકાર છે. આ સોનેટના જે પેદાઈન શેક્સ્પીયરિયન અને મિત્ર એવા ત્રણ પ્રકાર છે તેમાંના દેહ-લક્ષણથી પેદાઈનમાં જતો પણ પ્રાસને કારણે મિત્ર પ્રકારમાં જતો આ પ્રકાર છે. પહેલા અષ્ટકમાં વિષયનિરૂપણ અને પછીના

પટ્ટકની ૪ લીટીમાં પલટો સાધી છેલ્લી એ લીટીમાં ચોટ સાધી છે એ વગેરે વાત ઉમેરી શકાય.]

■ (૩) વિષયના રજૂઆત

ઉપર શબ્દાર્થના સ્પષ્ટીકરણ સાથેસાથ વિવરણનું આવરણક અંગ ‘વિષયની રજૂઆત’ જરૂરી છે. ઉપરના જ ‘કાવ્યના વિષયની રજૂઆત અહીં નમૂના તરીકે લેવાથી આ કાવ્યનું વિવરણ આપણે સંપૂર્ણ નોંધ શકીએ. શ્રી. ઉમાશંકર જૈશીએ આ કાવ્યના વિષયની રજૂઆત આ રીતે કરી છે :

“ ‘આધી’ એ સોનેટ એક મોટી ભાવના આપણી આગળ રજૂ કરે છે. વિશ્વમાં ગમે તેવા વટોળ જાગે, ગમે તેવા ફેરફાર થાય, તોપણ આપણે એવેની અનુભવની નોંધે નહિ. આપણી શાંતિ ચાલી ગઈ એમ ગણી બ્યાકુળ થવું નોંધે નહિ, કેમકે આપણા જીવનમાં ઘણી વાર શાંતિ જેવું જે કંઈ દેખાતું હોય છે તે સાચી શાંતિ હોતી નથી, જડતાભરેલી ‘આલામ-શાંતિ’ જ હોય છે. ભલકું, એ જડતાને ખખેરી નાખવા વટોળિયા જાગે, પરિવર્તનો થાય તો એમાં સાચી અને સમગ્ર શાંતિનાં ખીજ રહેલાં છે. ઉત્ક્રાંતિ (વિકાસ evolution) ની આ શાંતિને કવિ ‘સત્-શાંતિ’ કહીને ઓળખાવે છે, કેમકે એમાં સૌ માનવજાતના કલહોનું શમન થઈ ગયું હશે અને એકતા ભાવ એણે જન્માવ્યો હશે...માનવ જાત યુદ્ધ ચડે છે, ફેટલીક વાર કુદરતી પ્રકોપો માનવો ઉપર શુભરે છે ત્યારે ઉપરની ભાવના એ જ આપણું એક આશ્વાસન છે. વિષયનિરૂપણ સોનેટના અષ્ટકમાં છે. પ્રથમ ચાર લીટીમાં આધીના દેખાવનું વર્ણન કરી ખીજ ચારમાં પ્રશ્નોની મદદથી અલંકાર-વાણીમાં તેનું દર્શન કરાવ્યું છે. પટ્ટકની શરૂઆતમાં અગાઉના પ્રશ્નોનો ઉત્તર મૂંચીને કાવ્યમાં એકાએક પલટો સાધ્યો છે. પછી તરત જ કવિ ભાવનાનો સ્ફોટ કરી દે છે. આખરની પંક્તિ-

ઓગા-ખાસ કરી ૧૩ મીમાં ચોટ સાધી છે. આરોહ-અરોહવાળા
લાંબા સ્તંભોના છંદની પસંદગી વિષયને ધણી જ અનુરૂપ છે. ”

(સાહિત્ય-પદ્ધતિ, ભાગ ૩ જો. પૃ. ૧૧૬)

આ પ્રમાણે મૂળ યતા વિવરણના પરિણામમાં એક મહત્ત્વનો
વિષય ગુજરાતી સાહિત્યમાં આજે મળી આવે છે તે પ્રસિદ્ધ યતાં
પુસ્તકોનું અવલોકન છે. આને આપણે સમીક્ષા પણ કહીએ છીએ.
આજે આ દિશામાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે, વસ્તુના વિષયને પકડી એના
ગુણદોષની ચર્ચા એ આ અવલોકનોનું પ્રધાન લક્ષણ છે. સાહિત્યકીય
વગેરે દૃષ્ટિએ આ અવલોકન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતરમાં એક ઉપયોગી
અંગ આજ તો બની ગયું છે.

૩. સમજૂતી

સમગ્રપણે ઉપર વિવરણનો ખાસ આખ્યા પછી આપણે ત્યાં
દાલ પ્રચલિત એક વસ્તુ તરફ નિર્દેશ કરવો આવશ્યક બને છે.
વિવરણના અંગમાં સમાવિષ્ટ થતો આ વિષય તે સમજૂતી છે. પ્રશ્ન-
પત્રોમાં ગણ તેમજ પદ દ્વંદ્વોની એકમો યા તો પૂર્વાપર સંબંધ
માગી સમજૂતી માગવામાં આવે છે. પૂર્વાપર સંબંધ જ્યાં માગવામાં
આવ્યો હોય છે ત્યાં જો એ સંબંધ ન આપવામાં આવે તો તેથી
સમજૂતી અધૂરી રહે છે, કેમકે ગણખંડ કે પદખંડથી જે સમજવાનું
હોય છે તે ખંડના સંબંધથી ભક્ત થતું નથી. આવી પૂર્વાપર સંબંધવાળી
રિચાત નથી હોતી ત્યાં તો સામે આવેલા ગણખંડ કે પદખંડની જ
તેટલા માત્રની સમજૂતી પર્યાપ્ત થઈ પડે છે. ‘સમજૂતી’ને જ લક્ષ્ય
કરી અહીં એક આખું કાવ્ય જ નમૂના તરીકે લખ્યું છે :

ભણ સ્વખની નાવ

“ મારી નાવ કરે કો પાર ?

ઠાળાં ભરખર જેવા પાણી, જુગ જુગ સંચિત રે અધાર,
સખં ગંદ્ર નહિ, નહિ નભ જ્યોતિ, રાતદિવસ નહિ સાંઝ સવાર !

મારી નાવ કરે કો પાર ?

ભાવિતા નહિ પ્રેરક વાયું, જૂત તણે હાથે ઓથાર,
અધૂરૂં દીવાદાંડી પર ખાતી આશા મોજ પછાડ!

મારી નાવ કરે કે પાર ?

નથી હીરા, નથી માણેક મોતી, કનક તણે નથી એમાં ભાર,
ભ્રમ સ્વપ્નના ખંડિત ઢુકડા તારી કોણ ઉતારે પાર ?

મારી નાવ કરે કે પાર ? "

(ઝીણાભાઈ દેસાઈ)

શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈએ જ પોતાના આ ગીતની સમજૂતી
આપી છે; જેવી કે—

"x x ગીતમાં જીવનરૂપી નાવનું વર્ણન છે. એની શી દશા
છે ? સૂઈ કે ચંદનું કિરણ સરખું જેવા મળતું નથી. યુગયુગનો
અંધકાર નજીકે ખડકાયો (સંચિત) છે. આસપાસનાં કાળાં પાણી
ધૂધવે છે. શુભ ભવિષ્યરૂપી અનુકૂળ પવન નથી. ઊલટું, જૂતકાળનો
ભાર (ઓથાર) કુળાડી દે એટલું દયાણુ કરે છે. દીવાદાંડી અરધી
પાણીમાં છે અને એની ઉપર પછાડાઈને આશાના ચૂરેચૂરા થઈ
નળ એ રિથિત છે. આવા સૂંઝેગોમાં જીવનનાવને તરીને પાર
જીતરવું લગભગ અસંભવિત છે. પણ ન જીતે તોયે શું ? એવી
શી મોટી ખોટ આવી જવાની હતી ? એમાં ઓછાં જ હીરામાણેક
—મોતી કે સવર્ણુ છે ? કવિ કહે છે : ના, એવું કશું જ નથી; કે
માત્ર ભાગેલાં સ્વપ્નનાં ખંડખંડ ચર્ષ ગયેલા ઢુકડા; એને તે
તારીને કોણ પાર ઉતારે ? આમ અગાધ વેદનાનું આ ગીત છે.
વેદના કવિતાદારે ગાવામાં આવતાં મધુર બની જતી લાગે છે ?
એ પ્રશ્ન નિરાંતે કોઈ વાર વિચારવા જેવો છે."

(માહિત્ય—પદ્મવ, લા. ૨ જો, પૃ. ૮૪)

અહીં એક ગવખંડ લખ્યો :

હૃદયનો હક

"વિશ્વની દૃષ્ટિએ જોતાં આ વિશાળ વિશ્વમાં કોઈ પણ
વ્યક્તિનું મરણ હિસાબમાં ગણવા જેવી વસ્તુ નથી, કેમકે પ્રતિ-

ક્ષણ આ વિશ્વરૂપી ગદન વનમાં અસંખ્ય પાદકાં ખરે છે અને અસંખ્ય નવા જન્મે છે. x x x પણ વિશ્વવિરુદ્ધ મનુષ્યને પોતાના હૃદયનો દુક પથુ :જૂ કરવાનો અધિકાર છે. એ રીતે જોતાં 'હું' અને 'મારું' પણ અવગણવા જેવા પદાર્થ નથી, બલકે એની સ્વાભાવિકતાથી એ દષ્ટિ મનુષ્યને અધિક હૃદયગમ અને રુચિકર થાય છે. ભલે એ દષ્ટિ મનુષ્યની જિંવી ભાવના સાથે અસંગત હોઈ વસ્તુતઃ અયથાર્થ ગણાય, પણ મનુષ્યની સાધારણ મનુષ્યના તો એમાં જ રહે છે એમ કહેવામા ખોટું નથી,"

(સ્વ. આનંદશંકર બા. ક્રુવ)

આ ગદખંડની સમગ્રતી આમ હોઈ શકે :

“વિશ્વ કેટલું બધું વિચાળ છે! એમાંના એક નાનાશા આ પૃથ્વી નામના મદ ઉપર પણ કેટલાં બધાં માનવ પ્રાણી વસે છે! આ અજ્ઞેની સંખ્યાનાં માનવોમાંથી એકાદ વ્યક્તિ મરી જાય તો તેથી શું ઓછું થવાનું હતું? વનનાં અનેક વૃક્ષોને અનેક પાંદડાં હોય તેઓમાંથી ક્ષણે ક્ષણે પાંદડાં ખરતાં જ રહે છે. એવાં અનેક પાંદડાં ખગતાયે એ વૃક્ષો પાંદડાંથી ભર્યાં ને ભર્યાં છે; તેમ એકાદ મનુષ્ય મરી જાય તો તેથી પૃથ્વીની માનવમંખ્યાને કાંઈ હાનિ પહોંચવાની નથી! એટલે મનુષ્ય ‘હું’ અને ‘મારું’ કરી ફરતો હોય તો એ તદ્દન નિર્ગર્થ છે. આમ સમષ્ટિથી જોતાં માનવની વિશ્વ સમક્ષ કાંઈ ગણતરી નથી. આમ છતાં મનુષ્યના એક મનુષ્ય તરીકેના અસ્તિત્વને ટાળી શકાય એમ નથી. મનુષ્યમાં ‘હું મનુષ્ય છું’ અને મનુષ્ય તરીકે ‘મારું’ આ છે’ એવું વાજળી સ્વાભિમાન હોય તો એને અવગણી શકાય નહિ; બલકે, માનવ તરીકેની એ વિશિષ્ટતાના ખ્યાલનું સ્વાભાવિકપણું જોતાં એ જાતની ભાવના માનવને જરૂરી હોઈ હૃદયને આનંદ દેનારી ચર્ધ પડે છે; માટે જ એના તરફ સદ્ભાવ રહે છે. આધ્યાત્મિક દશામાં ‘આ સર્વ કાંઈ પ્રભુરૂપ છે’ એ ભાવનાની તુલનામાં આ

‘હું’ ‘મારું’ની કીમત નથી અને તેથી આદરમાં નથી; પણ માનવ માનવ જ એવી સર્વસામાન્ય ભાવનાની દૃષ્ટિએ તો એવા ‘હું’ અને ‘મારું’ને ખોટાં ન કહી શકાય; બલકે એને લોકદૃષ્ટિએ તજવાં પણ થાય નથી. જગતમાં માનવ તરીકે જીવવામાં એની જરૂર છે; એમાથી જ સ્વદેશાભિમાનની પવિત્ર ભાવના જન્મી પોષાય છે.”

અભ્યાસ

૧. અન્વય એટલે શું? એ ઉદાહરણ આપી અન્વય કરી બતાવો.

૨. અન્વય અને અન્વયાર્થનો ભેદ એ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૩. શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થનો ભેદ એક ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૪. વિવરણ એટલે શું? વિવરણનાં અગ્રણી સ્વ. નરસિંહરાવના ‘મંમલ મંદિર ખોલો’ એ કાવ્યને ઉદાહરણ તરીકે લઈ અર્થ કરો.

૫. સ્વ. કાંતના ‘સાગર અને સશી’ એ કાવ્યમાંના જરૂરી અધરા શબ્દો ઢિપર ટિપ્પણ લખો.

૬. શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના ‘હોમીને દૂર શું? નજીક શું?’ એ કાવ્યનો વિષયનિર્દેશ કરી એનું શબ્દાર્થ-સ્પષ્ટીકરણ કરો.

૭. શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના ‘બોમિયા વિના’ એ કાવ્યની પ્રત્યેક કડીની જુદી જુદી સમજૂતી આપો.

૮. નરસિંહ મહેતાના ‘જગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ’ એ પદ્યું સંપૂર્ણ વિવરણ લખો,

૯. ‘કલાપી’ ના ‘આમ્યમાતા’ કાવ્યમાં કવિનું જે ધ્યેય છે તે દૂકમાં સમજાવો.

૧૩. પિંગળ-પરિચય

કવિ દલપતરામે કહ્યું છે કે :

પિંગળ-પાઠ પઢ્યા વિના કાવ્ય કરે કવિ દુર્ધ,
વળી વ્યાકરણ વિના વદેઃ વાણી વિમળ ન હોય.

વાણીને વિમળ=શુદ્ધ કરવાને માટે જેમ વ્યાકરણનો અભ્યાસ જરૂરી છે તે જ પ્રમાણે કવિતા-રચના માટે પિંગળનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

પિંગળ એટલે જેમાં છંદોનાં લક્ષણ સમજાવવામાં આવે છે તે સાત્ર. એમ કહેવાય છે કે પિંગલાચાર્ય નામના એક પ્રાચીન વિદ્વાન ધષ્ટ ગમા તેમણે લોકમાં પ્રચારમાં આવેલા છંદોનું એ કાળે માપ નક્કી કરી આપ્યું અને ત્યારથી છંદ:સાત્ર ચોક્કસ થયું. એમના નામ ઉપરથી પછી છંદ:સાત્રને જ 'પિંગળ'નું નામ મળ્યું છે. છંદ:સાત્રનો વિકાસ એ પછીથી ખૂબજ થયો છે.

અક્ષરોના ઉચ્ચાર પ્રમાણેના માપ ઉપરથી ચોક્કસ સંખ્યામાં જુદા જુદા છંદ પ્રચારમાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત છંદ:સાત્રમાં ૧ થી ૨૬ અક્ષરના માપ સુધીના છંદો વિશે માહિતી મળે છે. પ્રાથમિક જ્ઞાન સેવા હિતનારે કાંઈ એટલે જીડે જવાની જરૂર નથી. એમને તો માત્ર સાલુ પરિચયમાં આવતા છંદો વિશેની જ માહિતી જરૂરી છે.

આપણે ત્યાં વપરાતા છંદોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ. અક્ષરમેળ છંદને 'વૃત્ત' કહે છે; માત્રામેળને 'ગતિ' કહે છે.

૧. અક્ષરમેળ વૃત્તો .

અક્ષરોનાં માપ

અક્ષરોના ઉચ્ચાર પ્રમાણે એના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે : જે અક્ષર દોષ્ટ દ્વસ્વ સ્વર સાથે લળ્યો તે 'લઘુ', તે દોષ્ટ સ્વરથી

યુક્ત હોય તે ‘ગુરુ’ કહેવાય છે; જેમકે ‘નમન’, ‘સુરસિ’, એમાં ત્રણે અક્ષર લઘુ છે, અને ‘ચોપાટી’ એમાં ત્રણે ગુરુ છે.

ત્રિગ્ગણ્ય કે અનુસ્વારની પહેલાંના ધ્રુવ સ્વર યઃકાય તો એવા ધ્રુવ સ્વરને પણ ‘ગુરુ’ ગણવામાં આવે છે; જેમકે ‘શક્તિ’, ‘કૃપ’ : એમાં ‘શ’ અને ‘ક’ પોતે લઘુ હોવા છતાં યઃકાયને ગુરુ બને છે : શક્ + તિ, કમ્ + પ.

ધ્રુવને માટે ‘લઘુ’ = ‘લ’ કે ‘લા’ સંજ્ઞા ને દીર્ઘને માટે ‘ગુરુ’ = ‘મ’ કે ‘મા’ સંજ્ઞા રાખેલી છે. લઘુની નિશાની ‘’ અને ગુરુની નિશાની ‘-’ છે.

આ લઘુ ગુરુના ચોક્કસ માપ પ્રમાણે ત્યારે જાંદની પ્રત્યેક લીટીમાં અમુક અક્ષરો ગોઠવાઈ આવે ત્યારે એક માપ તૈયાર થાય. આવી એક લીટીને ‘ચરણ’ કહે છે.

થોડા અક્ષરોનાં દૂરંકાં ચરણ હોય તો તો આપણે લઘુ-ગુરુનાં સ્થાન સરળતાથી જોઈ-જાણી શકીએ, પણ વધુ અક્ષરોનાં ચરણ જોવા-જાણવાની તો મુશ્કેલી પડે. એ માટે જાંદચાત્રમાં આ લઘુ ને ગુરુ અક્ષરોને ત્રણ ત્રણના જૂથમાં આઠ રીતે ગોઠવ્યા છે. આ આઠ ‘ગણ’ કહેવાય છે. આ નીચે તે તે ગણનાં નામ ને રચના ડાખી બાજુ આપ્યાં છે અને જમણી બાજુ એને સરળતાથી માદ રાખવા માટે ઉદાહરણ સાથે રચેલી કવિતા આપી છે :

મ ગણ	ગા ગા ગા :	‘મામાજી’ તો મમણ,
ય ગણ	લ ગા ગા :	‘યશોદા’ યગણ પ્રમાણો;
ર ગણ	ગા લ ગા :	લહો ‘રામજી’ રગણ;
સ ગણ	લ લ ગા :	મગણ ‘સરિતા’ને જણો;
ત ગણ	ગા ગા લ :	‘તોખાર’ લહો તગણ;
જ ગણ	લ ગા લ :	જગણમાં ‘જકાત’ માનો;
લ ગણ	ગા લ લ :	જમણે ‘જારત’ લહો;
ન ગણ	લ લ લ :	નમન ‘નગણે’ જ પ્રમાણો.

દરેક ગણની સામે આમ તે તેના લઘુગુરુ ને પછી દાખલા આપ્યા છે.

પ્રત્યેક છંદનું લક્ષણ આપવામાં ત્રણતણ અક્ષરના આ 'ગણ' નો અને વંધાનાના અક્ષરોના 'લ' 'ગા' નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, આવી રીતે જે અક્ષરમેળ છંદ ત્રણતણ અક્ષરના ગણથી નક્કી કરવામાં આવ્યા છે તેઓને 'ગણુમેળ' કહેવામાં આવે છે. ગણુમેળ છંદોને 'ધૃત' કહે છે. 'છંદ' એ સર્વસામાન્ય સંજ્ઞા છે.

ખીજ પરિભાષા

આ ઉપરાંત ખીજ ફેટલીક પરિભાષા પણ જાણવી જરૂરી છે. ચરણ કે પાદ : પ્રત્યેક છંદનું જે માપ તે 'ચરણ' કે 'પાદ' કહેવાય છે.

કડી કે શ્લોક : સામાન્ય રીતે ચાર ચરણોની એક કડી માય. એને સંસ્કૃતમાં 'શ્લોક' કહેવામાં આવે છે.

યતિ : શ્લોકની બધીલીટીઓ ઘાંઘી એકી સાથે બોલી શકાતી નથી; પરંતુ દરેક ચરણને અંતે તેમજ ચરણમાં વચ્ચેના ભાગમાં અમુક અમુક સ્થળે થોડો વિરામ લેવામાં આવે છે. આને 'યતિ' કહે છે; જેમકે મંદાકાંતા છંદમાં

ગાગાગાગા લલલલલલગા ગાલગાગાલગાગા

એમ ત્રણ કટકામાં વચ્ચે બે યતિ આવે છે, અંતે એક છે.

સમ : દરેક કડીની બેકી પંક્તિને 'સમ' ચરણ કહેવામાં આવે છે.

વિષમ : દરેક કડીની એકી પંક્તિને 'વિષમ' કહેવામાં આવે છે.

સમછંદ : જેમાં ચારે ચરણ સરખાં હોય તેને 'સમ છંદ' કહે છે.

અર્ધસમ છંદ : જે છંદમાં વિષમ એટલે એકી ચરણ સરખાં હોય, અને તેનાથી જુદા માપનાં સમ એટલે બેકી ચરણ સરખાં હોય તેવા છંદને 'અર્ધસમ છંદ' કહે છે.

વિષમ છંદ : જેમાં ચારે ચરણ જુદાં હોય તેને 'વિષમ છંદ' કહે છે.

અહોની પરિભાષા: દરેક ચરણમાં ચતિ કેટલાએ અક્ષરે પડે છે એ ખતાવવા માટે હંદનાં શાસ્ત્રીય લક્ષણ વર્ણવતાં એમાં અંકવાચક શબ્દો વાપરવામાં આવે છે; જેવા કે

૧ માટે ચંદ્ર, પૃથ્વી, નાક, આત્મા;

૨ માટે નેત્ર, કર્ણ, કર, યુગ્મ, સંગ, પક્ષ;

૩ માટે લોક, અગ્નિ, ગુણ, નાડી, રામ, કાળ;

૪ માટે વેદ, વર્ણ, યુગ, મુક્તિ, આશ્રમ, સેના;

૫ માટે પાડવ, ધર્મિય, દેશ, જાણી, ભૂત, યજ્ઞ;

૬ માટે રસ, ઋતુ, દર્શન, શાસ્ત્ર, ચક્ર, ગમ, વેદાંગ;

૭ માટે મુનિ-ઋષિ, દવ-અશ્વ, સમુદ્ર, દીપ, ધાતુ, વાર;

૮ માટે વસ્ત્ર, ગિરિ, સિદ્ધિ, દિગ્ગજ;

૯ માટે ગ્રહ, નિધિ, ખંડ, નંદ (રાત્રી); ૧૦ માટે દિશા;

૧૧ માટે શિવ-રુદ્ર; ૧૨ માટે સૂર્ય; ૧૩ માટે વક્ષ; ૧૪ માટે ઈંદ્ર, વિદ્યા, રત્ન; ૧૫ માટે તિથિ; ૧૬ માટે કળા, શૃંગાર; ૧૮ માટે પુરાણ.

આ લેખમાં જે લક્ષણ દર્શાવ્યાં છે તેઓમાં આમાંની સંજ્ઞાએ ક્યાંક ક્યાંક વાપરેલી છે; નીચે તરત્તુ એનો આંક પણ આપેલો છે.

ગણમેય વૃત્તો

૧ થી ૭ સુધીના અક્ષરના અત્વંત દ્વંકા અને અપ્રચલિત હોદોની રચના છોડી દઈને પ્રચલિત હોદોથી આપણે શરૂ કરીએ.

૮ અક્ષરનો પ્રમાણિકા હંદ : લક્ષણ—‘પ્રમાણિકા જરે લગે.’

એમાં ‘જરે લગે’નો અર્થ—આ પ્રમાણે—જ=ગણ, ૨=રમણ,

૩ એટલે લઘુ અને ૪ એટલે ગુરુ; એટલે કે જગણના ત્રણ, રગણના ત્રણ, એક લઘુ અને એક ગુરુ એમ આઠ અક્ષરનો ‘પ્રમાણિકા’ હંદ થાય છે : એ હંદનું માપ નીચે મુજબ :

૧. આપણા પ્રચલિત હોદોનાં આ લક્ષણ ‘વૃત્તમંજરી’ નામના મારા હંદ:શાસ્ત્રના ગ્રંથમાંથી લીધાં છે. તે તે લક્ષણ પોતે જ તે તે હંદનું એક ચરણ આ લક્ષ્યમાં લેવાથી હંદ ચાલ કરવો સહેલો થઈ પડશે.

લેંગા લે, ગા લેંગા, લે, ગા
 હસે રમે ભમે જમે
 લડે વડે પડે ખડે
 તથાપિ ગાય ચિતમાં
 કદી ન બાળકો ધરે. (કે. કા. સાસ્ત્રી)

૧૧ અક્ષરનો ઇંદ્રવજ્ર : માપ—‘છે ઇંદ્રવજ્ર ત હ ને ગ-મેથી.’

‘ઇંદ્રવજ્ર હંદ’ ‘ત ત ને ગ-મે’ એટલે તગણ, તગણ, જગણ,
 અને છેલ્લા બે શુર, એમ મળી ૧૧ અક્ષરથી માપ છે.

ગા ગા લે, ગા ગા લે, લે ગા લે, ગા, ગા
 નીલાં દર્તા ધાસ બધાં જ ફૂટ્યાં,
 તાન્નં બની હું ઝરણાં કુદતાં,
 માતી દત્તી વાંસજાંઓ ફરીથી
 આશ્વર્ષ નેપી કુનિયા બની’તી. (કલાપી)

૧૧ અક્ષરનો ઉપેંદ્રવજ્ર : માપ—‘ઉપેંદ્રવજ્ર જ ત ને ગ-મેથી.’

આ હંદ જગણ, તગણ, જગણ, શુર, શુર-એમ ૧૧ અક્ષરથી
 માપ છે. ઝિણુવટથી બેધમે તો ‘ઇંદ્રવજ્ર’નો પહેલો અક્ષર શુરને બદલે
 લઘુ હોય તે ‘ઉપેંદ્રવજ્ર.’

લે ગા લે, ગા ગા લે, લે ગા લે, ગા, ગા
 સમીપનાં વૃક્ષ પ્રતીપવેગે
 સરી જતાં દષ્ટિ સમક્ષથી, રે !
 પરંતુ પેલી ક્ષિતિજે જાગ્યાતી
 દત્તી સરંતી વનરાજી સાથે. (ઉમાશંકર)

ઉપપ્પતિ : ‘ઇંદ્રવજ્ર’નાં અંશોમાં ‘ઉપેંદ્રવજ્ર’નાં ચરણ બેળસેળ
 ચવાધી ‘ઉપપ્પતિ’ નામનો મિશ્ર હંદ બને છે; જેમકે—

અનંત વિષે લઘુ બિંદુ પૃથ્વી—
 પરે હું ચૈતન્ય તણો જ બિંદુ,
 ચૈત-ચશાણી. ચૈત્ર ચૈતન્યતો,
 પ્રવાહ સીચું જડમાં ધણું તો. (સુંદરમ)

ચાર ચરણોમાં ‘ઉપેન્દ્રવજ્ર’ અને ‘ઇન્દ્રવજ્ર’નાં ચરણગમે તેમ મિશ્ર ચર્ધ શકે છે. આવાં આવાં ૧૪ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય છે.

૧૧ અક્ષરનો રથોદ્ધતા : ‘રેનરે લગ રથોદ્ધતા બને.’

રગણ, નગણ, રગણ, લલુ અને ગુરુ-આમ ૧૧ અક્ષરથી.

ગા હેં ગા, હેં હેં હેં, ગા હેં ગા, હેં, ગા

દૈવપ્રાપ્ત અકુલીનતા તણા

સ્થામ તાર મહોં છાત પૂરોને

પોરુપે ઝળકતાં મુકાર્બનો

શો અપૂર્વ કિનખાળ તેં વણ્યો. (મુંદરમ)

૧૧ અક્ષરનો સ્વાગતા : ‘સ્વાગતા રનભ બે ગુરુ સાથે.’

રગણ, નગણ, ભગણ, ગુરુ, ગુરુ-આમ ૧૧ અક્ષરથી.

ગા હેં ગા, હેં હેં હેં, ગા હેં હેં, ગા, ગા

દ્રૌપદી હૃદયમાં બહુ પીડા

પામતી સ્વજન સામું નિદાણે.

રાય, અર્જુન વહે નહિ, નાના;

ભીમ રાય મનમાં બહુ પામે. (કે. કા. સાસ્ત્રી)

૧૧ અક્ષરનો શાલિની : ‘મેતેમેગે શાલિની ચાર-આતે.’

મગણ, તગણ, તગણ, ગુરુ, ગુરુ-એમ ૧૧ અક્ષરનો ‘શાલિની’

થાય; આમાં ચાર અક્ષર અને સાત અક્ષરના બે ટુકડા પડે; એટલે કે ચાર અક્ષર પછી એક ‘યતિ’ (નાનો વિરામ) આવે અને સાત અક્ષર પછી પંક્તિનો યતિ (મોટો વિરામ) આવે.

ગા ગા ગા, ગા ગા હેં, ગા ગા હેં, ગા, ગા

નાનોશો ને કામળો નોગિયો કે

પીંખી નાખે કાપતા કાળસર્પ;

તેવી નિષ્ઠા પોરુપે પ્રાણવન

પીંખી નાખે કાળસર્પોગ કાપ્યા. (તનમુખ ૨)

૧૧ અક્ષરનો દોષક : 'દોષક પાંચ છ થી ત્રણ ભેગો.'

'ત્રણ ભેગો' એટલે ત્રણ ભાગણ અને એ ગુરુ, એમ ૧૧ અક્ષરથી 'દોષક' અને અને ચરણમા પાંચ ને છ અક્ષરે યતિ=ચિગમ આવે.

ગો લ લ, ગો લ લ, ગો લ લ, ગો, ગો

કાવ્યકળા કવિ પાસ કગવો,

ધીર જુગેજુગ નામ ધરાવો.

ઓ જન, જોગ જડે નહિ આવો,

લો, દલપત 'કંદે, શુભ લાવો. (ક. દ. ગ.)

૧૧ અક્ષરનો લલિત : 'લલિત ના ૨-એ ૬એ રસે-શરે.'

નગણ, રગણ, રગણ, લધુ. ગુરુ-એ ૧૧ અક્ષરથી અને રસ=છ તથા શર=પાંચ અક્ષરે યતિ લેનાં 'લલિત છંદ' થાય.

લ લ લ, ગો લ ગો, ગો લ ગો, લ, ગો

શુભદ વાત કે કાનમાં કદો

ઝડપથી ગયો સૈન્યમાં વહો.

વિરહની વ્યથા એકેને દિલે

સખન સર્વદા પ્રજ્વળેલા દરી. (કે. કા. શાસ્ત્રી)

૧૨ અક્ષરનો વંશરથ : 'કહેલ વંશરથ જતે જરે બધે.'

જગણ, તગણ, જગણ, રગણ આમ ૧૨ અક્ષરે 'વંશરથ' થાય છે.

લ ગો લ, ગો ગો લ, લ ગો લ, ગો લ ગો

વિચારતાં નેત્ર જળે ભરાય છે.

શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે;

લઈ જઈને પ્રિય-વક્ત્રી સમી

મદ્દો દરે ગરતકથી રણો નખી. (કાન્ત)

ખીજ રીતે જોતાં 'ઉપેદ્રવન્ત્ર'ના કહેલા અક્ષરની પહેલાં એક લઘુ વધીને આ છંદ થયો જણાયો.

૧૨ અક્ષરનો ઇદ્રવંશ : 'છે ઇદ્રવંશ તતજે રથી બધે.'

તગણ, તગણ, જગણ, અને રગણથી ૧૨ અક્ષરે 'ઇદ્રવંશ' અને છે.

ગા ગા લં. ગા ગા લં, લં ગા લં, ગા લં ગા .

લગ્ન નમેલું નિજ મંદ પોપમું

કે મુખ આલા શગર્તા આવરે,

ને શોભા રૂઢે નિર્મલ નેનની લોલા,

એવી હોગી ચન્દ્રકલા ધોરે ધોરે. (નાનાલાલ)

ખીજ રીતે જોનાં 'વંશસ્થ'ના પહેલા અક્ષરના લઘુને મધ્યને શુરુ

આવવાથી આ છંદ યથો જણાયે, તેમજ 'ઇદ્રવન્'ના છેલ્લા અક્ષરની

પહેલાં એક લઘુ વંધેલો જણાયે. *

'વંશસ્થ' અને 'ઇદ્રવન્'ના ઉપપતિ પણ આલુ છે :

અહો ! મહાકાલની વાસુકિશ્વર !

હા ! સર્વલક્ષી યમ કેળે યન્ત્રણ !

તથાપિ મૃત્યુ રસનાં નથી-નથી;

સૌંદર્ય તે રનેહ અગિત મૃત્યુથી. (નાનાલાલ)

મિશ્રોપપતિ : 'ઇદ્રવન્' 'ઉપેદ્રવન્' 'વંશસ્થ' અને 'ઇદ્રવન્'નાં
ચરણોનાં મિશ્રણ કરીને 'મિશ્રોપપતિ' બનાવવામાં આવે છે :

નિર્દોષ ને નિર્મળ આંખ તારી

હતી હજી બોવનથી અગણી,

કાષો હજી સાસરવાસ કાલ તે

ચંગાર તેં પૂર્ણ મિતા મદી કર્યો. ' (દગ્ધિન્દ્ર ભટ્ટ)

૧૨ અક્ષરનો તોટક : 'શુભ તોટક વ્રત સ-ચાર યતાં.'

સગણ, સગણ, સગણ, સગણ, એમ ચાર સગણ સાથે આવીને

૧૨ અક્ષરનો.

લં લં ગા, લં લં ગા, લં લં ગા, લં લં ગા

શિરમાં, હિરમાં, મુખમાં, હરમાં,

પ્રભુ વ્યાપી રહેા મુજ અંતરમાં.

મુજ જીવન કેરું રહસ્ય હોંકું

જન પ્રેરક ચાલક શાસક તું. (રમણલાલ)

૧૨ અક્ષરનો દ્રુતવિલંબિત : 'દ્રુતવિલંબિત યાચ નમે ભરે.'

નગણ, ભગણ, ભમણ, અને રંગણથી ૧૨ અક્ષરનો 'દ્રુતવિલંબિત' શાધ.

લે લે લે, ગા લે લે, ગા લે લે, ગા લે ગા

તણખળગ નમે વાંજળી ગૂંધે,

નિમિરભરમ ફરો દિય ને ભરે,

ઉદધિઝળ ત્વદો ધૂમવા મધે,

મહત તાંડવ શી ફૂંદી ફરે. (ચંદ્રવદન)

૧૨ અક્ષરે મોતીદામ : 'જન્મે જન્મથી શુભ મૌકિનદામ.'

જગણ, જમણ, જમણ, જમણ, એમ ચાર જમણ સાથે આવી

૧૨ અક્ષરનો 'મોતીદામ છંદ' બને.

લે ગા લે, લે ગા લે, લે ગા લે, લે ગા લે

ભળે ભવતારણુ શીભગવાન,

તળે નિજ અંતરનું અભિમાન.

સૂળે સૂજનાર તણાં શુભગાન,

થળે સવળા સુધરેલ સમાન.' (ક. દ. ડા.)

આમાં છેલ્લો રવર દરવ જ આવે એ લક્ષ્યમાં ગખનું.

૧૨ અક્ષરે ભુજંગી : 'ભુજંગી બને ચાર બેળા યકારે.'

યમણ, યમણ, યમણ, યમણ, એમ ચાર યમણ બેળા મળીને 'ભુજંગી.'

લે ગા ગા, લે ગા ગા, લે ગા ગા, લે ગા ગા

ભાભે દૂરથી દેખતાં દિલ બાળ્યો,

ચઢી જેમ આકાશમાં મેલ આવ્યો !

જઠાં જોડ માસે ન દીસે પ્રમેવો,

દીઠો આજ આગુ મિરિરાજ એવો. (ક. દ. ડા.)

૧૨ અક્ષરે સ્તગ્વિણી : 'ચાર રાથી ઘરો સ્તગ્વિણી/૫૬-૨સે.'

રગણ, રમણ, રંગણ, રગણ, એમ ચાર રગણ સાથે આવીને

૧૨ અક્ષરથી, અને ૫૬=૭ તથા ૨૨=૭ એમ દર. ૭ અક્ષરે યતિ (વિરામ) લેવાથી 'સ્તગ્વિણી' બનશે.

ગાં લેં ગાં, ગાં લેં ગાં, ગાં લેં ગાં, ગાં લેં ગાં
ઠીક ચેં જે હરેલો બધે કામ છે.

નાથ તે એક, તેનાં ઘણાં નામ છે.

સર્વદા જે તમે કામ સારાં સજો,

ભૂપના ભૂપને ભક્ત ચેંને બળે. (ક. ૬. ૩૧.)

૧૩ અક્ષરનો પ્રહર્ષિણી : 'એ જે જે. ત્રણ દસથી 'પ્રહર્ષિણી' છે,
મગણ, નગણ, જગણ. રગણ ને છેલ્લે શુરુ-એમ ૧૩ અક્ષરથી
તથા ત્રીજે ને દસમે અક્ષરે યતિ (વિદ્યુત) લેવાથી પ્રહર્ષિણી બને છે.

ગા ગા ગા, લેં લેં લેં, લેં ગા લેં, ગા લેં ગા, ગા

સેવીશું ચરણતલો વડીલ કરાં,

પામીશું કૃણ મધુર્ગા સદૈવ વેલ્યાં.

એ ઇચ્છા નિજ દિલમાં ન કાણ રાખે ?

વૃદ્ધને પરવશતા લખી પરાણે ! (ક. ૩૧. શાસ્ત્રી)

૧૪ અક્ષરનો વસંતતિલકા : 'બણો વસંતતિલકા તમને જગેજે.'
તમણ, બમણ, જગણ, જગણ અને છેલ્લે બે શુરુ એ ૧૪ અક્ષરથી.

ગા ગા લેં, ગા લેં લેં, લેં ગા લેં, લેં ગા લેં, ગા, ગા

ધીરા સુગંધી અનિલે વહી વારવારે

આકાશનો વિમલ વાળો પ્રદેશ કાઢો,

ને તેજના રજતમેઘ ઢળાઢળાને

ફેરો ત્યાં લલિતલોચન ધરે ઉગાવી. (નાનાલાલ)

૧૫ અક્ષરે આમર : 'આમરે રહે હયે, રજ રજ ર, આકાશી.'

રગણ, જગણ, રગણ, જગણ, અને રગણ એમ પાંચ ગણના પંદર
અક્ષરથી ને હય=સાત અક્ષરે તથા આક અક્ષરે યતિ (વિરામ) લેવાથી.

ગાં લેં ગાં, લેં ગાં લેં, ગાં લેં ગાં, લેં ગાં લેં, ગાં લેં ગાં

વાક્યના વિલાસમાં રચીપચી રહે સદા

તે જ ચિત્ત યાંતિ દેડું નામ ના સુણે કદી

રંગરાગ સર્વ વિશ્વ મધ્ય માણવા કરે,

બ્યર્થ યત્ન સર્વ એ, બળે સદા રસેશને. (ક. ૩૧. શાસ્ત્રી)

૧૫ અક્ષરે માલિની : 'નનમયય થકી છે માલિની આઠ-સાતે.'

નગણ, નગણ, મગણ, મગણ, મગણ, એમ ૧૫ અક્ષરે અને

આઠ તથા સાત અક્ષરે યતિ (વિરામ) લેવાથી 'માલિની' થાય છે.

લે લે લે, લે લે લે, ગા ગા ગા, લે ગા ગા, લે ગા ગા

યદિ અપયય-લેખી, તો કદોને મને શું ?

નૃપતિ-મુખ-તૃપા જો, બાપ આપે ન એ શું ?

યદિ વચન તને જો 'રાજમાતા' મને તો,

લખુ લખુ, મુત તારી ગમ ના યાય એ શું ? (કે. કા. ચાત્રી)

૧૬ અક્ષરે નરાય : 'જરે જરે જરે કદેલ આઠથી નરાય છે.'

જગણ, રગણ, જગણ, રગણ, જગણ, અને છેલ્લે એક ગુરુ

એમ ૧૬ અક્ષરથી અને આઠ-આઠ અક્ષરે વિરામ લેવાથી 'નરાય' છે.

લે ગા લે, ગા લે ગા, લે ગા લે, ગા લે ગા, લે ગા લે, ગા

યતા પ્રકાપ અગ્નિનો વિવણુ થાય કંચન,

રયાય છે સુકાવ્ય જો હૃદે ભેદે જ મંચન;

અધીન ચિત્ત થાય તો અધીન સર્વ આ જગે,

સમર્થ જે મનોબલે, પ્રતાપવંત સિદ્ધ તે. (ગો. બદ્ધ)

ખીજી રીતે જોઈએ તો 'પ્રમાણિક'નાં બે ચરણ મળીને 'નરાય'નું

એક ચરણ બને છે.

૧૭ અક્ષરે મંદાકાંતા : 'મંદાકાંતા મહાનતમે ગેયુગે-૧૬' અથ્થે.'

મગણ, ભગણ, નગણ, તમણ, તમણ, ગુરુ અને ગુરુ એમ ૧૭

અક્ષરથી અને મુગ=ચાર તર્ક=૦ તથા અથ્થ=સાત અક્ષરે તથા યતિ

(વિરામ) લેવાથી 'મંદાકાંતા હંદ' થાય છે.

ગા ગા ગા, ગા લે લે, લે લે લે, ગા ગા લે, ગા ગા લે, ગા, ગા

ધામે બહી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,

વૃદ્ધા માતા નવન નયનાં ફેરવી ત્યાં લુએ છે :

ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજી ચાંત બેસી રહીને

જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે. (કલાપી)

૧૭ અક્ષરનો હરિણી : 'છ-યુગ-તુરગે-સેત્રેરલે ગે સદા હરિણી બને.'

-સેત્રેરલેગે એટલે નગણ, સગણ, મગણ, રગણ, સગણ, લધુ, યુરુ એમ ૧૭ અક્ષરથી બને છ અક્ષરે, યુગ=ચાર અક્ષરે, બને તુરગ=સાત અક્ષરે વિરામ લેવાથી 'હરિણી' બને છે.

લે લે લે લે લે જા, જા જા જા, જા લે જા, લે લે જા, લે, જા

ધોંઠો રહો ધરા નીચે, જાંચે તપે રવિ ઉગ્ર, ને

બળબળતી લૂ ચારે પાસે ગહે વરસી ભવે;

.વિગ્ન રણની ભીની રેતી જોડે, કનૈ અંધ દે,

લખલખ કરી લહાતી જવાણા ફરી વળતી બધે. (લલિત)

૧૮ અક્ષરનો શિખરિણી : 'રસે-રુદ્રે છેદી યમનસભ લાગે શિખરિણી.'

યમણ, મગણ, નમણ, સગણ, લમણ, લધુ, યુરુ એમ ૧૭ અક્ષરથી બને રસ=છ તથા રુદ્ર=અગિયાર અક્ષરે યતિ (વિરામ) લેવાથી 'શિખરિણી' બને છે.

લે જા જા, જા જા જા, લે લે લે, લે લે જા, જા લે લે, લે, જા

અસત્યો, માંદોથી પ્રણુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,

જોડા અધારેથી પ્રણુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા;

મહા મારુમાંથી અમૃત સમોપે નાથ ! લઈ જા,

તું હીણા દુ હું તો 'પુજ' દરસનાં દાન હોઈ જા. (નાનાલાલ)

૧૭ અક્ષરથી પૃથ્વી : 'જસે જસ યલે ગથી વસુ નવાંક પૃથ્વી બને.'

જગણ, સગણ, જગણ, સગણ, યગણ, લધુ બને યુરુ એમ ૧૭ અક્ષરથી બને વસુ=આઠ અક્ષરે તથા નવાંક=નવ આઠે એટલે કે નવ અક્ષરે યતિ (વિરામ) લેવાથી 'પૃથ્વી છંદ' બને છે.

લે જા લે, લે લે જા, લે જા લે, લે લે જા, લે જા જા, લે, જા

વિદ્યમ જોડ ! ને લસે અખેંટ જ્યોત આશાજર્ણા !

ચડે નયન જે દિશા નભ નવીન તે દાખવે:

ચહે હૃદય રંગ જે સુરકમાન તે ખીલવે;

વિદ્યમ જોડ જોડ રે ! જોડણ ધન્ય હો તાહરાં ! (જગત)

૧૯ અક્ષરથી શાદ્દલવિક્રીડિત :

‘બારે-સાત મસાજસા તતમ છે શાદ્દલવિક્રીડિતે.’

મગણ, સમણ, જમણ, સમણ, તમણ, તમણ અને છેલ્લો ગુરુ
આમ ૧૯ અક્ષરે, ને બાર તથા સાત અક્ષરે યતિ પાદ્યે ‘શાદ્દલવિક્રીડિત.’

જા જા જા, લે લે જા, લે જા લે, લે લે જા, જા જા લે, જા જા લે, જા
જા છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમંતનો પૂર્વર્ધ,
મૃદુ છે નજા સ્વચ્છ સ્વચ્છ દૌસતી એકે નધી વાદળી;
કડા દિમ ભયો વહે ત્યનિશ શો હિત્સાદને પ્રેરતો,
જે હિત્સાદ ભરી દૌસે શુક ઝોડી ગાનાં મીઠાં ગીતનાં. (દલાપી)

૨૧ અક્ષરથી સ્તગ્ધરા :

‘સાને સાતે વિરામી મરવાનવયગે સ્તગ્ધરા છે કહેલી.’

મગણ, રગણ, ભગણ, નગણ, યગણ, યગણ, યગણ, આમ ૨૧
અક્ષરે, અને સાત સાત અક્ષરે યતિ (વિરામ) આગ્યે ‘સ્તગ્ધરા’ ધાયઃ
જા જા જા, જા લે જા, જા લે લે, લે લે લે, લે જા જા, લે જા જા, લે જા જા
ધીમે ધીમે હઠાથી કુસમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લીઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ ધાય,
બેસીને ઠાણુ જાણે ક્યારો પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય માય,
માણી નાખે દલાપી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાગ જાય. (મણિરાંકર)

૨૨ અક્ષરનો મત્તગયંદ કે ઈર્દ્રવિજય :

‘મત્તગયંદ કહેલ તુરંગ ભ, જે ગુરુ સૂર્ય-સિંધે અટક્યે ન્યાં.’

સાત ભગણુ અને બે ગુરુથી બાર અને અગિયારે યતિ-વાળો
‘મત્તગયંદ છંદ’ ધાય છે. એનું બીજું નામ સુપ્રસિદ્ધ ‘ઈર્દ્રવિજય.’ જેમકે—

કાઈકે દેશ તણા કવિઓ નિજ ભૂપતિને ભગવાન મણે છે,
કાઈકે દેશ તણા કવિઓ ગુરુને જ પ્રભુ-અવતાર મણે છે.
સૂર્ય સમુદ-હૃતાશનના મહિમાની ભોંતો ચિત્ત માંદિ ચણે છે;
ઠાણુ નકી દલપત કહે : દિલ દષ્ટિ ચક્રી પ્રભુ દૂર રહે છે.

. (ક. દ. ૩૧.)

અર્ધસમ વૃત્તો

હિપર આપેલા અક્ષરમેળ છંદ તે બધા 'સમ' છંદ હતા. મંસ્કૃતમાંના બે ત્રણ 'અર્ધસમ' છંદ (જેમાં એકી ચરણ એક માપનાં ને એકી ચરણ બુદ્ધ માપનાં હોય તેવા છંદ) પણ આપણે ઉપયોગમાં લઇએ છીએ. એઓમાં સુંદરી કે વિયોગિની મુખ્ય છે.

૧૦ અને ૧૧ અક્ષરનો સુંદરી કે વિયોગિની: એનું બંધારણ—

'વિપમે સસગ્ગ ગ આવતાં, સજ્જરાલે ગુરુ સુંદરી સમે.'

વિપમ એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં સગણ, સગણ, જગણ તથા ગુરુ એમ ૧૦ અક્ષર, ને સમ એટલે કે બીજા તથા ચોથા ચરણમાં સગણ, જગણ, રગણ, લઘુ ને ગુરુ એમ ૧૧ અક્ષર એમાં આવે છે.

લે લે ગા, લે લે ગા, લે ગા લે, ગા

લે લે ગા, ગા લે લે, ગા લે ગા, લે, ગા

જેમણે જપ પુલ્ક પૂર્ણિમા, કરો કલોલ જોઆ ગિરિ સમા,
દધિ ધૂનટિ જેમ નર્તતો, ઉર એ કૌમુદીને સમર્પતો.
જગમાં પણ કોઈને કદી ન મળે એકલો શુભ્ર કૌમુદી.

અજવાણું પોંચેલ લાજને ભરો અંધારું પોંવાનું છે જ ને ! (શી.)

'વિયોગિની'ને છેડે એકેક ગુરુ વધવાથી એટલે કે વિપમ અગ્રોમાં

૧૧ અને સમમાં ૧૨ અક્ષર લેવાથી 'માલભારિણી' બને છે.

૧૨ અને ૧૩ અક્ષરનો મુખ્યતામાં : એનું બંધારણ આ મુજબ—

વિપમ નનર એ ય—સાય ચાતાં

સમ નજ જે રમ ચાય મુખ્યતામાં.

વિપમ=૧લા અને ૩જા ચરણમાં નગણ, નગણ, રગણ અને યગણ, તથા સમ=૨જા અને ૪થા ચરણમાં નગણ, જગણ, જગણ, રગણ અને છેલ્લે ગુરુ એમ ૧૨ અને ૧૩ અક્ષરના મિશ્રણે આ છંદ બને છે.

લે લે લે, લે લે લે, જા લે જા, લે જા જા
 લે લે લે, લે જા લે, લે જા લે, જા લે જા, જા
 હમક હમક આલ આલનારી,
 વિકસિત અબ્જ કરે ધરી જનારી;
 પ્રિયતમ-મુખ દષ્ટિ દાજ વ્યગ્રા,
 ખમ્મ કમલા ધસતી ન પુષ્પિતાયા ! (કે. દા. શાસ્ત્રી)

વિષમ વૃત્તો

મંરકૃતમાં જે મૂળ વિષમ હશે છે તે તો આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં ચોખ્ખતા જ નથી. દાહ માત્ર આપણે ત્યાં હોવાનું મિશ્રણ કરવાનું શરૂ થયું છે. આ પૂર્વે આપેલી 'ઉપજાતિ' અને મિશ્રોપજાતિ' એ લગભગ આ કોટિમાં આવે છે.

એ ઉપરાંત ચરણોમાં ખટો પણ પાડવામાં આવે છે. ઉપજાતિ, ચિખરિણી, મંદાકાંતા વગેરેના એમ ટુકડા પાડીને સ્વતંત્ર રચના કરવામાં આવે છે. એનાં માપ ઉપરથી એ ટુકડા વિધાર્થો પકડી શકે છે.

વૈદિક ધાટી : વૈદિક ધાટીનાં ચરણ સાંચવતી 'ઉપજાતિ' પણ દાહ આપણે ત્યાં રચાય છે, જેમાં ૧૧ અને ૧૨ અક્ષરના માપના શાલિની, ઇંદ્રવજ્ર, ઉપેંદ્રવજ્ર, વંશરથ, ઇંદ્રવંશ વગેરેનાં ચરણ મિશ્રિત કરવામાં આવે છે; તેમજ એમાં શુદ્ધ વૈદિક પદ્ધતિના 'ત્રિષ્ટુપ' અને 'જગતી' માપના પણ ચરણ હોય છે; જેમકે—

જુઓ દમે છે નક્કોખ સૂર્ય,	(ઉપેંદ્રવજ્ર)
પાસે પાસે એક જૂલે જૂલતાં	(શાલિની)
પ્રકુલતા કિંતુ ન જેહ મંગમાં	(વંશરથ)
અધન્ય એવાં પદ્મ ને પોયણાં શાં	(ઉપેંદ્રવજ્ર+શાલિની)
જોઈ મુખો આપણુ જે તણાં અહો	(ઇંદ્રવંશ)
ઝાઝી વેળા વ્યોમ માંહે ન સોહે	(શાલિની)
સાચે સાચે સૂર્ય ને સોમ, કૃષ્ણ.	(")
સોહે નહિ એક રથે ય એવા	(ઇંદ્રવજ્ર)

વાગ્ધની સદ વાકી, વાવના ડે નખ વાકા,
 બેસને તો શિર વાકા રિગડાનો લગ ડે
 આલણી સિયાળ બોલ્યો, દાખે દનપત્રગમ,
 અન્યનું તો એક વાક, આપના અઢાર છે (ક દ ડા)
 ૩૦ અક્ષરનો ઘનાક્ષરી મેનું જનાગણ—

અતમા ગ લ, બનીમ અક્ષર મધે નીચ
 આ આઠે અઢકીસ, ત્યારે ઘનાક્ષરી ૭૬

એટલે કે 'મનહર'ના ૩૧ને બદલે હેડે એક લલુ વધારી ૩૨
 અક્ષર દેવામાં આવે તે 'ઘનાક્ષરી', બાકી બધું 'મનહર' મુજબ જ

ફૂલેલા ફળીને ફૂલ રોમટ ફૂવાલુ નહિ
 ફૂલની સદાઈ તો ફૂરે દિવસે ગી જાય,
 પીતળનો પ્રીતનો પતંગનો પોથીતો ગગ
 નવો નવો નવ દિન મુધી લંચુ દરી જાય (ક દ ડા)

વલિકા કવિ જનન્દારે 'મનહર'માંથી ડેડનો મુર જાડી નાખીને
 અને છેલ્લો અક્ષર ચાનત્ય લલુ જ ગાખીને જે ૭૬ પ્રયોજ્યો છે તેનું
 નામ એમણે 'કનિમ' આપ્યું છે એવું ઉદાહરણ—

લીલા પેના અબનાની મુર્ચ્છાથી જા । નીચે
 ચાલની સી મજરી કે પડી એમ તેમ
 ડાંખણી ના હાથ વાળી ફૂન જેવું શીત મખી
 રૂતેવી છે પ્રિયા મારી મજરીની જેમ (ખખ-૧૦)

અનુક્રમ આલ્યાંક અક્ષરના આગ વરણોનો આ અત ૯
 વ્યાપક ૭૬ સરકૃતમાંથી મળેતો છે આજે આપમે એને મે લીધીમાં
 લખિયે—જાપિરે ઝિયે, ૫૫ ખરુ જોત એના ચરણ ચાર છે મામાન્ય
 રીતે એને આપણે 'પ્રત્યેક' કહિયે છિયે એનું જ ધાગણ આ મુજબ છે
 પાંચમો લલુ સર્વત્ર, ૬ઠ્ઠો સર્વત્ર ગા જોતો,
 વિષમે સાતમે ૮૨૫, સમે લોક ગ સાતમે

ખીજો ત્રીજો અને ચોથો નરસા વળ્યું જાણવા.

વિષયે ૨ કદી ત્યાં હો. સ્થિતિ આ અનુષ્ટુપે.

અનુષ્ટુપમાં બધાં (ચારે) ચરણોમાં પાંચમો અક્ષર અચૂક લધું જ આવે, અને છઠો અક્ષર ગુરુ જ આવે; વળી વિષય એટલે કે એકી ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ જ આવે, અને સમ એટલે એકી ચરણમાં સાતમો લધુ જ આવે. આ સામાન્ય લક્ષણ પછી વિશેષ એ ખ્યાલ રાખવાનો કે ચારે ચરણોમાં ૨-૩-૪ એ અક્ષરોનો સમૂહ નગણુ રગણુ કે સગણુ-૩યે (એટલે કે લલલ, ગાલગા અને લલલા એ રીતના) ન આવે તો નોંધયે. એકી ચરણમાં ત્યાં કદીક રગણુ (ગાલગા) ચાલે, પણ એકીમાં તો નહિ જ. આટલી સારચેતી લીધા પછી ‘અનુષ્ટુપ’ સિદ્ધ થઈ જશે.

પિતાશ! પત્ર તે પુષ્પે એ જ આવી વસંત આ,

દૂહીકે છે કાકિલા, એવાં દૂહીકે છે રમરણો અદ્ધા !

હાયા તો વડના જેવી, ભાવ તો નદના સમ,

દેવોનાં ધામના જેવું હૈકું જાણે હિમાલય. (નાનાલાલ)

‘અનુષ્ટુપ’ના આ માપમાં એકી ચરણે ૫-૬-૭ મા અક્ષરોના સમૂહમાં કેટલાક વિકલ્પ આપવામાં આવે છે. એ ત્રણ અક્ષરનું જૂથનું ભગણુ રગણુ કે નગણુ પણ આવી શકે; એ વખતે ચોથો અક્ષર તો અવશ્ય ગુરુ રાખવો જ નોંધયે.

ભગણુ (ગાલલ) થી—ભરી કપોલ સ્ખિતથી, જોઈ-સંપુટ સુંબને,
અનાસ્વાદા રસે હૈયું શોભજે નિત્યૈવાવને.

રગણુ (ગાલગા) થી—જે થયું ના ઇંદ્રથી તે યશે તારા પ્રભાવથી
આસનાર્ધે રહો છો એ, છે તારું અધિકારથી.

નગણુ (લલલ) થી—અટૂલી એકલી ગૂલે અટારીએ શો અંગના,
ધ્યાને વિપાદ-વદના, વ્યાકુલી ને વિમંડના !

(ઉમાશંકર)

અભંગ : મરાઠીમાંથી આપણને જે થોડા હંદ મળ્યા છે તેઓમાં આ 'અભંગ' પણ એક છે. તુકારામના 'અભંગ' તો જાણીતા છે. 'અભંગ'નું માપ સામાન્ય રીતે બે ચરણોનું છે અને એ દ્વિપદી 'અભંગ' આઠ અક્ષરનાં બે ચરણોનો બને છે. તુકારામ આમાં દરેક ચરણનો પ્રાસ હંદ માનતા લાગે છે.

આ ઉપરાંત દેટલીક વાર ચાર ચરણ પણ ગણવામાં આવે છે. એ ચતુષ્પદી 'અભંગ'માં પહેલા ત્રણ ટુકડા છ છ અક્ષરોના અને છેલ્લો ટુકડો ચાર અક્ષરોનો થાય છે. સ્વ. ભોજાનાથ સારાભાઈના આ જાતના અભંગ જાણીતા છે. એમાં સામાન્ય રીતે ૧-૨-૩ એ ચરણમાં પ્રાસ મેળવવામાં આવે છે અને ચોથું ચરણ મુક્તપ્રાસ રાખે છે; જેમકે—

અગમ્ય અપાર, પ્રભુ નિર્નિકાર,

વિશ્વના આધાર, દયાસિંધુ, (ભોજાનાથ સારાભાઈ)

ચતુષ્પદી 'અભંગ'નો એક બીજો પણ પ્રકાર છે, જેમાં ત્રણ ચરણ આઠ આઠ અક્ષરોનાં અને છેલ્લું ચરણ સાત અક્ષરોનું આવે છે. આ ચતુષ્પદી 'અભંગ'માં તુકારામે પ્રાસની કયાંય પણ પરવા કરી નથી.

૨. માત્રામેળ હંદ—'જાતિ'ઓ

લઘુ અક્ષર બોલવામાં જેટલો સમય જામ છે તેટલા સમયના માપને 'માત્રા' કહે છે; તેથી લઘુની એક માત્રા ને ગુરુની બે માત્રા એમ ગણતરી થાય છે. માત્રામેળ હંદો (જે 'જાતિ'ઓ કહેવાય છે)— માં અક્ષરમેળ વૃત્તોની પેઠે દરેક ચરણમાં અમુક ચોક્કસ સંખ્યામાં અક્ષરો જોડાયે જ એવું બાંધે નથી. એમાં તો અત્યેક ચરણમાં અમુક માત્રાઓ નક્કી કરવામાં આવી છે. એટલી માત્રાઓ પંક્તિ દીક આવે એટલે જસ; પછી હંદના માપમાં લઘુ-ગુરુ અક્ષરો ગમે તે રીતે આવે. ગરે, અક્ષરોની સંખ્યા પણ વધુઘટુ હોય તો ચાલે. ફક્ત માત્રાની સંખ્યા સરવાળે સરખી રહે. (આ હંદોમાં જરૂર પડતાં

લઘુની સંગા 'લ' અને ગુરુની સંગા 'દા' મનાય છે. 'લ'થી માત્ર લઘુ જ સમગ્રાય, જ્યારે 'દા' તો અર્થ જે લઘુ તેમજ એક ગુરુ પણ થાય. પણ અહીં આપેલાં લક્ષણોમાં એ વપરાયા નથી; અરબી ફારસી છદોમાં એ દેખાશે.)

આ છદોમાં પણ 'સમ છંદ' અને 'અર્ધસમ છંદ' એવા બે બેદ છે.

માત્રામેળ છદોમાં જે અમુક માત્રા ઉપર તાલ પડે તે માત્રા-વાળો અક્ષર એનાથી પૂર્વની માત્રા સાથે ગુરુ-રૂપે આવી ન શકે, પણ પછીની જ માત્રા સાથે આવી શકે, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. જે માત્રા ઉપર તાલ પડે તેના ઉપર 'અહીં' ઊભી લીટી કરવામાં આવશે.

સમ માત્રામેળ છદો

૧૪ માત્રાનો ઉધોર :

૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧ ૧૧ ૧ ૧ ૧૧ ૧
અં તે ગા લ ચૌ દ ઉ ધો ર.

ઉપર લીટીમાં ઉધોર છંદનું લક્ષણ જણાવીને એની માત્રા કઈ રીતે ગણાય એ દર્શાવ્યું છે. ગુરુની જે માત્રા ગણાય છે, પણ તે તે અક્ષર ઉપર બગડે ન મૂકતાં જે એકા મૂક્યાં છે એ એમ દર્શાવવા કે જેમાત્રી અક્ષરમાં તાલ પહેલી માત્રાથી જ ગણાય છે. જેમકે આ છંદ (ઉધોરમાં)માં ૧, ૫, ૮, અને ૧૨મી માત્રા ઉપર તાલ આવે છે. એ તાલ તે તે સ્થાન ઉપર ઊભી લીટી કરીને દર્શાવ્યા છે. એનું ઉદાહરણ—

પેલું બકરી કુડું બાળ, વિખુંદું માડીથી આ કાળ,

ઊભું ઉચ્ચ ગિરિને શૃંગ, કાઈ મદિ એની સંગ. (નરસિંહરાવ)

૧૪ માત્રાની પ્રચલિત ગઝલ : ગઝલમાં ચૌદ પાંચ-નવે.

૨, ૬, ૯, અને ૧૩મી માત્રા ઉપર તાલ; તથા પાંચ અને નવમી માત્રાએ વિરામ પડે; જેમકે—

ગુનને જે રિરે તારે જગતનો નાથ તે ને'જે

ગણ્યુ જે પ્યારુ પ્યાગએ અતિ પ્યારુ ગણી વેજે (બાલાલક)

આ 'ગઝલ' બહુ પ્રચલિત થઈ ચૂકી હોનાથી અહીં લક્ષણ આપ્યું છે અરમી-ફારસીનો તો આ 'દઝલ' નામનો છંદ છે (જુઓ ૫ ૨૬૮, અક ૭)

૧૫ માત્રાની જેઠરી | | | |
પદ્ય યુગ-યુગ લગ જેઠરી

૧, ૫, ૯, ૧૩મી માત્રા ઉપર તાન, તેથી ચાગ ચાગ માત્રાએ વિરામ આવી ગહે, છેડે ત્રણ માત્રા 'લગા' રૂપમા જ આવે, જેમકે—
ગામ વચે ખોલવો પેલો, ઓના મનની મગજ જુઓ,

। જોડો કે જોતળો કહે સૌનું મન ગણ નવ ગહે' (ક. ૬. ૩)

૧૫ માત્રાની ચોપાઈ | | | |
ચોપાઈ પદ્ય ગન અત

૧, ૫, ૯, ૧૩મી માત્રા ઉપર તાન, તેથી ચાગ ચાગ માત્રાએ વિરામ છેડે ત્રણ માત્રા 'ગાન' (ગુરુ અને લઘુ) રૂપે, જેમકે—

'લાખા જોડે દુકો ગમ, મરે ન તોયે મારો થાય.

તે મારે તક જોઈ તમામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ (ક. ૬. ૩)

'ચોપાઈ' અને 'જેઠરી'માં ફેર માત્ર એટલો કે 'જેઠરી'નો અંત 'લગા'ના રૂપમા આવે, જ્યારે 'ચોપાઈ'નો અંત 'ગાન' રૂપે. આ 'ચોપાઈ' અને 'જેઠરી'ના મિશ્રણથી સજ્જાબધ દેશીઓ બની છે એ દેશીઓ વિશે આગળ દવે પછી મમઝીથ

૧૬ માત્રાનો ચરણાકુળ | | | |
યુગ યતિ મોળે ચરણાકુળ છે

યુગ=ચાગ માત્રાએ યતિ લઈને મોળ માત્રાનો આ છંદ બને છે એમાં ૧, ૫, ૯, ૧૩મી માત્રા ઉપર તાન આવે અને છેલ્લે જે માત્રા એક ગુરુરૂપે અથવા બે લઘુરૂપે પડે આવે 'ચરણાકુળ'ને 'પાદાકુળ' પણ કહે છે હિતદરણુ

ને અભિમાન ધરે અતિ અંતર, તે નર નિર્દિત યાય નિરંતર;
 વિનય સહિત જોયરે મુખ વાચક તે સનમાન લહે સુખદાયક.

(ક. દ. ડા.)

દિંડી : મરાઠીમાંથી આ છંદ આપણને મળ્યો છે. એનું લક્ષણ:

નવે | અને દશે, અટકવાથી દિંડી.

૧૬ માત્રાના આ છંદમાં વચ્ચે નવમી માત્રાએ યતિ પડી પછી
 દસમી (એટલે કે છેલ્લે ૧૬મી) માત્રાએ ચરણ પૂરું થાય છે; અને
 ૪, ૧૦ તથા ૧૬મી માત્રા ઉપર તાલ આવે છે; છેલ્લે ગુરુ કે લઘુ
 આવે! જોઈએ એવું કાંઈ નિયંત્રણ નથી; જેમકે—

જગદંબ દેવ, વિશ્વના વિધાતા,

પ્રણમું ત્રેમચક્રી, પ્રણત જગતનાતા.

વિના નાય નથી અન્ય મુક્તિદાતા,

પરિત્રાણ કરે માતું પિતા માતા. (ભોળાનાથ સારાભાઈ)

૨૧ માત્રાનો પ્લવંગમ : આઘંતે ગુરુ રૂપ-દર્શાત પ્લવંગમે.
 આઘંતે ગુરુ એટલે પહેલો અને છેલ્લો અક્ષર ગુરુરૂપે જ આવે,
 અને એની ૨૧ માત્રામાં ૨૬=૧૧ અને દસ માત્રાએ વિરામ આવે.
 અને ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭મી માત્રા ઉપર તાલ.

છત્રે થાતી છાંય છડીધર છાજતા.

હાથી હોદા માંઘ રસિકે બિરાજતા.

આયુષ ઋદ્ધિ અનેક ભરેલી ભાગ્યમાં,

એ સતા દિન એક જોછળતી આગમાં. (ક. દ. ડા.)

૨૨ માત્રાનો મહીદીપ : સૂય-દિશા અંત જોગ મહીદીપમાં છે.
 સૂય એટલે ૧, દિશા એટલે ૪, અને પછી ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬
 અને ૧૯મી એમ ત્રણત્રણ માત્રાએ તાલ; અને બાર તથા ૧૦થી વિરામ;
 ‘અંત જોગ’ એટલે છેલ્લે બે ગુરુરૂપે ચાર માત્રા આવે.

પ્રશસ્તરણ-સ્મરણ મિત્ર સરસ રીત સાચી,
તે વિના ત્રિલોક મધ્ય ક્રેડ વાત ઠાચી.

હરત ચરણ કરણ નાક તેં દૃષાણ કીધું,

નેત્ર વદન દંત આપો જ્ઞાનદાન દીધું. (દ. દ. ૫.)

૨૪ માત્રાનો રેણા : રેણામાં નદિ જગણ ચતાં ચૌભો શિવ-તેરે.

રેણા હંદમાં તાલ પછી કદી જગણ (લગાલ) ન આવે અને શિવ=૧૧ તથા ૧૩ માત્રાએ વિરામ લેવો એ એનું લક્ષણ. વળી ૧૧મી માત્રા લઘુ જ રહેવી જોઈએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં તાલ ૧, ૯, ૧૭, માત્રાએ આવે.

અર્ધિયાં સદસલિંગ તળાવ વિશાળું દૃષ્ટું.

અર્ધિયાં પાટણ જૂનું અર્ધો આ લાણું સૂટું.

ગુજરાતનો પૂત રહી ભોભો આ રથજમાં;

કાણ એકવો જોઈ નવન ભીંજ્યાં નદિ જળમાં ? (નરસિંહરાવ)

આ હંદનું જૂનું નામ 'કાવ્ય' હંદ છે. જૂની રીતે તેમાં ૬-૮

અને ૧૦ માત્રાએ ત્રણ દુકડા પાડી વિરામ લેવામાં આવે છે. ૧૧મી માત્રા લઘુ જ રહેવી જોઈએ, એ તો બંનેમાં લક્ષ્ય રાખવાનું.

૨૮ માત્રાનો હરિગીત :

હરિગીત મુનિ-મુનિ-મુનિ-દયે, યતિથી જ નદિ, લગ અંતમાં.

મુનિ=૭ અને દય=૭ એટલે કે સાતસાત માત્રાએ યતિ લખને સાતસાતનો ચાર, દુકડામાં આ હંદ ખને છે. એમાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે આદિથી ચાર માત્રામાં કર્યાં જગણ (લગાલ) ન આવે. ૩, ૧૦, ૧૭, અને ૨૪મી માત્રા ઉપર સાતેસાતે તાલ.

જે પુષ્પનાં દલ ખોલોને રજ સ્થૂલને રસમય દરે,

અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુ તણી પેલી દરે;

તુજ સ્પર્શથી સુખ ચક્ષુને દર્શે સ્વપ્નસમું જો લાધિયું,

છવનસખી ! તે તુજ વિના રે ! જાણ કાને અર્પિયું ?

(રમણભાઈ)

હરિગીતની પહેલી બે માત્રા એકી ચરણમાં ઓછી કરીને સ્વ. નગસિંહરાવે 'વિષમ હરિગીત'ની યોજના કરી છે. ઉદાહરણ તરીકે—
 શાંતિ શીતળ વરસાંને સુખમાં સુવાડું રાત્રિએ,
 જે નદી સરવર અદ્રિ તરવર દિવસ તપિયાં તેમને. ('ચંદા'કાવ્ય)
 સવૈયા (ત્રીસા, એકત્રીસા અને બત્રીસા) :

સોજે ચૌદે ચાપ સવૈયા ત્રીસે અંતે ગુરુ યાતાં.

ચાર ચાર માત્રાએ તાલ, સોળ તથા ચૌદ માત્રાએ વિરામ, અને એમાં છેલ્લે બે માત્રાનો ગુરુ આવે, એ રીતનો ૩૦ માત્રાનો 'ત્રીસો સવૈયા' થાય. એવા 'ત્રીસા સવૈયા'માં છેલ્લે એક લઘુ ઉમેરાય અને કુલ માત્રા ૩૧ થાય તે 'એકત્રીસો સવૈયા;' અને 'ત્રીસા સવૈયા'માં છેલ્લે બે માત્રા વધીને છેલ્લે બીજો ગુરુ આવે તે 'બત્રીસો સવૈયા' થાય.

ઉપર બંધારણ સમજાવનારું જે ચરણ છે તે 'ત્રીસા સવૈયા'નું છે. 'એકત્રીસો સવૈયા' તો બહુ જાણીતો છે. એનું પ્રખ્યાત ઉદાહરણ :

ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વર્ગો કાળા કેર ગયા કરનાર.

પરનાતીલા જાતીલાથી સંપ કરી ચાલે મંસાર.

દેખ*બીચારી બકરીનો પણુ કોઈ ન જતાં પકડે કાન.

એ ઉપકાર ગણી ધન્યરતો હરખ હવે તું હિંદુસ્તાન. (ક. દ. ડા.)

૩૨ માત્રાનો ત્રિભંગી :

દસ-વસુ-વસુ-પ્રાસે, ગ અંત જાશે, ત્રિભંગ-ચારો, બત્રીસો.

પહેલાં પ્રથમ ત્રીણ માત્રાએ, અને પછી ચાર ચાર ઉમેરતા જઈ ૭, ૧૧, ૧૫, ૧૯, ૨૩ અને ૨૭મી માત્રા ઉપર તાલ આવે, અને ૧૦-૮-૮-૬ માત્રા પછી વિરામ આવે, અને વળી દરેક ચતિને અંતે જેમાં પ્રાસ મળે તેવા ૩૨ માત્રાનો 'ત્રિભંગી છંદ' થાય છે. ઉદાહરણ :
 જય જય જગત્કામી, મદંગુણગ્રામી, નિર્મળ નામી, નદિ ખામી,
 જય અંતરંગમી, અચલ અકામી, શુભ વિદ્યામી, સુખધામી.

પ્રભુ, તુમ પદ પામી, માપ પ્રજામી, જે ન દરામી, જન યાતા.
જય જય જગન્નાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખદાતા, સુખદાતા. (ક.દ.કા.)

૩૧ માત્રાનો બૂલણા :

| | | |
બૂલણા યતિ પછી જગણુ નદિ, સર-સર,
| | | |
અંત ગુરુ આવતાં ત્રીસ-સાતે.

શર=પાંચ પાંચ માત્રાના ટુકડાએ વિરામ; અને એવા યતિનો
કોઇ ટુકડો જગણુ (લગાત)થી શરૂ ન થાય એ બંધન. એમાં દરેક
ટુકડાની પહેલી માત્રા ઉપર તેમજ તદ્દન હેઠલી માત્રા ઉપર તાલ,
અને છેલ્લી એ માત્રા જેમાં એક ગુરુરૂપે આવે એવાં ૩૭ માત્રાનો
'બૂલણા' બને.

નંદને પુત્રના જન્મથી અધિક આ
હર્ષ-ઉત્પત્તિ થઇ પુત્ર બચતાં.
ગોપ સર્વે મળ્યા, હિસવે આદ્યો,
ગોકુલે જાણે હિસાબ વધતાં.
હર્ષને બૂલણે લીધતા જન બધા
અપરિમિત દ્રવ્ય ગોદાન કરતા.
એક આફત ટળી, અન્યથી ગફવા
ઈશની સ્તુતિ બલે ભાવ કરતા. (કે. કા. શાસ્ત્રી)
અર્ધસમ માત્રામેળ

ઉપર આપેલા બધા 'સમ હંદ' છે. હવે જેમાં વિષમ (એટલે એકી)
અને સમ (એટલે બેકી) ચરણોમાં માપ શુદ્ધ છે તેવા 'અર્ધસમ'
માત્રામેળ હંદ બોધવે. લોકમાં મુખ્ય બે જાણીતા હંદ છે :

૧૩ અને ૧૧ માત્રાનો દાહરો :

| | | | | |
વિષમ, જ-હય યતિ દોહરે સમ રસ-સર મલ અંત.

વિષમ=એકી ચરણમાં જ-હય (ક+હય=૭ એટલે કુલ ૧૩) ૧૩

માત્રા અને એ ૧૩ મીએ, વિરામ; એ પછી સમ=મેટી ચરણમાં (રસ=૬+૧૨=૫ એટલે દુલ) ૧૧ માત્રા, અને એના અંતે હમેશાં ગદ્ય (ગુરુ અને લઘુ જ, તે પછી લઘુપ્રયત્ન અ-વાળો અક્ષર) આવે; એટલી અને મેટી બંને પ્રકારનાં ચરણોમાં ૧, ૫, અને ૯ ઉપર જ તાલ આવે.

અઝા નખળા લોહથી કદી ન કરિયે વેર,

કીડી કાળા નાગનો પ્રાણ લહે આ પેર. (ક. દ. ડા.)

૧૧-૧૩નો સોરઠો : દોહરાને ઉત્પાદિયે એટલે સોરઠો સધાય અને એમ થવાથી પ્રાસ પણ એટલી ચરણમાં આવી જાય છે; જેમકે—

એ રસતરશ્યાં ખાળ, રસની રીત મ ભૂલશે;

પ્રભુએ ખાંધી પાળ, રસસાગરની પુણ્યથી. (નાનાલાલ)

સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદો

‘વૈતાલીય’ અને ‘આર્યા’ સંસ્કૃત લાપાના બે પ્રધાન માત્રામેળ છંદ છે; એમાં વૈતાલીય અર્ધસમ છે.

૧૪+૧૬ (૩૦) માત્રાના વૈતાલીયનું બંધારણ આ મુજબ છે :

વિપમે રસ=આઠ જો, સમે સોળે તેમ ન ના કદી ગમે,

અંતે પદને રથી લગે વૈતાલીય જગે સદા જગે.

વિપમ=એટલી ચરણોમાં રસ=૭ અને આઠ એમ મળીને ૧૪ માત્રા, અને સમ=મેટી ચરણોમાં સોળ માત્રા આવે. આ વિપમ-સમ બંને ચરણોમાં છેલ્લી જો આઠ માત્રા તે ‘રથી લગે’ એટલે કે રગપ; અને લઘુ-ગુરુ (ગો ર્લ ગા ભે ગા) એ જ રૂપે આવવી જોઈયું; અને એ સિવાયની પૂર્વ માત્રાઓમાં પણ ત્રણ લઘુ બેગા ન ર્હ જાય તે પ્રમાણે જ માત્રાઓ આવે.

અગાઉ આવી ગયેલો અર્ધસમ અક્ષરમેળ ‘વિયોગિની છંદ’ આ ‘વૈતાલીય’માંથી જ થયો છે, એ માત્રાની સંખ્યા ગણવાથી ૨૫૮ થશે.

‘આર્યા’માં ૧૨-૧૮ અને ૧૨-૧૫ એ રીતની માત્રાનાં ચાર ચરણ આવે છે; એટલે કે વિપમ=એટલી ચરણ સરખાં છે, જ્યારે મેટીમાં ત્રણ માત્રાનો તફાવત છે. આર્યામાં ચારચાર માત્રાના દુહા

પાડવામાં આવે છે; એથી ચોથી-પાંચમી, આઠમી-નવમી, બારમી-તેરમી વગેરે માત્રાઓ એકઠી થઇને એક ગુરૂપે કદી ન જ આવી શકે. બંધારણ નીચે આપ્યું છે તેમાં જ્યાંજ્યાં દુક્રા પડે છે ત્યાં વચ્ચે જોભી લીટીથી છૂટા પાડી બતાવ્યા છે.

ગુરુ સદ|મુનિ ગણ|આર્યા,|તોય ક|દી ગણ|જ થાય|વિરમે|ના.
છટ્ટો|ત્યાં લ-ન|અથવા|રહેલ|પે'લે|જ|છે જે|ના.

જેની ઉદ્દેશી માત્રા ગુરુ સાથે જ આવે તેવા મુનિ=સાત ચોમાત્રી ગણોનું 'આર્યા'નું પૂર્વ અર્ધ ૧૨+૧૮ માત્રાનું થાય. બીજા અર્ધમાં ચોમાત્રાના છટ્ટા ગણને બદલે માત્ર એક લઘુ જ આવે. વળી પૂર્વાર્ધમાં એ જ છટ્ટો ગણ જગણ (=લગાલ)ના રૂપમાં અથવા તો લનનગણ (=લ,લ લ લ) આ રીતે જ આવવો જોઈએ. આમ 'આર્યા' બને; જેમકે—

ગઈ ગઈ ગુણવર્તી ગમતી, નમતી નમતી નવી યુવા વાળા,
અહીં નર્થી તહીં નર્થી તરુણી, કંઈ નર્થી તવ એ કંઈ ગઈ બાળા ?
(અભિનવ પ્રેમાનંદ ?)

ઉપગીતિ : આર્યાના ઉત્તરાર્ધ જેવો જેમાં પૂર્વાર્ધ હોય તે 'ઉપગીતિ.'

ઉદ્ગીતિ : આર્યાનાં અર્ધ ઉલટાવવાથી 'ઉદ્ગીતિ' બને.

આર્યાગીતિ : ગીતિના બેઉ અર્ધને અંતે એક ગુરુ વધારી દેવાથી 'આર્યાગીતિ' થાય છે.

અજનીગીત : મરાડીગાંથી આપણને મળેલા આ મિશ્ર છંદમાં પહેલાં ત્રણ ચરણ 'ચરણાકુળ છંદ'નાં અને ચોથું ચરણ કેવળ દસ માત્રાનું દ્વંક, એમ આવે છે. 'ચતુષ્પદી અમંગ'ની જેમ આમાં પણ પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં પ્રાસ મળે છે અને ચોથું ચરણ મુક્તાપ્રાસ રહે છે; જેમકે—

આકાશે એની એ તારા,
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા,

તરુણ નિશા એની એ દારા

ક્યાં છે એની એ ?

(કાંત)

છ-આઠ પદના છંદ

ગુજરાતીમાં ત્રણેક મિશ્ર છંદ છે, તે 'ચંદ્રાવળો,' 'છપ્પો,' અને 'કુંડળિયો.' એમાં મુદ્દે તો બધાં જ છંદોનાં મિશ્રણ જ થયાં છે. 'છપ્પો' છ ચરણોનો છે; 'ચંદ્રાવળો' અને 'કુંડળિયો' આઠઆઠ ચરણોના છે.

છપ્પો (સં. ષટ્ પદ છ પદો છંદ) :

કાવ્ય છંદનાં ચાર ચરણ સાથે મળશે ને

એ પાદે ઉલ્લાસ તો જ છપ્પય એ જ ને.

કાવ્ય છંદ-રેણા-નાં ચોવીસચોવીસ માત્રાનાં ચાર ચરણ અને છેલ્લાં એ પાદ ૨૮ માત્રાના ઉલ્લાસ છંદના મળવાથી છપ્પો થાય છે. 'ઉલ્લાસ'નું લક્ષણ આ મુજબ છે :

પંદર તેર યતિ બનતામાં અઠાવીસ ઉલ્લાસે.

અઠાવીસ માત્રાના એક ચરણમાં ૧૪ અને ૧૪ માત્રાએ વિરામ લેવાથી 'ઉલ્લાસ' બને છે; એટલે કે 'છપ્પામાં' 'રેણા'નાં ચાર ચરણ લઈ છેલ્લે 'ઉલ્લાસ'નાં એ ચરણ ઉમેરાય છે; જેમકે—

ધનંતે ઉવાણે પાપ, ભૂપ બીખંતો દીડો.

મુગ્ધે ન દેખે આંખ, બોલતો કડવું મીડો.

બાજ ભરે રણછોક, કામ કલ્યાણ જ કરતો.

અવિચલ ચળ્યા અપાર, દીડો અજરામર મરતો.

દીરો, મારોક, મોતિયો, રતનિયો ક્યોર દેખે નદિ.

કવિ શામળ કહે: સંસારમાં કારણ નામ રહ્યું કહીં ? (શામળ)

ચંદ્રાવળો : એનું બંધારણ આ મુજબ છે—

પ્રથમ પીરનાં ચરણો મેલી ચરણાકુલ અનુ બપ.

સંધિ મહીં વળતાં ત્યાં ચપ્પો, પે'લું છેલ્લું થાય,

પે'લું છેલ્લું થાય વળેલું, ચંદ્રવલય એ જત બનેલું,

આઠ પદે આ રીત રહેલી, પ્રથમ પીરનાં ચરણો મેલી.

જેનું એકી ચરણ 'ચરણાકુળ'નું અને એકી ચરણ 'દાહરા'નું હોય તેવાં જે સમ ચરણોનો એક 'વીર છંદ' અને જે આવા 'વીર છંદ'ની જે લીટી લઈ, પછી 'ચરણાકુળ'નાં ચાર ચરણો-વાળી જે લીટી ઉમેરવામાં આવે તે 'ચંદ્રાવળી'. એનો વિશેષ કસમ એ કે એનું છેલ્લું ચરણ તે પાછું રાશના ચરણના શબ્દોમાં જ હોય.

સોરઠ દેસ તણે સોમાડે, વડુ રહેર વડવાણ;

રાજસિંદણ રાજ કરે છે, મહોપતિ ત્યાં મહવાણ.

મહોપતિ ત્યાં મહવાણાવંશી, ચંદ્રસિંદ-સુત સૂરજ-અંશી,

વાસ ઠવિનો નાગરવાડે, સોરઠ દેસ તણે સોમાડે. (ક. દ. કા.)

દેટલાઈ અપવાદોમા છેલ્લી જે લીટીઓ 'ચરણાકુળ'નાં ચાર ચરણોને બદલે 'ચોપાઈ-જેકરી'ની પણ હોય છે.

મુનિ આપ્યા મહારાજને જોવા, રાય તણું મુખ મન

માન દોમા વળી બલપુત્રને, વળી આપ્યાં આસન.

આપ્યાં આસન, એકા ઋષિ, આશા ઉત્તમ તાતને વસી.

આ રાં કે ઋષિ મુખનાં રાજ, મુર ત્રિના ચિંતા અતિ આજ.

(કાગિદાસ-પ્રવાખ્યાન)

આમા છેલ્લી જે લીટી 'ચોપાઈ-જેકરી'ની બનેલી ઉપગતિ-નાં ચાર ચરણોવાળી છે. જૂની આ રીત પણ હતી. બાકી તે 'ચરણાકુળ'નાં ચાર ચરણોવાળી 'ચંદ્રાવળી' જ સામાન્ય છે.

કુંડળિયો: એનું અંધારણ:

ચંલો દોહો મૂકતાં રાજા પાછળ બનય,

વળે ચોથું પદ સંધિમાં, કુંડળિયો એ યાય.

કુંડળિયો એ યાય, તરી જેમાં પણ પે'લું,

છેલ્લે છેડે બનય, વમળમાં આવી રે'લું

પ્રથમ જે લીટીઓમાં દોહરો આવે, અને એનું છેલ્લું ચરણ જે શબ્દોમાં હોય તે જ શબ્દો પાછા 'રોજા છંદ'ના પહેલા ચરણ-રૂપે શરૂ થયે 'રોજા'ની જે લીટી (ચાર ચરણો) ઉમેરાય. આમાં પણ

‘ચંદાવળા’ જેવો કસળ ખરો, કે ‘દોહરા’ની શરૂઆતનો ટુકડો છેક છેલ્લા ચરણને છેડે પણ પાછો આવી જાય. ‘ચંદાવળા’ની ધાટી-નો જ આ છંદ છે.

કંઠ દલાવે દાયલો કણુ ભરતાં જે કાળ,
જન મનમાં જણી લહે પોંચ્યા કણ પેટાળ.
પોંચ્યા કણ પેટાળ, કવિત તો ત્યારે કહિયે,
શ્રોતા જનનાં શીશ ડાહતાં દિલમાં લહિયે.
ફહે કવિ દલપતરામ : નામકવિ કાવ્ય બનાવે,
હનર શોતા હોય, કાઈ નહિ કંઠ દલાવે. (ક. દ. ૩૧.)

૩. દેશીઓ

ગુજરાતી બાપાએ અન્ય દેશભાષાઓની જેમ માત્રામેળ છંદોમાંથી કોતરી આવેલી ‘દેશીઓ’ પણ મેળવેલી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ આ ‘દેશીઓ’નો ખૂબ વિકાસ કર્યો હતો. આને પણ એ ‘ગાસ-ગીતો’માં પ્રજ્ઞળ ફાલે છે. એમાં નવાનરા ઢાળ થયા છે અને થતા આવે છે, પણ એના મૂળમાં તો એક જૂની ‘દેશી’ જ હોય છે. આપણે ત્યાં આવી નીચેની ‘દેશીઓ’ જણીતી છે : (૧) દોહરાની, (૨) સોરઠાની, (૩) ચોપાઈની, (૪) ચરણાકુળની, (૫) ખલંગમની, (૬) હરિજીતની, (૭) સવૈયાની, (૮) જૂલજાની. આખ્યાનકારો તે તે છંદનો આધાર લઈ એમાંથી આ દેશીઓ બનાવતા. એમાં કવચિત્ત શુદ્ધ છંદનું તત્ત્વ જળવાઈ પણ રહે, અને કવચિત્ કૃત્રીક માત્રાની વધલટ પણ હોય. આ નીચે આપેલા નમૂનાઓ ઉપરથી વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

દોહરાની દેશી :

ધડપણ દાસે મોઢલું, જાણું જોગન રહે સૌ કાળ.

જિમરા તો કુંમરા થયા કે, પાદર ચયાં ખરદેશ;

ગોળી તે ગંગા ઘઈ કે, અંજે જિજ્ઞા થયા છે કેસ—ધડપણું
(નરસિંહ મહેતા)

ચોરહાની દેશી :

વજ્જીય એ તાલકંસાલ વજ્જીય મદલ ગુદિરસર,
રંગિદિ એ નચ્ચય બાલ પેખિવિ અંગિકમુદકમલ.

(રવંતગિરિરામ)

ચોપાઈની દેશી ('જકરી'ની 'ઉપગતિ') :

શુકલ કહે : સાંભળ રાજન, પરમ કથા પ્રોટી પાર્વન.
વળી વિચારે કમળાપતિ, મેં મુદામા સરખું આપ્યું નથી.

(પ્રેમાનંદ)

ઘિપરની 'ચોપાઈ'માં છેલ્લે ગુરુ આવતાં ચરણાકુલની દેશી બને છે.

પ્લવંગમની દેશી :

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઊછળતા સા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !

નિર્ઝરતો સૌભાગ્યમુદ્ધાગન જ્યોત્સ્નિકા,

નયને ઝળકે નમણું નિર્મળ દાસ જો ! સુરતાની૦ (કાંત)

હરિગીતની દેશી :

ભીમમુત ત્યાં આવિયો (ને) સુણી વનમાં વાત

'તાતની' પક્ષે જગ્ગે' એમ વદે વાણી માત. (વૈકુંઠ)

સવૈયાની દેશી :

જૂતળ ભક્તિપદારથ મોહું અલ્પલોકમાં નાહી રે,

પુરુષ કરી અમરાપુરી પામ્યા અંતે ચોરાસી માંહી રે.'

(નરસિંહ મહેતા)

આ જૂથમાં 'સવૈયાની દેશી' બહુ જ વ્યાપક છે. મધ્યકાળનાં આખ્યાનોના મોટા ભાગ 'સવૈયાની દેશી'માં ને તેથી થોડા 'ચોપાઈની દેશી'માં છે. 'ચોપાઈની દેશી'માં 'ચરણાકુલની દેશી'નું મિશ્રણ હોય છે.

એક જ પ્રકારની દેશીમાં કેટલીક વાર ખૂબ વૈવિધ્ય પણ સાધવામાં આવે છે; જેમકે—

'દોહરા'માં—આખ ભળી અગગા કહે, નકિરાયજી રે,

મારું જડ થયું છે મન, લાગુ પાવજી રે.

એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે,

રુએ બાળક લાગે અન, લાગુ પાવજી. ' (પ્રેમાનંદ)

આમાં 'દોદરા'ના પ્રત્યેક ચરણ પછી અનુક્રમે 'ઋષિરાયજી રે' અને 'લાગુ પાવજી રે' મૂકવામાં આવ્યાં છે. આજ પ્રકારે 'ચોપાઈ'માં પણ વિવિધતા સાધવામાં આવે છે. 'દોદરા-ચોપાઈ'ની વિવિધતાવાળા આ બધા દાળોમાં પછી આખાં ચરણ પણ લખાયાં હોય છે; જેમકે—

તો પશ્ચિમ કરે દાર, નમણી સાંધ્ય પ્રભા;

વિલસે ત્યાં જીડે આલ રંગની સૌમ્ય છટા. (સ્નેહરશ્મિ)

એ જ રીતે જૂલણાની દેશીમાં—

જાગતે જાદવા કૃષ્ણ જાવાળિયા,

તુજ વિના ધેતુમાં દોણુ જાશે? (નરસિંહ મહેતા)

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાનાં જૂલણા આવા છે.

'દેશીઓ'માં 'દોદરા-ચોપાઈ' વગેરેનાં ચરણોમાં જેવું વૈવિધ્ય મળે છે તેવા વૈવિધ્યની જગ્યામાં આપણે ત્યાં નવા પ્રયોગ પણ થયા છે :

આજ આવણીની રાતના ગાળે એક-આડંબર ધોર,

વીજનાં નૃત્યનાં અંકર વાળે નીર કરે મૃદુ સોર,

રાતા દસી ગળકી જીડે મોર.

એવી ઊર ધૂન રમી રહી ઓર ! ' (સ્વપ્નસ્થ)

'આપણા સમગ્ર કાવ્યસાહિત્યમાં 'દેશીઓ' એટલી બધી છે અને એમાં એટલી બધી વિવિધતા સંધર્ષ ગદ્ય જે કે બધા જ સંધો-ગોમાં એ ક્યા હાંદની દેશી છે તે પકડી પણ નથી શકાતું; જેમકે—

ઝંખે છે ભોમ પાણી પાણી, ઓ મેઢલા !

ઝંખે છે ભોમ પાણી પાણી !

તુને શું આગ આ અજણી? ઓ મેઢલાં

મેઠાં આકાશ, જાણે મૃત્યુની ખીણ ખડી,

સૂરજની એક ત્યાં ચેતાણી, ઓ મેઢલાં

હજી બડા ન ખેંચાણી? ઓ મેઢલાં (સ્વપ્નસ્થ)

એ જ રીતે એક ‘જૂની દેશી’નું ઉદાહરણ—

ગોવિંદ ગોઠડી માંડી : કૂહેને મિત્ર અમારા.

સાંભળવા આતુર છું સમાચાર તમારા. (પ્રેમાનંદ)

અનુકરણ કરનાર પોતાને જે ‘દેશી’ અથોજ્ઞવાની હોય તેને જે આંખ સામે રાખીને રચના કરે તે એમાં અંધકોષ નહિ આવે.

૪. અરબી ફારસી શાદીના છંદ

અરબી ફારસી અને ઉર્દૂ કવિતાના વાહન તરીકે વપરાતા છંદો (બહર)નું વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર ‘ઈલ્મે અફઝ’ ખૂબ વ્યવસ્થિત છે. એના ૩૫૬ છંદ ૨૫. રજુહોડશાર્ફ ઉદયરામે ‘રજુપિંગળ’માં નોંધ્યા છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં તે એઓમાંના સ્વરૂપ છંદ જ વપરાય છે. બાળાશઠક, અમૃત કેસવ નાયક, દીવાના, કાંત, મહિલાલ નલુભાઈ, કલાપી, સાગર, દેરાસરી, ઠંકુર નારાયણ વગેરે સિદ્ધહસ્ત કવિઓએ, કેટલાક પારસી કવિઓએ, તેમજ હાલના યુવાન મુસ્લિમ કવિઓએ આવા કેટલાક છંદોમાં કવિતા-લખી છે. એઓમાંના અમુક પ્રચલિત છંદોના લક્ષણ અને ઉદાહરણ આપણે નિર્ધારિત. પણ એ પહેલાં એની પરિભાષા વગેરે આપણે સમજવાં જોઈએ.

અર્કાન : આપણા પિંગળના ગણતરી માફક ફારસીમાં પણ લઘુચરના માપ પ્રમાણે પાડેલા આઠ ગણ છે તેને ‘અર્કાન’ કહે છે. એનાં નામ તથા એના લઘુચરના ઉચ્ચાર, ‘લ’ ‘દા’ના સંકેત મુજબ થતા, આ નીચે આપ્યા છે :

૧. ફૂઝીલુન્ —લ દા દા	૫. મફાઈલલુન્—લ દા લ લ દા
૨. ફાઈલુન્ —દા લ દા	૬. ફાઈલાલુન્—દા લ દા દા
૩. મફાઈલુન્ —લ દા દા દા	૭. મુતફાઈલુન્—લ લ દા લ લા
૪. મુસતફૂલુન્—દા દા લ લા	૮. મફૂજીલાત—દા દા દા લ

ઉપરના ગણોના ઉચ્ચારણમાં, લક્ષણને અનુસરી, ગુરુચારને—એટલે કે એક દીર્ઘ-સ્વર-રૂપે થા એ હ્રસ્વ રૂપે—આવી શકે તેવાને ‘દા’ અને એક લઘુને માટે ‘લ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

આ મુખ્ય આઠ ગણોમાંથી ટુકડા પાડી ૫૫ વિકારી ગણ બનાવેલા છે; જેમકે, 'ફીલુન' ગણમાંથી 'ફીલ', 'ફઅલ', 'ફાલુન' 'ફઅ' વગેરે અનેક. આ બધા વિકારી ગણોનો ઉપયોગ અનેક પેટાછંદો બનાવવામાં કરાય છે. ગણોની આ લાંગતોડને 'ગિહાફ' કહે છે.

ઉપરના આઠ ગણો વડે ૧૯ શુદ્ધ છંદ બને છે. એનાં નામ : ૧ તવીલ, ૨ બસીન, ૩ મદીદ, ૪ કામિલ, ૫ વાફિર, ૬ હઝઝ, ૭ રમલ, ૮ રઝઝ, ૯ મુતસરદ, ૧૦ મુઝારિય, ૧૧ સરીય, ૧૨ ખશીફ, ૧૩ મુઝતસ, ૧૪ મુક્તાઝિય, ૧૫ મુનકારિય, ૧૬ મુતદારિક, ૧૭ ઝદીદ, ૧૮ ફરીય અને ૧૯ મુશાફિલ.

મિસરા : ઉપરના ગણ અમુક નિશ્ચિત લક્ષણો પ્રમાણે વાપરીને દાખલું જે એક ચરણ તૈયાર કરવામાં આવે તેને 'મિસરા' કહે છે.

શર : આ બે 'મિસરા'ની જે એક કડી બને તે 'શર' કહેવાય છે. આપણો 'શ્લોક' સામાન્યતઃ ચાર 'ચરણ'નો બનેલો હોય છે, ત્યારે 'શર' બે 'મિસરા'નો બનેલો હોય છે.

સદર : આપણા શ્લોકમાંનાં એકી ચરણોને આપણે 'વિપમ' કહિયે છીએ તેમ, 'શર'માંના એકી (પહેલા) ચરણને 'સદર' કહે છે.

અઝઝ : આપણાં એકી ચરણને આપણે 'સમ' કહિયે છીએ તેમ 'શર'માંનું એકી (બીજું) ચરણ 'અઝઝ' કહેવાય છે.

સ્થાન પ્રમાણે ગણોની સંજ્ઞાઓ : આપણા પિંગળ કરતાં આં અરબી પદ્ધતિનામાં એક વિશેષતા એ છે કે દોઢ પણ એક છંદમાં જેટલા ગણ વપરાયા હોય તે દરેકના સ્થાન મુજબ એની સંજ્ઞા નક્કી કરવામાં આવી છે. એ સ્થાનની ગણતરી નીચેના ત્રણ વિભાગમાં જ થાય છે : (૧) ચરણમાં પહેલો આવતો ગણ, (૨) છેલ્લો આવતો ગણ, અને (૩) વચ્ચે આવતા બધા ગણ.

આ સમજવા એક દાખલો લઈએ. આપણે ત્યાં પ્રચલિત ગઝલનું બધારણ 'મદાર્ઝુન' ગણ દ્વારા નીચે મુજબ થાય છે :

મફાઈલુન મફાઈલુન મફાઈલુન મફાઈલુન

મફાઈલુન મફાઈલુન મફાઈલુન મફાઈલુન

આ જે પંક્તિઓમાંની પહેલી પંક્તિ (વિપમ ચરણ-સદર)માં આવતા ચાર મફાઈલુન ગણ પૈંથીનો પહેલો મફાઈલુન 'સદર' મંત્રાથી ઓળખાય છે; છેલ્લો મફાઈલુન 'ઉરઝ' મંત્રાથી ઓળખાય છે અને વચ્ચેના બે મફાઈલુન ગણ 'દસવ' કહેવાય છે; બ્યારે બીજી પંક્તિ (સમ ચરણ-અઝઝ)માં આવતા ચાર મફાઈલુન ગણો પૈંથીનો પહેલો 'હપ્તેદા', છેલ્લો 'ઝરબ' અને વચ્ચેના બે 'દવદા' કહેવાય છે.

ઉશૂલ : સંસ્કૃત વૃત્તોની માફક ચરખી-ફારસી હદો પાંચ અક્ષરમેળ-ગણમેળ છે. એના ગણોમાં શબ્દોને એનું ચોક્કસ 'વગ્ન' સમજીને જ પ્રયોજ શકાય છે. આ માટે શબ્દોના શ્રુતિસમૂહ (syllables સિલેબલ્સ)ની પણ સ્વરૂપ પ્રમાણે વિવિધ સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે. દરેક શ્રુતિ (સિલેબલ)ને 'ઉચ્ચક' કહે છે.

'ઉચ્ચક'ના પાછા ત્રણ પ્રકાર છે : જે માત્રાના યુથને 'સમખ', ત્રણ માત્રાના યુથને 'વતદ' અને ચાર માત્રાના યુથને 'ફાસલા' કહે છે.

સમખ (જે માત્રાની શ્રુતિ)નાં ઉદાહરણ : ધા, ધર, છિટ્ટ વગેરે.

વતદ (ત્રણ માત્રા)નાં ઉદાહરણ : મુદા, સરખ, સાધુ, સિધુ વગેરે.

ફાસલા (ચાર માત્રા)નાં ઉદાહરણ : કવિતા, કરવત, દાશ્વત વગેરે.

'ફાસલા'માં પાછા બે પ્રકાર છે : ચાર માત્રાના પ્રકારને 'સુધા' કહે છે, જેનાં ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે. બીજો પ્રકાર પાંચ માત્રાનો છે તેને 'કુધા' કહે છે. 'સુધા'ના છેલ્લા લઘુને ચુરુ કરવાથી આ 'કુધા' સંધાય છે; જેમકે 'કરવત' એ સુધા છે; પણ 'કરવતો' એ કુધા થયો.

વગ્ન

સમખ, વતદ અને ફાસલાનાં જે ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે તે પરથી જણાયે છે હંદમાં અક્ષરગણતરી 'ઉચ્ચારણ' ઉપર આધાર રાખે છે; તો જ ધા ધર અને છિટ્ટ સરખાં ચર્ચ થકે. એ જ રીતે

સદા, શરમ, સાધુ, સિંધુ વગેરેમાં પણ અક્ષરસંખ્યા વિવિધ હોવા છતાં ઉચ્ચારણ ઉપર આધાર રાખી શ્રુતિ તો એ જ ગણાય છે. કાસલામાં પણ એ જ રીતે કવિતા, કરવત, સાશ્વત વગેરે પણ વિવિધ અક્ષરસંખ્યા ધરાવતાં છતાં એ જ શ્રુતિવાળાં ગણાય છે. કાસલા-કુખામાં પણ નિર્મલા, સરગવો, એમાં ત્રણ જ શ્રુતિ ગણાય છે.

એક શ્રુતિ, દ્વિશ્રુતિ અને ત્રિશ્રુતિ પદોની આ ત્રણે મંત્રા પદરચના માટે લક્ષ્યમાં રાખવી જરૂરી છે. રખી પિંગળની વિશુદ્ધિનો ખરો આધાર આ શ્રુતિઓ ઉપર જ છે. તેથી ગુજરાતી ભાષામાં એ છદો વાપરતાં જીવંત ઉચ્ચારણ ઉપર જ સનત ખ્યાસ રાખવો જરૂરી છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષામાં લઘુપ્રયત્ન અ, ઇ, ઉ, ઓ પૂર્વની શ્રુતિનાં અંગ બની જમ્ને પૂર્વની શ્રુતિને ગુરુ બનાવી દે છે. દાખલા તરીકે 'ધર', કંઈ (જે બોલવામાં 'કંઈ' બની જાય છે), લઉં (જે બોલાવામાં 'લૌ' બને છે.), જાઓ.

પૂર્વની શ્રુતિમાંનો સ્વર દૂર હોય ત્યારે તો માત્રામાનની દૃષ્ટિએ એ શ્રુતિ ગુરુ બની રહેતાં કંઈ વિમંવાદ બોલો થવા પામતો નથી; પરંતુ પૂર્વની શ્રુતિમાંનો સ્વર દીર્ઘ હોય છે (ખાસ કરી આ, અ, ઓ) ત્યારે એ સ્વરો પછીની શ્રુતિમાંના લઘુપ્રયત્ન અ, ઇ, ઉ, ઓ ને કવિતામાં કેવું સ્થાન આપવું એ મૂંઝવણમાં નાખી દે છે. આ, એ, ઓ એ ત્રણે સ્વરોમાં પણ આ નો પ્રસંગ વિકટ બને છે, કેમકે એ અને ઓ તો આપણે ત્યાં દૂર રૂપે પણ ઉચ્ચારાય છે અને તેથી લઘુપ્રયત્ન અ, ઇ, ઉવાળી શ્રુતિ સહિત એ કવિતામાં ગુરુરૂપે આવી શકે છે; જેમકે—

તું રૂપ છે, હું પ્રેમ છું, તું જીવ, હું શરીર.

આમાં 'પ્રેમ' શબ્દમાં 'પ્રે' ગુરુ હોવા છતાં 'મ' તેમાં બગા જમ્ને એક જ ગુરુ તરીકે ઉચ્ચારાય છે. પરંતુ—

નિગગનો ચાર લુનો તો બધો સંસાર લુનો છે.

એ ગજલતું બંધારણ ફારસી છંદોરચના પ્રમાણે આમ છે:

મકાઈલિન, મકાઈલિન, મકાઈલિન, મકાઈલિન

લ દા દા દા લ દા દા લ દા દા લ દા દા લ દા દા લ દા દા

એટલે, ઉપરની પંક્તિમાં કાળા કરીને બતાવેલા 'ચાર' અને 'સંસાર'—માં અરખી-ફારસી છંદોરચના પ્રમાણે ત્યાં 'લ' અને 'લ' એમ બે શબ્દના રૂપમાં અથવા સ્વતંત્ર ઉચ્ચારવાળા 'દા' અને 'લ' આવવા જોઈએ. પૂર્વની શ્રુતિનાં લગી જાણ ને રીતના નહિ. આવા રચાને ફારસીમાં 'લ'થી રાફ થતો શબ્દ મૂકવો વધારે અનુકૂળ થઈ રહે છે; જેમકે નીચેની પંક્તિઓમાં ઘેરા કરેલા અક્ષર જુઓ :

"અમર ખાદી દિલે રોડાન તુરા તકે" હવમ્ જહેતર

ચિરાગી દર કદે દર કસ જુવદ્ જખ્તે નફસ જહેતર.

આ ઉદાહરણમાંના દિ, હ, ક અને ન એ મોટા અક્ષર જુઓ અને ચાર તથા સંસાર સાથે સરખાવો. એ પંક્તિ ફારસી ગણચોજના પ્રમાણે આમ બોલાય :

જિઅરનોયા રહુદોતો બધોસંસા રહુદોછે.

આપણી ગુજરાતી ગઝલો વગેરેની છંદોરચના અરખી ફારસી છંદોના શુદ્ધ રૂપને અદ્ય અનુકૂળ કરવી હોય તો આ વસ્તુ સતત ધ્યાનમાં રહેવી જ જોઈએ. આપણે ત્યાં અરખી ફારસી પદ્ધતિએ અમુક મુરિદમ કવિઓ સિવાયના લગભગ બધા કવિઓની રચનામાં ઉપર બતાવેલા ખ્યાલનો ધણે અંગે અભાવ જણાય છે, જેમકે એમની સામે સતત રહેતા દિ'દી ગુજરાતી માત્રામેળ છંદોને લીધે એમણે સંસ્કૃત અક્ષરમેળ છંદોને અનુસરીને લઘુપ્રપત્ત અ, ઈ, ઉ, ઓનો ખ્યાલ કેળવ્યો નથી હોતો. એટલે નવીન રચના કરનારે ઉપરની સૂચના ખાસ લક્ષ્યમાં રાખી, આ નીચે દરેક છંદના આરંભમાં આપેલા એના પારિલાપિક માત્રામાનને જ ચુસ્તપણે અનુસરવું દિતાવડ છે.

એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે અરખી-ફારસી છંદોનો 'એકમ' શ્રુતિ (syllable) ઉપર જ અવધંબે છે. અમુક છંદમાં અમુક શ્રુતિ હોય, એટલે એમાં બતાવ્યા મુજબ જ 'દા' કે 'લ' આવવા જોઈએ.

આમ કરવામાં એક 'દા'ને બદલે બે 'લ' મૂકવાને કારણે અક્ષરો વધુ-
 થટ્ટુ આવી શકે; પણ શ્રુતિઓ (સિલ્લેગ્સ)તો નિશ્ચિત કર્યા મુજબ જ
 આવે; જોમકે ઉપર બતાવ્યા મુજબ—

મદાર્ધલુન મદાર્ધલુન મદાર્ધલુન મદાર્ધલુન

એ જાંદની શ્રુતિ આ મુજબ છે :

લ દા લ દા લ દા લ દા લ દા લ દા લ દા લ દા લ દા

તેમાં

લ લનુ લલુલલુ | લ લલુલલુલલુ | લ લલુલનુ લલુ | લ લલુલલુલલુ
 એમ પ્રત્યેક 'દા'ના કદાચ બખ્ખે 'લ' કરી શકાય, પરંતુ એક 'દા'ના
 છેલ્લા 'લ' સાથે તેની પછીના 'દા'નો પહેલો 'લ' મળી જમને એને
 ગુરુ (દા) બનાવી શકે નહિ.

જાંદ

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ અરબી પિંગળમાં જાંદના મુખ્ય
 પ્રકાર, અને એના વળી પેટા પ્રકાર અનેક છે, પણ એના જાંડાણમાં
 'જેતરણુ' શીખનારાઓ માટે નિરર્થક છે; એટલે આપણને માત્ર પરિ-
 ચિત જાંદમાંના મહત્ત્વના જાંદોનાં જ બધારણુ અહીં (બની શક્યા
 તેટલાનાં ઉદાહરણુ સાથે) આપ્યાં છે.

૧ તવીલ (મુસમ્મન): ૧૪ શ્રુતિ, ૨૫ માત્રા

૧ ૧૧ ૧ ૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧ ૧૧ ૧ ૧ ૧ ૧૧ ૧ ૧ ૧

૨ જી લુ નુ, મ દા ર્ધ લુ નુ, ૩ જી લુ નુ, મ દા ર્ધ લુ નુ (૨૪)

લ દા દા, લ દા લ દા, લ દા લા, લ લા લા લા (૧૪)

૨ કામિલ (મુસમ્મન સાલિમ): ૨૦ શ્રુતિ, ૨૮ માત્રા

મુતદાર્ધલુન, મુનદાર્ધલુન, મુવદાર્ધલુન, મુતદાર્ધલુન (૨૮)

લ લ લા લ લા, લ લ લા લ લા, લ લ લા લ લા, લ લ લા લ લા (૨૪)

સરખાવો 'મુસ્તદાર્ધલુન' (લાલલલ) ચર્તા બનનો નં. ૧૨નો ૨૩ઝ
 (મુસમ્મન સાલિમ) જાંદ. સરખાવો 'હરિગીત'.

૩ કામિલ(મુસમ્મન મઝમર): ૧૮ શ્રુતિ, ૨૮ માત્રા

મુતકાષ્ઠલુન, મુસ્તફ્ઠલુન, મુતકાષ્ઠલુન, મુસ્તફ્ઠલુન (૨૮)

લલદાલદા, દા દા લલદા, લલદાલદા, દા દા લલદા (૧૮)

સરખાવો કામિલ (મુસમ્મન સાલિમ ને રઝઝ મુસમ્મન સાલિમ) ન. ૨ તથા નં. ૧૨ના ગણના મિશ્રણથી. વળી સરખાવો 'દરિગીત'.

૪ કામિલ (મુસદ્દસ સાલિમ): ૧૫ શ્રુતિ, ૨૧ માત્રા

મુતકાષ્ઠલુન, મુતકાષ્ઠલુન, મુતકાષ્ઠલુન (૨૧)

લલદાલદા, લલદાલદા, લલદાલદા (૧૫)

૫ કામિલ (મુસદ્દસ મુઝમર મઝાલ): ૧૩ શ્રુતિ, ૨૧ માત્રા

મુતકાષ્ઠલુન, મુસ્તફ્ઠલુન, મુસ્તફ્ઠલુન (૨૧)

લલદાલદા, દા દા લલદા, દા દા લલદા (૧૩)

જુઓ કામિલ (મુસદ્દસ સાલિમ) નં ૪.

૬ વાફિર (મુસમ્મન સાલિમ): ૨૦ શ્રુતિ, ૨૮ માત્રા

મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન (૨૮)

લલદાલદા, લલદાલદા, લલદાલદા, લલદાલદા (૨૦)

સરખાવો આ પછીનો હુઝઝ (મુસમ્મન સાલિમ) નં ૭.

૭ હુઝઝ (મુસમ્મન સાલિમ): ૧૬ શ્રુતિ, ૨૮ માત્રા

મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન, મકાષ્ઠલુન (૨૮)

લલદાલદા, લલદાલદા, લલદાલદા, લલદાલદા (૧૬)

કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,

ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ લોહી લપાઈ છે. (મણિલાલો)

૮ હુઝઝ (મુસમ્મન મૌફર અખરખ): ૧૪ શ્રુતિ, ૨૨ માત્રા

મફ્ફિલ, મફ્ફિલ, મફ્ફિલ, ફજિલાન (૨૨)

દાદાલ, લદાદાલ, લદાદાલ, લદાદા (૧૪)

લિતાર ન કંઈ પ્યાર એ દિલદાર સખર લે;

ગમખ્વાર જિગરખ્વારની કેં વાર ખજાર લે (બાલાશંકર)

આમાં છેલ્લે લઘુપ્રયત્ન અ-શ્રુતિવાળો શબ્દ આવી શકે.

૯ રમણ (મુસમ્મન અરઝ વજખમહઝ): ૧૫ શ્રુતિ, ૨૬ માત્રા

ફાઈલાતુન, ફાઈલાતુન, ફાઈલાતુન, ફાઈલુન (૨૬)

દાલદાદા, દાલદાદા, દાલદાદા, દાલદા (૧૫)

જેટલા મુખનો થવા ચાહે અરીસો અથ પતીલ,

તેટલા ટુંકડા થવા દે જિલ્લીના જામના. (પતીલ)

સરખાવો નરસિંહરાવનો 'વિપમ હરિગીત'. આ હંદમાં છેડે એક 'લ' ઉમેરાતાં ૧૬ શ્રુતિ અને ૨૭ માત્રાનો રમણ (મકમૂર) ને 'દા' ઉમેરાતાં ૧૬ શ્રુતિનો અને ૨૮ માત્રાનો રમણ (મુસમ્મન) બને છે.

૧૦ રમણ (મુસમ્મન મશકૂલ): ૧૬ શ્રુતિ, ૨૪ માત્રા

ફાઈલાત, ફાઈલાતુન, ફાઈલાન, ફાઈલાતુન (૨૪)

લલદાલ, દાલદાદા, લલદાલ, દાલદાદા (૧૬)

સમઝી ગયો હવે હું પરિણામ દિલ્લીગીનું,

મરવા વિના કશુંયે નર્થો ડામ દિલ્લીગીનું. ('ઝાર' રાંદેરી)

આ હંદના બંધારણમાંના બંને 'લલદાલ'ને સ્થાને 'દાદાલ' અર્થ જતાં જુઓ મુઝારિઅ (મુસમ્મન અખરખ) નં. ૧૪; અને છેડે 'ફાઈલિયાન' થતાં રમણ (મુસમ્મન મશકૂલ મુસખખ) થાય છે.

૧૧ રમણ (મુસદ્દસ મહઝ): ૧૧ શ્રુતિ, ૧૯ માત્રા

ફાઈલાતુન, ફાઈલાતુન, ફાઈલુન (૧૯)

દાલદાદા, દાલદાદા, દાલદા (૧૧)

નિશ્વવ્યાપી છે જતાં સંતાય છે,

એ સનમ શરમાય છે, શરમાય છે. (સતારશાહ)

૧૨ રઝઝ (મુસમ્મન સાલિમ): ૧૬ શ્રુતિ, ૨૮ માત્રા

મુસ્તફૂલુન, મુસ્તફૂલુન, મુસ્તફૂલુન, મુસ્તફૂલુન (૨૧)

દાદાલદા, દાદાલદા, દાદાલદા, દાદાલદા (૧૬)

જલિદારો તારા અંગની અંબેલીમાં દીડી નહિ,

સખ્તારો તારા દિલની મે વજમાં દીડી નહિ. (આલાશંકર)

સરખાવો આપણો શુદ્ધ 'હરિગીત'. વગી દરેક ગણ મુલફાઈલુન

યતાં કામિલ (મુસમન સાલિમ) અને છે; જુઓ ન. ૨.

૧૮ રઝઝ (મુસદસ સાલિમ) : ૧૨ શ્રુતિ, ૨૧ માત્રા

મુસ્તફ્ફુલુ, મુસ્તફ્ફુલુ, મુસ્તફ્ફુલુ (૨૧)

દાદાલદા, દાદાલદા, દાદાલદા (૧૨)

તું ચાર ક્યાં ? ફુસ્મન ક્યાં ? જાણું નહિ !

આ દિલ ધડકતું જાય ક્યાં ? જાણું નહિ ! ('કલાપી')

૧૯ મુઝારિઅ (મુસમન અખરઅ) : ૧૪ શ્રુતિ, ૨૪ માત્રા

મફ્ફીલ, ફાઇલાલુ, મફ્ફીલ, ફાઇલાલુ (૨૪)

દાદાલ, દાલદાલ, દાદાલ, દાલદાલ (૧૪)

રંગો વસંતના છે મુજ દાગદાર દિલમાં

પુણ્યો ખોલી રલાં છે મુરબિખસાર દિલમાં. ('ફકીર')

૧૫ મુઝારિઅ (મુસમન અખરઅ મકફૂફ મહઝૂફ) : ૧૪ શ્રુતિ

૨૨ માત્રા -

મફ્ફીલ, ફાઇલાલ, મફ્ફીલ, ફાઇલુ (૨૨)

દાદાલ, દાલદાલ, લદાદાલ, દાલદા (૧૪)

૧૬ મુઝારિઅ (મુસમન અખરઅ મદઝૂફ) : ૧૩ શ્રુતિ,

૨૨ માત્રા

મફ્ફીલ, ફાઇલાલુ, મફ્ફીલ, ફાઇલુ (૨૨)

દાદાલ, દાલદાલ, દાદાલ, દાલદા (૧૩)

૧૭ મુતકારિઅ (મુસમન સાલિમ) : ૧૨ શ્રુતિ, ૨૦ માત્રા

ફજીલુ, ફજીલુ, ફજીલુ, ફજીલુ (૨૦)

લદાલ, લદાલ, લદાલ, લદાલ (૧૨)

હતું કે, જની તેનો મલમલ મુલાયમ,

યઈ છે રહી તન હિપર કેવો કાયમ;

નહિ તાંતણો તાંતણાપી જુદો છે,

ખુદાનો ન ખંદો ખુદાપી જુદો છે.

('પતીલ')

સરખાવો આપણો 'જુજંગી' હંદ.

૧૮ મુતકારિણ (મુસમન મદમૂદ): ૧૧ શ્રુતિ, ૧૮ માત્ર

ફીણુ, ફીણુ, ફીણુ, ફીણુ (૧૯)

લદાદા, લદાદા, લદાદા, લદા (૧૧)

ન્યત્ દિવની રેખ ઝલ-પાદરી

પગગો સો ને સુધાડે મનમ (‘સ્તદમયોનિ’)

૧૯ મુતકારિણ (મુસમન અસરમ): ૧૦ શ્રુતિ, ૧૯ માત્ર

ફાઅ, ફીણુ, ફાઅ, ફીણુ (૧૬)

દાન, લદાદા, દાલ વદાદા (૧૦)

આને બેનડો કગ્તા મુતકારિણ (મુસમન અસરમ) યાય છે.

આપણા ‘ચરણાકુલ’ અને ‘સરેયા’ સાથે સરખાવે.

૨૦ મુતકારિણ (મુસમન અસરમ મદમૂદ): ૧૦ શ્રુતિ, ૧૫ માત્ર

ફાઅ, ફીણુ, ફાઅ, ફીણુ (૧૫)

દાલ, લદાદા, દાલ, લદાલ (૧૦)

સરખાવે આપણી ‘ચોપઈ’.

૨૧ મુતકારિણ (મુસમન અસરમ મદમૂદ) ૯ શ્રુતિ ૧૫ માત્ર

ફાઅ, ફીણુ, ફાઅ, ફીણુ (૧૫)

દાલ, લદાદા, દાલ, લદા (૯)

સરખાવે આપણો ‘જોકરી’

૨૨ મુતકારિણ (મુસમન મદમૂદ) ૮ શ્રુતિ, ૧૬ માત્ર

ફાઅ, ફીણુ, ફાઅ, ફીણુ (૧૬)

દા દા, દા દા, દા દા, દા દા (૮)

આદા પૂની ખીલી અદા

શીતળ મધુની છે સુખ-કદા

પાણી પર તે ગદા છે પમરે

ફીણુ આવે લદરી મદા (નર્મદા ૬-)

આને ‘વિદુ-માલા’ સાથે લ્યો સમઘ નથી, પણ ‘ચરણાકુલ’

સાથે સરખાવી શકાય. આને બેનડો કગ્તા મુતકારિણ (મદમૂદ) યા.

૨૩ મુતદારિક (મુસમન સાલિમ): ૧૨ શ્રુતિ, ૨૦ માત્રા

ફાઈયુન, ફાઈયુન, ફાઈયુન, ફાઈયુન (૨૦)

દા લ દા, દા લ દા, દા લ દા, દા લ દા (૧૨)

સરખાવો 'ઝૂલણા'ના ચરણનું પ્રથમ અર્ધ.

૨૪ મુતદારિક (મુસમન મખખૂન): ૧૨ શ્રુતિ, ૧૬ માત્રા

ફાઈયુન, ફાઈયુન, ફાઈયુન, ફાઈયુન (૧૬)

લ લ દા, લ લ દા, લ લ દા, લ લ દા (૧૨)

સરખાવો 'તોટક'; આને બેવડો કરના મુતદારિક (મખખૂન) બને.

કાફિયા

અરબી ફારસી હંદોરચનામાં એક ખાસ વાત ખ્યાલમાં રાખવાની હોય છે. આપણે ત્યાં શબ્દાલંકારનો વિષય સ્વતંત્ર છે; શબ્દાલંકાર કવિતામાં ખાસ જરૂરી જ, એવું નથી; આપમેળે આવી જતા હોય તો આવવા દેવાય; પણ અરબી-ફારસી હંદોમાં તો પિંગળના માપની જેમ જ કવિતામાં એ પશુ અનિવાર્ય ગણાય છે. ગુજરાતીમાં જેને આપણે 'પ્રાસ' કહીએ છીએ તેને ફારસી પિંગળશાસ્ત્રમાં 'કાફિયા' કહે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં પ્રાસનો આગ્રહ પૂર્વ સ્વર સહિત માત્ર હેઠલા અક્ષર પૂરતો હોય છે, ન્યારે કાફિયામાં પૂર્વશ્રુતિમાંના સ્વર સહિત બનતો (પછી તે એક અક્ષરસમૂહ વધુ શ્રુતિનો હોય તોપણ) સમગ્ર રીતે જ પ્રાસના સ્થાનમાં આવૃત્ત થવો જોઈએ એવું બંધન છે; જેમકે—

દયાની દષ્ટિ મારા પર નિરંતર શારદાની હો !

જેજળતા પૂર જેવી મુજ કવિતામાં રવાની હો ! ('ચપદા')

આ લીટીમાં કાફિયા 'આની' છે એ કાળા અક્ષર બેતાં જણાશે.

કહું હું શું અહીં—મુજ દિલ તણો હર તાર જુદો છે.

અને ફરિયાદનો હર તારમાં પોકાર જુદો છે. ('ફકીર')

આ પંક્તિઓમાં કાફિયા 'આર' છે. પંક્તિમાં આ 'કાફિયા'

(ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે) વધુ ભેડે પણ જઈ શકે છે; એટલું જ નહિ, પંક્તિના આરંભમાં પણ આવી રહે છે; જેમકે—

અદા પણ તમારી અતિ મન-પસંદ

જદા પણ તમારી અતિ મન-પસંદ. ('ઝાર' રાદેરી)

રદીફ

ઉપરનાં ઉદાહરણ જોતાં વિશેષ એ પણ જણાશે કે કાફિયા પછી અમુક ખીજ શબ્દ પણ આવત યથા હોય છે. [આ સંસ્કૃત-માંના 'લાટાનુપ્રાસ' જેવું જણાય છે. લાટાનુપ્રાસમાં અક્ષરો તે ને તે, પણ કાકુ (શ્વનિ) વગેરેથી ભાવ બદલતો હોય છે; અહીં અર્થભેદ નથી.] અક્ષરોની તેમજ શબ્દોની આવી આવૃત્તિને 'રદીફ' કહે છે. ઉપરના પહેલા ઉદાહરણમાં 'હો' અને ખીજમાં 'ભુદો છે' એ 'રદીફ' છે. અરબી ફારસી પ્રકારની કવિતામાં સ્થાનપરત્વે આ 'રદીફ' પણ અનિવાર્ય ગણાય છે. છેલ્લા ઉદાહરણમાં તો લઘુભગ આખી પંક્તિ જ ('પણ તમારી અતિ મનપસંદ') 'રદીફ'રૂપે આવૃત્ત યથા છે.

અરબી-ફારસી પ્રકારની કવિતામાં આ 'કાફિયા' અને 'રદીફ' પરત્વે ખીજું એક બંધન એ છે કે કાબ્યના આરંભની બંને પંક્તિઓના 'કાફિયા-રદીફ' તો અવશ્ય મળવા જોઈએ; અને પછીની પંક્તિઓમાં એકી પંક્તિમાં ન આવે તો ચાલે, પણ દર એકી પંક્તિમાં તો 'કાફિયા-રદીફ' અવશ્ય મળવા જ જોઈએ; ('રખાઈ'માં આ ખાસ આવશ્યક છે;) જેમકે—

જતાં મદદન તરફ ધરથી બજવવા દોલ તારા શા ?

બજવવા દોલ તારા શા ? હૈંબજવવા આ તમારા શા ?

યતાં પેલાં ઝમે મુજને હતું ના કાઈ ઓળખતું,

કબર આગળ હવે મારી કૂંદો સાકર પતાસાં શાં ? (પતીલ)

બધાઓ હૈંબનની અદા ધર્ષ ગર્ષ;

અદાઓ તમારી બહા ધર્ષ ગર્ષ.

વધાની ન ખાદિય રહી છે હવે—

વધાઓ અમારી ખતા થઈ ગઈ.

(‘ફરી’)

વિષય

પ્રાયઃ આ બધા છંદોનો ઉપયોગ ઈશ્વરી પ્રેમની મસ્તીના વિષયમાં કરવામાં આવે છે લૌકિક પ્રેમ પણ એમાં ઉદાત્ત પ્રેમના મસ્ત સ્વરૂપમાં હોય છે; પણ એમાં ભૌતિક પ્રેમને તો સ્થાન હોતું જ નથી. તેથી આ ગઝલોનો ગમે તે રીતનો પ્રયોગ ફરી શકાતો નથી; કરતાં એ શોભતો પણ નથી. ગુજરાતીમાં હરકાઈ વાતમાં ગઝલોનો ઉપયોગ અગત્યે કરવામાં પણ આવ્યો છે; પરંતુ એ શાસ્ત્રીય રીતે અસિદ્ધ છે.

અરબી ફારસી પદ્ધતિએ સર્ગંગ બંધનાં કાવ્ય જેમ થાય છે તેમ મુક્તક પદ્ધતિએ પણ થાય છે. મુક્તક પદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં પણ સામાન્યતઃ ૫ થી ૧૧ કડી સુધીના એક એકમ કરવામાં આવે છે જેમાં ‘કાફિયા-રદીફ’ નિયમ પ્રમાણે પાળવામાં આવે છે. છૂટાં સુભાષિત પણ બહુ સામાન્ય છે.

‘મુક્તક’ માટે ‘કત્તા’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. જેમાં કવિના નામનો સંકેત કે તખલ્લુસ અંકિત હોય છે તે કડીને ‘મતખા’ કહે છે.

અરબી-ફારસી છંદોની ખીજી જે સંખ્યાબંધ ઝિજ્જવટો છે, છંદોના અનેક પેટાપ્રકાર તથા અનેક ભાતનાં મિશ્રણ વગેરે પણ છે, પરંતુ એ બધું પ્રારંભિકાને માટે અધરું પડે એવું છે. આનો શોખ વધતાં નિષ્ણાતો પામેથી જ એ જ્ઞાન મેળવવું તેથી દિતાવડ છે.

અભ્યાસ

૧. પિંગળશાસ્ત્ર નામ શા માટે પડ્યું છે ?

૨. ગણુ એટલે શું ? એ કેટલા છે ? એઓનાં નામ અને લક્ષણ આપો, ને ઉપયોગ ઉદાહરણો સાથે સમજાવો.

૩. અક્ષરમેળ એટલે શું ? એના પ્રકાર જાણલા આપી બતાવો.

૪. માત્રામેળ એટલે શું ? લઘુ—ગુરુનો ખ્યાલ આપી એનો માત્રાઓની દૃષ્ટિએ સંબંધ બતાવો.

૫. ચરણ, ચતિ, શ્લોક, સમ, અર્ધસમ, વિપય એ, શબ્દોની ઉદાહરણ સહિત વ્યાખ્યા આપો.

૬. બીજા માત્રામેળ છંદોથી આર્યા અને વૈનાલીયનો ભેદ દાખલા આપી સમજાવો.

૭. અનુષ્ટુપ અને આર્યાના ખાસ બંધન થોડાં ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૮. દેશીઓ એટલે શું ? ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

૯. અરબી—ફારસી છંદોના મહત્વના પાંચાષ્ટિક શબ્દ વ્યાખ્યા સહિત નોંધો.

૧૦. વજન એટલે શું ? અરબી—ફારસી છંદોમાં 'વજન'નો કેવો અને કેટલો ઉપયોગ છે ?

૧૧. કાશિયા અને રહીફ ઉદાહરણ આપી સ્પષ્ટ કરો.

૧૨. નીચેના છંદોનાં લક્ષણ એક એક ઉદાહરણ સાથે આપો.

(અહીં મહત્વનાં સં. ગુજ. અરબી—ફારસી છંદોનાં નામ સૂચવવાં.)

૧૩. નીચેનાં પદોના છંદોનાં નામ શોધી આપો; અને જો મિશ્રતા માલુમ પડે તો એ કયા કયા છંદની છે, એ પણ સ્પષ્ટ કરી આપો.

(અહીં સાહિત્યમાંથી સંખ્યાબંધ અવતરણ આપવાં.)

૧૪. કવિતા અને રસ

૧. કવિતા

કવિતા એટલે શું? જાંદના ચોકડામાં વાક્ય કે વાક્યો ગોઠવી દોધાં એટલા માત્રથી કવિતા ઘર્ષ જતી નથી. આપણે આપણા વિચાર સાદાં વાક્યોમાં પણ ખતાવી શકીએ તેમ જાંદના ચોકડામાં પણ ખતાવી શકીએ; જેમકે—

“આપણી આસપાસ આકાશમાં અને અંતરમાં પણ ઈશ્વરનો આભાસ થાય છે. ધાસ અને ચાસની પાસે પણ વિશ્વપતિનો વાસ છે. ભૂમિમાં ભોંયરામાં જેસીને આપણે કંઈક વાત કરીએ અને મનમાં જે વિચાર કરીએ તે જગનો તાત જાણે છે.”

હવે જુઓ તેના તે વિચાર જાંદના ચોકડામાં :

“આસપાસ આકાશમાં અંતરમાં આભાસ
ધાસ ચાસની પાસે પણ વિશ્વપતિનો વાસ.
ભોમાં પેસી ભોંયરે કરીએ કંઈ વાત,
ધડિયે મનમાં ધાટ તે જાણે જગનો તાત.” (ક. દ. કા.)

હવે જુઓ, નીચેનો વાક્યખંડ :

“પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી. ગંગોત્રી પાસેના હિમાચાલિત પ્રદેશમાંનું એનું રમતિયાળ કન્યાસ્વરૂપ, ઉત્તરકાશી તરફનું ચીડ દેવદારના કાબ્યમય પ્રદેશમાંનું મુગ્ધાસ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પડાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનન્દા સાથેની તેની રમત, લક્ષમણઝૂલાની કરાળ દંડામાંથી છૂટ્યા પછી હૃદયાર પાસેનું એનું અનેકધારે રવચંદ્ર વિહરણ, કાનપુરને ધસીને જતો એનો ધતિદાસ-પ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણીસંગમ-દરેકની શોભા કંઈક જુદી જુદી જ છે.” (દ. ગા. કાકાસાહેબ)

મંગાને માનવસ્ત્રીનો લાવ આપી કન્યાથી ધૌવનકાળ સુધીનો એનો વિહાર લેખક અહીં મૂર્ત કરે છે. એમ કરી શ્રીતા કે વાચકના હૃદયને આનંદ આપતો ચમત્કાર લેખક તાદ્દશ્ય કરે છે. કવિતામાં આ આનંદપ્રદ ચમત્કારની જરૂર છે. કવિ પોતાના વિચાર આ રીતે મઘમાં આપે, પઘમાં કે મઘ પઘ એકમાં આપે—એ અપઘ અમઘ સૈલી જમાવે—એમાં ચમત્કાર હોવો જોઈએ.

“કાવ્ય” ની વ્યાખ્યા : નિર્દોષ, ગુણવાળા, તેમ કંપાંક કની અલંકાર ન હોય—પણ સામાન્ય રીતે જોઈએ તેવા શબ્દ અને અર્થનું સંયુક્ત સ્વરૂપ. આનંદ દેનારો અર્થ આપનાર શબ્દ કવિતામાં અનિવાર્ય છે.

‘અસિનંદન છે. તમારે ઘેર પુત્રજન્મ થયો’, ‘અહો, તમને તો લોટરી લાગી : રૂપિયા ૨૫૦૦૦ મળ્યા,’ આમાં સાંભળનારને આનંદ તો થાય છે, પણ એમાં ચમત્કૃતિ અર્પનારો એક પણ શબ્દ નથી. ત્યાં—

‘ઉત્સન્ન થવાની અણી ઉપર આવેલી કુલભૂમિમાં અચાનક અંકુરનાં દર્શન થયાં.’

‘સૂકા ક્ષેત્રમાં અચાનક વૃષ્ટિ ધર્મ. વૃષ્ટિએ અનેક અંકુરોનાં દર્શન આપ્યાં. સર્વત્ર લીલાલહેર ધર્મ.’

વાચ્ય અર્થ આ પાછલાં એક ઉદાહરણ જે કાંઈ કહે છે તેના ગર્ભમાં લક્ષણા પુત્રજન્મ અને લોટરીની વાત અનુક્રમે સમજાવે છે. અંજના એમાંથી હવે કુળનો ઉચ્છેદ નહિ થાય અને લોટરીનાં નાણાં મેળવનારને મેસાર ચલાવવાની બધી સગવડ આપી સંસારવદનનો ત્રાસ એછો કરાવશે એ અર્થ આપે છે. આ પ્રકારનું કથન તે કવિતા.

સાપારોલી : શબ્દ અને વાક્યના દોષોથી કવિતા મુક્ત જોઈએ. અર્થવ્યક્તિમાં એ વાધક થાય છે. કવિતાના ત્રણ ગુણ માધુર્ય, ઝોજસ અને પ્રસાદ એ એટલા જ જરૂરી છે. માધુર્ય અને પ્રસાદ એ બધી કવિતામાં જરૂરના છે. ઝોજસ એ વીરવર્ણનામાં જરૂરી છે.

કવિતાનું યોગ્ય કરનાર રસ અને અલંકાર છે. સદાય કાવ્યમાં કાવ્યના રસ અને અલંકાર જોઈએ જ એવું કાંઈ નથી. વ્યંગ્ય અર્થવાળી ઉત્તમ કવિતામાં કેટલીક વાર રસ તેમ અલંકાર હોય પણ નહિ, છતાં એ ઉચ્ચ કવિતા છે.

કવિતાના ભેદ :—સાહિત્યકારોએ કવિતાના ત્રણ ભેદ આપ્યા છે : ૧. ઉત્તમ, ૨. મધ્યમ અને ૩. ઇનિષ્ઠ.

૧. ઉત્તમ—જેમાં વાચ્ય અને લક્ષ્ય અર્થ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી ખસી જાય અને ગૂઢાર્થ બીજાને જ જણાય તેવું વ્યંગ્ય તે ઉત્તમ કાવ્ય.

૨. મધ્યમ—જેમાં વાચ્ય અને લક્ષ્ય અર્થ પ્રધાન રહે અને વ્યંગ્ય ટંકાર્થ ગયું હોય તે મધ્યમ. કાવ્યના રસ જ માત્ર હોય તેવી કવિતા મધ્યમ છે.

૩. ઇનિષ્ઠ—જેમાં શબ્દોની ઝડઝમક અને અર્થના અલંકાર માત્ર હોય તે ઇનિષ્ઠ કાવ્ય છે.

કાવ્યના પેદાશકાર

આપણે રસ અને અલંકાર વિશે જાણીએ એ પહેલાં પ્રશ્નની દૃષ્ટિએ કાવ્યના પ્રકાર સમજી લઈએ. કાવ્યના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : ૧. દૃશ્ય અને ૨. શ્રાવ્ય.

૧. દૃશ્ય કાવ્ય—દૃશ્ય કાવ્ય એટલે નાટક. નાટક ગદ્ય અને પદ્યમાં હોય છે. હાલ સારાં નાટક કેટલીક વાર માત્ર ગદ્યમાં જ હોય છે; કેટલીક વાર એકલા સર્ગગ પદ્યમાં પણ હોય છે. નાટકમાં સજીવ પાત્રો-દારા કવિ આપી નવી દુનિયા રચી કરી સામાજિકોને આનંદની શ્રેષ્ઠ માત્રાનો અનુભવ કરાવે છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિતા આપવાનું નાટકમાં કવિને માટે આવશ્યક જ બને છે. એકી સાથે માત્ર એકને નહિ, પણ બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિનાં અનેક પ્રેક્ષકોને એકધનરૂપે આહ્વાદ આપવામાં કવિની કુશળતા છે. કવિના જે પ્રધાન ગુણ ૧. શક્તિ કે પ્રતિભા, ૨. વ્યવહારદર્શનથી પ્રાપ્ત યતી નિપુણતા, અને ૩. પૂર્વ

ચર્ચ ચૂકેના ક્ષેષ કવિઓની કૃતિઓનો સમગ્ર અભ્યાસ કવિમા જોટલા વિશેષ તેટલો એ પ્રેક્ષકને આનંદ આપવામા સફળ થાય ઉત્તમ પ્રકારના નટોનું માહાત્મ્ય મળનાથી એ સંપૂર્ણ સફળતા મેળવે છે ૧

૨. કાવ્ય કાવ્ય—નાટક મિત્રાવની બધી જ ચમત્કારપ્રદ ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનો શ્રાવ્ય રાગમા સમાવેશ છે સમૃત કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગદ્યકાવ્યોમા કથા અને આખ્યાયિકા એ મુખ્ય બેદ, મિશ્ર-કાવ્યોમા ચંપૂ અને બિરુદાવલી એ મુખ્ય બેદ, અને પદ્યકાવ્યોમા એક જ શ્લોકનું મુક્તક, બે શ્લોકોનું યુગ્મક, પાંચ શ્લોકોનું કુસુક, અનેક કડીવાળું ખડકે સર્ગ પાડ્યા હોય કે ન પાડ્યા હોય તેવું ખડકાવ્ય, અને અનેક કડીવાળું સર્ગોથી તેમ અધ્યાયોથી બધાયેલું અનુક્રમે મહાકાવ્ય અને આખ્યાનકાવ્ય, આ મુખ્ય બેદ છે. આ બધાના લક્ષણ પણ ચોક્કસ કરેલા છે મુક્તક યુગ્મક અને કુસુકમાં સર્ગ એક વિચાર બાધવામા આવ્યો હોય છે. ખડકાવ્ય અને મહાકાવ્યમા એક કે અનેક કથાનક બાધવામા આવ્યા હોય છે

આજની દૃષ્ટિએ આપણે આનો વિચાર કરિયે તો આપણે ત્યા
૧. મુક્તકો, ૨. પદ્યો, ૩. ગદ્ય, ૪. અક્ષર પદ્ધતિના સોનેટ,
૫. પ્રકીર્ણ ગર્ભિકાવ્ય, ૬. ખડકાવ્ય અને ૭ મહાકાવ્ય એવા મુખ્ય
સાત પ્રકાર જાણીતા થયા છે

મુક્તક—એક જ કડીમા સંપૂર્ણ એક વિચાર આપવામા આવ્યો
હોય છે, જેમકે—

૧ મસ્કન નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે નાટ્યના સખ્યામધ પેટાપ્રકાર છે આપણે ત્યાં તેના હાલ પણ અકના નાટ —અનેક પ્રવેશવાળા થાય છે મસ્કનમા નાટક-રૂપનું વાણી જ વ્યવસ્થિત બધારલું છે પાંચ અર્થપ્રકૃતિ, પાંચ અવસ્થા અને પાંચ મધિઓથી યુક્ત અને અધિ-અગ્રવાનું અક-પ્રવેશ વગેરેની રચાયેલું નાટક જને સસ્કતમા એમની રૂપકો પણ છે આ વિવિધતા સ્વળગ અભ્યાસ વિના જાણી ગકાય એવી નથી વિવાદીઓને આ વિકટ પદે એવો માત્ર દશકાવ્યનો ખ્યાલ જ અહીં આવ્યો છે

ચંદ્રવિરહી ચકોરને આશ્વાસન [પૃથ્વી]

“ચકોર, ન ચકોર તુ, યદિ ચકોર, શો શોર આ ?
કોર વિધુ હો છતાં, વિધુ નકોર ના સર્વથા.
અલોપ વિધુ એક દી, અવર દી પ્રભા દીપતી.
સદૈવ ધટમાળ એ પ્રકૃતિ - અંકમાં આપતી.”

(દિ. કા. શાસ્ત્રી)

અથવા શુઓ :

સત્સ્વભાવ

“રેલાર્ધ આવતી હોને બધી ખારાશ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાંથી તો ગરો અભીવાદળા.” (પૂંજદાલ)

અથવા શુઓ :

બક્ષિસ

“રાજના દરખાસ્તમાં રસિકડી મેં બીન હોડી અને
તેં તારા ઠમકારથી સકળનાં ચોરી લીધાં ચિતને;
ગળા ત્યાં દરખો, સભા ખુશ થઈ, “માગી લિયો ચાલ સો”
બંને આપણ ચલિમાં પણ ન કેં સુઝ્યું જ શું માગવું,
ને પાછાં દર્દી આપણે મન બરી માયાજન્યા ક્યું.” (મુંદરમ)

૨. પદો—ભજન, કીર્તન, પદ એ મયાળે જૂના સમયથી
જાણીનો આ પ્રકાર એક રીતે જોતાં એક અખંડ વિચાર જ આપે
છે. જુદાજુદા દેશી બંધોમાં આજ પણ પ્રયોગ્ય છે. જૂનાં-નવાં થોડાં
ઉદાહરણો જોઈએ :

બોલે બીણા મોર

“બોલે બીણા મોર, રાજ, તારા કુબરિયા પર બોલે બીણા મોર રે. રેક.
એ...મોર હી બોલે, બપેયા હી બોલે, કાયલ કરે કલશોર રે. ગગન
માઝમ રાતે બહી વીજળી ચમકે, બાદલ દુવા ધનધોર રે. ગગન
ઝરમર ઝરમર મેકુલો વરસે, બીજે મારા સાથુકાની કોર રે. ગગન
બાઈ મીરાં કેં પ્રણુ ગિંધર નાગર, તું તો ચિતકનો ચોર રે. ગગન”
(મીરાંબાઈ)

ઘટ ઘટમાં તું રામ

“ઘટ ઘટમાં તું રામ,

રામ ઉપજાવે, રામ બચાવે, મારે તે પણ રામ,—રામ રામ રે. ઘટ ઘટ
રામ સુમતિ દે, રામ કીરતિ દે, દે મુક્તિ પણ રામ,—રામ રામ રે. ઘટ ઘટ
રામ બીતરમાં, રામ બહિરમાં, સહુનો સાથી રામ,—રામ રામ રે. ઘટ ઘટ”
(નર્મદાશંકર)

ભગ્ન સ્વપ્નની નાવ

“મારી નાવ કરે કો પાર ?

કાળાં ભમ્બર જેવાં પાણી, લુગ લુગ સંચિત રે અધાર !
સૂર્યચંદ્ર નહિ, નહિ નભજ્યોતિ, ગત દિવસ નહિ સાંજ સવાર !
મારી નાવ કરે કો પાર ?

ભાવિના નહિ પ્રેરક વાયુ, ભૂત તણે દાબે ઓથાગ,
અધૂરી દીવાદામી પર ખાતી આંશા મોત-પછાડ !
મારી નાવ કરે કો પાર ?

નથી હીરા, નથી માણેક મોતી, કનક તણે નથી એમાં ભાગ.
ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડિત ટુકડા, તારી કાણુ ઉતારે પાર ?
મારી નાવ કરે કો પાર ?

(‘કેતકશિમ’)

૩. રાસ-ગરબી—મૂળ તો પદનો જ આ એક પ્રકાર છે, પણ
એનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે સોઆ હીંચ—હમચી વગેરેમાં—દાંડિયા રાસ
વગેરેમાં લઇ શકે એવી રચના એની છે. જૂનામાં જૂની નરસિંહની
ગરબી શ્રુતો :

રાસલીલા

“વા’લા મારા વૃંદાવનને ચોક કે ત્રિહિલા પધારજો રે લોલ. વાં
ગોકુલ ગામ તણી પ્રમનાર કે વેગે મોલાવજો રે લોલ. વાં
અમને રાસ રમ્યાના કોડ કે નાચ-સંગ બેલહી રે લોલ. વાં
લેવા મુખડાના મકરંદ કે મધી તેવતેવડી રે લોલ. વાં

રૂંડો વંસીવટનો ચોક કે કુંજશોભા ઘણી રે લોલ. વાં

રૂંડ જમનાછનું તીર કે તટ રણિયામણું રે લોલ. વાં

(નરસિંદ મહેતા)

આવી ગરબીઓ મધ્યકાળમાં વ્યાપક જણાય છે. ભાણુદાસ નામના કવિએ આવી નાની મોટી ૭૧ ગરબીઓ લખેલી છે, જેમાંની એક :

‘ગગનમંડલની માગરડી ગુણ ગરબી રે.

તેણી રમિ ભર્યાની રાસ ગાઉ ગુણ ગરબી રે.

દિનમણિ સૂર્ય દીપક કરતુ ગુણ ગરબી રે.

માહિ ચંદ્ર તણુ પરકાસ ગાઉ ગુણ ગરબી રે.

પૃથ્વી માત્ર ત્યાંહાં કોડિયું ગુણ ગરબી રે.

વાતી પરવત મેર ગાઉ ગુણ ગરબી રે.

સાત સાગર તેલ ભર્યું ગુણ ગરબી રે.

માહિ મુગતાદળ ચુ-ફેર ગાઉ ગુણ ગરબી રે.”

નમૂનાની આ માત્ર જે કડી આપી છે. આવી ૮ કડીઓની આ ગરબી છે. વિષયની મંબીરતા સ્પષ્ટ છે. ગરબી અને રાસ બંને શબ્દોનો ભાણુદાસ પ્રયોગ કરે છે.

દયારામની ગરબીઓ તો અત્યંત જણીતી છે; જેવી કે

“સ્વામ રંગ સમીપે ન જાવું મારે આજ થકી સ્વામ રંગં ટેક
જેમાં કાળાશ તે સદ્દુઃ એક સરખું, સર્વમાં કપટ હશે આવું. મારે
કસ્તૂરીની બિંદી તે કરું નહિ, કાજળ ન આંખમાં અંજલું. મારે
ઠોઢિલાનો શબ્દ સૂણું નહિ, કાગવાણી શુકનમાં ન લાવું. મારે
નીલાંબર કાળી કંચુકી ન પહેરું, જમાનાનાં નીરમાં ન નાહવું. મારે
મરકતમણિ ને મેઘ દબે ન જોવાં, જાણુ વંતાક ન ખાવું. મારે
દયા પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો, પથુ કહે મન, પલક ના નિભાવું. મારે”

ગરબીનો આ થોડો ટુકડો છે. સંખ્યાજંધ કડીઓમાં જતાં ગરબા તરીકે એ જણીતો બધે બને છે. માતાના ગરબા જણીતા

છે. ગરબીનું આજનું સ્વરૂપ રાસમાં પરિણત થયું છે. કવિ નાનાલાલના નાસ ખૂબ જાણીતા છે. અને હાલ સંખ્યાબંધ નવા રાસ પણ અનેક કવિઓ તરફથી રચાયે જાય છે. ગીત મધાળે શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ પણ સંખ્યાબંધ રાસગીત આપ્યાં છે. નમૂના તરીકે શ્રી. રસિકલાલ પરીખનું એવું એક ગીત જોઈએ :

વર્ષાની વાત

“વર્ષાની વાત ધનધેરી, સાહેલડી !
 જીંછ ભૂમિની ગંધ શી અનેરી, સાહેલડી !
 મેઘદૂધી વીજ શી જાદુઈ, સાહેલડી !
 મધમધતી કેતકીની સૂઈ, સાહેલડી !
 વસી વાદળના વાયુમાં આવી, સાહેલડી !
 મોર કોયલ જપેયે છુલાવી, સાહેલડી !
 રાણી દોહદરતી કે રાજે, સાહેલડી !
 આછાં આંજણ આંખે આંજે, સાહેલડી !
 કાઈ કન્યાએ કોયલી જોઈ, સાહેલડી !
 કાઈ મુગ્ધા એ મોહિનીમાં રોઈ, સાહેલડી !
 ફરી પ્રીઠાને યૌવન આવ્યાં, સાહેલડી !
 બસાં ધરરખુનેય ભરમાવ્યાં, સાહેલડી !
 કે વિજેગણના શ્વાસ ફેલાયા, સાહેલડી !
 કાઈ મીરાંએ ધનશ્યામ માયા, સાહેલડી !”

૪. સોનેટ—કોઈ પણ છંદની ૧૪ પંક્તિઓના ઝૂમખાતો આ કાવ્યપ્રકાર આપણે અંગ્રેજીમાંથી લીધો છે. સામાન્ય રીતે ગણમેળ છંદોમાંના શિખરિણી મંદાકાંતા દરિણી શાર્દૂલવિકીરિત સંગ્ધરા, અને હાલ તો પ્રધાનપણે પૃથ્વી છંદની ૧૪ પંક્તિ સોનેટ માટે પસંદ દરવામાં આવે છે. બળવંતરાય ઠાકોરે આ પ્રકાર ગુજરાતીમાં વહેતો મૂક્યો છે અને હાલ એ ખૂબ પ્રચારમાં છે. એના અંગ્રેજીમાં ને

ત્રણ પ્રકાર છે: પેટ્રાફોન, શેફ્ટરિપરિયન અને અનિયમિત—એ ત્રણે આપણે ત્યાં પ્રયોગ્ય છે.

૧. પેટ્રાફોન—(ઈટાલીમાં મોનેટ-અધને પેટ્રાફો લોકપ્રિય કર્યો. એણે જે રીત પ્રયોગેથી તે ઉપરથી 'પેટ્રાફોન મોનેટ' નામ મળ્યું છે.) આ પ્રકારમાં આક અને છ પંક્તિના બે ભાગ પાડેલા હોય છે. આમાં પંક્તિઓના પ્રાસ એવી રીતે હોય છે કે પહેલા અષ્ટકમાં ૧, ૪, ૫, ૮, એ પંક્તિના પ્રાસ મળવા જોઈએ; પછી ૨, ૩, ૬, ૭, ના પ્રાસ મળવા જોઈએ. પછીના પદ્ધત્માં ૮-૧૨, ૧૦-૧૩, ૧૧-૧૪ એ પંક્તિઓના પ્રાસ મળેલા હોય છે. રૂપની દૃષ્ટિએ તેથી કખખક કખખક અને ગઘટ ગઘટ આમ પ્રાસ રહે છે.

૨. શેફ્ટરિપરિયન—પેટ્રાફોના રૂપમાં ફેરફાર કરી શેફ્ટરિપરિયન ૪-૪-૪-૨ એમ પંક્તિઓના ટુકડા પાડ્યા; એટલે ત્રણ ચતુષ્ક અને એક યુગ્મ આમ યોજના મળી. આમાં દરેક ચતુષ્કમાં ૧-૩, ૨-૪ તે તેના પ્રાસ મળના હોય છે. યુગ્મમાં બંને પંક્તિઓના પ્રાસ મળે છે. રૂપની દૃષ્ટિએ તેથી કખ કખ, ગઘ ગઘ, ડચ ડચ, છછ આમ પ્રાસ રહે છે.

૩. અનિયમિત—આનાથી અન્ય પ્રકારના પ્રાસ આપણી પદ્ધતિએ મેળવેલા હોય, પ્રાસ ન પણ મેળવ્યા હોય કે હજી મુગ્ધ મેળવ્યા હોય તે અનિયમિત સોનેટ છે. એટલું જ કે પંક્તિઓ ૧૪ જ રહે.

સોનેટમાં પંક્તિઓના માપમાં અને પ્રાસમાં આ સ્થિતિ સંભાળ્યા પછી એના ખંડનો ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે. સામાન્ય રીતે અષ્ટકમાં વિષયનિરૂપણ હોય છે; પદ્ધત્માં ચરમમાં પત્રો સાધવામાં આવે છે, અને બીમિ કે વિચારનો રજાઈ કરવામાં આવે છે; છેલ્લી બે પંક્તિમાં વિષયને ઝડપથી આટાપી લેવામાં આવે છે. અને આમ એક સંપૂર્ણ મુક્તોદ્દેશ વિચાર રજૂ થઈ જાય છે. શેફ્ટરિપરિયન સોનેટમાં ત્રણ ઉછાળાથી વિષય આગળ વધી છેલ્લા યુગ્મમાં પકડમાં આવી જાય છે.

આપણા ગુજરાતી મોનેટોમા વિપવનિરૂપણ, પસંગ, સ્ટ્રેટ અને પકડ, એમ કરવાથી પ્રામાણિક મોનેટ સાધી શકાય છે પ્રાસ આપમે ત્યાં એકા-બેકા પકિતઓના મેળવવાનો સામાન્ય આલ છે, તેથી 'પ્રાસની દૃષ્ટિએ પેટ્રાર્કન કે એકુમ્પિરિયન મોનેટો શુદ્ધ અરૂપમા ભાગ્યેજ જોવામા આવે છે

અહીં આપણે ત્રણ જાતનો એક એક નમૂનો જોઈએ

ધૂળમા આગોદરો

[૫૨૫]

"અપાઝ અનગશમા પ્રખગ તાપ કચાથી ધસી
નજીક મુજ દેહને તડતડાટ બાળી રહ્યો ?
ન સૂર્ય, નહિ અગ્નિ, મેવ-ગણ-વીજળી ના, વલો
ન વાસુ નભમડળે, નહિ નિમાન કે ગણમી
અનેક ઝડી બાળની દલનતા, ધગ ના ખસી
અહો ઝડપથી ધરયો, અડપમેઝ દક ઘણો !
વિનાશ મુજ હો બનો, સકળનો બને ના સથો-
ન ખોટ કદાં એકની અપઝ આવતા વાગ શી ?
અને જમત રુ સદા જુલમના સકળ મહી
ફસાય ? જન અન્યતુ હનન આયરે એ જુએ ?
' અનેક મરજો-હુ-મારુ-ગસ નુ જ છુ-માનમા
ભયંકર વિનાશ સર્વ જમનો કરે ને અહીં
કરે પ્રણયખેલ મુખ વસનો, મુખેથી મુએ !
ભના, અમઝ એ સદા ? નહિ મળ્યો જુઓ ધૂળમા "

(કે કા શાઓ)

વિમર્શન

[શિખગિણી]

"પ્રમેઝ છકારી દે સકળ મહ તારા ઉદધિમા
અને સહેલી લે ઘડોક મહી આ નન નનવા

ચડી ચોપાસે જો, પ્રલયપૂર વ્યાપે પલકમાં.
 મહી લેજો મારું દમજલ ખેટયે શક્તિમદિમા.
 તુટે ગેબી ગુદા, અનલ સરખા વિશ્વ ફરતા
 કરે ઝંઝાવાનો, ફરો ફરો બધુંયે જગ સોજે,
 ખટે એ વાયુ તો હૃદયભરમાં દાહ દ્રવતા
 નિસાસામાંથીયે પ્રલયપૂર તો એક મદજો !
 અને પાંડોના જો, વૌજતણખથી દોઢ જ ફૂટે,
 ઊંના અંગારાથી ગમનપટ વ્યાપે રજરજો,
 પરંતુ વજ્રેશા દહ વૌજકડાકા કહો ખૂટે
 અરે આ દેવાની ઉરધમક એકાદ મદજો !
 નિસાસા, આંસુ ને ઉરધમક સર્વે મુજ વહી
 ધશે નક્કી દેવા ! ટુજમવ નવા સર્જન મહી.”

(ચં. ચી. મહેતા)

આંગણાં

[મંદાકાંતા]

“લીધ્યાંગૂધ્યાં ગમનસમ કે સ્વચ્છ આદર્શ જેવાં,
 સંખ્યા જેવો લલિત નવલા રંગ પૂરેલ એવાં :
 નાની નાની સરિત સરખી સ્વચ્છ રેખા વિરાજે,
 જ્યાં બાજુમાં ખમ-મૂમ-ગણો વારિપાનેચ્છુ રાજે.
 ફૂલીફૂલી કુસુમ-ફળથી વૃક્ષ-વેલી લસે જ્યાં,
 વચ્ચે છુટા પદ્મસરખા પર્વતી ભાતના ત્યાં :
 ચારે ખૂણે ધવલ અગિલે ઓપતા સાથિયા ને
 વચ્ચે પૂરી કમલ-કવિકા જ્યાં ગુલાલે મજાને.
 પ્રાતઃકાલે રચિર સગિતાના તટે સૂઈ લેતી
 જેવી શોભા લલિત લસની તે તણું જ્ઞાન દેતી,
 જ્યાં આવાસે લલિત રચનો આગણાંની ધણેરી
 આવી શોભે, રિચિતિ ગૃહનણી કાં ન આપે અનેરી !

નાતું જેવું વન અગ્નિનવું આંગણે હોય દર્પે,
તેવું અર્પી અમલ ગૃહિણી-લાવના વ્યક્ત અર્પે.”

(કે. કા. સામી)

૫. પ્રકીર્ણ ઊર્મિરૂઢાવ્ય—કાવ્યોના પ્રકારની દૃષ્ટિએ મુક્તાક,
૫૬, રાસ-ગરજી, સોનેટ એ આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યો સામાન્ય રીતે
હોય છે. આમાં જેનો સમાવેશ ન થાય તેવા, પ્રજંધની દૃષ્ટિએ
ભુલ પડતાં એટલે કે જેમાં કરીઓની સંખ્યાનો મેળ નથી રહેતો,
જરૂર પ્રમાણમાં કવિ દહીઓ લખી નાખે છે છતાં જેમાં કવિતા
શુદ્ધ આત્મલક્ષી છે તે બધાં આ વિભાગમાં આવી જાય છે. એક-
ધારે જાંઠ, એકધારી પંક્તિઓ આમાં ફરજિયાત નથી; વિનાસકોચ
એમાં કવિ યથેચ્છ વૈવિધ્ય લાવી શકે છે; જેમકે—

મૃગચર્મ

[ખંડ સિખરિણી-ઉપગતિ-મિત્ર વગેરે]

“કોંડતી કન્યાની પુરપથજોડી ચૂંદડો સમી,
અરે આત્મા ફૂળા અરવ તુજ છાયા પડો મર્ધ :

મુજ સદન—ખંડે સર્મો રહી.

એની સુવાણી પર દાય ફેરવું, ને નેત્રથી કાગ્ધ સરે દયાઝમ્યું,
વન તૃણાકુર ને ઝરા જોસા નેશે વાટડી.

ધન્ય કે ના પેખશે તારી પરિચિત સિમરી.

આ વાલસોવા મુખ પીઠ પાવતું ચાલી ગયું અંચલ નૃસ કચારનું.
તું ને દિનાંતે વનમાં વૌંધાયલું ને મૃત્યુની અંતિમ પાતનામાં,

—ગાણુ કેરું છિદ્ર આ, ઠેક આ મરડાયલી,

આ ફેરેરી જાતો નીચે કંપતી રોમાવલી,

વેરી-વિખેરી વળા અશ્રુમાળ તે તે જોઉં છું સૌ, મૃગચર્મ તુમાં :

અને સૌ જીવોતો ક્ષણિક ભવસંભાય વસતો :

મને સંજંવોતો કપટપદ સંમોહ ખસતો :

નયન તુજ લગવો જ લસતો.” (દેશગજ પરમાનો)

૬. ખંડકાવ્ય—આમાં હવે આત્મલક્ષી કાવ્ય નથી; એ પરલક્ષી છે અને કથાત્મક અને વર્ણનાત્મક હોય છે. કાંઈ પણ પાત્રને પ્રધાનતા આપી એની આસપાસ એકધારા કે અનેક છંદોમાં કથા વણાતી આવે છે. એમાં અનેક પ્રસંગો—ચિત્રો—સંયોગોનાં યથેચ્છ વર્ણન કવિ આપે છે. આનાં કાવ્ય ગુજરાતીમાં મર્યાદિત પ્રમાણમાં ખેડાયાં છે.

૭. મહાકાવ્ય—ખંડકાવ્યોની જેમ જ એક પ્રધાન પાત્ર આમાં સામાન્ય રીતે હોય છે, પણ ખંડકાવ્યનો સંક્ષેપ આમાં નથી. ગદ્યમાં નવનકથાની જેમ આખો એક સંસાર અનેક ખંડોમાં આમાં ઊભો થાય છે. જીવનના, સમાજના, દેશ-કાળના સમસામયિક પ્રસંગો ચિત્રો સંયોગો આમાં વર્ણિત થાય છે. આ જાતનો મદસ્વનો ખાસ પ્રયત્ન હજી ગુજરાતી ભાષાએ જોવો નથી. જૂની પદ્ધતિએ દોહનગમ પંડ્યાનું “ઉદ્ગિતવધ”, બીમગવતું ‘પૃથુરાજ રાસા’ અને નવો પ્રયત્ન ગોવિંદભાઈ પટેલનું “ચુરુ ગોવિંદસિંહ” એકંદરે સારા પ્રયાસ છે.

કવિતાના સ્વરૂપ પ્રમાણે પ્રકાર

ઉપર સૂચન આપી જાય છે કે શુકતકથા પ્રકીર્ણ જિમ્નિકાવ્ય સુધીની કવિતા આત્મલક્ષી છે; ખંડકાવ્યો-મહાકાવ્યો પરલક્ષી છે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એ કવિતાના સ્વરૂપ પ્રમાણેના પ્રધાન બે પ્રકાર છે. હૃદયના ભાવોને ચિંતનને શીકને-આનંદને વ્યક્ત કરનારી જિમ્નિકા ઉછાળા આત્મગત હોઈ એ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પરિણમે છે. પરલક્ષી એ કથાત્મક અને વર્ણનાત્મક હોઈ એક દુન્યવી યા દેવી કે મિત્ર પ્રકારનાં નાયક-નાયિકાની આસપાસ અનેક પ્રસંગોની આયોજના કરવામાં આવે છે. નાતું એ ખંડકાવ્ય અને મોટું એ મહાકાવ્ય એ આ પરલક્ષી પ્રકારની કવિતા છે. પરલક્ષીમાં પદ્યબદ્ધ નાટક-નાટિકાનો સમાવેશ પણ છે. સમગ્ર નાટક પદ્યબદ્ધ હોય તેવા પ્રયત્ન આપણે ત્યાં સ્વસ્થ જ થયા છે. કવિ નાનાલાલે અપદ્યાગવ નવીન શૈલીમાં આપેલાં નાટકોનો આ પ્રકારમાં સમાવેશ છે; તો ચંદ્રવદનનું ‘કલ્યાણ’ ને દુર્ગેશ શુક્લનું “ઉર્વશી” પદ્યમય છે.

૨. રસ

કવિતાને પોષણ આપનારા રસ અને અલંકાર છે. રસના પક્ષપાતી પ્રાચીન સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ તો ‘રસને કાવ્યનો આત્મા’ કહ્યો છે, પણ રસ કવિતામાં હોવો જ નોંધ્યો એવું કાંઈ નથી. કોઈ પણ એક રસ ન હોય છતાંયે ઉત્તમ કવિતા મળે છે. અભિધા અને લક્ષણો પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી ચૂક્યા પછી કાવ્યમાંથી હિંતો વ્યંચ્યવનિ જ સાચી કવિતા અર્પે છે એમ પ્રાચીનોએ પણ સ્વીકારેલું છે. રસ સામાન્ય રીતે પરલક્ષી કાવ્યમાં મૂર્ત થાય છે. કાવ્યમાં નાયક-નાયિકાની કથાનો વિસ્તાર કરતાં પ્રધાન એક રસની આસપાસ જરૂર પ્રમાણે ખીજા રસ આવ્યા કરે છે. સુખાંત દુઃખાંત કાવ્યો તેમ નાટકો નવલકથા વગેરે એ રીતે શૃંગાર-વીર કે કડુશ્ચ રસને પ્રધાનપણે સાંચવતાં હોય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ રસની સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી છે, અને સામાન્ય રીતે શૃંગાર હાસ્ય કડુશ્ચ રોદ્ર વીર ભયાનક ખીજાત્ત અદ્ભુત અને શાંત એ નવ રસ સ્વીકાર્યા છે.

ભાવ

જુદા જુદા પ્રસંગ આંખ કે કાન સામે ખડા થતાં ચિત્તની વૃત્તિઓની અમુક અમુક ભાવના-સ્થિતિ થાય છે. ચિત્તની આ ભાવના કે સ્થિતિ તેનું નામ ભાવ. આ ભાવ નામક ચિત્તવૃત્તિમાંથી જુદા જુદા રસોનો અનુભવ થાય છે. આ ભાવ બે પ્રકારના છે : ૧. સ્થાયી—સ્થિર રહેનારા અને ૨. સંચારી—ચારંવાર કામ પૂરું થઈ જતાં ખસી જનારા.

સ્થાયી ભાવ

આખા પ્રકરણમાં પ્રધાન રીતે એક ભાવ બિંબો હોય, એને પોષણ આપવા ખીજા સંચારી ભાવ આવે અને જંબ—આવો સ્થિર. ભાવ તે સ્થાયી ભાવ. આવા નવ સ્થાયી ભાવ છે: જોવા કે ૧. રતિ, ૨. હાસ, ૩. શોક, ૪. ક્રોધ, ૫. હિંસા, ૬. ભય, ૭. જુગુપ્સા,

૮. વિરમય અને ૯. નિર્વેદ. આ નવ સ્થાયી ભાવ, વિકાવ અનુભાવ અને સંચારી ભાવાની મદદથી અનુક્રમે નવ રસ ખડા કરે છે તે ૧. શૃંગાર, ૨. હાસ્ય, ૩. કરુણ, ૪. રોદ્ધ, ૫. વીર, ૬. ભયાનક, ૭. ખીસ્ત્સ, ૮. અદ્ભુત અને ૯. ચાંત.

આ પ્રત્યેક સ્થાયી ભાવનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

રતિ—ઔપુરુષની એક ખીજને વિશે પ્રેમ નામની ચિત્તવૃત્તિ તે રતિ.

હાસ—વાણી તેમજ અંગોના વિકાર એવા પ્રકારના થાય કે ચિત્ત હસી ઊઠે તે હાસ.

શોક—પુત્ર વગેરેના વિયોગ તેમજ મરણ વગેરેથી ચિત્તવૃત્તિની જે વ્યાકુલતા તે શોક. ઔપુરુષના પરસ્પર વિયોગે શોક થાય છે તે સ્થાયી ભાવાત્મક નથી, એ વિપ્રલંબ શૃંગારમાં છે. હા, ઔપુરુષમાંથી એકનું મરણ થતાં જે વ્યાકુલતા થાય તે શોક સ્થાયીભાવ છે.

ક્રોધ—શુરુજન અથવા સર્ગાવહાલોના ખીજને હાથે સંહાર વગેરે થવાથી—એ પ્રખળ અપરાધ સામે ચિત્તમાં જે આગ સળગી ઊઠે છે તે ક્રોધ.

હિંસાહ—શત્રુનાં પરાક્રમ સાંભળીને તેમ ક્રાધ્ધિએ સાગં દાન વગેરે આપ્યા હોય તેના સ્મરણથી ચિત્તમાં જે આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે અને હું પણ એનાથી સવાયું કરી નાખું એવું બતાવવાની વૃત્તિ થાય છે તે હિંસાહ.

ભય—ભયાનક દિશ્ત વગેરે પ્રાણીઓના દર્શનથી, લડાઈમાં મુકાઈ વગેરે પારાવાર ખાનાખરાણી વગેરે જોવાથી ચિત્તમાં જે ભયનો જન્મ થાય તે વૃત્તિ તે ભય.

જુગુપ્સા—નમ મૃત વગેરે પ્રકારનાં લોહીનીતરતાં માનવીઓ જેવી ધૃષ્ટોત્પાદક વસ્તુ જોવાથી ચિત્તમાં જે ધૃષ્ટાની વૃત્તિ જાગે છે તે જુગુપ્સા.

વિરમય—જેની સામાન્ય રીતે કલ્પના પણ ન આવે તેવી

વસ્તુઓ—બનાવો એકાએક બની જવાથી ચિત્તમાં અચંચો—નવાઈની લાગણી યાવ તે વિરમય.

નિવેદ—જગતની ક્ષણિકતા—નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો વિચાર, એનાથી વિષયોમાંથી આસક્તિ ભરી જવાની જે ચિત્તવૃત્તિ તે નિવેદ.

સંચારી ભાવ

ઉપરના નવ ભાવ જુદા જુદા રસના પ્રાણુભૂત રિચર ભાવ છે. એને પોપણ કરવાને માટે વારંવાર આવી પોતાનું કાર્ય બજાવી ચાલ્યા જનારા સંચારી કે વ્યભિચારી ભાવ છે. આવા ૩૪ સંચારી ભાવ છે; જેવા કે ૧. દર્પ, ૨. સ્મૃતિ, ૩. પ્રોક્ષ, ૪. મોહ, ૫. ધૃતિ, ૬. શંકા, ૭. ગ્લાનિ, ૮. દૈન્ય, ૯. ચિંતા, ૧૦. મદ, ૧૧. શ્રમ, ૧૨. મર્ષ, ૧૩. નિદ્રા, ૧૪. મતિ, ૧૫. બ્યાધિ, ૧૬. ત્રાસ, ૧૭. સુષ્પ, ૧૮. વિબોધ, ૧૯. અમર્ષ, ૨૦. અવહિત્ય (દર્પ વગેરે ભાવોને લક્ષ્ણ વગેરેથી છુટાવવાની વૃત્તિ), ૨૧. ઉમ્મતા, ૨૨. ઉન્માદ, ૨૩. મરણ, ૨૪. વિતર્ક, ૨૫. વિષાદ, ૨૬. ઔત્સુક્ય ૨૭. આવેગ, ૨૮. જડતા, ૨૯. આળસ, ૩૦. અસુવા, ૩૧. અપરમાર (વ.ધ વગેરે), ૩૨. ચપળતા, ૩૩. નિવેદ (ધૃણા) અને ૩૪. દેવશુરુ પ્રુવ વગેરે તરફની રતિ-પ્રેમ.

આ બધી જ ચિત્તની ક્ષણિક વૃત્તિઓ છે. જુદે જુદે પ્રસંગે એ આવી ખસી જાય છે. નીચે ગોના જે ઉદાહરણ આપવામાં આમાં છે તેઓમાં કોઈ અને કોઈ સંચારી ભાવ હાજર હોય છે. પ્રારંભમાં માટે આ પ્રયત્ન હોઈ ત્યાં ત્યાં રહેલો તેને સંચારી ભાવ નિર્દિષ્ટ કર્યો નથી.

વિલાસ

સ્થાયી તેમજ સંચારી અને સાર્વિક ભાવોને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે વિલાસ (ઉત્પન્ન કરનાર). તે તે પાત્રમાં પ્રસંગ પરત્વે સ્થાયી ભાવો જોવામાં આવે છે. આ ભાવોના આધારરૂપે રહેલાં તેમજ ઉદ્દીપન કરનારાં જે કારણ તે વિલાસ. આ વિલાસ બે પ્રકારના છે :
૧. આસંખ્ય વિલાસ અને ૨. ઉદ્દીપન વિલાસ. દા. ત. એક

ટીખળી માણસ આપણી પાસે ખડો થયો છે એ જુદા જુદા ટીખળ કરી આપણને હસાવે છે આમા ટીખળી માણસ પોતે આત્મન વિભાવ છે અને એના નખરા ઉદીપન વિભાવ એ બનેના યોગથી 'હાસ' નામનો સ્થાયી ભાવ મૂર્ત થાય છે

અનુભાવ

નવે ગ્સનો જોનાગઓને અનુભવ કાને તે અનુભાવ આ અનુભાવ ગ્સનું કાર્પ-પગિણામ છે કે ચિત્ર, આનસ, આદ્ય (ધરણી વગેરે) અને સાત્ત્વિક (રોમાય વગેરે થવા) આમ આ પ્રકારના અનુભાવ છે. સાત્ત્વિક ભાવ એ આ અનુભાવોનો જ એક પ્રકાર છે

સાત્ત્વિક એટલે સત્ત્વ-દેહને લગતા આ સાત્ત્વિક ભાવો સામાન્ય રીતે ભાવ તરીકે દેખાય છે, કેટલીક વાર અનુભાવરૂપે પણ દેખાય છે. આ સાત્ત્વિક ભાવ ૬ છે ૧. સ્તબ્ધ (શરીરનું ચળી જવું), ૨ સ્વેદ (પસીનો થઈ જવો), ૩ રોમાય (ડુવાડા ખડા થઈ જવા), ૪ સ્વગ્ભેદ (અવાજ ફાટી જવો), ૫ કંપ (શરીરનું ધ્રુજી જવું), ૬ વૈરવ્ય (શરીરનો રંગ-વિકાર થવો), ૭ અથ્રિ (આંસુ પડવા), ૮ પ્રવચ (શરીરનું તદ્દન એટાલીન થઈ જવું), અને ૯. જૂઠા (મગાસા ખાવા)

આ સ આરી ભાવોને પણ પોતાના વિભાવ અને અનુભાવ છે, પણ એટલી ઝિજ્જવટમા અહીં બિનગનાની જરૂર નથી

શૃંગારાદિ રસો

સ્થાયી ભાવ-જરૂર પ્રમાણે આરી ભાવોના અસ્તિત્વે-વિભાવ અને અનુભાવોથી સંપૂર્ણ રમ-રૂપે વ્યક્ત થાય છે આવા નવ ગ્સ સ્વીમગનામા આવ્યા છે એ પ્રત્યેકને અહીં હવે ઉદાહરણોથી જોડાયે

૧. શૃંગાર

શૃંગારનો સ્થાયી ભાવ રતિ (સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો પ્રેમ) છે એનો આલબન વિભાવ સ્ત્રી થા પુરુષ અને ઉદીપન વિભાવ સુદર બાગ-બગીચા અને કામોત્તેજક પદાર્થો વગેરે છે. નાયક કે નાયિકાને થતી

અસર એ અનુભવ છે પ્રેમપાત્રની પ્રત્યક્ષ હાજરી હોય છે કે હાજરી નોવો અનુભવ હોય. તે એવા શૃંગારને સભોગ શૃંગાર કહે છે. દર્શન સ્પર્શન વાતચીત વડે અનુભવાતું મુખ એ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા આનંદની આ સંજ્ઞા છે જ્યારે પ્રેમપાત્રનો વિયોગ હોય या હાજરીમાથે વિરહનો અનુભવ હોય ત્યારે વિપ્રલસ્ય શૃંગાર છે આ વિપ્રલસ્યમાં પ્રેમપાત્રના વિયોગે ગોઠાદિક હોય છે, પણ એ આત્મતિક વિયોગમા પરિણમતા નથી, એમા જીડે જીડે પ્રેમપાત્રના પ્રત્યાગમનની આશા હોય છે, અને શોક નહિ પણ રતિ જ વ્યક્તિ થતી હોય છે

એના ઉદાહરણ :

(૧) પ્રિયપાત્રની હાજરીએ મલોગ શૃંગાર

“ રનેહ-અર્થવ આખા નારી, ઝીવે અનિરુદ્ધ કુંજવિહાગી.
જે જોઇયે તે ઉપર આવે, ભક્ષ્ય ભોજન કરે મન ભાવે.
પોત્યો આખાનો અભિલાષ, પછી આવ્યો માસ વૈશાખ
જળી મારીએ વાયુ આવે, ત્યમત્યમ મોહ ઉપજાવે.
આવ્યા વર્ષાકાળના દિન, ગાજે વરસે છે પગ્ગન્ય.
વીજળી થાય છે આભે પૂગી, બોલે કોકિલા સૂર મધુગી.
મદા તપસીનાં મન ડોલે, દાદુર મોગ બપૈયા બોલે.
માગિયા તમે મનાગર ગાજે, આખા નવ સાત આભગણુ સાજે.
નિત્ય મર્દન, માગન અંગે, અર્થે અદન કેસર સગે.
નેત્રે અજન આભગણુ દાર, મુખે તાગૂતનો પિચમર
ઈંદુ માહે હિંગણુ જોવો, સોહે નિનવટ આદ્યો તેવો.
શીશગખડી સેયે સિંદૂર, દેખી મોહો તે અનિરુદ્ધ સુ.
કાને કુંડળ ઝગમગ જોઇ, કામકુંઝ ગલો છે મોહી
નારો તારો નાસિમનો મોગ, નહિ બૂધણુ ચિત્તનો ચોર.
રક્ત અધર હમે મદમદ, ન હોય હાસ્ય, મોહના દંદ
પંકજ મધ્યે મિદુ પડતા, મોર મોતી અધરે દગના.
અપન નેત્ર ઝીણુ અંજન, જાણે જાને પડ્યું અંજન,

મેલો મેલો તે મુખને મોડે, મેલો મેલો બકટિ નેડે.
મેલો મેલો હાર ગળુઅંધ, મેલો મેલો આગૂઅંધ.
મેલો મેલો દસ્તકમળ, મેલો મેલો ઉર કુંભરથળ.
મેલો મેલો પ્રેમને પાશે, મેલો મેલો અંદાની વાસે.

x x x x

મેલો મેલો આંઝરને ઝમકે, મેલો મેલો અળવટને ઠમકે.
કામકુંવર રહ્યો છે મોહી, નારીની અંચળતા નોઈ." વગેરે

(પ્રેમાનંદ : આખાદરણ)

(૨) પ્રિયપાત્રની ગેરહાજરીએ સંભોગશૃંગાર

"કુબ્જ :

એક એ રટણા હશે.

ને ન મૃષ્ટ્ય વિના કાલું કામ કપાંચ હશે કશે.

યમુનાજલકલ્લોલે અણુએ અણુ પૃથ્વીને

વાયુની લહરેલહરે કિરણે શીત-રશ્મિને.

ને સરીરે રૂવેરૂવે પ્રતીતિ પ્રિયની થતાં,

પ્રેમભૂતિ પર નેત્રા નિમ્બલિત વિરામતાં;

ત્રિનખ બિજગતા દૈવે હાથ એકરહી અયો,

અને હેરી રહી બિંદુ દે કું આખી તે રહ્યો.

દૈયાની ગેરસીમાંથી !"

(ઉમાશંકર : પ્રાચીના : 'કુબ્જ')

(૩) પ્રિયપાત્રની ગેરહાજરીએ વિમત્સલ શૃંગાર

"જગીજગી રે રામા રસભરી, તપાસે એજ ફરી ફરી,

બૂળે કગડતી આંગણડી, મેં તેઃ વણુસાડ્યું થોડાને કાળે રે,

મેં મૂઝએ મુખ મચકોડ્યું. બીડી ના ખાધી તે હાત્રે રે;—જગી.

લયગી ચાલે, ને પાલવ જાલે રે, નયણે આંસુ હાળે રે,

કરે સાદ સ્વામીને સંભારે, બમમાં બોળા ભાળે રે;—જગી.

ધનધન કરતી નારી તપાસે બારી, દીડી તે બોમળ બીડી રે,

નોઈ ચારે ખૂણે ને અસ્તક ધૂણે, વિલપે વિન્નેગની ખીડી રે;—જગી.

કરે કાલાવાલા, મનોરથ કાલા, કણકણુતી દે સમ રે,
 તમારે તો હસવું, મારે રોધ મરવું, ધીરજ રાખું કેમ રે ?—જગી.
 આપી સંભોગ સુખ ને દેવું દુઃખ, મારા કર્મની રેખા રે,
 અતિશે ના તાણો, દયા મન આણો; તમને પાપના સમ રે;—જગી.
 જુઓ પ્રીત તપાસી, દુહું દાસી, દંડ દેવો તે શા સારુ રે ?
 કરે રનેહ કે તણું છું દેહ, વદાલા, અતિશે નહિ વારુ રે;—જગી.
 મીઠ મડિા ને ખટપટ છાંડો, ન બોલો તો કંઠ નાખું વાઢી રે,
 બીડી મારે થયાં મન ખાટાં, કહો તો મુખનું તંબોલ કહી ઠાઢી રે—જગી.
 (પ્રેમાનંદ : ‘ઓખાહરણ’ : ઓખાની વિરહવેદના)

(૪) પ્રિયપાત્રની જગા દૂર હાજરીએ વિપ્રલંબ શૃંગાર

“ કાલિંદીને કાંકડે રે, ભભી રહી વ્રજનાર.
 વિભોગ દમે દીનાનાયનો રે, નેત્રે ભરતી વાર.
 બાહ, વિકટ વાજે વાંસળી રે, હરિ સાથે બાત કુમાર.
 કેમ મળિયે જીવન કૃષ્ણને રે, ધિક અગળાનો અવતાર.
 ધન વૃંદાવનની વેલડી રે, ધન વૃંદાવનનાં હરણ.
 અમો તૃણ થઈ ન અવતરી રે, ઉપર આસત્ત હરિનાં ચરણ.
 શાને કહેત, બ્રહ્મા પુને રે, જો જનમ વાંસનો દેત.
 અમો થાત વિઠ્ઠલની વાસળી રે, તો અધર તણો રસ લેત.
 ગોપી ગુંજ શે ન અવતરી રે, હરિકંઠે થાતી હાર.
 વિધિ અમને આપ્યો નહિ રે, પશુપંખીનો અવતાર.” વગેરે.
 (પ્રેમાનંદ : દશમસ્કંધ : કાવ્ય ૨૩)

૨. હાસ્ય

હાસ્યનો સ્થાપીમાત્ર હાસ્ય છે. એનો આલંબન વિમાવ અંગે
 કે વર્તને ખોડવાળાં સ્ત્રીપુરુષ અને ઉદ્વેગન વિલાપ એવાં પાત્રોનું
 વિકૃત વર્તન છે. એવાં પાત્રોની અંગવિક્રિયા અનુમાત છે.

“ વર મર્દ બેડા પ્રાણી માત્ર, સમાં કર્યો છે વરવાં માત્ર.
 શરીર ક્ષુદ્ર કાણનાં ખોડ, તેને દમપંતી વરવાના કોડ.”

બાળ ધોતન ને વળી વૃદ્ધા, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધા.
 દે તો ધરના મોટા કુંઆર, કે દહે આપ આપારું ધર.
 આશા અભિમાને ભર્યા નર, વાંકા મુગટ ધર્યા શિર ધર.
 ધરગ થયા નાના વર, વર્તા કરાવતાં વાગ્યા છર.
 તનમન કન્યાને અર્પણ, આગળથી નહિ દાએ દર્પણ.
 કેટલાક કરે તિલકની રેખ, કેટલાક કરે મહિમાંહે દેખ.
 કેટલાક કરે પૂજાપૂજ, હું કેહેવો કહી મરડે મૂજ.
 જેનાં મુખ માંહે નહિ દંત, તેને પરણવાનું અંત.
 કેવળ વૃદ્ધ ડાચાં ગયાં મળી, તે બેડા દૂંપાવી પળી.
 જોશીની પ્રણિપત કરી, દેખાડે દાય ને જન્મોતરી.
 જે દમયંતી મુને પરણે, તો જોશી હું લાગું ચરણે.
 જેનાં બેસી ગયાં ગળાસ્થળ, મુખમાં રાખ્યાં બળ્બે કોફળ.
 એમ જાંચાં કરી ગમેડાં, ધેલા જુએ કાચમાં કાફાં. "

(પ્રેમાનંદ : નવાખ્યાન : દકતું ૨૪૩ મું)

૩. કુરુણ

કુરુણ નસનો રથાથી ભાવ શોક છે. જેમાં પ્રિય પાત્રોમાંના જે એકનું મરણ થાય છે તે આલંબન વિભાવ છે. એવા મૃત પાત્રની આસપાસનું વાતાવરણ ઉદ્દીપન વિકાસ બને છે, જ્યારે એવા આત્મીયિક વિરહને કારણે થતી અંગો તેમજ માનસની વિક્રિયા એ અનુભાવ છે. આલંબન વિભાવ-રૂપે કેટલીક વાર એકાદ પાત્રનું એકાકી અસહાય લાગતું છત્રન પણ દોષ છે.

(૧) પ્રિય પાત્રનું મરણ

[ભાનુમતી-વિલાપ]

(રથોદ્ધતા + ગા)

- યૈ ગદાભિમુખ, નાય હે સુનેલા,
- સંજિની વૌસરોં કે શું મુદ્ધેલા ?
- નિત્ય હું પરિધ્યાકૃમાં સમાતી,
- અન્ય ત્યાં દલિત આજ રંજરાતી.

હું ગદીય જાગી, ન છોડશે એ,
 સોડમાં મુલટ સાથ પોકશે એ.
 લે લીધો મદધિકાર, નાથ તેથી ?—
 તેહને વિદમપંખ દે નબેથી !
 લક્ષમણ—પ્રણયરીત શી જતાવી
 પુત્ર પાછળ, પિયુ, સંવયં સિધાવી !
 પીસર્પા જનક જદની દશા શી
 આપ સ્વર્ગ પગતા ! વિસારી દાસી !

× × ×
 છૂતને દિન મળેલું દ્રૌપદીને
 દાસ્ય, આજ મુજને વ યુદ્ધ છૂટે.
 ધર્મ, તેંય જમને દોસે વિસાર્યો !
 જીરુધાત દધ યુદ્ધ નિપિદ્ધ હાર્યો !

(ઉમાશંકર . પ્રાચીના : 'ગાંધારી')

(૨) એકાકી અસહાય સાગતું જીવન

“ માતા વિના સુતો સંસાર, નમાયાંનો શો અવતાર !
 જે બાળકની માતા ગર્ભ મરી, બાપની સગર્ભ સાથે જીતરી.
 જેવું બાપમતા રવિનું તેજ, મા વિના એવું બાપનું હેજ.
 સુરભિ મરતાં જેવું વચ્છ, જળ વિષ્ણુ જેવું તજજે મચ્છ,
 ટોળા-વછોર્મ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી.
 લવણ વિના જેવું શીકું અન્ન, બાવ વિના જેવું ભોજન,
 કાકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
 ધડા ફૂટે રજળે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી.
 ગોળ વિના ગોળા કંસાર, માતા વિના સુતો સંસાર ”

(પ્રેમાનંદ : મામેરું : ૩૩૫ ૫ મું—કુંવરબાઈનાં વચન)

૪. રૌદ્ર

રૌદ્ર રસનો ક્રોધ એ સ્થાવી બાવ છે. અન્યને હાથે દુઃખી થતાં

ગુરુજનો સંબંધીઓ આલંબન વિભાવ છે. એઓનો સંહાર કે દુઃખ-મય સ્થિતિ એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે; એઓના ઉપર એવી રીતે દુઃખ આવવાથી ચડેલી ક્રોધમય વિકૃત આકરી પ્રતિજ્ઞા વગેરે અનુભાવ છે.

“ મહાગ્ધા ખટ મળી મારિયો, તે દુઃશાસનને તાંન રે.

જયદ્રથને નહિ દયા આવી; તવ કુવર પામ્યો મરણ રે.

અર્જુન એવું સાબળી, તવ મૂર્છાંગત પડિયો ધરણ રે.

હાથ, હાથ, પ્રભુ એમ કહે; અર્જુનને ચડિયો કાળ રે.

સૂર્ય અસ્તાંગત મધ્ય દિવસે જયદ્રથને મારવો તત્કાળ રે.

x

x

સૂર્ય અસ્તાંગત વિના નવ દહ્યું નો દેહ કરું મારો ત્યાજ રે.

પ્રતિજ્ઞા દીધી ખરી : ‘ કાષ્ઠભક્ષ તણું કાળ રે.

x

x

એમ કહી પ્રતિજ્ઞા અર્જુને, કરવો ધનુષ્યનો ટંકાર રે.”

(ભાઉ : દ્રોણપર્વ : ૩૩વું ૧૧ મું)

[રાજા]

“ પરશુરામ : નવા ઉછાળે ફાટ ફાટ જોખન મદ ધરતો

નિર્ભય ચર્ધ મુઝ-ગુરુ-કાર્મુકનો ભુલો કરતો—

તે પર પડો મહોક્ષા નૃપનાં ગળાં કચડતો

મળતું રુધિર પોનાર કુદાડો મુઝ ભય-ઝરતો.”

(જગન્નાથ-રસમંગલાવર-૧૪-દે. કા. શાસ્ત્રી)

૫. પીર

પીર રસનો રથાપી ભાવ ઉત્સાહ છે. પીર પુરુષ વગેરે સ્વયં આલંબન વિભાવ છે. શત્રુનું સખળું પરાક્રમ—વિરોધ પક્ષ તરફથી કરવામાં આવેલાં દાન અને માનજંગ એ વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એવી પ્રતિક્રિયારૂપે થતી આંગિક તેમજ માનસિક ચિકિત્સા—શૌર્ય વગેરે અનુભાવ છે.

“(અભિમન્યુ :)

‘કંઈ રહે : ન કરું સંગ્રામ, આહા નાકાનો કુળ કામ ?
 દાવે જીવતાં છટવું નહિ, કા ન મરિયે સામા જઈ ?
 નથી ઝગરવાનો ઉપાય, ત્યા તો ભય પામ્યે શું યાય ?
 નાદે લાંછન લાગે કુળમાં, પ્રતિધ્વા જાયે એક પગમાં.
 મહુઅર વાગે ને મણિધર ડોલે, ના ડોલે તો સર્પને તોલે.
 ધન ગાળે કેસરી દે ફાળ, ના ઊછળે તો જાણવો શિયાળ.
 દાઢપો વાધ ન માંડે કાન, નહિ શાઈલ, જાણવો જ્ઞાન.
 ક્ષત્રી નાગે દેખીને દળ, નહિ પુરુષ, જાણવો વ્યંડળ.
 ધરમાં ગોઝારો રહે પેશી, જુદું ચરણ વિના રહે ખેશી.
 એમ કહી ઓખા જળગી કીધી, ભડ ગાળ્યો ને ભોગળ કીધી.
 અસુર દળમાં જઈ ખૂપિયો, છળેથી કપિની પેરે પડ્યો.
 જેમ ગ્રાહ પેસે જી જળમાં, તેમ અનિરુદ્ધ પેઠા દળમાં.
 મજ-પૂયમાં લધુ કેસરી, તેમ અનિરુદ્ધ મધ્યે અરિ.
 દેવને આવ્યો મૃત્યુનો દાહડો, ગાળે અનિરુદ્ધ મેધ અખાડો.
 પડતામાં જહુ પડતાળ્યા, ભોગળ-પ્રદારે ધરણી ઢાળ્યા.”
 (પ્રેમાનંદ : ઓખાદરણ)

૬. ભયાનક

ભયાનક રસનો સ્થાપીભાવ ભય છે. ભયાનક હિસ પ્રાણીઓનું દર્શન, યુદ્ધક્ષેત્રમાં યથેતો પાગવાર માનવસંહાર વગેરે આ રસમાં સિદ્ધિપન વિભાવ છે, એની જેના પર અસર થાય છે તેની માનસિક વિક્રિયા નાસભાગ એ વગેરે અનુભાવ છે.

[ઈશ્વરંશા વંશસ્થ-ઉપમતિ]

“ધવાયલાં અંગ અસંખ્ય લોટતાં
 ને ખદખદે શોણિતકુંડ કુંડમાં,
 હોમાઈ જતાં રણયજ્ઞવાલમાં
 કગલ હો અંતિમ ગીધ નાખતા.”

(પ્રબોધ પારાશર્ય : “અચાન” માંથી ‘યુદ્ધાંતે’)

૮. અદ્ભુત

અદ્ભુત રસનો સ્થાયી ભાવ વિસ્મય છે. આશ્ચર્યના ઉપાદાનરૂપે રહેલ વ્યક્તિ સ્થળ વગેરે આલંબન વિભાવ છે એમાં પ્રતીતિ થતી અદ્ભુતતા એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એને લીધે અનુભવવામાં આવતા રામાંય—નેત્રનિમીલન વગેરે અનુભાવ છે.

“આડો જીખળ, અટક્યા હરિ, કાઢે પાછો તાણી કરી.
વૃક્ષને કહે : તું અળગો યા, હવણ આવશે મારી મા.
ગોવાળા તાળી દધ હસે : હવે સામળિયાજી કેમ જશે.
કેટલી ગોપી ત્યાં જોવા રહી, કેટલી જસોદાને કહેવા ગધ.
કુલાહલ ગોકુલમાં થાય, બાળક ભરાયો મે મુમ માંલ.
વારતા સાંભળી ધામા નંદ, ધાર્ધ જસોદા કરતી આકંદ.
ભણ્યું જે માતા આવી ખરી, બાળમેષ્ટા ગોવિંદ કરી.
મહાખળ કીધું પંકજ-ચક્ષ, જીખળ ભરાવી બેલુ વૃક્ષ.
શકે શું મેલ ગમન ગમગત્યા, કે સમ સાગર ઉધાણે ચડ્યા !
કે મેરુ વિખ્યાયળ આથડ્યા, શું દિગમ્ય ઔરાવત વઢ્યા !
ગોકુળમાં શબ્દ રહ્યો મગમડી, મૂળથી વૃક્ષ પડ્યાં કડકડી.
દુમલતા-તણે આબ્યા હરિ, નવ પામે દર્શન વચ્ચુંડરી.
હાહાકાર કુલાહલ ધણો, ન દીસે બાળક નંદજી તણો.
દિગ્ધ દેહ પામ્યા જલરાવ, અવણે કુંડળ ઝમમગ થાય.
વધુ વિરાળે પદ પરિધાન, જાણે ઉદિયા શશિપર ભાણુ.
બેલુ ભ્રાત જીભા જોડી હાય, કહે સ્તવનઃ જોજો વૈકુંઠનાથ.”

(પ્રેમાનંદ : દશમસ્કંધ : ૩૩૧ ૩૮૫)

૯. શાંત

શાંત રસનો સ્થાયી ભાવ નિર્વેદ છે. જન્મત વગેરે ક્ષણિક પદાર્થો આલંબન વિભાવ છે: એની ક્ષણિકતા વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એ બધામાંથી અનુભવાતી સમતા એ અનુભાવ છે.

[ગીતિ]

"મગનનલથી ધસેલો બાજ નિહાળી ગળુ' સુકાઈ જવુ,
તને ધ્રુજારી, નવણાં ચકરવકર, લાવુ' ના દાલી શકતું."

(મગનનાથ-રસમંગાધર-૨૮-કે. કા. શાસ્ત્રી)

૭. ખીલત્સ

ખીલત્સનો સ્થાયી ભાવ જુગુપ્સા છે. મુઠ્ઠાં વગેરે આલંબન વિભાવ છે; આંતરડાં વગેરે ચીરી કાઢવાં એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એને જોવાથી ધારી લેવામાં આવતાં શોમાંચ વગેરે અનુભાવ છે.

[ઉપનતિ]

"ગાંધારી : આ ત્રાત મારો શકુનિ, પ્રપંચના
જેના બન્યા પાંડર ભોગ; વંચના
મારા સુતોને કરવા હવે, શું
પૂઠે મયો એ પરલોક તેશુ ?
ટાચે અખોને શકરો, મુસારિ !
ને કણુ' તેજેવધ સાધનારી
જિહ્વા હુચો શસ્ત્રનો કાગ જે'ચે,
લે ઝટી તે ગૃધ્રનું જૂથ વે'ચે"

(ઉમાશંકર : પ્રાચીના : 'ગાંધારી')

'છૂટે બધુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે કોધે બીંડીમાળા.
સથસથના શર બહુ છૂટે, તેણે કપાળ બાકનાં ફૂટે.
વળગે મૂત પ્રેત આવરણ, વઢે ચુડેલ અવળે ચરણ.
મરતક સમડી ધિકધિકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે.
દરખી શાકિણી કાકિણી સર્વ, આલ્યું જાણે ઉમણીનું પર્વ.
ચૂસે કંઠ ને ઘૂંટડા ભરે, મુખે રુધિરના રેલા જિતરે."

(પ્રેમાનંદ : ઓખાદરણ : કડવું ૨૭ મુ)

૮. અદ્ભુત

અદ્ભુત રસનો સ્થાયી ભાવ વિસ્મય છે. આશ્ચર્યના ઉપાદાનરૂપે રહેલ વ્યક્તિ સ્થળ વગેરે આલંબન વિભાવ છે એમાં પ્રતીતિ થતી અદ્ભુતતા એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એને લીધે અનુભવવામાં આવના રોમાંચ—નેત્રનિમીલન વગેરે અનુભાવ છે.

“આડો ઊખળ, અટક્યા હરિ, કાઢે પાછો તાણી કરી.
વૃક્ષને કહે : તું અળગો યા, હવમાં આવશે મારી મા.
ગોવાળા તાળી દધ હસે : હવે સામળિયાજી કેમ જશે.
કેટલી ગોપી તહાં જોવા રહી, કેટલી જસોદાને કહેવા ગધ.
કુસાહલ ગોકુલમાં થાય, બાળક ભરાયો એ મ માંહ.
વારતા સાંભળી ધામા નંદ, ધાર્ધ જસોદા કરતી આકંદ.
ભણ્યું જે માતા આવી ખરી, બાળચેષ્ટા ગોવિંદ કરી.
મહાબળ કીધું પંકજ-ચક્ષ, ઊખળ ભરાવી બેહુ વૃક્ષ.
શકે શું મેધ મગન મડમડ્યા, કે સપ્ત સાગર ઉધાણે ચડ્યા !
કે મેરુ વિધ્યામળ આયડ્યા, શું દિગ્ગજ ઐગવન વઢ્યા !
ગોકુળમાં શબ્દ રહ્યો મડમડી, મૂળથી વૃક્ષ પડ્યાં કડકડી.
દુમલતા-તળે આવ્યા હરિ, નવ પામે દર્શન વચ્ચુંદરી.
હાહાકાર કુસાહલ ધણો, ન દીસે બાળક નંદજી તણો.
દિવ્ય દેહ પામ્યા જક્ષરાય, શ્રવણે કુંડળ ઝગમગ થાય.
વધુ વિગ્રહો પદ પરિધાન, જણે ઉદિયા સસિધર ભાણ.
બેહુ પ્રાત ઊભા જોડી હાય, કહે સતવન : જોજો વૈકુંઠનાથ.”

(પ્રેમાનંદ : દક્ષમસ્કંધ : કંચનું ૩૮મું).

૯. શાંત

શાંત રસનો સ્થાયી ભાવ નિર્વેદ છે. જ્યોત વગેરે ક્ષણિક પદાર્થો આલંબન વિભાવ છે : એની ક્ષણિકતા વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. એ બધામાંથી અનુભવાતી સમતા એ અનુભાવ છે.

હાથ-ગસના ઉદાદગ્ય છે, તો કુવરમાધનો ઠાવો પિતા આવતા નમાયાપણાનો નિદેશ કરતો જિભરો ઘરુણગસતુ ઉદાદગ્ય છે થી ઉમાશક-ની 'પ્રાચીના'મા આવતા '૧૯મા દિવસનું પ્રભાત' 'ગાધાગી' એ 'કરુણ'ના તો 'આશકો' અને 'કુખ' એ શૃંગારના ઉદાદગ્ય છે એમા જરૂર પડના બીજા ગસ પણ અંગરૂપે ખાવ છે

ગસોના વિરોધાવિરોધ લક્ષ્યમા ગહેવો જોખ્યે, જોખે વીર અને શૃંગાર, શંગાર અને હાસ્ય, વીર અને અદ્ભુત, વીર અને ગેદ્ર શૃંગાર અને અદ્ભુત—એ જોડકાને પરસ્પર અવિરોધ છે પહેલા-પહેનાને મીજો પુટ મી શકે છે શૃંગાર અને બીલતસ, શૃંગાર અને કરુણ વીર અને ભયાનક, શાત અને ગેદ્ર, શાત અને શૃંગાર—એ જોડકાને પરસ્પર વિરોધ છે, પહેલા-પહેલાની સાથે બીજો બીજો આવતા ગસવિરોધ થાય છે

રહે એક વસ્તુ ખ્યાનમા ગખવા જેવી છે તે કરુણ અને વિપ્રલભ શૃંગાર વચ્ચેના ભેદની ખાલ અરૂપમા ચિત્તની તાલાવેલી બન્નેમા સમાન છે, છતાં એકમા આવડન વિભાવ મૃતાત્મા છે, જ્યારે બીજામા આલબન વિભાવ દૂર દૂર ગયેલુ પ્રેમપાત્ર છે પરિણામમા કરુણ મોર્ચાત છે, વિપ્રલભ શૃંગાર સુખાત છે

અભ્યાસ

૧. કવિતા એટલે શું ? દાખલા આપી રખે કરો
૨. પદ્ય એટલા મધા જ કવિતા નથી, એ ઉદાદગ્ય આપી સમજાવો
૩. ગદ્યકાવ્ય એટલે શું ? એક આગ ગદ્યકાવ્યનો નમૂનો આપો
૪. કાવ્યના ભેદો અને હાલ ગુજરાતીમા પ્રચલિત પેગંભેદોના નામ અને સમજૂતી આપો
૫. પદ ગસ ગરબી અને ગરબાના ઉદાદગ્ય આપી તેને સમજાવો.

[વિયોગિની]

નતયાનિ-૧-કા-૧૬૮મા, ગમણી-કુ-૧-નામદેણુમા,
 મધ્યે ન ભિદ્ય વિરચિર્મા, મુઝ ગમી સ્થિતિ આ પરાત્મમા"
 (જગન્નાથ-ગસત્રગાધર-૧૦-૬ કા શાસ્ત્રી)

ઉપસહાર

અહીં આપેલા નવ ગ્સોના ઉદાહરણુ તે તે ગ્સને એના શુદ્ધ સ્વરૂપમા વ્યગ્ર હરે એવા આપના પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે નવે રમેના તે તે સ્થાયી ભાવોની વ્યગ્ર સ્વરૂપમા નિબ્ધિ તેનું નામ જ ગ્સ કે જો તે તે સ્થાયી ભાવ બતાવનારા શબ્દોના કે રસના નામનો રપષ્ટ રીતે સા સાં નિર્દેશ કરવામા આવે તો તેથી માધ્યે ગ્સનિબ્ધિ થતી નથી

કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ ગ્સના આવબન તરીકે મર્વસામાન્ય રીતે માનવોને જ રવીકાર્યા કે પદ્ય-પદ્યોએ વગેરેને આનંદ બનાવી જો એએને ઉદેશી અનર્જન કરવામા આવ્યા હોય છે ત્યા રસ નદિ, એ ગ્સાભાસ છે એ જ રીતે ભાવનું પણ છે જ્યાં રસ રપષ્ટ નથી તેનો ત્યા સત્યારી ભાવો સ્વતંત્ર રીતે વ્યગ્ર સ્વરૂપમા આવી ગહે છે એવોસેએવોસ સત્યારી ભાવોના પણ સાહિત્યમ ધોમા સ્વતંત્ર ઉદાહરણુ મેગવી દાકાય છે અહીં પ્રારભકોને એટલે જી કે જવા જરૂર નથી

ગ્સ સામાન્ય રીતે સમગ્ર પ્રકરણુને આરરીને ગ્હો હોય છે આવી રીતે સમગ્ર પ્રકરણુમા એક તત્ત્વરૂપે વ્યગ્ર થતો રમ તે તે પ્રકરણુને પ્રધાનગ્સ છે એ ગ્સની આસપાસ એને ધોયણુ આપતા ગોણુ ગ્સ આવી શકે છે દા ત "કુવ વાર્ધના મામેશ" નો પ્રધાનરસ અનુભુત છે, કેમકે આરભમા નગર્સિદ મહેતાને ગસદર્જન મધુ, મધ્યર્મા મેત્ર સમેલયુ માટે આવ્યો અને ભગવાન દામોદર દાક્ષીનું રપ લઈ લક્ષ્મી અને અક્કર વગેરે રાણોતરો સાથે આવ્યા અને અને આકાશમાથી કાપડુ પકણુ, એમ અદ્ભુતનું પ્રાધાન્ય છે એના અગરૂપે 'વેવ'નું વર્ણન, નામરોનું દીખા, નામગણીઓનું ગીખા એ વગેરે

દામ્ય-ગ્સના ઉદાહરણ છે, તો કુવરયાઇનો ઠાયો પિતા આવતા નમાયાપણાનો નિદેશ કરતો જિભરો ઝુણુગસનું ઉદાહરણ છે શ્રી ઉમારાક-ની 'પ્રાચીના'માં આવતા '૧૯મા દિવસનું પ્રભાત' 'ગાધારી' એ 'કુરુણ'ના તો 'આશંકા' અને 'કુખમ' એ શૃંગારના ઉદાહરણ છે એમા જરૂર પડના ખીજ ગસ પણ અંગરૂપે દેખાય છે

ગ્સોનો વિરોધાવિરોધ લક્ષ્યમાં ગહેવો જોઈએ, જેમકે વીર અને શૃંગાર, શમાગ અને હાસ્ય, વીર અને અદ્ભુત, વીર અને ગૌર, શૃંગાર અને અદ્ભુત—એ જોડકાને પરસ્પર અવિરોધ છે પહેલા-પહેલાને મીળે પુષ્ટ કરી શકે છે શૃંગાર અને ખીભત્સ, શૃંગાર અને કુરુણ વીર અને ભયાનક, શાત અને ગૌર, શાત અને શૃંગાર—એ જોડકાને પરસ્પર વિરોધ છે, પહેલા-પહેલાની સાથે ખીજો ખીજો આવતા નસવિચ્છેદ થાય છે

૩૯મે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં ગમવા જેવી છે તે કુરુણ અને વિપ્રલભ શૃંગાર વચ્ચેના ભેદની ખાલ્ય અવસ્થામાં ચિત્તની તાનાવેલી બન્નેમાં સમાન છે, છતાં એકમાં આવ મન વિભાવ મૃતાત્મા છે, જ્યારે ખીજામાં આલંબન વિભાવ દૂર દૂર મથેલુ પ્રેમપાત્ર છે પશ્ચિમામમાં કુરુણ ગોનાત છે, વિપ્રલભ શૃંગાર સુખાત છે

અભ્યાસ

- ૧ કવિતા એટલે શું ? દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરો
- ૨ પદ્ય એટલા બધા જ કવિતા નથી, એ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
૩. મલ્લકાબ્ય એટલે શું ? એ-માગ મલ્લકાબ્યનો નમૂનો આપો
૪. કાવ્યના ભેદો અને હાલ શુદ્ધગતીમાં પ્રચલિત પેગમ્બેરોના નામ અને સમજૂતી આપો
- ૫ પદ્ય ગોસ ગરબી અને ગરબાના ઉદાહરણ આપી તે તે સમજાવો.

૬. સેનેટ એટલે શું ? એના બેદ દાખલા આપી રપટ કરો.

૭. ખંડકાવ્ય અને મદાકાવ્ય એટલે શું ?

૮. રસ એટલે શું ? રસ ક્રેટલા અને ક્યા ? ક્યો ક્યો રથાપી ભાવ ક્યો ક્યો રસ રજૂ કરે છે ?

૯. ભાવ વિભાવ અને અનુભાવ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૧૦. પરસ્પર મેળવાળા અને મેળ વિનાના રસોનાં જોડકાં આપી, શા માટે મેળ છે વા શા માટે મેળ નથી એ સમજાવો.

૧૧. નીચે આપેલી કવિતામાં ક્યાં ક્યો રસ છે એ કારણ સહિત રપટ કરો.

(અહીં સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ નમૂના તારવી રજૂ કરવા.)

૧૫. અલંકાર

અલંકાર એટલે શણગાર. જેમ દેદને સુશોભિત બનાવવા બાલ્ય શણગાર એટલે કે ધરણી પહેરવાનો લોકમા રિવાજ છે, જેમ મકાનો સુશોભિત કરવા રાચરચીકું ચિત્રો વગેરે ઉપદ્રવ્યો મૂકવામાં આવે છે, તેમ વાણીને સુશોભિત કરવા વાણીના અલંકાર પ્રયોગવામાં આવે છે. દા. ત. 'તું પરાક્રમી છે' આ એક સાદું વિધાન છે; 'તું તારાં ઉદાત્ત પરાક્રમોથી શોભે છે' આ વધારે આલંકારિક છે; અને 'તેજ જેમ સૂર્યને, સૂર્ય જેમ દિવસને, અને દિવસ જેમ આકાશને, તેમ તારાં ઉદાત્ત પરાક્રમ તને શોભા આપે છે' આ પ્રમાણેનું કથન વળી એના કરતાયે વધારે આલંકારિક છે.

દુનિયાની બધી પ્રજામાં મામાન્ય વિધાનોને પણ આલંકારિક રીતે મૂકવાં એ વાત મનુષ્યસ્વભાવમાં જ છે. અને આ વલણ ભણેલ કરતાં બોધુ ભણેલા કે સાવ અજણ લોકોમાં વધુ પ્રજળ પ્રમાણમાં દેખાય છે. વિચારો અને વૃત્તિઓમાં અતિસુંદર છાયાઓ અને રંગો આ રીતે લાવી શકાય છે.

અલંકારો ગદ્ય તેમ પદ્ય બંને પ્રકારના સાહિત્યમાં પ્રયોગ્ય છે; પણ એ વાણીને બહારની શોભા આપનાર અલંકાર માત્ર છે. વાણીનો આત્મા તો ધ્વનિ અથવા રસ જ છે. માટે સસ્કૃત ભાષાના સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ ધ્વનિ-વિહોણા અથવા રસ-વિહોણા કેવળ આલંકારિક કાવ્યને અધમ કહ્યું છે.

આ અલંકાર બે પ્રકારના છે : (૧) શબ્દના અને (૨) અર્થના. જેમાં અમુક પ્રકારના શબ્દ પ્રયોગવાને કારણે સુંદરતા આવતી હોય તે શબ્દના અલંકાર, અને જેમાં વર્તુલ નિરપેક્ષ સીધી સાદી રીતને કારણે મૂઝી કાંઈક આકર્ષતરી પરંતુ રમણીય રીતે

કરવામાં આવ્યું હોય તે અર્થના અલંકાર. શબ્દના અલંકારોને અને અર્થોના અલંકારોને પકડી પાડવાની ઉત્તમ રીત આ પ્રમાણે છે : પર્વાય એટલે તદ્દર્શક બીજા શબ્દ મૂળ શબ્દોને સ્થાને પ્રયોજે તોયે અલંકાર કાયમ રહે એ અર્થનો અલંકાર; અને એ પ્રમાણે કરતાં અલંકાર નહિ થાય તો એ શબ્દનો અલંકાર. દા. ત. ‘દીવા નથી દગબારમાં ૧૬ અંધારું’ ધોર’ આ તુકના એ અર્થ છે : દગબારમાં ‘દીવા’ઓ એટલે બત્તીઓ ‘નથી’ એટલે ધોર અંધકાર છે. એ એક અર્થ; ‘દીવાનથી’ એટલે દીવાન સાહેબની ગેરવર્તણૂકને લીધે ગભ્યમાં ધોર અંધાધૂંધી ચાલી ગઈ છે, એ બીજો અર્થ. ‘દીવા નથી’ એને સ્થાને ‘બત્તીઓ નથી’ એ પ્રમાણે પર્વાય મૂકિયે તો બંને અર્થ પછી ન રહે; માટે આ શબ્દાલંકાર. ‘એ લલનાનું મુખ કમળ જેવું સુંદર છે’ એ વાક્યને બદલે ‘એ લલનાનું મુખ સરોજ જેવું ખૂબસૂરત છે’ એમ કહિયે તોપણ મુખની કમળ માથેની સરખામણી આખાઈ છે; માટે આ અર્થાલંકાર.

૧. શબ્દના અલંકાર

હાલ આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે શબ્દના આઠ અલંકાર વપરાયેલા જોવામાં આવે છે : (૧) અનુપ્રાસ, (૨) યમક, (૩) શ્લેષ, અને (૪) વકોક્તિ.

૧. અનુપ્રાસ

જ્યાં વ્યંજન એક સરખા આવે, પછી એઓની સાથેના સ્વર સરખા હોય કે ન હોય, ત્યાં અનુપ્રાસ (સરસાદિને અનુકૂલ વર્ણોની ગણના). આ અનુપ્રાસના (૧) છેક, (૨) વૃત્તિ, (૩) અંત્ય, અને (૪) લાટ એવા ચાર ભેદ બણીતા છે.

(૧) છેકાનુપ્રાસ અને (૨) વૃત્ત્યનુપ્રાસ

૧. એક વ્યંજન ફરી એક વાર આવે;

૨. એક વ્યંજન ફરી અનેક વાર આવે;

(૩) અંત્યાનુપ્રાસ

શબ્દોના અંતમાં, યનિ આપતી હોય ત્યાં, અં વા કવિતાની તૂટોના અંતમાં વર્ણસમૂહો એવી રીતે આવે કે શરૂઆતના વ્યંજન જુદા હોય અને ત્યાર પછી બધું સમાન હોય ત્યારે અંત્યાનુપ્રાસ. ગુજરાતી ભાષામાં હાલ આપમેં આને ‘પ્રાસ’ કહિયે છિયે. અંગ્રેજીમાં આને ‘રહાઇમ’ (rhyme) કહે છે અગ્રજી ફારસી ઉર્દૂમાં આને ‘કાફિયા’ કહે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યોમાં આનો ઉપયોગ કવચિત જ થતો; પરંતુ અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યોમાં કવિતાનાં જોડકાંની તૂટોને અંતે આ એક આવશ્યક અંગ બન્યો. આ પ્રમાણે દિગ્દર્શનાં કાવ્યોમાં અત્યાર સુધી ચાલુ રહ્યું. પરંતુ હાલ હાલમાં નવા કવિઓએ આ બંધન જતું કર્યું છે; અને હવે કવિતા પ્રાસ વગરની રચાવા લાગી છે. અંત્યાનુપ્રાસ ગેયતામાં મધુરતા લાવનાર અંગ છે, વિચારમાં નહિ; એટલે જ્યાં ગેયતાનું પ્રધાન્ય હશે ત્યાં અંત્યાનુપ્રાસનો આદર થશે અને જ્યાં વિચારનું પ્રાધાન્ય હશે ત્યાં એનો આદર નહિ થાય.

આપણી કહેવતોમાં અંત્યાનુપ્રાસનો છટથી ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે : ‘શકિત પ્રમાણે લકિત’ ‘બાપ એવો એટો અને વડ એવો ટેટો,’ ‘ચાર મળે ચોટલા ત્યાં જોંધા વળે ચોટલા’ વગેરે.

‘સરસ પવન વાતો ખૂબ આનન્દ ધાતો’ આ યતિનો અંત્યાનુપ્રાસ છે. તૂટોના અંત્યાનુપ્રાસનાં ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે :

“મધુર મધુર ઠંડો વાય છે વાયુ આજે,
પરમ વિમળ શોભા અંદ્રિમની વિરાજે.
અનુકૂળ સધળી છે દર્પની આજ ચીન્તે;
અવસર નહિ આવે આ સમો કાઈ બીન્તે.” (કાંત)

“જ્યાં હું આંખો ઉઘાડીને જોતું છું વિમાનથી,
અરે રે, હાથ એમાંનું મારી સામે જરા નથી.” (કાંત)

“વધતું કહોને જાને વ્યર્થ મારે પધારવું ?
ફરવાને જવા ચાહું, પ્રિયે આપે પધારવું.” (કાંત)

અરખી-ફારસી-ઉર્દૂ ધાટીની કવિતામાં અંત્યાનુપ્રાસ અત્યંત આવશ્યક ગણવામાં આવ્યા છે ત્યાં કાફિયા અને રહીફ વિનાની રચના દૂષિત છે. આ વિશે આ પૂર્વ પિંગળના પ્રકરણમાં સૂચન થયું છે તે અહીં લક્ષ્યમાં લેવું. (ભુઓ ૫ ૩૦૨-૩૦૩)

(૪) લાટાનુપ્રાસ

સમગ્ર શબ્દસમૂહ તેના તે જ ફરી વાર આવે, શબ્દાર્થ પણ એ જ હોય, પરંતુ ભાવાર્થે ફરી બેદ હોય તેનું નામ લાટાનુપ્રાસ. લાટ એટલે સાખરમતી નીચેનો દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ, ત્યાંના લોક સ્વભાવે દીખળી એટલે આવો પ્રયોગ કરતા. ઉદાહરણ :

“ માદો ખરેજ ના રાખે તો શો લાભ દવા લઈ ?

માદો ખરેજ જો રાખે તો શો લાભ દવા લઈ ? ”

પૂર્વાર્ધનો ભાવાર્થ એ છે કે પરહેજ ન રાખે તો દવાથી કરો. લાભ થવાનો નથી, અને ઉત્તરાર્ધનો ભાવાર્થ એ છે કે પરહેજ ગાખનારને પરહેજથી જ લાભ થવાનો છે તો દવા લેવી નિરર્થક છે.

૨. યમક

એક સ્વરબંધનનો સમૂહ તે અને તે જ સ્વરૂપમાં ફરી વાર આવે, અને બંનેમાંથી જો કોઈ સાર્થક હોય તો બીજો નિરર્થક અથવા બિનાર્થક હોય ત્યારે યમક. આ બંને સમૂહ પ્રાયઃ લગોત્તમ આવે છે; પરંતુ કોઈક વાર અલ્પ બંધન પણ હોય છે ગુજરાતીની ‘ યમક ’ તે આ જ. ઉદાહરણ :

“ રચના રચનાર રે ધણી, કંઠુણાળુ કંઠુણા કરો ધણી;

પ્રભુતા પ્રભુ તારી તુ ધરી મજરો લે મજ રોગ લે હરી ”

(ક. દ. ૩૧)

૩. શ્લેષ

એકના એક શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહના તે અને તે રૂપમાં અથવા ટુકડા પડી અનેક અર્થ યાવ તેને શ્લેષ કહે છે. ઉદાહરણ :

“ ચોમાસું આવતાં સૃષ્ટિ નવ જીવન મેળવે. ”

જીવન=જિંદગી અને પાણી. વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થતાં સૃષ્ટિને નવી જિંદગી પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એને નવું પાણી મળે છે. આ અભંગશ્લોકનું ઉદાહરણ છે. ‘જીવન’ શબ્દના દુષ્ટતા નથી પડ્યાં અને બંને અર્થ પ્રાપ્ત થયા છે. સભંગશ્લોકનું ઉદાહરણ :

“કાવ્યાસ્વાદ ન જો ચાખ્યો દાદા ! જીવનથી ગયો.”

જીવનથી ગયો=જીવન રદ છે; અને ‘જીવ નથી ગયો’=જીવતો છે, શ્વાસ લે છે. કવિ કહેવા એમ માગે છે કે જોણે કાવ્યનો આસ્વાદ નથી ચાખ્યો તેનો જીવ ભલે ન ગયો હોય, એ ભલે જીવતો હોય. પરંતુ એનું જીવન રદ છે, નિર્ચયક છે. અહીં બીજો અર્થ કરતાં ‘જીવ નથી’ એ પ્રમાણે દુષ્ટતા પાડવા પડ્યા છે.

અંગ્રેજીમાં Pun (પન) એ આ પ્રકારમાં છે.

૪. વક્રોક્તિ

એક વ્યક્તિ એક વાક્ય કે શબ્દ બોલે; એ વાક્ય કે શબ્દને બીજી વ્યક્તિ શ્લેષ અથવા કાકુ-દ્વારા અન્યથા ચોજી બોલનારના આશયથી બીજો જ આશય સમજી એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરે તે વક્રોક્તિ (વક્ર=વાંકી, ઉક્તિ=વચન). ઉદાહરણ :

“એકે કહ્યું : ‘આ ઘોડામાં પાણી નથી.’ ત્યારે બીજો કહે છે : ‘પાણી તો ફૂવામાં હોય. આ ઘોડામાં પાણી હોત તો મારા ઘરમાંથી પાણી ભરવા ફૂવે ન જાત.’” પૂર્વ વક્તા ‘પાણી’ શબ્દ ઘોડાનો ખાસ વિશેષ ગુણ વેગ વગેરે તે અર્થમાં ચોજે છે, જ્યારે ઉત્તરવક્તા ‘પાણી’ પીવાના પાણીના અર્થમાં ચોજી ઉઠાઈ જવાળ આવે છે. આ શ્લેષ-વક્રોક્તિનું ઉદાહરણ. કાકુ-વક્રોક્તિનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે :

“એકે કહ્યું : ‘ભાઈ, મારે ધીર લગનમાં અવશ્ય આવજો.’ ત્યારે બીજો કહે છે : ‘ભાઈ, તમારો મારા પ્રત્યે સદ્ભાવ બહુને, એટલે તમારે ત્યાં મારે આવ્યા વગર કેમ ચાલે !’ આનો ભાવાર્થ એ કે ‘તમારો મારા પ્રત્યે જોઈએ તેવો સદ્ભાવ નથી એટલે, હું તમારે ત્યાં

નથી આવનાનો. બીજાની બોલવાની રીત ઉપરથી એના હૃદયનો આશય સમજી શકાય; પછી સબ્દાર્થ બાલે બિલ્લો જ દોાય.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના આરંભકાળમાં અને ૬૭ પદ્ય કવચિત્ જૂની પદ્ધતિના કવિઓ ચિત્રકાવ્યો—ચિત્ર, અંતર્લાપિકા, બદિર્લાપિકા, ગૂદોત્તર, ક્રિયાગુપ્તિ વગેરે પ્રયોજતા તે પ્રયોજે છે. આમાં માત્ર શબ્દ ને અક્ષરના નિર્રર્થક ભાર સિવાય વિશેષ મદદ નથી.

૨. અર્થના અલંકાર

લોકમાં પ્રચલિત અર્થાલંકારોનો સાદિત્યસાઓઓએ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે; અને એમ કરતાં એવું માલૂમ પડ્યું છે કે એઓના મૂળમાં ઉપમા, વિરોધ, સામાન્યવિશેષભાવ, હેતુહેતુમદ્ભાવ વગેરે હોય છે. સંસ્કૃત સાદિત્યમાં પ્રયોજાયેલા અલંકારોની સંખ્યા તો ધણી મોટી છે; પરંતુ અહીં તો ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે પ્રયોજતા કે મળી આવતા અલંકાર જ આપવામાં આવ્યા છે.

૧. ઉપમા

એક વસ્તુનું વર્ણન કરતી વેળા એના અમુક ગુણનો સચોટ રીતે ખ્યાલ આપવા એને એવા ગુણરાગી બીજા એક વધારે વસ્તુ સાથે સરખાવવામાં આવે તે ઉપમા. દા. ત. ‘એ સન્નનનું હૃદય નવનીત જેવું ક્રોમળ છે.’ આ પ્રમાણે નવનીત સાથે સરખાવતાં સન્નનના હૃદયની ક્રોમળતાનો જેવો સચોટ ખ્યાલ આવે છે તેનો ‘એ સન્નનનું હૃદય ક્રોમળ છે’ એવી સાદી ઉક્તિથી નથી આવના; માટે આ અલંકાર.

આગળના અલંકાર સમજવામાં અનુકૂળ થાય એ માટે અહીં કેટલાક પારભાષિક શબ્દ સમજી લેવા જરૂરના છે. જેનું વર્ણન આપણે કરવા માનિયે છિયે તે ઉપમેય અથવા પ્રસ્તુત કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યમાં ‘સન્નનનું હૃદય’ ઉપમેય અથવા પ્રસ્તુત છે. જેની સાથે સરખાવવામાં આવે તે ઉપમાન અથવા અપ્રસ્તુત. અહીં

‘નવનીત’ ઉપમાન અથવા અપ્રસ્તુત છે. જે ગુણનો સચોટ ખ્યાલ આપવા સરખામણી કરવામાં આવી છે તે સાધારણ ધર્મ. અહીં ‘કામળતા’ સાધારણ ધર્મ છે. સરખામણીનો બોધક શબ્દ તે ઉપમા-વાચક અથવા વાચક. અહીં ‘જેવું’ એ ઉપમાવાચક છે.

જે ઉપમામાં ‘ચારે અવધવ સ્પષ્ટ હોય તે પૂર્ણોપમા; જેમકે—
“દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને, અહા ! મૂર્તિ મનોહર માણકની !
નવરંગ, પ્રકુલ, ગુલાબ સમી, મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માણકની !” (કાંત)

એક અથવા વધારે અંગ લુપ્ત હોય તે લુપ્તોપમા. ‘એ સનમનનું હૃદય નવનીત જેવું છે’ તે લુપ્તોપમા : ‘કામળ’, શબ્દ ન પ્રયોજાયો. વળી જુઓ :

“જનેતા ! ને જ્ઞાતા ! પ્રિયતમ સખા ! ને પ્રિયતમા !

જણાવું છું, મારે તમ વગર કાની નથી તમા;

નદિ લેખું કાંઈ સકરુણ રહેા સ્વરૂપ પણ જો,

તમારી પાસે તો કુસુમ સરખો ‘કાંત’ ગણજો.” (કાંત)

અંતેમાં ધર્મ-લેખ છે.

અજુથમાં Simile (સિમિલી) એ આ અલંકાર છે.

૨. ઉપમેયોપમા

એક વાક્યમાંનાં ઉપમેય અને ઉપમાન બીજા વાક્યમાં ઉપમાન અને ઉપમેય-રૂપે ગૂંટ કરવામાં આવે તે ઉપમેયોપમા. ઉદાહરણ :

“જગતભરનાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં મને એમ પ્રતીત થયું કે ‘શેફરિપરનો જોટો કાલિદાસ છે, અને કાલિદાસનો જોટો શેફરિપર છે.’

પૂર્વાર્ધમાં શેફરિપર ઉપમેય છે અને કાલિદાસ ઉપમાન છે; અને ઉત્તરાર્ધમાં શેફરિપર ઉપમાન અને છે અને કાલિદાસ ઉપમેય બને છે. આ પ્રમાણે કહેવાનો ફલિતાર્થ એ કે ‘આ બે કવિની સાથે જેની સરખામણી થઈ શકે તેવો ત્રીજો કાંઈ કવિ જગતભરમાં નથી.’ આ સીધી સાદી વાત આકસ્તરી રીતે કહેવી એનું નામ અલંકાર.

આમા પૂર્વાર્ધમાં સ્મરણ અલ્પકાર નથી અને ઉત્તરાર્ધમાં છે. પૂર્વાર્ધમાં ચાતક અને મેઘ કાંઈ સરખા નથી, જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં મેઘ અને શ્રીકૃષ્ણ સ્વામ વણુને લઈ સરખા છે. અથવા જુઓ—

“ સમાન તવ સ્વત્વ-શાળી પરમાર રાગ સ્મરું,

પ્રસિદ્ધ સુરતાનસિંહ, મુગલાઈની લેખનું

ન તેજ નમવી શકયું શિર જોયું લવે જેનું.” (પૂનલાલ)

ક. રૂપક

૮. ભ્રાંતિમાન

ઉપમેય વિશે ઉપમાનની ભ્રાંતિ તે ભ્રાંતિમાન અલંકાર. ઉદાહરણ:

“ કેસકું સમઝી જાતો ભમરો શુક-ચાંચમાં;

જાંબૂકું સમઝી એને પકડે શુક ચાંચમાં.”

ભમરાને પોપટની ચાંચમાં કેસકાની ભ્રાંતિ થયેલી છે અને પોપટને ભમરામાં જાંબૂકાની ભ્રાંતિ થયેલી છે.

૯. ઉદ્દેશ્ય

એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી વ્યક્તિને જુદી જુદી પ્રતીતિ થાય તે ઉદ્દેશ્ય. આ પ્રતીતિ વાસ્તવિક હોય છે, ભ્રાંતિમત્ત નહિ. ઉદાહરણ :

“ ગમકૃષ્ણ આવ્યા રીસમાં, છે નયણાં રાતાં ચોળ.

માતપિતા, ને મદલ, મામો, જુએ મર્મે માલાવ,

અનંતરૂપે કૃષ્ણ દીકા, જોડને જોડવે ભાવ.

વૈષ્ણવે વ્યાપકરૂપે દીકા, સંન્વાસીએ રાંકર.

કામિનીએ કંદર્પરૂપે દીકા, નામ્ય નંદકુંવર.

બાળમુકુંદ દીકા બાળકે, તેડે પ્રોત આણી પર્મ,

સુભટે દીકા ધરધીર, ઝાનીએ પંખલા.

પંચ મદલે મદલ દીકા, માત-તાતે દીકા બાળ,

ઉમરસેને વિશ્વંભર દીકા, કંસે દીકા કાળ.” (પ્રેમાનંદ)

૧૦. અપદ્ધતિ

ઉપમેયનો નિષેધ કરી ઉપમાનનું સ્થાપન કરવું તે અપદ્ધતિ.

ઉદાહરણ :

જુદિદીન માણસના સંજમમાં ડાઘ કહે કે—

“ આ માણસ નથી, પણ ગધેડો છે ” એ અપદ્ધતિ-અલંકાર.

૧૧. ઉત્પ્રેક્ષા

ઉપમેય વિશે ઉપમાનની ઉત્કટ સંભાવના તે ઉત્પ્રેક્ષા. ઉદાહરણ :

“ ઝાંખાં બૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક સૂંગ,

વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ.” (કાંત)

આમા પૂર્વાર્ધમા ગ્રમરણ અવકાર નથી અને ઉત્તરાર્ધમાં છે. પૂર્વાર્ધમાં ચાનક અને મેઘ કાર્ધ સગખા નથી, જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં મેઘ અને શ્રીકૃષ્ણ શ્યામ વર્ણને લર્ધ સરખા છે. અથવા જુઓ—

“અમાન તવ સ્વતર-શર્ણો પરમાર રાગ રમરુ’
પ્રસિદ્ધ સુરતાનસિદ્ધ, મુગધાર્ધની તેગનું
ન તેજ નમવી શકયું શિર જોયું લવે જેઠનું.” (પૂનલાલ)

૬. રૂપક

ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે જ્યાં અમેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય તે રૂપક. ઉદાહરણ :

“રામ-રમકકું જડિયું, રાણાજી, મને રામ-રમકકું જડિયું;
રમજૂમ કરતુ મારે મંદિગિયે પધાર્યું નહિ કોઇને દાઢે બડિયું.” (મીંગા)

અથવા

“સ્વયંવરના મુજાટ જીનવા ધરે શ્યામા સાજ :
પ્રેમ-પાશ લીધો પ્રેમજા નાખવા મંડપ-ક્ષેત્ર
જુકુટિધનુપ આકર્ષિયું બાણ બન્યો નેત્ર ” (પ્રેમાનંદ)

પ્રથમ ઉદાહરણમા ‘રામ’ અને ‘રમકકું’ એ અને વચ્ચે અમેદ ખતાવવામા આવ્યો છે; અને દ્વિતીય ઉદાહરણમાં ‘પ્રેમ’ અને ‘પાશ’, ‘મંડપ’ અને ‘ક્ષેત્ર’, ‘જુકુટિ’ અને ‘ધનુપ’, તેમ ‘નેત્ર’ અને ‘બાણ’ વચ્ચે અમેદ ખતાવવામા આવ્યો છે.

અગ્રેજીમાં આ અલકા-ને Metaphor (મેટાફર) કહે છે.

૭. સસંદેહ

ઉપમેય વિશે ઉપમાનનો સંદેહ તે સસંદેહ અલકાર. ઉદાહરણ :

“તને હું ચાહું છું. નહિ ભડકતી આ વચનથી.
તને મોઝે ચાહે અશો નમજી તુ છે જ રમણી.
કુંદળી-કાસારે અનુપ વિકમેલી કમલિની !
વનોની દૂર્વા કે ચર્નો જોઈયો શુ કામ્ય હરિણી !” (મુન્નમ)

૮. બ્રાંતિમાન

ઉપમેય વિશે ઉપમાનની બ્રાંતિ તે બ્રાંતિમાન અક્ષંકાર. ઉદાહરણ:

“કેસકું સમઝી જ્ઞતો ભમરો શુક-ચાંચમાં;

જ્ઞાંચકું સમઝી એને પકડે શુક ચાંચમાં.”

ભમરાને પોપટની ચાંચમાં કેસકાની બ્રાંતિ થયેલી છે અને પોપટને ભમરામાં જાંજૂકાની બ્રાંતિ થયેલી છે.

૯. ઉદ્દેશ્ય

એક જ વસ્તુમાં જુદી જુદી વ્યક્તિને જુદી જુદી પ્રતીતિ થાય તે ઉદ્દેશ્ય. આ પ્રતીતિ વાસ્તવિક હોય છે, બ્રાંતિમત્ત નહિ. ઉદાહરણ:

“ગમકૃષ્ણ બાબા રીસમાં, છે નયણાં રાતાં ચોળ.

માતપિતા, ને મદ્દલ, મામો, જુએ મર્મે માદાવ,

અનંતરૂપે કૃષ્ણ દીકા, જેહને જેહવે ભાવ.

વૈષ્ણવે બ્યાપકરૂપે દીકા, સંન્યાસીએ થંકર.

કામિનીએ કંદર્પરૂપે દીકા, નામ નંદકુંવર.

ખાળમુકુંદ દીકા બાળકે, તેડે પ્રોત આણી પર્મ,

સુભટે દીકા શરધીર, રાનીએ પરચલ.

પંચ મદ્દલે મદ્દલ દીકા, માત-તાતે દીકા બાળ,

ઉમરેને વિશ્વંભાર દીકા, કંસે દીકા કાળ.” (પ્રેમાનંદ)

૧૦. અપહ્રુતિ

ઉપમેયનો નિષેધ કરી ઉપમાનનું સ્થાપન કરવું તે અપહ્રુતિ. ઉદાહરણ:

જુદિહીન માણસના સંબંધમાં કાઠ કહે કે—

“આ માણસ નથી, પણ ગણેડો છે” એ અપહ્રુતિ-અક્ષંકાર.

૧૧. ઉત્પ્રેક્ષા

ઉપમેય વિશે ઉપમાનની ઉત્કટ સંભાવના તે ઉત્પ્રેક્ષા. ઉદાહરણ:

“ઝાંખાં જૂનાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક સૂંગ,

વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જલશે તરંગ.” (કાત)

૧૨. અતિશયોક્તિ

સીધેસીધો ઉપમાનથી જ જ્યાં ઉપમેયનો નિર્દેશ કરવામાં આવે તે અતિશયોક્તિ અલંકાર. ઉદાહરણ :

“ આ મામમાં બેપગારાં પશુ જ વસે છે. ”

આ ‘વાક્યમાં માણસોને પંખારાં પશુ જ કહ્યાં છે, અથવા “ નવ સૂત્રે ઉપાધ કે”, ડોહામાં મારી દિસતી ! .

આવા તોફાનમાં જરૂર, ફગશે મારી ફિરતી ! ” (કાવ)

અહીં કવિએ જીવન-નાવને સીધેસીધી ‘ફિરતી’ કહી છે.

“ જૂનું રે થયું દેવળ જૂનું રે થયું, મારો હંસમેલો નાનો ને દેવળ જૂનું રે થયું ” એ અતિશયોક્તિનું અર્થ ઉદાહરણ છે.

અંગ્રેજીમાં Hyperboli (દાદપરબોલી) નામનો એક અલંકાર છે તેમાં વસ્તુનું ખૂબ વધારીને વર્ણન કરવું—સાદા અર્થમાં અતિશયોક્તિ કરી કહેવું—છે; એ કાંઈ શુદ્ધ ‘અનિશયોક્તિ’ અલંકાર નથી જ.

૧૩. વ્યતિરેક

ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું ચડિયાતાપણું જતાવવામાં આવે, તે વ્યતિરેક અલંકાર. ઉદાહરણ :

“ મહેશ ને શર્વરીપતિ તે ગ્રામ્ય બોલા કરે.

વૈદર્ભીના વકત્ર આમળ અમર તે આરતી કરે.” (પ્રેમાનંદ)

‘મહેશ’ એટલે સૂર્ય અને ‘શર્વરીપતિ’ એટલે ચંદ્ર એ દમયંતીના સુંદર મુખનું ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજન કરી રહ્યા છે, એમ કહેવાનો આશય એ કે ઉપમેય જે દમયંતીનું મુખ તે ઉપમાન જે ચંદ્ર અને સૂર્ય તેના કરતાં ઘણું ચડિયાતું છે.

પ્રતીપ અને વ્યતિરેક બંનેમાં ઉપમેયનું ચડિયાતાપણું હોય છે; પરંતુ બંન્ને વ્યતિરેકમાં આ ઉપમેયનું ચડિયાતાપણું કવિ દર્શાવવા માગે છે ત્યારે પ્રતીપમાં એની વૃત્તિ ઉપમાનને ઉતારી પાડવાની હોય છે.

૧૪. નિદર્શના

એક ક્રિયા એ એક ક્રિયા અને બીજી એ બીજી છતાં એ બંનેને

એક કરવામાં આવે અને એનો જાવાર્થ એ નીકળે કે એક ક્રિયા બીજી ક્રિયા જેવી છે, ત્યાં તે નિદર્શના. ઉદાહરણ :

“તું આ પ્રમાણે વાત કરે છે એ તું ધૂળ ફાંકે છે.”

આ પ્રમાણે વાત કરવી અને ધૂળ ફાંકવી એ બંને કાંઈ એક વસ્તુ નથી, હતાંયે જોલનારે એ બંનેને એક તરીકે વર્ણવી છે અને એમ કરવામાં એનો આશય તો એક ક્રિયા બીજી ક્રિયા જેવી છે, એટલે કે આ પ્રમાણે વાત કરવી એ ધૂળ ફાંકવા જેવું છે, એ છે.

૧૫. દીપક, ૧૬. તુલ્યયોગિતા

પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વસ્તુનો ધર્મ એક જ સખ્દ કે સખ્દ-સમૂહથી નિર્ણય કરવામાં આવે તે દીપક. ઉદાહરણ :

“સિંહમૂળ, ભોરિંગમણિ, કર્પીધન, સત્તો-નાગ,
પ્રાણુ ગયે પર કર ચડે, ત્વમ ક્ષત્રી—તલવાર.”

આ એક ક્ષત્રિય વીરની ઉક્તિ છે. એની તલવાર પ્રસ્તુત છે; સિંહમૂળ વગેરે બધાં અપ્રસ્તુત છે. એ પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત બંનેનો સાધારણ ધર્મ એક જ વાર પ્રયોગયેલ ‘પ્રાણુ ગયે પર કર ચડે’ એ સખ્દસમૂહથી નિર્ણય કરવામાં આવેલ છે.

વસ્તુઓ બધી અપ્રસ્તુત હોય કે બધી પ્રસ્તુત હોય તો તુલ્ય-યોગિતા સ્વધર્મચિહ્ન માત્રાનિલક ખાતર પ્રાણુ આપવા તૈયાર એવા કોઈ ભક્તજનની ઉપર પ્રમાણેની ઉક્તિ હોય તો તે તુલ્યયોગિતા, કાગણ કે પછી ક્ષત્રી—તલવાર પણ અપ્રસ્તુત બની જાય છે. બધાં પ્રસ્તુતોનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે :

“રાત પડતાં આકાશમાં તારા અને જમીન ઉપર આગિયા
જળકવા લાગ્યા.”

અહીં રાતની શરૂઆતનું વર્ણન છે, એટલે તારા અને આગિયા બંને પ્રસ્તુત છે.

૧૭. પ્રતિવસ્તુપમા

એક જ સમાનધર્મ બંને વાક્યોમાં લિજ લિજ સખ્દોથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય તે પ્રતિવસ્તુપમા. ઉદાહરણ :

“આલ્થો ગયો અરે પ્યારો, પ્યારી, જીવન શે દરે ?

માણું આરે પાણીની શ્વાસ કેમ ભરી શકે ?”

પ્યાગથી અલગ થતાં પ્યારી મરી જાય છે, અને પાણીથી અલગ થતા માણસ મરી જાય છે. આ ‘મરી જવું’ એ પ્રમાણેના સાધારણ ધર્મ જે એક જ છે તે ‘જીવન શે દરે’ અને ‘શ્વાસ કેમ ભરી શકે’ એ પ્રમાણેના જુદા જુદા સંબંધથી નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે.

૧૮. દૃષ્ટાંત

એક જ નહિ પરંતુ સરખા એવા બે ધર્મ જે વાક્યોમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવે તે દૃષ્ટાંત. ઉદાહરણ :

“મરતાં મરતાં સતો ખીજઓને સુખી કરે,

બળતો બળતો ધૂપ સુવાસિત બધું કરે.”

ખીજઓને સુખી કરવા અને બધું સુવાસિત કરવું એ બે ધર્મ સરખા છે, પરંતુ એક નથી. દૃષ્ટાંત અને પ્રતિવસ્તુપમા વચ્ચે આ જ મોટું તાત્પર્ય.

૧૯ અર્થાંતરન્યાસ

એક વાતનું ખીજ વાતથી જ્યાં સમર્થન થતું હોય તે અર્થાંતરન્યાસ. આ બંને વાતો વચ્ચે કા સામાન્યવિશેષભાવ કા હેતુહેતુ-મહાભાવ હોય છે. પ્રતિવસ્તુપમા અને દૃષ્ટાંતમાં પણ ખીજ વાતથી એક વાતનું સમર્થન થાય છે; પરંતુ બંને વાત વચ્ચે જે સબંધ અર્થાંતરન્યાસમાં હોય છે તે સબંધ એમાં નથી હોતો. ઉદાહરણ :

“દરેણુ પણ આપતી કુસુમ તો ગુલાબી ધણાં,

અને મેરણ માનશે કુસુમ તે ગુલાબો તણાં;

ગુલાબ નિત મરત જે હૃદયમા ન લાગેય તે :

કરી કદર જે શકે નર કગડામાં કાક તે.”

‘મૃગ્ય માણસે દરેણુના ફૂલોને અને ગુલાબના ફૂલોને એકમગ્ધાં ગણ્યા’ આ વિશેષ વાતનું સમર્થન ‘મોટે ભાગે માણસો કદરદીન હોય છે’ એ સામાન્ય વાતથી થયું આ રીતે બંને વાતો વચ્ચે સામાન્યવિશેષ

ભાવ છે. આ ઉદાહરણ હેતુ હેતુમદ્ભાનનું પણ છે 'મૂખ માણસે ગુનાગના ફૂલોને ખેણના ફૂલોની હરોડમા મૂક્યા એ વાત ગુનાગ મનમાયે નથી લાગતુ' મોટે ભાગે લોકો મૂખ હોય કે અને મૂખનું દુખ શું ?'

૨૦ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા

પ્રસ્તુત વાત કહેવી હોય એને બદલે અપ્રસ્તુત વાત કહે અને તેથી આડકતરી રીતે પ્રસ્તુત વાતનો જ મોધ થાય તે અપ્રસ્તુત પ્રશંસા. ઉપરની કવિતા અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનું પણ ઉદાહરણ મની શકે કે ઈર્ષ ઉત્તમ પ્રકારના કવિને સાધાણું કવિની હરોડમા પોકો મૂકે ત્યાર બે એ આ રીતે પોતાની વાત ગૂઝૂ ખે તો એ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા. ઉત્તમ પ્રકારનો કવિ જેની કદર લોકોએ નથી કરી તે પ્રસ્તુત છે, એના મનમાં સીવે સીધું ન કહેતા એ પરિસ્થિતિમાં મુખ્યેન અપ્રસ્તુત ગુલાનનું અહીં કથન છે, મોટે એ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અપ્રસ્તુતપ્રશંસાના આ પ્રકારને 'અન્યોક્તિ' પણ કહેવામાં આવે છે બીજા એક પ્રકારનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે

જમના બેઠેલો 'દૂધપાક આપો' એમ કહવાને મને 'દૂધપાક બહુ જ સરસ થયો છે' એમ કહે તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા

૨૧. પર્યાયોક્ત

પ્રસ્તુત વાતને જ બીજે પ્રકારે કહેતી એ પર્યાયોક્ત અપ્રસ્તુત પ્રશંસામાં પ્રસ્તુત વાત નથી કહેવાતી, ન્યારે પર્યાયોક્તમાં પ્રસ્તુત વાત જ હોવાય છે ઉદાહરણ .

'તે પરમ ધાર્મિક ગામના રાજ્યમાં એકે દુર્ગુણી માણસ નહોતો એમ કહેવાને બદલે 'તે પન્થ ધાર્મિક રાજ્યમાં પોતાના રાજ્યમાંથી દુર્ગુણને દેશવટો દીધો હતો' એમ કહેવામાં આવે એ પર્યાયોક્ત આમ વાત તો તેની તે જ કહી છે, પણ પ્રમાણ-બેદે કરીને કહી છે, ત્યાર અપ્રસ્તુતપ્રશંસામાં બીજી વાત જ કહી હોય છે

અગ્રેજના Euphemism (યુફીમિઝમ) અને Litotes (લાઇટોસીઝ) એ બેઉ જનકારો 'પર્યાયોક્ત'માં અતર્જાય છે

૨૨ શ્લેષ

તેના તે શબ્દોમાંથી બીજો અર્થ પણ નીકળે તે શ્લેષ ઉદાહરણ :

“ઉદય બાનુ તણે જન્મમાં થતા
તિમિર સર્વ દુરત સરી જતા,
નિમય ચિત્ત બધા જનના થતા,
ધર્મ-કાર્ય શરૂ મથળા થતા.”

આ વર્ણન ‘બાનુ’ નામના ગાનને તેમ સૂરને અને એક મગ્નુ લાગુ પડે છે. ‘બાનુ’ શબ્દ પૂરતો આ શબ્દશ્લેષ છે, બાકી અર્થશ્લેષ છે એ શબ્દ છોડી બાકીના શબ્દોને સ્થાને પડાશે. મૂકો તોપણ અર્થ તો તેનો તે જ ગ્રહે છે.

૨૩ સમાઓક્તિ

દ્રવળ વિશેષણો સ્તિષ્ટ હોય તે અમાઓક્તિ ‘શ્લેષ’માં વિશેષણો ઉપરાંત વિશેષ્ય પણ સ્તિષ્ટ હોય છે ઉદાહરણ :

‘યુદ્ધમાં અન્યને છોડી જયવક્ષી તને વરી.’

વિશેષ્યભૂત ‘યુદ્ધ’ અને ‘જયવક્ષી’ એ બીજાને લાગુ નથી પડતા, બાકી વિશેષણો ‘અન્યને ટોડી’ અને ‘વરી’ એ ત્રયવરમાં બીજાઓને છોડી અમુક એકને પમદ કરતી દેનાને પણ લાગુ પડે છે.

૨૪ સહોક્તિ

તે મનાવોનું અમલકારજનક માધ્યમ તે સહોક્તિ ઉદાહરણ :

“આકાશમાંથી વલ્સાદના દીપા સાથેસાથ ચિરદિણીના નેત્રમાંથી આસુના દીપા પડ્યા.”

વર્ષાત્રયુગમાં ચિરદિણી બહુ ઉત્ક્રિષ્ટ બને છે અને પતિના વિગ્દની વેદનાને લઈ આસુ સારે છે એ વાત અહીં સુદૃઢ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે.

નોંધ. ઉપર આપેના અર્થાલંકાર પ્રાય. ઉપમામૂલક છે. હવે થોડાક વિરોધમૂલક અર્થાલંકાર અને પછી થોડાક પ્રકીર્ણ અલંકાર આપનામાં આવ્યા છે.

૨૫. વિરોધ

નૈસર્ગિક રીતે સજ્જન સંજ્ઞાનારાનો સજ્જન તે વિરોધ અને માર
ઉદાહરણ

એક નાનો બાળક એની બાને પૂછે કે કે 'બા, આપણી માય
નો કાળો છે પણ એનું દૂધ કા ઘોડુ ?' આ વિરોધાસંગ

૨૬. વિશેષોક્તિ, ૨૭ વિલાનના

નૈસર્ગિક રીતે જ્યાં કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોવું જોઈએ અને
જ્યાં મારણ ન હોય ત્યાં કાર્ય પણ ન હોય, એથી જીનદુ જના
કારણ છે પરંતુ કાર્ય નથી એવું નિરૂપણ કરવામાં આવે તે વિશેષોક્તિ;
અને જ્યાં કારણ નથી છતાં કાર્ય છે એવું નિરૂપણ છે તે વિલાનના
ઉદાહરણ

“ આકાશની કોમળ કાંતિ જે રવિ

જોઈ શક્યો ના નિઝ તેમપુજ્યા,

અધારની આખ વડે નિશીથ તે

પેખી શક્યો સૌ મુખ નિશ્ચકુળમાં ” (ઉમાશંકર)

પૂર્વાર્ધમાં વિશેષોક્તિ અવકાશ છે સામાન્ય રીતે જ્યાં તેજ હોય
ત્યાં વસ્તુ દેખી શકાય, પરંતુ અહીં મૂર્ધ્ તેજોરૂપ હોવા છતાંયે આકાશની
કાંતિ જોઈ નથી શકે. ઉત્તરાર્ધમાં વિલાનના અનુદાર સામાન્ય
રીતે જના અધકાર હોય ત્યાં વસ્તુ ન દેખાય, પરંતુ અહીં અધકાર
હોવા છતાં નિશીથ જોઈ શકે છે

૨૮ અસ ગતિ

સામાન્ય રીતે કાર્ય અને કારણ સમાન દેશમાં રહે છે, તેથી
જીનદુ, મારણ મ્યાન અને કાર્ય ક્યાંક એવું જના વર્ણવવામાં આવે તે
અસ ગતિ ઉદાહરણ

પૃથ્વીની પટગણીની લલળ ગદ્યાર્થ દૈવથી

ખેયાના દ્રૌપદીવસ્ત્રો નવસ્ત્રા કીર્તિ કૌરવી’ (મુદ મ.)

દ્રૌપદીના ન્ન ખેયાતા દ્રૌપદી નવસ્ત્રા ચલી જોઈયે પરંતુ અહીં તો
એને બદલે કૌરવી કીર્તિ નવસ્ત્રા (ઉધાડી) ઘર્ષ કે, માટે આ અસ ગતિ

૨૬. વિધમ

સામાન્ય રીતે મગ્ધેશ્વરખાતે મેળ ખાય અને જે માણસ ચાદનો હોય તે એને મળે; નેથી ઊલટું, જ્યાં જોતો મેળ ન ખાવે તેમજ તેનો મેળ ખાય અને જ્યાં ચાહે કાંઈક અને આવી મળે કાંઈક તે વિધમ અસકાર. ઉદાહરણ:

(૧) “ક્યાં ગગન ભોજ અને ક્યાં ગંગો તેડી !”

(૨) “સૈગંધોની સોડ ચડત કીચક
અગ્નિ તણી ઉવટ સોડ પાગ્યો.”

૨૮. વ્યાજસ્તુતિ

ઉપરથી નિંદા અથવા સ્તુતિ હોય અને અંદરથી સ્તુતિ અથવા નિંદા હોય ત્યાં વ્યાજસ્તુતિ. ઉદાહરણ :

(૧) “હે મંગા, આ તારો વિવેક સો ? કાંઈ ના સમજ પડતી;
પાપી જનને પણ તુ કર પકડી સ્વર્ગમાં લઈ જ જતી.”

પાપી કોણ અને પુણ્યશાળી કોણ એનું ગંભીરતા જાન નથી, જો ઉપરથી નિંદા; પરંતુ અંદરથી સ્તુતિ એ કે તારા વજર પાપીઓનો ઉદ્ધાર કોણ કરેત.

(૨) “આતક, ચક્રવા, ચતુર નર પ્રતિદિન કરે ઉદાસ;
ખર, ધૂણ, ને મૂર્ખ નર સુખે સુખે નિજવાસ.”

આના પૂર્વાર્ધમાં ઉપર નિંદા અને અંદર સ્તુતિ છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ઉપર સ્તુતિ અને અંદર નિંદા છે.

અંગ્રેજીમાં Irony (આયરની) અર્થકારનો આ અર્થકારમાં સમાવેશ કરી શકાય.

૨૯. વ્યાજેક્ષિત

છાતી રાખવાની વાત બહાર પડી જાય તેને ખુખીથી ઢાંકી દેવી તેનું નામ વ્યાજેક્ષિત. ઉદાહરણ :

“પહેલી સખી—સખી, આજ તો આખી રાત મગી.

બીજી સખી—શું, પિયમિલનની આશયો ?

પહેલી સખી—ના સખી, માંકડના ત્રાસથી.”

૩૦. આક્ષેપ

વાતને વધારે સચોટ રીતે કહેવા અધન્યથી તોડી નાખવી,
એનું નામ આક્ષેપ ઉદાહરણ

“ દૂતી—તું પરદેશ તો જાય છે, પણ તારી પ્રિયાની અહીં
સ્થિતિ શી થશે એનો તો રિચાગ કર અથવા સુખેથી જ, જે થશે
તેની તને ત્યાં ખબર પડશે ”

દૂતી એમ કહેવા માગે છે કે વિયોગના પાગનાર દુઃખ પ્રિયાને
સદન કરવા પડશે. આ દુઃખો વિસ્તારથી વર્ણવે એના કરતાં વાત
તોડી એમ કહે કે એના મનુષ્યના ખબર તને પરદેશમાં મળશે તો એ
પોતાની વાત વધારે સચોટ રીતે કહી શકે, માટે એણે એમ કયું છે

૩૧. સ્વભાવોક્તિ

યથાર્થિત વસ્તુને આમેજીમ સુદર રીતે વર્ણવવી તે સ્વભાવોક્તિ
ઉદાહરણ

“ વેશ પૂરો આણે માહારે વાહાને, નાચ ચોટાની ચાને ચાલે
છે અવળા આંટાની પામડી, વાહાલાજીને કેમ બાધતા આનડી ?
દીમે વાણિયો બીને વાન, એક લેખણ ખોસી છે કાન
હસતા ખાકા પડે બહુ ગાત, મોટું કપાળ બાણિયે હાલ
અધગમિય જાણે પરવાળી, મોગી આખ દીસે અણિયાળી.

x

x

x

સેલું કેડે બાંધ્યુ બેવડું, ગુણ કયાથી શીખ્યા પ્રભુ એવડું ?
કરે હીકતાં હાથનો લટખ, સાદી દોરીનો કેડે પટખ

x

x

x

એક ઓઠી પછેડી ખાધે, નાચ દુદાળો ને મોટી કાદે.
નજ પેહેર્યા તે પાચે સોળાં, પાચે પેહેર્યા તે સુદર મોળાં.
કાઈ વાધો મિરાજે કેસરી જન્ના મોટા પરીખ લખેસરી.
મારે નાચજી નીચે ખામણે, ભડં પ્રેમાનંદ જાય ભામણે.”

(પ્રેમાનંદ)

નગરિન મહેતાની 'હંડી'માં રણછોડકૌરવ શામળશા શેઠને રૂપે આળ્યા એ વખતનું આ વર્ણન છે, જેમાં વણિક શરાફનું આબેહુમ ચિત્ર પ્રેમાનંદે સુંદર રીતે ખડું થયું છે.

૩૨. સંસ્કૃષ્ટિ, ૩૩. સંકર

એવું પણ અને કે એક કવિતામાં બે અથવા વધારે અલંકાર એકી સાથે આવે. જુદાં જુદાં અલગ અલગ તરીકે આવે ત્યારે સંસ્કૃષ્ટિ; બાકી સંકર. ઉદાહરણ :

“આકાશની કામળ કાંતિ જે રવિ
જોઈ શક્યો ના નિજ તેજપુજમાં,
અધારની આંખ વડે નિશીથ તે
પેળી શક્યો સૌ સુખ વિશ્વકુંજમાં.” (ઉમાશંકર)

પૂર્વાધમાં વિશેષોક્તિ અલંકાર છે અને ઉત્તરાર્ધમાં વિભાવના અલંકાર છે. બંને અલગ અલગ છે, એક બીજાનું અંગ નથી; માટે આ કાવ્યમાં આ બે અલંકારોની સંસ્કૃષ્ટિ છે.

“કરેણુ પણ આપતી કુસુમ તો ગુલાબી ઘણી
અને મૈરખ માનશે કુસુમ તો ગુલાબો તણાં.
ગુલાબ નિત મસ્ત જે હૃદયમાં ન લાવેય તે :
કરી દર જે શકે નર કરોડમાં ઢાક તે.”

આમાં અર્થાંતરન્યાસ અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો સંકર છે. જેમ ઉપરના કાવ્યમાં તેમ આમાં એ અલગ પાડી શકાતા નથી.

૩. અંગ્રેજી અલંકારો

અંગ્રેજી ભાષામાં અલંકારોનો વિસ્તૃત વિચાર નથી. ઉપરના-ઓમાં સમાવેશ પામતા સિવાયના બાકીના મહત્ત્વના નીચે મુજબ છે :

(૧) Personification (પર્સોનિફિકેશન) = સજીવ્યરૂપણ :

‘પ્રભાત દસી રહ્યું છે.’ સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન સાહિત્યશાસ્ત્રીઓને મતે ‘સમાધિ’ નામનો ગુણ.

(૨) Apostrophe (અપોસ્ટ્રોફી)=સંબોધન : ‘અરે દયા, દુનિયાને છોડી તું ક્યાં ગઈ!’ સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં આવા પ્રયોગ છે; પણ એને શોભાકર ધર્મ માનવામાં આવેલ નથી.

(૩) Antithesis (એન્ટિથીસિસ)=તુલાવટન : ‘નાને મરવું, નાતે તરવું.’ સંસ્કૃતમાં આવા પ્રયોગ પ્રાયઃ નથી.

(૪) Epigram (એપિગ્રામ)=સુભાષિતક. સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં આવાં અનેક વાક્ય છે; પરંતુ એને કાવ્યનો શોભાકર ધર્મ માનવામાં નથી આવેલો.

(૫) Paradox (પેરૉડોક્સ)=વિરુદ્ધવચન : ‘જીવનમાં ક્રીમ-તીમાં ક્રીમતી વસ્તુ સાત મહત્ત મળે છે. દા. ત. હવા, ઉગ્નસ, પાણી વગેરે.’ સંસ્કૃતના વિરોધમૂલક અલંકાર આમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે.

(૬). Oxymoron (ઓક્સિમોરોન)=વિશેષ્ય-વિશેષ્યવિરોધ : ‘એ નિયમિત રીતે અનિયમિત આવે છે!’ સંસ્કૃત-ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ પ્રચલિત નથી.

(૭) Metonymy (મેટોનિમી)=સંબંધિનિર્દેશ : ‘પરસેવાના પૈસા.’ સંસ્કૃતમાં આવા પ્રયોગને લાક્ષણિક કહેવામાં આવે છે.

(૮) Synecdoche (સાઇનેકોડોકી)=અવયવનિર્દેશ : ‘જાજા હાથ રળિયામથા.’ આ પણ લાક્ષણિક પ્રયોગ છે.

(૯) Climax (ક્લાઇમેક્સ)=ઐશ્વર્ય ક્રમ : ‘પરદેશ ગયો, પૈસા કમાયો, રાજ હતી આવ્યો.’ સંસ્કૃતમાં આવા પ્રયોગ પ્રાયઃ નથી.

(૧૦) Anti-climax (એન્ટિક્લાઇમેક્સ)=અધોગ ક્રમ : ‘ફાંસી ઘો, જ્વેલમાં પૂરો, કાઢી મૂકા.’ આવુંથે કાંઈ સંસ્કૃતમાં નથી.

(૧૧) Transferred Epithet (ટ્રાન્સફર્ડ એપિથેટ)=અન્યત્ર યોગ : ‘મોડી રાતે મને ઊંઘ આવી.’ ‘મોડી’નો સંબંધ ઊંઘ આવવા સાથે છે, રાત સાથે નથી. સંસ્કૃતમાં આવું ખાસ કયાય જોવામાં નથી આવતું.

(૧૨) Tautology (ટૉટોલોજી)=પુનરુક્તિ : ‘મોડી મધુરી વાણી.’ સંસ્કૃતમાં આવા પ્રયોગ ખાસ પ્રાપ્ત નથી થતા, બિનજોરે એ તો વાણીનો દોષ છે.

અભ્યાસ

૧. અલંકાર એટલે શું ? એના કેટલા અને કયા પ્રકાર છે, એ બબ્બે ઉદાહરણ આપી રપષ્ટ કરો.

૨. અનુપ્રાસના પેટાપ્રકાર ગણાવી, પ્રાસ શું છે એ ચાર પાંચ દાખલા આપી સમજાવો.

૩. યમક અને શ્લેષ દાખલા આપી બતાવો.

૪. 'ઉપમા' એટલે શું ? ઉપમામાં કષ્ટ કષ્ટ વસ્તુની જરૂર પડે છે, એનાં નામ ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.

૫. ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, પ્રતિવસ્તુપમા અને વ્યતિરેક અલંકાર વચ્ચેનો તફાવત તમાર્ગં જાણીતાં ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૬. સ-સંદેહ પ્રાંતિમાન અને અપદ્ધુતિ વચ્ચેનો તફાવત ઉદાહરણ આપી સમજાવો.

૭. રૂપક અને અતિશયોકિત વચ્ચે શો ભેદ છે ? એક જ વિષયનાં બે ઉદાહરણ આપી રપષ્ટ કરો.

૮. અપ્રરતુત-પ્રશંસા દર્શાવત અને અર્થાંતર-ન્યાસ વચ્ચેનો ભેદ ઉદાહરણો સાથે સમજાવો.

૯. વિભાષના અને વિશેષોકિત વચ્ચેનો ભેદ બ્યક્ત કરો.

૧૦. શબ્દાલંકારમાંના શ્લેષ અને અર્થાલંકારમાંના શ્લેષ વચ્ચે તારતમ્ય હોય તો ઉદાહરણો આપી સમજાવો.

૧૧. વ્યાજ્ઞરતુતિ અને વ્યાજ્ઞોકિત વચ્ચેનો ભેદ રપષ્ટ કરો.

૧૨. અસંગતિ અલંકાર ઉદાહરણ સાથે રપષ્ટ કરો.

૧૩. રચનાવોક્તિ એટલે શું ? તમે જ વર્ણન રચૂ કરી આપો.

૧૪. નીચેનાં ગદ્ય-પદ્યોમાં કયાં કયો અલંકાર છે એ તે તે અલંકારનાં લક્ષણ આપી રપષ્ટ કરો.

(અહીં શિક્ષક યથેચ્છ ગદ્ય-પદ્ય-ખંડ પસંદ કરી પૂછવા.)